ТИМОШИК

Н. Д. Бабич

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

тимошик

81.411.4-0923
Б12

Н. Д. Бабич

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

Затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вузів, що вивчають дисципліну «Історія мови»

БИБЛИОТЕКА
им. В. Г. Белинского
инв. № 457355

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «СВІТ»
1993

тимошик

ББК 81Укр
Б12

Рецензенти:
канд. філол. наук, доц. *В. І. Сопитева*
(Ужгородський університет)
канд. філол. наук, ст. наук. співроб. *В. А. Перепелиця*
(Інститут мовознавства АН України)
асист. *Н. П. Малиновська*
(Київський університет)

Редактор *М. П. Парчук*

Бабич Н. Д.
Б12 Історія української літературної мови. Практичний курс: Навч. посібник.— Львів: Світ, 1993.— 376 с.
ISBN 5-7773-0014-6

Навчальний посібник містить вправи, завдання, контрольні запитання та бібліографічні довідки, які передбачають практичне засвоєння курсу історії української літературної мови — збагачення лексичної і стилістичної систем мови, граматичних та правописних її норм у взаємозв'язках з новим мовленням, а історією, духовною та матеріальною культурою українців.
Для студентів філологічних спеціальностей університетів і педінститутів.

Б $\frac{4600000000-304}{235-93}$ 37—93 ББК 81

ISBN 5-7773-0014-6 © Бабич Н. Д., 1993

Передмова

Історія української мови як спеціальний навчальний предмет у вузі включає дві частини, власне, дві дисципліни: історичну граматику (вивчає конкретні фонетичні і граматичні зміни в українській мові впродовж її становлення і функціонування) та історію літературної мови (вивчає загальні процеси формування лексичного і стилістичного фондів мови, вироблення її граматичних і правописних норм, становлення стильової різноманітності у взаємозв'язках з розмовною мовою, історією та культурою народу, з мовами і культурами народів-«співрозмовників»). Ці два курси читаються за навчальним планом послідовно — на II і III курсах, хоч це і не правомірно: курс історії літературної мови повинен завершувати цикл філологічних дисциплін і викладатися не раніше кінця IV курсу, коли студент засвоїв усю написану народом історію літератури, публіцистики, освіти, культури, науки, обізнаний зі стилістикою і всім курсом сучасної мови.

З курсу історії української літературної мови були створені навчальні посібники в дожовтневий і в радянський періоди (див. список літератури). Але одні з них сьогодні вже стали раритетами, інші — фрагментарні або малонаукові, ще інші — неповні і застарілі, тенденційні у висвітленні багатьох історичних фактів чи документів. Лекційні курси, що враховуватимуть нові вимоги до вузівських підручників історичного циклу, готуються до друку, а практичні — потребують постійного уточнення і доповнення, бо історія відкриває нові сторінки свого поступу, які не можуть оцінюватися суб'єктивно: тільки ставши об'єктом практичного пізнання багатьох фахівців, вона промовить сучасникам і нащадкам правду.

Щоб теоретичне і практичне засвоєння курсу було органічним, кожен студент повинен наочно простежити («побачити») хід історичних змін у мові в напрямі до сучасного стану лексики, фонетики, граматики, структури стилів і т. ін., тобто заглибитися в конкретні джерела і пам'ятки історії (літописні, літературно-художні, газетно-журнально-публіцистичні, документально-ділові, лексикографічні, граматичні,), перегорнути хоч окремі їх сторінки. Цьому й повинні сприяти всі форми роботи, пропоновані нашим посібником: вправи за готовими текстами, завдання на відбір матеріалу, його систематизацію, знайомство в бібліотеці з першоджерелами, контрольні запитання, що

ТИМОШИК

висвітлюють, окреслюють основні історико-культурні події та тенденції розвитку мови.

Посібник має вступ і чотири розділи: I. Походження української мови. II. Староукраїнська літературна мова. III. Формування нової української літературної мови. IV. Українська літературна мова 20—90 років XX ст. У кожному розділі матеріал згруповано відповідно до періодизації історії літературної мови, що повинно активізувати знання студентів з історії України та історії української літератури.

Звичайно, в посібнику наведено не всі пропоновані навчальною програмою джерела вивчення історії мови, але рекомендована в кінці розділів література до певної міри задовольнить допитливих студентів. Не всі тексти представлені оригіналом, першодруком чи фотокопією, тому висновки не всіх історичних пошуків студентів будуть науковими (такої мети й не ставимої, не до всіх можна давати завдання, пов'язані з графікою чи правописом, бо в багатьох передруках правопис і графіку осучаснено з технічних причин або через «полегшення» форми задля доступності змісту (про зміни в текстах, зроблені за різними текстологічними і мовними принципами передруку, студента повинен поінформувати викладач, коментуючи умову вправи або завдання).

Зрозуміло, що студенти зможуть опанувати курс історії мови тільки тоді, коли поглиблять свої знання з історії України, історії української літератури, діалектології, історичної граматики, старослов'янської мови, загального мовознавства і стилістики, коли орієнтуватимуться у величезній науковій і методичній літературі. У цьому їм допоможе рекомендований нами список літератури (виділені праці слід опрацювати перед тим, як приступати до практичної роботи над курсом історії літературної мови).

У цьому посібнику, порівняно з попереднім, значно розширено розділ про сучасну літературну мову, про боротьбу в XIX—на поч. XX ст. за розвиток української мови, використано нові та «реабілітовані» публікації пам'яток історії мови і культури, уточнено деякі наукові положення.

Вступ

У преамбулі Закону «Про мови в Українській РСР», прийнятому Верховною Радою республіки 1989 р., записано: «Українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу» і далі: «Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвиткові духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності» [7, с. 1].

На жаль, наприкінці цивілізованого XX ст. необхідність такого Закону була зумовлена тим, що історія української літературної мови могла б перегортати свої останні сторінки або продовжуватися за межами землі, на якій вона почалася, якби хвиля національно-культурного відродження не показала світові усього трагізму становища української мови, упосліджуваної своїми і братніми «реалістами», що все наполегливіше їй відводили роль мови «хатнього вжитку» (історія усе ж іде по колу?), етнографічно-фольклорного мелосу і т. ін.

Та попри всі несприятливі обставини, тенденції розвитку українська мова сьогодні — це мова, яка характеризується лексичним і фразеологічним багатством, багатогранними і невичерпними образними засобами, усталеною граматичною будовою, науково обгрунтованим правописом, високорозвиненими функціональними стилями, які дають їй змогу виконувати всі суспільні функції. Право на такі функції гарантує мові Конституція, а умови для цього повинна забезпечувати держава — як державні діячі, так і самі носії мови, і в першу чергу ті, для кого українська мова є рідною.

Без революційного оновлення суспільства неможливими були конституційні гарантії прав національних мов на самостійний рівноправний розвиток: в умовах російського панування на Східній Україні, іноземного панування в Галичині, на Буковині і в Закарпатті українська мова приречена була на роль провінційної раритетної мови без власної школи, преси, а головне — державності. Щоб досягти свободи духовної, необхідна політична й економічна свобода. В історії України, на жаль, надто мало прикладів, коли її народ мав ці свободи.

Глибоке осмислення й оцінка досягнень культури і мови кожного народу можливі тільки за умови діахронічного їх вивчення, тобто при порівнянні з тим, що було вироблено у минулому. Культура — поняття загальнолюдське, вона належить усім, твориться народом і для

ТИМОШИК

народу, в здатність об'єктивно оцінити надбання попередніх поколінь, особливо тих, що творили в несприятливих для культури умовах, є виразником рівня загальної культури і духовного «здоров'я» суспільства.

«Знання минулого забезпечує духовну культуру народу, допомагає бачити майбутнє»,— нагадує відомий мовознавець Ф. П. Філін. «А сучасний стан мови — результат її довгого історичного розвитку, без належного врахування історичного аспекту він не може бути пояснений всебічно і з достатньою глибиною» [18, с. 35].

Українська мова бере свій початок від давньоруської мови, її південних, південно-західних діалектів, риси яких закріплені в писаних пам'ятках уже з XI ст. За своїм походженням вона найтісніше пов'язана з мовами російською та білоруською. На розвиток давньої української мови вплинуло паралельне функціонування в період Київської Русі і пізніше двох літературних мов: української і старослов'янської (слов'яно-руської), що було і рятунковим, і гальмівним чинником становлення літературної мови.

Історія української культури і мови, як і вся історія українського народу, є складною історією боротьби за право б у т и культурою і мовою, рівною серед інших культур і мов. «Яскравим виявом цієї боротьби,— писав академік І. К. Білодід,— вже в давній історії є рух до закріплення народнорозмовної мови в писемності, в усіх стилях літературної мови, тенденція до доступності писемної літературної мови широким масам її творців — народу» [Мовозн. 1973. № 5. С. 3]. Головною причиною всього трагізму історії української мови була відсутність власної державності від року 1240, коли хан Батий взяв Київ.

Боротьба за мову була тісно пов'язана з боротьбою суспільно-економічною, політичною. Вона об'єднувала сили і народу — носія національної мови, і народів, політика урядів яких була реакційною, шовіністичною. У цій боротьбі гартувалася не тільки революційна сила народів, а й утверджувалися творчі функціональні, образно-виражальні можливості їхніх мов: збагачувалася й удосконалювалася лексика, вироблялися правопис і графіка, складалися стилі. Щоправда, все та ж бездержавність, економічна відсталість, політична антиукраїнська спадщина чужих урядів, починаючи з першого цензурного указу Петра I (1720), а далі валуєвського (1863), Емського (1876) та ін., конституційне табу прийшлих румунського на Буковині, угорського на Закарпатті урядів, писані і неписані «історично обгрунтовані» укази новітніх урядів спричинилися до все ж значної відсталості в ресурсах наукового (зокрема, в термінології) і публіцистичного стилів, надмірного етнографізму в стилі художньому.

Українська культура і мова завше спиралися на давні й багаті традиції. Незважаючи на часто немодські випробування, що випадали країцям її творцям, культурна спадщина українського народу стала — у першу чергу завдяки Т. Шевченкові — поряд з багатьма світовими скарбницями. Українська мова сьогодні — це, безсумнівно, мова, яка, увібравши в себе все найцінніше із надбань минулих віків, перебуває в безперервному розвитку і, відповідно до потреб сучасної людини,— постійно збагачується лексично, синонімічно, стилістично, удосконалюється структурно, виявляючи при цьому справді необмежені потенційні можливості.

Здійснилися пророчі слова великого російського мислителя, щирого прихильника української літератури й мови М. Г. Чернишевського: «... Не якихось там 200 або 300 років, а бозна-скільки віків говоритимуть по-малоросійському люди, що живуть на Дніпрі і далі на захід; у такому разі існуватиме й малоруська література бозна-скільки віків, а якщо так буде, то нема ніяких підстав сумніватися, що раніше чи пізніше з'являться малоруською мовою всякі книги ... не самі тільки вірші й повісті, а також учені трактати з усяких наук» [ПСС. Т. 7. С. 936]. Щоправда, він не передбачав, що будуть добровільно й примусово зрікатися рідної мови, що поняття «національний» підмінюватиметься «націоналістичний», що партійна політика «українізації» 20-х років закінчиться тим, що наприкінці XX ст. постане проблема порятування цієї мови від вимирання.

Законодавчими актами радянської держави з 1917 р. українська мова означувалася як мова урядування, освіти і науки, преси, словесних видів мистецтва і т. ін.; їй, як і іншим мовам колишньої царської Росії, записувалися рівні права на вільний розквіт у всіх функціональних виявах. Досить активно розвивалася наука про мову, яка досягла значних результатів, хоча, звичайно, зазнала й усіх тих деформацій, що властиві були кожному конкретному періодові суспільного розвитку. Загальна прогресивна тенденція до збагачення й удосконалення мови в її комунікативній, пізнавальній та естетичній функціях зберігалася, незважаючи на штучні перепони щодо розвитку окремих стильових різновидів (офіційно-ділового, наукового) — якщо відставали вчені, випереджав народ.

Сьогодні основними тенденціями розвитку української літературної мови є: 1) розширення суспільних функцій літературної мови, входження її, зокрема, в нові галузі знань (напр., генетику, біоенергетику, космонавтику і т. ін.), у нові види літературної й публіцистичної творчості, в дипломатію і т. ін.; 2) нівелювання територіальних діалектів під впливом літературної мови, яка, з одного боку, витісняє вузькодіалектні риси, а з іншого — вбирає в себе такі діалектні слова, форми і конструкції, які мають виразні семантико-стилістичні чи емоційно-експресивні переваги над стандартизованими одиницями літературної мови; 3) розширення контактів української мови з мовами інших народів в Україні та за її межами, що позначається на всіх рівнях (у першу чергу лексичному) як самої української мови, так і мов, з якими вона контактує.

Функціональні стилі української літературної мови в основному склалися ще наприкінці XIX ст., розвивалися вони неоднаково:

офіційний — фактично не застосовувався (хіба що окремими службовцями в приватних справах), науковий — репрезентований нечисленними працями (хіба що в західноукраїнській періодиці літературознавчі, мовознавчі та суспільно-політичні дослідження); публіцистичний — мав локальний вияв (західноукраїнський територіально, хоч всеукраїнський за проблематикою і персоналіями); розмовний був двох різновидів: східноукраїнський і західноукраїнський, художній стримувався змаганнями русофільських і українофільських тенденцій. Власне, саме ці функціональні стилі й набували у XX ст. рівних прав, що спонукало слаборозвинуті, невироблені стилістичні ресурси інтенсивно формуватися: склалася структура офіційно-ділового стилю; розширювалися тематичні і жанрові рамки стилю художнього; з вузькопобутового («для хатнього вжитку») стиль розмовний перетворився у стиль усного загальнонародного і загальнонаціонального спілкування.

Багатство стилів, наявність усіх засобів, необхідних для вираження багатогранного людського буття, сучасного рівня людської цивілізації, невичерпна багатоманітність художньо-зображувальних засобів, загальнонародність, належний рівень культури мовлення — ось основні риси нашої мови сьогодні.

Яким був шлях української літературної мови до нинішньої досконалості й унормованості? На це запитання допоможе відповісти історія мови. П р е д м е т о м курсу історії літературної мови є вивчення загальних процесів становлення і розвитку стилів літературної мови, її лексичних і правописних норм протягом усього історичного існування мови у взаємозв'язках з живою народною мовою, а також з іншими слов'янськими та неслов'янськими мовами. Дати студентам знання про виникнення, розвиток і збагачення літературної мови в руслі історичних та соціальних процесів — з а в д а н н я курсу (див. програму курсу з історії літературної мови).

Історична мовознавча наука запропонувала у свій час кілька різних періодизацій історії української мови (див. вузівські посібники з історії мови). Остання періодизація, прийнята Інститутом мовознавства АН України як робоча для створення наукової праці «Історія української літературної мови», «...ґрунтується на багатій літературі з цього питання, створеній як наслідок дослідження історії різних слов'янських літературних мов, насамперед української, російської і білоруської» [20, с. 12—13]; в її основі — стильова диференційованість літературної мови як внутрішньомовна риса. Ось які хронологічні межі етапів розвитку мови виділено: I. Українська літературна мова XIV—поч. XVIII ст.

1. Функціонування української літературної мови в XIV—першій половині XVI ст.

2. Українська літературна мова з середини XVI—до середини XVII ст.

3. Українська літературна мова другої половини XVII—початку XVIII ст.

тимошик

II. Українська літературна мова середини й кінця XVIII ст.

III. Формування нової української літературної мови. Початковий період її розвитку (кінець XVIII—40-ві роки XIX ст.).

IV. Розвиток української літературної мови від 40-х років XIX до початку XX ст.

V. Розвиток української літературної мови у 20—90-ті роки XX ст.

1. 20—30-ті роки (довоєнний період).

2. Літературна мова 40—50-х років.

3. Нові тенденції розвитку сучасної української літературної мови (60—90-ті роки).

На різних історичних етапах поняття «українська літературна мова» змінювалося, оскільки мова — один з найважливіших чинників національної культури, власне, одна із форм цієї культури. Сьогодні літературна мова — це унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, що обслуговує основні сфери діяльності, культурні потреби народу, художньої літератури, публіцистичних творів, періодичних видань, радіо, театру, науки, державних установ, школи тощо. Вона має дві форми — усну й писемну. А починалася з писемної форми літератури, що була далека від живої народнорозмовної як своїми функціями (це були літописи, акти, грамоти), так і мовно-виражальними засобами.

Вивчаючи курс історії літературної мови в кінці циклу філологічних і суспільствознавчих дисциплін, студент переконається, що мова — основа духовності нації, що завдяки їй народ зберігає свою самобутність.

Мову творить народ. Поділ мови на літературну і народну означає наявність у людській практиці «сирої», саморегламентованої мови, і мови, відшліфованої письменниками і вченими, тобто унормованої, а отже, до певної міри штучної. (Фольклор, розмовне і навіть просторічне мовлення відіграють у процесі формування загальнонародної літературної мови роль і джерела, і каталізатора доступності, практичності, прийнятності). Ці дві форми мови перебувають у постійних взаємозв'язках.

Історія мови вимагає правдивого висвітлення кожної її сторінки, що можливе за умови об'єктивної оцінки і пам'яток, і наукової літератури про них.

ТИМОШИК

Розділ I

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Завдання 1. Подати генеалогічну класифікацію слов'янських мов, пояснити в ній місце мови української.

Завдання 2. Пояснити на конкретних прикладах з історії європейських літературних мов можливість різних шляхів формування національних мов.

Завдання 3. Пояснити історичні причини інтеграції племінних діалектів і пізнішої диференціації територіальних діалектів, розкрити значення цих явищ для формування східнослов'янських мов (давньоруської, російської, української і білоруської).

Завдання 4. Пояснити структурну і функціональну специфіку двох літературних мов Київської Русі — давньоруської і церковнослов'янської; з'ясувати лінгвістичну природу так званого київського койне і його значення для комунікативної функції мови у давньоруському суспільстві (див. працю В. М. Русанівського «Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов»).

Запитання: 1. Які погляди на давньоруську мову, давньоруський період як спільносхіднослов'янський висловили А. Кримський (Украинская грамматика. М., 1907), І. Огієнко (Чистота і правильність української мови. К., 1925), Є. Тимченко (Курс истории украинского языка. Ч. I. Харків; К., 1930), М. Грушевський (у співавт. з П. Ковальовим (Історія форм української мови. Харків, 1931)?

2. Як ці погляди співвідносяться з усталеними положеннями радянського мовознавства?

Вправа 1. Уважно прочитати слова, що є спільносхіднослов'янськими назвами понять. Визначити семантичні групи східнослов'янської лексики, пояснити сфери її функціонування, назвати критерії вироблення значного спільного східнослов'янського лексичного фонду.

Укр. земля — рос. земля — білор. земля; вода — вода — вада; сонце — солнце — сонца; дощ — дождь — дождж; вітер — ветер — вецер; буря — буря — бура;

сосна — сосна — сасна; береза — берёза — бероза; липа — липа — ліпа; м'ята — мята — мята; овес — овес — авес;

кінь — конь — конь; корова — корова — карова; дятел — дятел — дзяцел; бджола — пчела — пчала; сарана — саранча — саранча; щука — щука — шчупак; зима — зима — зіма; літо — лето — лета; осінь — осень — восень; весна — весна — вясна; день — день — дзень;

мати — мать — маці; син — сын — сын; сестра — сестра — сястра; дід — дед — дзед; голова — голова — галава; ніс — нос — нос; шия — шея — шыя; віспа — оспа — воспа; кашіль — кашель — кашаль;

вулиця — улица — вуліца; дорога — дорога — дарога; міст — мост — мост; вікно — окно — акно; двері — дверь — дзверы; миска — миска — міска;

сало — сало — сала; м'ясо — мясо — мяса; сир — сыр — сыр;

одяг (одежа) — одежда — адзежа (адзенне); пальто; плащ — плащ — плашч; шапка; туфля — туфля — туфель;

косар — косарь (косец) — касец; жнець — жнец — жнец; молотьба — молотьба — малацьба; кузня — кузница — кузня; сіно — сено — сена; слюсар — слесарь — слесар; токар — токарь — токар; рудокоп — рудокоп — рудакоп; шахтар — шахтер — шахцер; шахта;

кілометр — километр — кіламетр; кілограм — килограмм — кілаграм; центнер — центнер — цэнтнер; музикант (і музика) — музыкант — музыка; рояль — рояль — раяль; сцена — сцена — сцэна; архітектор — архитектор — архітэктар; математика — математика — матэматыка; філологія — филология — філалогія; філософ — философ — філосаф; право — право — право; вибори — выборы — выбары; голосування — голосование — галасавання; депутат — депутат — дэпутат; партія — партия — партыя;

любов — любовь — любоў; дружба — дружба — дружба; добро — добро — дабро; страх — страх — страх; щастя — счастье — шчасце; любити — любить — любіць; ненавидіти — ненавидеть — ненавидзець; ходити — ходить — хадзіць; спати — спать — спаць; мити — мыть — мыць; давати — давать — даваць; дихати — дышать — дыхаць; жити — жить — жыць; сіяти — сеять — сеяць;

добрий — добрый — добры; злий — злой — злы; мудрий — мудрый — мудры; глухий — глухой — глухі; німий — немой — немы; білий — белый — белы; синій — синий — сіні; чорний — черный — чорны; старий — старый — стары; молодий — молодой — малады; цінний (коштовний) — ценный — ценны (каштоўны); правий — правый — правы; лівий — левый — левы; глибокий — глубокий — глыбокі; кислий — кислый — кіслы; мокрий — мокрый — мокры; теплий — теплый — цёплы.

січень — январь — студзень; лютий — февраль — люты; березень — март — сакавік; квітень — апрель — красавік; травень — май — май; червень — июнь — чэрвень; липень — июль — ліпень; серпень — август — жнівень; вересень — сентябрь — верасень; жовтень — октябрь — кастрычнік; листопад — ноябрь — лістапад; грудень — декабрь — снежань.

Запитання: 1. Які історичні причини розпаду давньоруської народності і давньоруської мови?

2. Яка діалектна база мов російської, білоруської, української народностей?

ТИМОШИК

3. Які фонетичні та граматичні риси є спільносхіднослов'янськими?

2. Які пам'ятки давньоруської писемності були зразками для формування ділового, наукового та художнього стилів мов східнослов'янських народностей?

Вправа 2. Зіставити уривок тексту видання «Слова о полку Ігоревім» 1800 р. з кількома його поетичними перекладами й переспівами. Визначити спільні мовностилістичні риси, які свідчать про спорідненість давньоруської й української (як і російської та білоруської) мов.

З копії оригіналу

Почнемъ же, братїе, повесть сїю отъ стараго Владимера(е) до нынѣшняго Игоря; иже истягну умъ крѣпостїю своею, и поостри сердца своего мужествомъ, наплънився ратного духа, наведе своя храбрыя плъкы на землю Половѣцкую за землю Руськую. Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты, и рече Игорь къ дружинѣ(ж) своеи: братїе и дружино! лучежь бы потяту быти, неже полонену быти: а всядемъ, братїе, на свои бръзыя комони, да позримъ синего Дону. Спала Князю умъ похоти, и жалость ему знаменїе заступи, искусити Дону великаго. Хощу бо, рече, копїе приломити конець поля Половецкаго съ вами Русици, хощу главу свою приложити, а любо испити шеломомъ Дону. О Бояне, соловію старого времени! вбы ты сїа плъкы ущекоталъ, скача славїю по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая славы оба полы сего времени, рища въ тропу Троянню (з) чресъ поля на горы. Пѣти было пѣснь Игореви, того (Олга) внуку. Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая; галици стады бѣжать къ дону великому; чили въспѣти было вѣщей Бояне, Велесовъ (и) внуче! Комони ржутъ за Сулою; звенитъ слава въ Кыевѣ; трубы трубятъ въ Новѣградѣ; стоятъ стязи въ Путивлѣ; Игорь ждетъ мила брата Всеволода. И рече ему Буй Туръ (і) Всеволодъ: одинъ братъ, одинъ свѣтъ свѣтлый ты Игорю, оба есвѣ Святъславличя; сѣдлай, брате, свои бръзыи комони, а мои ти готови, осѣдлани у Курська на переди...

З перекладу 1800 р.

Начнемъ же, братцы, повѣсть сїю отъ стараго Владимїра до нынѣшняго Игоря. Сей Игорь напрягши умъ свой крѣпостїю, поощривъ сердце свое мужествомъ, вступилъ съ храбрымъ своимъ воинствомъ въ землю Половецкую для отмщенїя за землю Русскую. Тогда взглянулъ онъ на солнце свѣтлое, и увидѣвъ мракомъ покрытое все войско свое, произнесъ къ дружинѣ своей: «Братья и друзья! лучше намъ быть изрубленнымъ, нежели достаться въ плѣнъ. Сядемъ на своихъ борзыхъ коней, и посмотримъ на синій Донъ». Пришло Князю на мысль пренебречь худое предвѣщанїе и извѣдать щастья на Дону великомъ. «Хочу, сказалъ онъ, съ вами, Россіяне! переломить копье на томъ краю поля Половецкаго; хочу или голову свою положить, или шлемомъ изъ Дону воды достать». О Боянъ! соловей древнихъ лѣтъ! тебѣ бы надлежало провозгласить о сихъ подвигахъ, скача соловьемъ мысленно по дереву, летая умомъ подъ облаками, сравнивая славу древнюю съ нынѣшнимъ временемъ, мчась по слѣдамъ Трояновымъ чрезъ поля на горы. Тебѣ бы пѣть пѣснь Игорю внуку Ольгову. Не буря соколовъ занесла чрезъ поля широкія, слетаются галки стадами къ Дону великому. Тебѣ бы, мудрый Боянъ, внукъ Велесовъ! сїе воспѣть. Ржутъ кони за Сулою, гремитъ слава въ Кіевѣ, трубятъ трубы въ Новѣгородѣ, развѣваютъ знамена въ Путивлѣ, ждетъ Игорь милаго брата Всеволода. Богатырь же Всеволодъ вѣщаетъ къ нему: «О Игорь! ты одинъ у меня братъ! ты одинъ у меня ясный свѣтъ! и мы оба сыновья Святославовы; ты сѣдлай, братъ, своихъ борзыхъ коней, а мои для тебя приготовлены и давно у Курска осѣдланы».

Переклад Степана Руданського

Так почнемо ж собі, брате,
Пісню ту співати
Від Владимира старого
До Ігоря того,
Що закріпив собі розум
На буйній волі,
Що заострив своє серце
Одвагою в полі;
Що з одваги і дружину
повів молодецьку
За рідную землю Руську
В землю Половецьку.
Глянув Ігор против сонця,
Сонце померкало
І од него ціле військо
Тьмою прикривало.
А він каже до дружини:
«Браття і дружино!
Лучче ж нам потятим бути,
Ніж в полоні гинуть!
А сядемо, милі браття,
На бистрії коні,
Подивимся, погуляем,
По синьому Доні!»
Спала князеві охота
Дону скоштувати;
І в запалі забув знам'я
І став промовляти:
«Хочу з вами, русинами,
Військом молодецьким,
Коп'є своє приломити
В полі Половецькім,
Хочу в полі Половецькім
Голову зложити
Або Дону великого
Шоломом попити!»
О Бояне, мій Бояне!
Старий соловію!
Пощебечи полки тії,
Бо я не умію.
Ти по дереві мисленнім
Соловійком граєш,
Ти до хмари і до неба
Думкою літаєш.
Ти споїв би враз і славу
І тодішнє горе,
Ти слідив би за Трояном
Через ліси, гори...
Скажи ж мені, як почати,
Подай мені руку!
Може, було так співати
Олегову внуку:
Не соколи через поле
Од вітру несуться,
Галичі стада до Дону
Великого б'ються.
Або може, мій Бояне,
Велесовий внуче,

ТИМОШИК

Може, мені так почати,
Може, буде лучче:
Іржать коні за Сулою;
В Києві весілля;
Трублять труби в Новгороді,
Стяги край Путивля.
Ігор тілько Всеволода
Милого чекає...
Аж Всеволод прибуває,
Брата і вітає:
«Один ти мій, брате-світе!
Одна моя слава!
Та ж обидва ми, Ігорю,
Сини Святослава!
Сідлай, брате, свої коні,
А мої готові,
Там у Курська осідлані,
Стоять наготові».

Переклад Максима Рильського

Зачнемо ж ми, браття,
Від старого Володимира
До Ігоря сьогоденного.
Ігор сей, славен князь,
Міцно розум оперезав,
Мужністю сердечною нагострив,
Ратного духу виповнився
Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку
За землю Руську.
О Боянє, солов'ю наш давній!
Тобі б сей похід оцебетати,
По дереву мислі пурхаючи,
Розумом ширяючи під хмарами,
Давню славу звиваючи з новою,
Летючи тропою Трояновою,
Через степи на море.
Тобі б співати пісню Ігореві,
Ігореві, Олега внукові:
«Не буря ясних соколів
Занесла через поля широкі,—
Галич лише ограми
К Дону великому».
А чи так би заспівати тут,
Віщий Бояне, внуче Велесів:
«Іржуть коні за Сулою,
Слава дзенить у Києві,
Сурми сурмлять в Новгороді,
Стяги мають у Путивлі-граді.
Дожидає Ігор брата Всеволода».
Каже йому буй-тур Всеволод:
«Один брат, один світ-світлий,
Ігорю,
Обидва ми Святославовичі.
Сідлай, брате, свої коні бистрі,
Мої бо вже готові стоять
Під Курськом осідлані».

. . . . . .

Глянув Ігор на ясне сонце
Та й побачив — військо тьма
покрила.
І сказав до дружини-вояцтва:
«Браття мої, друзі вірні!
Лучче нам порубаними бути,
Ніж полону зазнати!
А сядьмо ж, браття,
На бистрі свої коні,
На Синій Дон поглянемо».
Зажадалося князеві
На провіщання не зважати
Пошукати долі на Дону великім.
«Хочу,— каже,— з вами, русичі,
Чи списа зломити
При полі Половецькому
Та й наложити головою,
Чи шоломом пити воду з Дону».

(«Слово о полку Игоревім» та його поетичні переклади та переспіви. К., 1967).

Вправа 3. На матеріалі мови «Руської правди» і «Грамоти Великого князя Мстислава Володимировича» визначити стильові особливості ділового письменства східнослов'янських мов (щодо лексичного складу, граматичного, структурного та іншого оформлення тексту).

Соудъ ꙗрославль Володимирица.

Правда Роуськаꙗ

Ажь оусьѣть моужь моужа, то мьстити братоу брата, любо отцю, любо сыноу, любо браточадоу, любо братню сынови: оже ли боудеть кто его мѣста, то положити за голову 80 гривенъ, аче боудеть княжѣ моужѣ, или тивоуна княжа; аче ли боудеть роусинъ любо гридѣ, любо коупець, любо тивоунъ боꙗрескъ, любо мечникъ, любо изгои, любо словенинъ, то 40 гривенъ положити на нь.

По ꙗрославѣ же пакы съвъкоупивъшеса сынове его: Изяславъ, Святославъ, Всеволодъ и моужи ихъ: Кысвачько, Пепенѣгъ, Никифоръ и отложиша оубиение за головоу, нъ коупами са выкꙗоупати; а ино все ꙗко же ꙗрославъ соудилъ, токо же и сынове его оуставиша. Ѡ оубивствѣ. Аже кто оубиеть княжа моужа в разбои, а головника не ищуть, то вирьвноую платити, въ чьеи же вьрви голова лежить, то 80 гривенъ; паки людинъ, то сорокъ гривенъ.

Ікі отораꙗ ли вьрвь начнеть платити дикоую вироу, колико лет заплатать тоу вироу, зане же безъ головника имъ платити боудеть ли головникъ ихъ въ вьрви, то зане къ нимъ прикладываеть, того же дѣла имъ помогати головникоу, любо си дикоую вироу; нъ сплатити имъ въ обчі 40 гривенъ, а головничьство а то самомоу головникоу; а въ 40 гривенъ ѥмоу заплатити из дроужины свою часть. Нъ же боудеть оубилъ или въ свадѣ или въ пироу ꙗвлено, тъ тако ѥмоу платити по вьрви нинѣ, иже са прикладываеть виною.

Оже станеть без вины на разбои. Боудеть ли сталъ на разбои безъ всякоꙗ свады, то за разбонника людие не платать, нъ выдадать и всего съ женою и съ дѣтьми на потокъ а на разграбление. Аже кто не вложиться въ дикоую виру, томоу людие не помогають, но самъ платить.

Завдання: 1. З якими формами ділових паперів у сучасній мовній практиці споріднені наведені пам'ятки?

2. Які ще пам'ятки ділового письменства Київської Русі вам відомі?

Вправа 4. На матеріалі уривків з «Повчань» Володимира Мономаха і з Київського літопису пояснити стилістичне збагачення давньоруської літературної мови старослов'янізмами і мовними засобами усної народної словесності (навести докази давньоруської основи і джерел стилістичного збагачення).

Поученне Владимира Мономаха

Азъ худый, дѣдомъ своимъ Ярославомъ, благословленнымъ, славнымъ, нареченый въ крещении Василий, русьскымъ именемъ Володимиръ, отцемъ възлюбленымъ и матерью своею Мьномахы... и крестьяных людий дѣля, колико бо сблюдь по милости своей и по стои молитвѣ от всѣх бѣдъ! Сѣдя на санех, помыслих в души своей и похвалих бога, иже мя сихъ дневъ грѣшнаго допровади. Да дѣти мои, или инъ кто,

ТИМОШИК

• Се азъ мьстиславъ володимиръ сн҃ъ дьржа ро
ськоу землю въ своє княжениє повелѣлъ є
смь сн҃оу своємоу всеволодоу ѿдати боуи
цѣ ст҃моу геѡргиеви съ данию и съ виками и съ
продажами даже которыи князь по моємь кня
женнѝ почьнеть хотѣти ѿнати оу ст҃го геѡрги
ꙗ· а бъ боуди за тѣмь и ст҃аꙗ бца и тъ ст҃ый геѡ
ргий оу него то ѿтимаєть· и ты игоумене иса,
ие· и въ братиѣ· донелѣ же са миръ състоить·
молите ба за ма и за моѣ дѣти· кто са изоѡста
неть въ манастыри· то вы тѣмь дъажьни є
сте молити за ны ба и при животѣ и въ съмь
рти· а азъ далъ роукою своєю· и осеньниє по
людниє даровьноє полътретиꙗ десате гри
вьнъ ст҃моу же геѡргиеви· а се ꙗ всеволодъ да
лъ єсмь блюдо серебрьно· въ· л҃· грвнъ серебра·
ст҃моу же геѡргиеви велѣлъ єсмь бити въ
ие на ѿбѣдѣ коли игоуменъ ѿбѣдаєть·
даже кто запъртить или тоу дань и се блю
до· да соудить емоу бъ въ дн҃ь пришьстви
ꙗ своєго и тъ ст҃ый геѡргий·:; —

Рис. 1. Грамота Великого князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода від 1130 р.
(*Москаленко А. А.* Хрестоматія з історії української літературної мови. К., 1954)

слышавъ сю грамотицю, не посмѣйтеся, но ему же люба дѣтий моихъ, а приметъ є в сердце, и не лѣнитися начнеть тако же и тружатися.

Первое, бога дѣля и душа своея, страх имѣйте божий в сердци своемь и милостыню творя неоскудну, то бо есть начатокъ всякому добру. Аще ли кому не люба грамотиця си, а не поохритаються, но тако се рекуть: на далечи пути, да на санех сѣдя, безлѣпицю си молвилъ.

... Яко же бо Василий учаще, собрав ту уноша, душа чисты, нескверными, тѣлеси худу, кротку бесѣду и в мѣру слово господне: «Яди и питью бесъ плица велика быти, при старых молчати, премудрыхъ слушати, старѣишимъ покорятися, с точными и меншими любовь имѣти; без лукы бесѣдующе, а много разумѣти; не сверьпоати словомъ, ни хулити бесѣдою, не обило смѣятися, срамлятися старѣиших, к женам недѣлнымъ не бесѣдовали, долу очи имѣти, а душю горѣ, пребъгати; не стрѣкати учить легких власти, ни в кую же имѣти, еже от всѣх честь. ...

Научися, вѣрный человѣче, быти благочестию дѣлатель, научися, по евангельскому словеси, «очима управленье, языку удержание, уму смѣренье, тѣлу порабощенье, гнѣву погубленье, помысль чисть имѣти, понужаяся на добрая дѣля, господа ради; ...

... А бога дѣля не лѣнитеся, молю вы ся, не забывайте 3-х дѣлъ тѣхъ: не бо суть тяжка; ни одиночьство, ни чернечьство, ни голодъ, яко инии добри терпять, но малым дѣломъ улучити милость божью ...

Всего же паче убогых не забывайте, но елико могуще по силѣ кормите, и придайте сиротѣ, и вдовицю оправдите сами, а не вдавайте сильным погубити человѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити его. Аще будетъ повиненъ смерти, а душа не погубляйте никакоя же хрестьяны. ...

... Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью. В дому своемь не лѣнитеся, но все видите; не зрите на тиуна, ни на отрока, да не посмѣются приходящии к вам ни дому вашему, ни обѣду вашему. ... Лжѣ блюдися и пьянства и блуда, в томъ бо душа погыбаеть и тѣло. Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чюжимъ, ни в селѣх, ни в житѣх, да не кляти вас начнуть. Куда же поидите, иде же станете, напойте, накормите уненна; и боле же чтите гость, откуда же к вам придеть, или простъ, или добръ, или солъ, аще не можете даромъ,— брашном и питьемъ ...

(Изборник. М., 1969).

Київський літопис

ПОХІД ІГОРЯ СВЯТОСЛАВОВИЧА ПРОТИ ПОЛОВЦІВ У 1185 Р.

Въ то же время Святославичь Игорь, внукъ Олговъ *, поѣха изъ Новагорода, мѣсяца априля въ 23 день, во вторникъ, поймя со собою брата Всеволода исъ Трубецка, и Святослава Олговича сыновця своего изъ

* Тут і далі в давніших текстах, передрукованих з «Хрестоматії давньої української літератури» О. І. Білецького, у кінці слів після приголосних відновлено ъ (ер).

БИБЛИОТЕКА
им. В. Г. Белинского
Инв. № 457355

ТИМОШИК

Рыльска, и Володимѣра сына своего исъ Путивля, и у Ярослава испроси помощь Ольстина Олексича, Прохорова внука, съ коуи черниговськими; и тако идяхуть тихо, сбираюче дружину свою: бяхуть бо и у нихъ кони тучны велми. Идущимъ же имъ къ Донцю рѣкы, въ годъ вечерний, Игорь же возрѣвъ на небо и видѣ солнце стояще яко мѣсяць, и рече бояромъ своимъ и дружинѣ своей: «видите ли что есть знамение се?» Они же узрѣваше и видиша вси и поникоша главами, и рекоша мужи: «княже! се есть не на добро знамение се». Игорь же рече: «братья и дружино! тайны божия никтоже не вѣсть, а знамению творѣць богъ и всему миру своему: а камъ что сотворить богъ или на добро, или на наше зло, а то же нам видити». И то рекъ перебреде Донѣць, и тако приде ко Осколу, и жда два дни брата своего Всеволода, тотъ бяше шелъ инемъ путемъ исъ Курьска: и оттуда пондоша къ Салницѣ, туже къ нимъ и сторожеви приѣхаша, ихъ же бяхуть послалѣ языка ловить, и рекоша приѣхавше: «видихомся съ ратными ратницы ваши со здоспѣхомъ ѣздять; да и поѣдете борзо, или возворотися домовъ, яко не наше есть веремя». Игорь ж рече съ братьею своею: «оже ны будеть ни бившися возворотитися, то сромъ ны будеть пуще и смерти; но како ны богъ дасть». И тако угадавше, и ѣхаше чересъ ночь; заутра же пятьку наставшу, во обѣдное время устрѣтоша полкы половѣцькиѣ; бяхуть бо до нихъ доспѣлѣ, вежѣ своѣ пустили за ся, а сами собравшеся отъ мала и до велика, стояхуть на одной стороне рѣки Сюурлия. И ти изрядиша полковъ 6: Игоревъ полкъ середѣ, а поправу брата его Всеволодъ, а полѣву Святославль сыновця его, напредѣ ему сынъ Володимѣрь и другий полкъ Ярославль, иже бяху съ Ольстиномъ коуеве, а третий полкъ напереди же стрѣлци, иже бяхуть от всихъ князий выведени; и тако нарядиша полкы своя.

(Хрестоматія давньої української літератури. К. 1967).

Вправа 5. Зіставити мову давньоруського тексту «Повісті временних літ» з його українським, російським та білоруським перекладами, аргументувати спорідненість спільносхіднослов'янської мови та сучасних східнослов'янських мов — української, російської й білоруської.

Се повѣсти времянѣныхъ лѣть,
откуду есть пошла Руская земля,
кто въ Киевѣ нача первѣе княжити,
и откуда Руская земля стала есть.

... Поляномъ же живущимъ особѣ и владѣющимъ роды своими, яже и до сея братья бяху поляне, и жизяху каждо съ родомъ своимъ и на своихъ мѣстехъ, володѣюще кождо родомъ своимъ. И быша 3 брата, одиному имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбѣдь. И сѣдяше Кий на горѣ, кдѣ ныне увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдяше на горѣ, кдѣ ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, отнюду же прозвася Хоривица; створиша городокъ во имя брата ихъ

старѣйшаго, и нарекоша и Киевъ. И бяше около города лѣсъ и бор велихъ, и бяху ловяще звѣрье. Бяхуть бо и мудрѣ и смыслени, и нарицахуся Поляне, от них же суть Поляне Кияне и до сего дни.

Инии же, не вѣдуще, ркоша, яко Кий есть перевозникъ бысть; у Киева бо перевозъ бяше тогда съ оноя страны Днѣпра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ. Аще бо быль перевозникъ Кый, то не бы ходиль къ Царюграду; но сей Кий княжаше в роду своемъ, и приходившю ему къ царю не свѣмы, но токмо осемъ вѣмы, якоже сказають, яко велику честь приялъ от царя, которого не вѣмъ и при которомъ приходи цари. Идущю же ему опять, приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби городокъ малъ, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему близъ живущии; еже и до нынѣ нарѣчють Дунайци городище Киевѣць. Киеви же пріиходшю въ свой городъ Киевъ, ту и скончa животъ свой; и брата его Щекъ и Хоривъ и сестра ихъ Лыбѣдь ту скончашася ...

По сихъ же лѣтехъ, по смерти братья сея, быша обидимы Древляны и инѣми окольными, и наидоша я Козарѣ, сѣдящая в лѣсѣхъ на горахъ, и ркоша Козарѣ: «платите намъ дань». Задумавше же Поляне и вдаша отъ дыма мечь, и несоша Козарѣ къ князю своему и къ старѣйшинамъ своимъ, и рѣша имъ: «се налѣзохомъ дань нову». Они же рѣша имъ: «откуду?» Они же рѣша имъ: «в лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрьскою». Они же ркоша: «что суть вдалѣ?» Они же показаша мечь... И рѣша старцѣ Козарстии: «не добра дань, княже! мы доискахомся оружьемъ одиноя страны, рѣкше саблями, а сихъ оружье обоюдуостро, рекше мечи; си имуть имати и на насъ дань и на инѣхъ странахъ». Се же събысться все; не отъ своея воля рекоша, но отъ Божия повельнья. ... Якоже и бысть: володѣють бо Козары Русьтии князи и до днешняго дне.

(Повість временних літ: Літопис (за Іпатським списком. К., 1990) *.

ПЕРЕКЛАДИ:

український

Поляни ж жили осібно і володіли родами своїми,
І до цих братів, отже, були поляни,
І жили кожен з родом своїм, на своїх місцях,
І володів кожен родом своїм.
І були три брати. Одному Ім'я Кий,
А другому — Щек,
А третьому — Хорив,
І сестра їхня — Либідь.
І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів,
А Щек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця,
А Хорив — на третій горі, від нього ж прозвалася Хоривиця.

* Див. ще: Літопис руський / за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К., 1990.

ТИМОШИК

І в ім'я брата свого старшого заклали городок
І назвали його Київ.
І був коло города ліс
І бір великий,
І були (вони) мисливці на звірів.
І тямущі та мудрі були,
І називалися поляни,
І від них же поляни — кияни і до сьогодні.

Інші, не знаючи, кажуть, що Кий був перевізником; бо біля Києва був перевіз тоді з того боку Дніпра, тому й говорили: «на перевіз на Київ», а коли б Кий був перевізником, то не ходив би до Цареграда. Але цей Кий княжив у роду своєму; і ходив він до царя, якого — не знаю, але тільки знаю те, як переказують, що велику честь мав від царя, якого — не знаю і при якому приходив царі.

Ідучи назад, прийшов (Кий) до Дунаю, і вподобав місце, і поставив городок малий, і хотів сісти з родом своїм, і не дали йому ті, що жили поблизу, ще й донині називають дунайці городище Києвець. Кий же прийшов у свій город Київ, тут скінчив життя своє, і брат його Щек, і Хорив, і сестра їхня Либідь — тут померли.

... По цих же роках, після смерті братів отих,
Зазнали утисків [поляни] від деревлян
І інших навколишніх [народів].
І найшли на них козари, де в лісах на горах сиділи,
І рекли козари: «Платіте нам дань».
І порадилися поляни,
І дали від диму меч,
І понесли козари своєму князю
І до старійшин своїх
І вістять їм: «Це добули нову дань».
Вони ж кажуть їм: «Звідки?»
Вони ж відповіли їм: «Із лісу на горах,
Що над рікою Дніпрською».
Вони ж питають: «І що дали?»
Вони ж показали меч.
І сказали старці козарськії:
«Недобра дань, княже!
Ми добули їх зброєю однобічною, кажемо — шаблею,
А в них оружжя на два боки гостре, зветься мечі.
Ці будуть і з нас данину брати,
І з інших країн».
І збулося все це, бо не з власної волі говорили,
а з божого повеління.

Так і є: володіють козарами руськії князі і до сьогоднішнього дня.

(Переклад В. В. Яременка)

російський

... Поляне же жили тогда отдельно от других и управлялись своими родами; ибо и до этих братьев, о которых речь пойдет в дальнейшем, были поляне, и жили они родами и на своих местах, и каждый род управлялся сам собой. И были три брата: один по имени Кий, другой — Щек и третий — Хорив, а сестра их Лыбедь. Сидел Кий на горе, где ныне подъем Боричев, а Щек сидел на горе, которая ныне зовется Щековица, а Хорив на третьей горе, которая прозвалась по нему Хоривицей. И построили городок во имя старшего своего брата и назвали его Киев. Был кругом города лес и бор велик, и ловили там зверей. И были те мужи мудры и смыслены, и назывались они полянами, от них поляне и доныне в Киеве.

Некоторые же, не зная, говорят, что Кий был перевозчиком; ибо тогда у Киева перевоз с той стороны Днепра, отчего и говорили: «На перевоз на Киев». Если бы был Кий перевозчиком, то не ходил к Царьгороду. А между тем Кий этот княжил в роде своем, и ходил к царю,— не знаем только, к какому царю он ходил, но знаем, что великие почести воздал ему, говорят, тот царь, к которому он приходил. Когда же возвращался, пришел он на Дунай, и облюбовал место, и срубил городок невеликий, и хотел сесть в нем со своим родом, да не дали ему близживущие. Так и доныне называют дунайцы городище то — Киевец. Кий же вернулся в свой город Киев, тут и умер; и братья его Щек и Хорив и сестра их Лыбедь тут же скончались...

Вслед за тем, по смерти братьев этих, стали притеснять поян древляне и иные окрестные люди. И нашли их хозары сидящими на горах этих в лесах и сказали хозары: «Платите нам дань». Поляне, посовещавшись, дали от дыма по мечу. И отнесли их хозары к своему князю и к своим старейшинам и сказали им: «Вот, новую дань нашли мы». Те же спросили у них: «Откуда?» Они же ответили: «В лесу на горах над рекою Днепром». Опять спросили те: «А что дали?» Они же показали меч. И сказали старцы хозарские: «Не добра дань та, княже: мы доискались ее оружием, острым с одной стороны,— саблями, а у этих оружие обоюдоострое — мечи: станут они когда-нибудь собирать дань и с нас, и с иных земель». И сбылось сказанное ими, так как не по своей воле говорили они, но по божьему повелению... так и есть: владеют русские князья хозарами и по нынешний день.

(Изборник).

білоруський

... Паляне жылі асобна ад іншых і кіраваліся сваімі родамі, бо і да гэтых братоў, аб якіх гутарка пойдзе ў дальнейшым, были поляне, і жылі яны родамі і на сваіх месцах, і кожны род кіраваўся сам сабой. І былі тры браты: аднаму імя Кій, другому — Шчэк і трэці — Харыў, а сястра іх Лыбедзь. Сядзеў Кій на гары, дзе цяпер пад'ём Барычаў.

ТИМОШИК

а Шчэк сядзеў на гары, якая цяпер называецца Шчакавица, а Харыў на трэцяй гары, якая называлася па ім Харывіцай. І пабудавалі гарадок у імя старэйшага свайго брата і назвалі яго Кіеў. Быў вакол горада лес і бор вялікі, і лавілі там звяроў. І былі тыя людзі мудрыя і кемівыя, і называліся яны палянамі, ад іх паляне у Кіеве і дагэтуль.

Некаторыя ж, не ведаючи, кажуць, што Кій быў перавозчыкам,— быў маўляў тады у Кіеве перавоз з таго боку Дняпра, таму і гаварылі: «На перавоз на Кіеў». Калі б Кій быў перавозчыкам, то не хадзіў бы да Царграда. Но гэты Кій княжыў у родзе сваім, і хадзіў да цара, кажуць, вялікае ушанаванне зрабіў яму той цар, да якога ен прыходзіў. Калі ж вяртаўся, прыйшоў ен на Дунай, і яблябаваў месца, і зрубіў гарадок не вялікі, і хацеў сесці ў ім са сваім родам, ды не далі яму блізка пражываючыя. Так і дагэтуль называюць дунайцы гарадзішта тое — Кіевец. Кій же вярнуўся у свой горад Кіеў, тут і памёр. І браты яго Шчэк і Харыв і сястра іх Лыбедзь тут жа скончаліся.

Услед за тым, па смерці братоў гэтых, пачалі прыгнятаць палян драўляне і іншыя навакольныя людзі.

І знайшлі іх хазары сідзячымі на гарах гэтых у лясах і сказалі хазары: «Плаціце нам даніну». Паляне, параіўшыся, далі ад дыму па мячу. І аднеслі іх хазары да свайго князя и да сваіх старейшын. Тыя ж спыталі у іх: «Адкуль?» Яны ж адказалі: «У лесе на гарах над ракою Дняпром». І сказалі старцы хазарскія: «Нядобрая гэта даніна, княжа! Мы здабылі яе зброяй, вострай толькі з аднаго боку,— шаблямі, а у гэтых зброя вострая з двух бакоў,— мячы. Стануць яны калі-небудзь збіраць даніну і з нас, і з іншых земляў» І збілося сказанае імі, паколькі не па своей волі гаварылі яны, але по божаму наказу... так і ёсць: валодаюць рускія князі хазарамі І па сённяшні дзень.

(Пераклад В. М. Пономарьова).

Запитання: 1. Чому в історії української мови краще вивчати мову «Повісті...» за списком Іпатським, аніж за Лаврентіївським?

2. Що вам відомо з історії видання і перекладу цієї пам'ятки?

Вправа 6. Порівняти стильові особливості перекладів наведених у попередній вправі уривків з «Повісті временних літ» з мовою перекладу давнішого — першого історичного твору в нашій країні — «Літопису Аскольда», встановити спільні і відмінні риси, пояснити мовні традиції літописця.

І жили в мирі поляни, і деревляни, і сівер, і радимичі, і в'ятичі.

(У втраченому вступі мова йшла про перехід влади від покоління до покоління — від напівлегендарного Кия до цілком реального Аскольда. Ці відомості були, мабуть, найбільш дошкульними для книжника Ярослава Мудрого, тому й вилучалися найбільш ретельно).

І через багато поколінь після братів тих, Кия, Щека і Хорива, успадкували владу два брати і назвалися хаганами. Одному було ім'я Дір, а другому — Аскольд. І були сиділи в Києві, володіючи полянами...

(Втрачено вступ, присвячений початкам урядування Аскольда. Про зміст і розмір загубленого тексту важко судити. Про характер викладу дає уявлення наступний період).

... В літо 6360, індикта 15, почала ся прозивати Руська земля.

В літо 3. Прийшов Михайло — митрополит по Руській землі з чотирма епископами Фотія-патріарха, а решта епископів Фотієвих залишилася в Києві. І вчив митрополит з епископами всіх вірити в єдиного бога, трійцею уславленого. І, навчаючи, багатьох схиляв до усвідомлення бога і благочестя. І сокрушив ідоли, і багатьох людей хрестив, і церкви заснував, і пресвітерів та дияконів поставив по містах і селах. І була радість велика в людях, і множилися віруючі, і всюди славили ім'я Христа.

Так же по тому преосвященний Михайло, митрополит київський, радився із сином своїм Аскольдом, як найліпше утвердити православну віру, і, пославши, почав брати у нарочитої чад і дітей і віддавати їх на навчання книжне. Матері же своїх чад оплакували, бо ще не утвердилися вірою, але сумували за ними, як за мертвими. І вийшло з тих учнів багато любомудрих філософів, завдяки чому збулося пророцтво, що твердило: «Во ті дні почують глухі слова книжні, і ясною стане мова гугнивих». А вчителі почали перекладати книги, звідки почалася грамота слов'янська, що є на Русі. А слов'янська мова і руська єдина є, бо звалися полянами ті, хто нині зветься русь. Тому і грамота прозвалася слов'янською.

(Літопис Аскольда (передмова і реконструкція тексту Мих. Брайчевського. Київ. 1968. № 2).

Вправа 7. Порівняти давній і сучасний тексти «Слова про закон і благодать», виписати в одну колонку спільні лексеми, а в другу — давньоруські та їх нові сучасні відповідники, пояснити характер лексичних змін.

СЛОВО
О ЗАКОНѢ, МОИСЕОМЬ ДАННѢМЬ И О БЛАГОДАТИ И ИСТИНѢ, ИСУС ХРИСТОМЬ БЫВШИХ ...

... Но о законѣ, Моисеомь даннѣмь, и о благодати и истинѣ Іисус Христомь бывшіих повѣсть си есть.

И это уснѣ закон? что ли благодать. Прежде закон, потом благодати: прежде отѣнь, ти потомь истина. Образ же закону и благодати — Агари Сарра, работная Агар и свободная Сарра; работная прежде, ти потом свободная. И да разумѣет, иже чтет. Яко Авраам убо от уности своея Сарру имѣ жену си, свободну, а не рабу: и бог убо прежде вѣк изволи и умысли сына своего в мір послати, и тѣм благодати явитися. Сарра же не рождаше, понеже бѣ неплоды; не бѣ неплоды, но заключена бѣ божіим промыслом на старость родити; безвѣстная же и утаенаа мудрости божія утаена бяху ангел и человѣк, не яко не явима, но утае-

Тимошик

на и на конец вѣка хотящеся явитися. Сарра же глагола к Аврааму: «се заключи мя господь бог не рождати; вниди убо к рабѣ моей Агари и родиши оть нея». Благодать же глагола к богу: «аще нѣсть времене сити ми на землю и спасти мір, сниди на гору Синай и закон положи». Слушая Авраам рѣчи Саррины и вниде к рабѣ ея Агари. Послуша и бог яже от благодати словес и сниде на Синай.— Роди же Агарь раба от Авраама рабочищ, и нарече Авраам имя ему: Измаил. И снесе Моисеи от Синайскыя горы закон, а не благодать, стѣнь, а не истину.

(Хрестоматія давньої української літератури).

Про закон (Старий завіт.— *Н. Б.*), Мойсеєм даний, і про благодать (Нов. Зав.) та істину, що були Ісусом Христом, і як закон одійшов, а благодать і істина всю землю сповнили, і віра на всі народи поширилась, і на наш народ руський. І похвала кагану нашому Володимиру, що ним охрещені ми були. І молитва до Бога од усієї землі нашої. Господи, благослови, отче!

[...] Отож про закон, Мойсеєм даний, і про благодать і істину, які з'явилися через Христа (Іоанн 1, 17), повість ся і про те, чого досяг закон і чого досягла благодать,— спершу закон, а потім благодать; спершу тінь, а потім істина.

Образ же закону і благодати — Агар і Сарра, спершу — рабиня, потім — вільна. Аби зрозумів той, хто читатиме, як Авраам бо в юності своїй Сарру мав за жону собі, вільну, а не рабиню (Буття 16, 1—16), так і бог з передвіку зволив і умислив сина свойого у світ послати і тим у благодаті себе явити.

Сарра ж не народжувала, бо була неплідна, власне, була не неплідна, а замкнута божим помислом, щоб на старість розродитись.

Безвісною ж бо до часу і затаєною премудрість Божа була од ангелів і людей, не як неіснуюча, а як прихована, щоб виявитись наприкінці віку.

Сарра ж сказала Авраамові: «Се замкнув мене господь Бог не народжувати. Увійди бо до раби моєї Агарі і народи од неї» (Буття 16, 2).

Благодать же сказала Богу: «Як не настав ще час зійти мені на землю і спасти світ, то зійди на гору Сінай і закон встанови».

Послухав Авраам мови Саррині і увійшов до раби її Агарі.

Послухав же і Бог благодаті словес і зійшов на Сінай.

І народила Агар-рабиня од Авраама рабинича і нарік Авраам його Ізмаїлом.

Зніс бо і Мойсей із Сінайської гори закон, а не благодать; не тінь, а істину.

(Іларіон Київський. Слово про закон і благодать) (Переклад з давньоруської В. Крекотня. // Київ, 1988. № 8).

Завдання 5. Назвати говіркові масиви, що вирізнялися у давньоруській мові епохи Київської Русі, та пояснити, які з них були протоукраїнськими, проторосійськими і протобілоруськими.

Завдання 6. Назвати південноруські пам'ятки давньоруської писемності і вказати на протоукраїнські фонетичні і морфологічні явища, засвідчені в цих творах.

Вправа 8. У наведених текстах виділити і пояснити мовні явища, які в майбутньому стануть рисами української і білоруської чи української і окремих говірок російської мов.

ЖИТИЕ ФЕОДОСИЯ

... По случаю же божию отьиде мати его на село, и яко же пребыти ей тамо дьни мъногы. Блаженыи же, радъ бывъ, помоливаъся богу и изиде отаи из дома, не имыи у себе ничьсо же, развѣ одежа и мало хлѣба немощи дѣля телесьныя. И токо устрьмися къ Кыеву городу, бѣ бо слышалъ о манастырихъ, ту сущихъ. Не вѣдыи же пути, молящеся богу, да бы обрѣлъ съпутьникы, направляюща и на путь желания. И се по приключаю божию бѣша идуще путьмь тъмь купьци на возѣхъ съ бремены тяжькы...

Отьць же нашь Феодосии предавъся богу и преподобьнууму Антонию, и оттолѣ подаяшеся на труды телесьныя, и бьдяше по вся нощи въ славословлении божии, сьньную тягость отвръгъ, къ въздьржанию же и плътию своею тружаяся...

... Глагола тому блаженыи: «Пьрьвѣе, брате Клименте, изнеси се святое Еуангелие, еже имаши въ пазусѣ своен и еже обѣщалъ еси дати святѣи богородици, ти тъгда сядемъ». Се слышавъ, онъ ужасеся о проповѣдании преподобьнааго, не бѣ бо никому же о томь възвѣстилъ.

(Изборник).

«ИЗБОРНИК СВЯТОСЛАВОВЪ» 1073 р.

... 1. Инословие убо есть: ино нѣчто глаголюшти, а инъ разумъ указаюшти: яко же еже е речено отъ бога къ змии: «проклята ты и отъ всѣхъ звѣрии». Слово бо акы змии есть, на диявола же инорѣчьнѣ змьемъ нарицаема разумѣваемъ.

... Реку же: узда коневи правитель есть и въздѣржание: правьдьнику же книгы. Не съставить бо ся корабль безъ гвоздии, ни правьдьникъ бесъ почитания книжьнааго: и яко же плѣньникомъ умъ стоить у родителъ своихъ, тако и правьдьнику о почитаньи книжьньмь. Красота воину оружие и кораблю вѣтрила, тако и правьдьнику почитание книжьное. Отъкрыи бо, рече, очи мои да разумѣю чюдеса отъ закона твоего...

То мы, братия, порозумѣимъ и послушаимъ разумьныма ушима, и поразумѣимъ силу и поучение святыхъ книгъ. Послушаи ты житья святааго Василия и святааго Іоанна Златоустааго и святааго Кирила філософа и иныхъ многъ святыхъ, како и ты сълырва, повѣдають о нихъ рекуште, измлада прилежааху святыхъ книгъ, тоже и на добрая дѣла подвигнушася. Вижь, како ти начятъкъ добрьимъ дѣломъ поучение святыхъ книгъ, да тѣми, братия, и сами подвигнѣмъся на путь житья ихъ и на дѣла ихъ...

тимошик

«СКАЗАНИЕ» ПРО БОРИСА І ГЛІБА

... Святопълкъ же сѣдя Кыевѣ по отци. Призвавъ кыяны, многы дары имъ давъ, отпусти я. Посла же къ Борису, глаголя: «Брате, хочю съ тобою любьвь имѣти, и къ отьню данію еще ти придамъ». Лъстьно, а не истину глаголя. Пришедъ Вышегороду ночь отаи, призъва Путьшю и вышегородьскыѣ мужѣ и рече имъ: «Повѣдите ми по истинѣ, пріязньство имѣете ли ко мнѣ?» Путьша рече: «Вьси мы можемъ главы своя положити за тя» [...].

[...] Блаженыи же Борисъ, яко же ся бѣ воротилъ и сталъ бѣ на Лѣтѣ шатьры, и рѣша къ нему дружина: «Поиди, сяди Кыевѣ на столъ отьни; се бо вси вои въ руку ти суть». Онъ же имъ отвещаваше: «Не буди мни възняти рукы на брата старѣйша мене, его же быхъ имѣлъ, акы отца».

Си слышавыше, вои разидошася отъ него, а самъ оста тъкъмо съ отрокы своими. И бяаше въ дѣнь суботьныи; въ тузѣ и печали удручьньмъ сердцемъ, и вълѣзъ въ шатьръ свои плакашеся скрушеньмъ, сьрдцемъ, а душею радостьною, жалостьно гласъ испущаяще: «Сльзъ моихъ не презьри, владыко, да яко же уповаю на тя! Тако да съ твоими рабы пріиму часть и жребій съ вьсѣми святыми твоими, яко ты еси богъ милостивъ и тебѣ славу въсылаемъ въ вѣкы. Аминь».

Онъ же видѣвъ, яко не вънемлють словесъ его, начать глаголати сице: «Спасися (тут у значенні «прощай».— Н. Б.), милыи мои отче и господине Василіе! Спасися, мати и госпоже моя! Спасися, брате Борисе, старѣйшино уности моея! Спасися, брате и поспѣшителю Ярославе! Спасися и ты, брате и враже, Святопълче! Спаситеся и вы, братіе и дружино! Вьси спаситеся! Уже не имамь вамъ видѣти въжитіи семъ, зане разлучаемъ есмь отъ васъ сънужею» [...]

И принесеся господеви жьртва чиста и благовоньна, и възнде въ небесныя обители къ господу, и узрѣ желаемаго си брата, и въспріяста вѣнца небесныя, его же и въжелѣста [...]

И оттолѣ крамола преста в Русьтѣи земли, а Ярославъ прія вьсю власть земля Руськія [...]

(Хрестоматія давньої української літератури).

Вправа 9. Знайти у тексті південно-західні діалектні явища давньоруської загальнонародної мови і пояснити їх історичну долю.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Въ лѣто 6727 (1219). Приде Лестько на Данила къ Щекареву, бороняити ему на помощь Мьстиславу, тестеви своему. Кондратови же приѣхавшу мирить Лестька и Данила, познавшю же ему лесть Лестькову, и не велѣ князю Данилу ехати къ Лестьку. Филя же строившеся на брань, мняше же яко никто можеть стати противу ему на брань; остави же Коломана въ Галичи, и созда градъ на церкви пречистое владычица нашея богородица, яже не стьрпѣвше осквернения храма своего, и вдасть ю въ руцѣ Мстиславу. Бѣ бо ту съ Коломаном Иванъ Лекинъ и Дмитръ, и Богъ. Половцемъ же приехавшимъ видити рати, угромъ же и ляхомъ гонящимъ я, увернувся половцинъ застрѣли Уза во око, и спадшю ему съ фаря взяша тѣло его, и плакашася по немь. Наутрѣя же накануне святои богородици, приде Мьстиславъ рано на гордого Филю и на угры съ ляхы, и бысть брань тяжка межи ими: и одолѣ Мьстиславъ. Бѣгающимъ же угромъ и ляхомъ, избьено бысть ихъ множество, и ятъ бысть величавыи Филя паробкомъ Добрыиномъ, его же лживый Жирославъ укралъ бѣ, и обличену ему бывшю, про него же погуби отцину свою [...]

[...] Даниль же приѣха ко Конъдратову и рече ему: «аще быхомъ испервa вѣдалѣ мѣсто се, то градъ приятѣ бы былъ». Кондратови же молящуся има, да наутрѣе пакы приступита ко граду, на утрия же Даниль и Василко посласта люди свои, онемъ же стоящимъ и теребящимъ лѣси около града, гражаномъ же ни камения смѣющимъ врещи на нѣ, просяхуся дабы къ нимъ прислалъ Кондратъ Пакослава и Мьстиуя. Пакославъ же рече Даниловы: «измѣнивъ ризы свое, поеди съ нами». Данилови же не хотѣвшю, рече ему братъ: «иди, да слыши вѣче ихъ»; не вѣряшеты бо Мьстиуеви Кондратъ [...]

Въ лѣто 6758 (1250). Приславшу же Могучѣеви посолъ свои къ Даниловн и Василкови, будущю има во Дороговьски: «дай Галичь!» Бысть въ печали велицѣ, зане не утвердилъ бѣ землѣ своея городы и думавъ съ братомъ своимъ и поѣха ко Батыеви, река: «не дамъ полу: отчины своеи, но ѣду къ Батыевы самъ». Изыде же на праздникъ святаго Дмитрѣя, помолився богу, и приде Кыеву, обдержащу Кыевъ Ярославу бояриномъ своимъ Еиковичемь Дмитромъ. [...] И приде Переяславлю, и стрѣтоша и татаровѣ. [...] Оттуда же нача болми скорбѣти душею, видя бо обладаемы дьяволомъ: скверная ихъ кудѣньская блядения (забобони.— *Н. Б.*). Чигизаконова мечтанья (загадки.— *Н. Б.*), скверная его кровопролитья, многыя его волшьбы, приходящія цари и князи и вельможѣ, солнцю и лунѣ и земли, дьяволу, и умершимъ въ адѣ отцемь ихъ и дѣдомъ и матеремь, водяше около куста покланятися имъ. О скверная прелесть ихъ! [...]

[...] Того же вечера по всему городу увѣдана бысть смерть княжа: наутрѣя же, по отпѣтьи заутрении, приде княгини его, и сестра ему Олга и княгини Олена черинци, съ плачемъ великимъ приидоша, и весь городъ сойдеся, и бояри вси стари и молодии плакахуся надъ нимъ. Епископъ же володимерьскии Евьсѣгнѣи, и вси игумени, и Огапитъ Печерьскии игуменъ, и попове всего города, пѣвше надъ нимъ обычныа пѣсни, и приводиша и со благопохвальными пѣсними и кадилы добровоньными, и положиша тѣло его во отни гробѣ; и плакашася по немь володимерци, поминающе его добросердье до себе, паче и слуги его плакахуся по немь, слезами облевающи лице свое, и послѣдною службу створыше ему, опрятавше тѣло его, вложиша и во гробъ, мѣсяца декабря во 11 день, на память святаго Данила Столпьника, в суботу.

тимошик

[...] Наипаче же плакахуся по немь лѣпшии мужи володимерьстии, рекуче: «добро бы ни, господине, съ тобою умрети, створшему голикую свободу, якоже и дѣдъ твои Романъ свободилъ бяшеть отъ всихъ обидъ; ты же бяше, господине, сему поревновалъ и наслѣдилъ путь дѣда своего; нынѣ же, господине, уже ктому не можемъ тебе зрѣти, уже бо солнце наше заиде ны и во обидѣ всѣмъ остахомъ»; и тако плакавшеся надъ нимъ все множество володимерцев, мужи и жены и дѣти, нѣмци, и сурожьцѣ, и новгородци и нищии и убозии, и черноризци и черницы: бѣ бо милостивъ на вся нищая [...]

(Хрестоматія давньої української літератури).

Запитання 1: Якою азбукою (азбуками?) написані давньоруські пам'ятки?

2. Що таке устав, напівустав, скоропис? Яким із цих типів писма писалися давньоруські світські і церковно-релігійні пам'ятки?

3. Що ви знаєте про правопис давніх текстів? Які розділові знаки вживалися? Якою була їх функція?

4. Які пам'ятки дійшли до нас в оригіналі, а які — в пізніших списках? Де вони зберігаються?

З а в д а н н я 7. Зіставити відомі вам періодизації історії української літературної мови, встановити спільне та відмінне у підході авторів до виділення історичних етапів розвитку мови.

З а в д а н н я 8. Пояснити походження назви «українська мова» та історичну долю цієї назви, її історичних і територіальних синонімів.

Вправа 10. Пояснити походження назви «Україна» за наведеними уривками з літописів.

ІПАТСЬКИЙ ЛІТОПИС

О нем же (Володимиром Глібовичем.— *Н. Б.*). Оукраина постона 653 (1187 р.).

И еха и Смоленска в борзѣ и приѣхавшю же емоу ко Оукраинѣ Галичькои и взя два города Галичькыи 663 (1189 р.). Прия Берестии и Оугровескъ и Верецинъ и Столпъ Комовъ и всю Оукраиноу 732 (1213 р.). Посем же Левъ восхотѣ собѣ части в земли Ладьскои города на Въкраини (XII оукраинѣ) 881 (1280 р.).

ПСКОВСЬКИЙ ІПАТСЬКИЙ ЛІТОПИС

И пришедъ тамо, и взяша съ украины нѣколико Псковскыхъ селъ (1271 р.).

По українамъ молаться ему, проклятому бу Перуну Пам. сб. 42 Гр. Ид. сл. (Словник Срезневського. Т. 3. с. 1184).

(*Тимченко Є.* Курс історії українського язика: У 2 ч. Вступ і фонетика. Ч. 1. Харків, 1930. С. 5. Див. ще: Літопис руський / За Іпатським списком переклав Л. Махновець. К., 1990).

З а в д а н н я 9. Законспектувати статтю В. М. Стецюка «Определение мест поселения древних славян графоаналитическим методом» (Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка. Т. 46. 1987. № 1), уважно розглянути представлену в ній карту і зіставити з відомими вам картами розселення слов'ян.

З а в д а н н я 10. Скласти тлумачний міфологічний словник східних слов'ян і пояснити місце його реєстрових слів у сучасному загальномовному словнику, скориставшись передмовою праці: Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі (Упорядкування, передмова та переклади М. Москаленка. К., 1988. С. 6—46).

Запитання: 1. Що вам відомо про походження письма у східних слов'ян? Які ви знаєте глаголичні писані пам'ятки Київської Русі? У чому їх специфіка?

2. З якими точками зору на мовну ситуацію в Київській Русі ви обізнані і яку з них сприймаєте?

3. Що вам відомо про гіпотезу М. Г. Погодіна — О. І. Соболевського щодо походження української мови та її наукову критику?

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Булахов М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке. Минск, 1989.

Булаховський Л. А. Питання походження української мови // Вибрані праці: У 5 т. К., 1977. Т. 2.

Литература Древней Руси: Хрестоматия. М., 1990.

Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі // Мовознавство. 1928. № 2. С. 21—31.

Німчук В. В. Київські глаголичні листки. К., 1983.

Огієнко І. Повстання азбуки і літературної мови в слов'ян. Жовква, 1938.

Питання східнослов'янської лексикографії XI—XVII ст. К., 1979.

Пенторак І. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: Історико-фонетичний нарис. К., 1988.

Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К., 1985.

тимошик

Розділ II

СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Літературна мова XIV — першої половини XVI ст.

Завдання 11. Пояснити історичну долю східнослов'янських територій після розпаду Київської Русі. З'ясувати назви «Русь Південна» і «Русь Західна».

Запитання: 1. Що було діалектною базою мови української народності?

2. Яка діалектна основа давньої української літературної мови XIV — першої половини XVI ст.?

3. Що сприяло (поряд із поглибленням специфічних ознак) формуванню в мовах української і білоруської народностей багатьох спільних рис?

4. Що вам відомо про Магдебурзьке право на території України? До якого часу воно діяло на різних землях України?

Завдання 12. Пояснити причини функціонування в Литовському князівстві і в Польщі у XIV—XV ст. руської мови. Вказати сфери її використання.

Запитання: 1. Які назви мала українська літературна мова цього періоду? Чим вони зумовлені?

2. Як називалася церковнослов'янська мова того часу? Чому вона мала таку назву?

3. Чому літературну мову XIV—XV ст називають книжною? Яке місце в ній займають давньоруські елементи?

Завдання 13. З'ясувати, які стилі успадкувала давня українська літературна мова від давньоруської мови, які основні ознаки цих стилів сформувалися в давньоруській писемності. Дати стильову (і жанрову) характеристику пам'яток літературно-писемної мови української народності XIV—першої половини XVI ст. Визначити, яке місце посідає в них живе народне мовлення.

Вправа 11. На основі наведеного уривка визначити специфіку мови Литовського статуту (1529 р.) (є вона своєрідним штучним «язичієм» — сумішшю мови української і білоруської народностей, книжних давньоруських елементів, елементів старослов'янської і польської мов чи білоруською мовою?).

Человекъ волный, за жадный выступъ въ неволю не маеть взятъ быти

7. Тежъ уставуемъ, ижъ человекъ волный за жадный выступъ не маеть взятъ быти у вечную неволю. А естлибы за который выступъ выданъ былъ въ которой суме, тогда мает ся выробити, на кождый годъ выпуску мужику дванадцать грошей, а естли имъ дано присевокъ на пожитокъ ихъ. А естлибы имъ присевку недалъ тогды моужику на годъ выпуску полкопы грошей а жонце дванадцать грошей. А естли бы ся имъ не могъ выробити, жебы такъ у великой суме выданъ былъ; тогды дети его маютъ ся выробити, а выпуску имъ потомужъ маетъ быти.

О выпусканья пенезей закупнымъ людемъ

8. Тежъ уставуемъ, естлибы хто закупилъ мужика або жонку, а с нимъ бы не вмовилъ, што маетъ присевати або пенезей выпустити; тогды маетъ также с пенезей отручоно быти пятнадцать грошей на лето, а жонце десять грошей.

Естлибы хто сына своего волного человека въ неволю продалъ

11. Тежъ уставуемъ, естлибы хто волного человека або сына своего з голоду продалъ въ неволю, або сам ся для голоду далъ, таковый листъ не маетъ держанъ быти, а якъ годъ оминетъ, тотъ человекъ пенезей набывши, и ему отдастъ, а самъ за ее воленъ зостанетъ. Естлиж бы пак хто неволного свого продалъ або с хлеба далъ кому; тогды такій вечне тому маетъ быти.

Естлибы хто в голодъ челедъ свою выгналъ

12. Тежъ уставуемъ, естлибы хто челедь свою неволную в голодъ выбилъ з двора прочь, нехотячи ихъ переховывати, а они бы ся сами в голодъ перекормили; таковые вжо не маютъ быти неволными але волными. А втакже тымъ обычаемъ: ижъ коли хто тую свою челедь выбьетъ, тогды ся она маетъ оповедити враднику в повете або враду мостскому бурмистру або мещаномъ, ижъ ихъ выбилъ; а тыи, которымъ оповедаютъ, маютъ обослати того, чия челядь есть, естлибы ихъ выбилъ прочь нехотячи ихъ кормити, тогды оная челядь вжо вечне маетъ быти волна.

Неволницы маютъ быти четверакихъ причинъ

13. Тежъ уставуемъ, ижъ неволницы маютъ быти четверакихъ причинъ: первое которое здавна в неволи суть або з неволныхъ ся родятъ; другое которые полономъ заведены из земли неприятелское; третье колибы не смерть сказаны кому окроме злодейства, а они бы просили того кому сказаны, жебы ихъ не губилъ, а давалибы ся в неволю, а он бы ихъ не вбилъ, таковые в неволю маютъ даны быти и дети ихъ, которые ся будутъ потомъ родити; четвертые коли бы ся сами в неволю под-

давали в тотъ обычай: ижъ хто бъ ведаючы жонку неволную, хотя человекъ волный, ее понялъ, тогды и самъ в неволю маеть быти и дети ихъ, будь музского стану або женского, тым же обычаемъ и жонка маеть быти, естлибы за неволного пошла ведаючи, тогды и сама в неволю поддается и дети ихъ.

(*Москаленко А. А.* Хрестоматія з історії української літературної мови).

Вправа 12. Порівняти мову поданого перекладу Литовського статуту, визначити спільні й відмінні лексико-граматичні й колоритно-стильові риси.

Статут великого княжества Литовского 1529 года

[11], 10 Кождый не маеть без ведома гетманского з войны проч отехати.

Хочем тэж и уставляем, абы кождый, повинный войну служити, без нашого ведома и гетмана нашого особного допущеня з войны выехати не смел потуль, покуль бы все войско нашо и рад наших не было роспущано; бо таковый кождый имене тратит, как бы на войне не был.

7. Не маеть нихто ни за кого терпети, але кождый сам за себе.

Тэж ни о чий-колве вчинок жадный иный не маеть каран быти и сказыванъ, только тот, который винен. А вежо завжды врад хрестьянского права заховываючи, судом не поконавши, не маеть быти каран, то ест ани жона за выступ мужа своего, ани отец за выступ сына, ани сын за отца, также и ни жадный прирожоный, ани слуга за пана.

[22] 21 Никто не должен брать судебных пошлин больше, чем установлено.

Если бы какой-нибудь воевода или староста, или державца, или судья взял бы судебных пошлин больше, чем определено нашим постановлением, тот обязан стороне вернуть с навязкой, а нам, великому князю, должен заплатить штраф двенадцать рублей грошей.

(Статут Великого княжества Литовского: Перевод с польского. Ч. 1. СПб., 1811).

Завдання 14. Пояснити, за якими зразками (за якою формою, трафаретом) писалися грамоти.

Вправа 13. З'ясувати традиції давньоруського офіційно-ділового письменства в українських грамотах XIV ст. і ознаки, які дають підстави вважати ці документи пам'ятками української мови.

Олехно Ромашкович продає частину майна Григорію Тункелю. 30 січня 1347 р.
(копія XIX ст.)

Я Олехно Ромашковычь вызнаваю симъ моимъ листомъ самъ на собѣ кождому доброму нынешнимъ и на потомъ будучимъ, хто его оусхочеть видети, або чтучи его слышати. Продалъ есми пану Григор.о

ТИМОШИК

ныхъ наѣздовъ всякіе пренагабанья и докуки поносять; чого мы большъ не хотячи слухать, оный маестратъ Кіевскій и всѣхъ мѣщанъ тамошнихъ при ласцѣ нашей заховавши отъ вшелякихъ непотребныхъ датковъ и даванья подводъ увольняемъ, сурово напоминаючи, абы ся жаденъ зъ козаковъ товарыства нашего и вшелякоѣ кондыціи людей, за оказаньемъ сего листу нашего, на помѣненыхъ мѣщанѣхъ ани подводъ, ани чоботъ и ланчохъ и иншихъ вымысловъ вытягати не важилъ; а хочай бы хто и зъ листомъ нашимъ на якой-колъвекъ послузѣ нашой войсковой мѣлъ ся знайдовать, теды и той ничого вымышляти и подводъ жалныхъ вытягати у помѣненыхъ людей не маетъ, одно того маетъ пильковаты що бы ему въ листѣ нашомъ было доложено, и гдѣ индѣй, выѣхавши съ Кіева на своихъ конехъ, подводъ собѣ упоминаться, кгды бы того потреба была. А которые бы безъ писанья нашего зъ пѣрначами наѣхавши, вымыслы якіе починати мѣли, и тому суровому писанью нашему были спротивными: теды мы каждого такового, яко своеволника, томужъ маестратови Кіевскому, и до насъ не отсылаючи, строго карать позволяемъ: чого особливо панъ полковникъ нашъ Кіевскій постерегати маетъ, яко бы онымъ ни отъ кого найменшая кривда не дѣялася, иначей не чинячи. Данъ въ Паволочи, Новембрія 26 дня, року 1655. *Богданъ Хмельницкій, рука власна.*

(*Москаленко А. А.* Хрестоматія з історії української літературної мови).

Запитання: 1. Які види ділових паперів аналізованого періоду вам відомі?

2. Чи виявлявся у мові ділових документів вплив діалектного мовлення?

3. Що ви знаєте про особливості мови листування канцелярії Б. Хмельницького?

4. Що вам відомо про національно-мовну ситуацію на Україні в II половині XVII ст.?

5. Чим можна обгрунтувати або чим спростувати існуючу думку (напр., С. Смаль-Стоцького), що нова українська літературна мова починається з кінця XVI—початку XVII ст.?

Завдання 49. З'ясувати значення «Реєстру всього війська Запорозького» для становлення української мови (зокрема, топоніміки та антропоніміки) у XVII ст., законспектувати статтю Я. Дзири «Диктант для цілого народу» (Україна. 1990. № 3. С. 10—11; № 4. С. 16—17; № 5. С. 8—9).

Вправа 56. Пояснити, з якими пам'ятками попередніх епох споріднений наведений твір, у чому полягає ця спадкоємність. З'ясувати, у чому виявляється вплив живого народнорозмовного мовлення на мову «Урбару».

тимошик

З а в д а н н я 53. Пояснити, яку функцію виконувала жива народнорозмовна мова у вертепних драмах, у якому «мовному оточенні» вона вживалася та яке місце у драмах, інтермедіях, вертепних драмах посідала «проста» мова.

З а в д а н н я 54. З'ясувати особливості мови бурлескних віршів, жартівливих і сатиричних віршованих оповідань. Пояснити значення цих творів для формування української літературної мови на народній основі. Назвати сатиричні оповідання XVIII ст. та навести зразки їхньої мови.

Вправа 61. Визначити традиційно-книжні і народні, розмовні риси у мові віршів Климентія Зіновієва. Пояснити, як проявляються у творчості поета суперечності старої літературної мови. Аргументувати (спираючись на поетичну спадщину К. Зіновієва) правомірність називати твори поета справжньою енциклопедією тогочасних ремесел і промислів.

О убогих и о богатых

Що далѣй на свѣтѣ горш бѣда наставает:
же убогий человѣк во всем погибает:
Хоч может бѣдный в людей що й заробити,
то богатый не хочет слушне нагородити.
І що им за корист іж мзды удерживают:
а зъ того удержанья пожитков не мают.
Бо стократный им зато ущербок бывает:
кгды за слезы убогих бог таких карает.
. . . . . .
А написавшаго мя се слово простѣте:
и здраво и спесенно в долгий вѣк живѣте.
Бо написах укор, їж небо вам пріяю:
и паки милость вашу о ласку впрашаю.

О уписующыхся в козаки дурных мужиках и знову выписуватися хотящых

Тожес, дурный мужику, барзе неуважный:
же тылко безчестыш чин козацкий поважный.
Затяглес того чину, аже погоржаеш:
Не бывши и в войску, юж выступит гадаеш.
Нихто тя вписувати нѣт не приневолял,
але сам ся з доброй волѣ естес вписал.
А не хоч с козаками у войско завытать,
якое не хотѣл пред тым тяглости отбувать.
Прего березовым пѣром выписуват тя треба:
и худобу гды маеш, на ратуш взят потреба.
Абы еси яково козацство памятал
и другим мужыкам так чинити заказал.

тыи то всѣ рѣчи.— А ꙗ росль оу моудрости и взростѣ и вмилости ѡ(т) бꙗ и ѡ(т) чл҃ка.

(*Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в.).

Вправа 24. З'ясувати особливості письма «Пересопницького євангелія» (на матеріалі уривків, наведених у попередніх вправах і на рис. 3, 4) і пояснити причини відтворення цих особливостей. Пояснити вплив письма інших слов'янських мов на мову аналізованого твору.

Запитання: 1. Що ви знаєте про оформлення «Пересопницького євангелія»?

2. Які праці написав І. Огієнко про мову церковних книг (яких саме?), з історії мови церкви? Які основні їх положення? Яке значення цих праць в історії української літературної мови?

З а в д а н н я 18. Пояснити зміст поняття «проста» мова і з'ясувати, у чому полягала та чим зумовлювалася конгломеративність (до певної міри) «простої» мови.

Запитання: 1. Як виявляється взаємозв'язок понять «розмовна мова» української народності і «проста мова»?

2. Чому перекладання церковних книг «простою» мовою здійснювалося порівняно недовго?

3. Що вам відомо про роль Петра Могили в поширенні освіти рідною мовою?

4. Якою була позиція П. Могили щодо мови церковних проповідей і хто з церковних діячів сусідніх народів його в цьому підтримував?

З а в д а н н я 19. Довести (на конкретних прикладах з пам'яток), що українська літературна мова XIV — першої половини XVI ст. мала спільнослов'янську основу і розвивалася під впливом церковнослов'янської і розмовної української мов.

Вправа 25. Виписати із двотомного «Словника староукраїнської мови XIV—XV ст.» (К., 1978) діалектні лексеми старої української розмовної мови, які засвідчені пам'ятками, але не ввійшли до сучасної літературної мови, і розмовні лексеми, що функціонують у сучасному лексичному фонді (по 15—20 прикладів словникових статей).

Літературна мова з середини XVI — до середини XVII ст.

Запитання: 1. Що вам відомо про реформаційні рухи в Західній Європі XV ст. та полемічну літературу, зумовлену ними?

2. Які політичні події були приводом для розгортання полемічної боротьби в кінці XVI — другій половині XVII ст. на Україні?

3. У якому стані перебувала в той час літературна мова на Україні і в Білорусії та чим це пояснюється?

тимошик

4. Чому саме до «простої» мови зверталися перекладачі церковних книг?

5. Що вам відомо про т. зв. другий південнослов'янський вплив? Яка позиція Ф. П. Філіна щодо нього? (Див.: «Истоки и судьбы русского литературного языка»).

З а в д а н н я 20. Прочитати наведений уривок з реферату П. Г. Житецького «О Пересопницкой рукописи». Підтвердити викладені в ньому положення фактами із перекладацької практики і творчості полемістів (назвати пам'ятки).

...Перерва літературних переказів на півдні Росії, яка тривала три століття (XIII—XV), відволікла південноруських письменників XV—XVII ст. від зосередженої і повільної праці над обробкою літературної мови. Вони поспішали висловитись з приводу актуальних, поточних питань дня, які вимагали швидкого і невідкладного вирішення. Вони шукали готової зброї для боротьби з ворогами, які спирались на схоластичну освіченість латино-польської школи. Потрібно було за короткий час створити південноруську школу, яка могла б підготувати гідних діячів для літературної полеміки. Ця школа, як відомо, була створена, і безперечно, органом її не могло бути усне народне слово, занедбане протягом віків. Сам народ, охоплений пристрасною боротьбою за існування, не міг знайти в своєму становищі сприятливих умов для того, щоб надати своєму слову належного значення і в літературі того часу, і тому в основу її покладена слов'янська мова, не чужа для книжних людей південної Русі. Вона служила зразком, від якого південноруські письменники неохоче відступали. (Переклад наш.— *Н. Б.*).

Запитання: 1. Які факти суспільного, духовного, культурного життя стали предметом полеміки в кінці XVI — першій половині XVII ст.?

2. У яких жанрах і формах писалися полемічні твори?

З а в д а н н я 21. Назвати письменників-полемістів, їхні твори, полемічні твори невідомих авторів.

Вправа 26. Прочитати наведені уривки полемічних творів, назвати їхніх авторів. Спираючись на мовні факти, пояснити мовну базу наведених творів, виявити впливи, зумовлені характером епохи (її соціальною та політичною обстановкою, загостренням класової і політичної боротьби, рівнем розвитку літературної мови). Визначити особливості стилю та мовні засоби, які створюють цей стиль.

Апокрисис
або отповѣдь на книжкы о съборѣ Берестейском...

... Наспѣлъ потомъ заразъ соборъ Берестійскій. Али на немъ и по немъ вмѣсто сподѣваной поправы — погершенье, вмѣсто ослабыболшей тяжарь, вмѣсто потѣхи — болшій смутокъ наступилъ. Замолчуемо, яковые вины относили есмо. Не вспоминаю, як грека Никифора, который тамъ былъ прибылъ, коли власти уряду своего протосинкгельского заживалъ, арестовано. То — кгрунтъ всему, же, мимо насъ всѣхъ духовныхъ и свѣцкихъ позволенье и свшем противко явной нашей протестанции, митрополитъ съ пятьма владыками, обставившися, въ церкви гайдуками, по сползенью дня и термѣну соборови назначоного, едность нѣякуюсь съ римскимъ костеломъ строилъ. А мало на томъ и зъ своимъ товариствомъ маючи, и хотячи насъ поневоле до тоеж едности привести, выедналь универсалы зъ канцеляріи. кор. его мил. презъ которые той едности и справамъ его и Берестійскомъ не толко противитися заказано, але туж оную пріймовати и оной подлегати, а при томъ — лвовского и премыского владыку, про то иж тую едность не позволили, не за владыки, але за проклятые мѣти и зъ ними не посполитоватися, ани обцовати намъ конечне росказано [...]

[...] Не припоминаю тутъ жалосныхъ кривдъ, которые отъ нѣкоторыхъ необачныхъ римского вызнанья людей, мимо звычай давный, зъ неучтивостью и зъ лживостью нашею змѣшаные, относимо! Чесные малженства нашии въ роспач невстыдливый вшетечными мовами своими приводятъ! Въ церквахъ отмѣны чинячи, тѣла мертвыхъ греческой вѣры людей, изъ землѣ выкопаные, вымѣтуютъ! Отъ свѣдецтвъ старожитной вѣры греческой людей, яко бы вѣры негодныхъ, отдаляютъ и онымъ книгъ правыхъ, которые ведле права никому не маютъ быти боронени, боронятъ? Презвитеровъ нашихъ на дорогахъ споткавши розмаитыми деспекты караютъ!

Полінодія или книга обороны

[...] Барзѣй насъ тое болитъ, же што грекове отъ поганъ, тое мы, Русь, отъ васъ, христианъ костела римского, терпимо! Присмотрѣтеся, якосте православныхъ христіанъ виленскихъ, мѣнскихъ, перемыслскихъ, могилевскихъ, быховскихъ, пинскихъ, берестійскихъ, полоцкихъ, витебскихъ и по иныхъ мѣстахъ зъ великихъ церквій выгнаныхъ, въ малія церковки втиснули! Присмотрѣтеся, якъ по многихъ повѣтахъ бѣдніи мѣщане, же имъ поотбирано въ мѣстѣхъ. Присмотритеся еще и в томъ справедливости и сумнѣнью людій религіи римской, которыи, отъ насъ обѣма руками гойніи упоминки и дары беручи, обѣцуютъ покой и волности захованье, а еднакъ вмѣсто унщеня ся (держання.— *Н. Б.*) въ обѣтницы приреченой, барзѣй на насъ инстигуютъ (підмовляють.— *Н. Б.*). Маютъ то грекове надъ насъ, ркомо вольныхъ и правы обварованыхъ, же в вѣрѣ и въ набоженствѣ своемъ волность маютъ! ... А у насъ въ свято, якъ у вола, у мѣщанина и у хлопка обачено свѣтлое што на хребтѣ, такъ долго около того ходити будетъ панъ, пани и урядникъ, же аж мусить збыти убогій худакъ.

[...] А то есть причина ... той мерзенной ихъ уніи, або рачей апостасіи. Которою иж ся народъ роскій зо всего серца бридилъ и ихъ въ томъ не наслѣдовалъ, они, видячи себе от своих парафіянъ отпущены-

ТИМОШИК

ми и зневажеными, зъ шляхтою, зъ панами и зъ княжаты мало што, або згода нѣчого почати не могши, зачали зъ мѣщаны, зъ людомъ посполитымъ и зъ священниками, пустили межи ныхъ злого своего отступства злыи проповѣдники: кіи, посторонки, ланцухи, турмы, инквизиціи, мандаты, банниціи (заслання.— *Н. Б.*) и иныи мученія и трапеня и тымъ подобныи учителѣ, которыи бы тяжкою, и трудною до знесеня своего проповѣдію до наслѣдованя отступства ихъ народъ примушали [...]

Пересторога зѣло потребная на потомные часы православным христіаном

И такъ то много зашкодило панству рускому велми, же не могли школъ и наукъ посполитыхъ розширяти и оныхъ не фундовано, бо коли бы были науку мѣли, тогды бы за невѣдомостю и глупствомъ своимъ не пришли до таковоѣ погибели. Чита(ю)чи кроники польскіе, знайдешь о томъ достатечне, як Поляци рускіе панства поосѣдали, попріятелившися зъ ними, и цорки [цорки] свое за Русинов давши, черезъ ныхъ свое обычаи оздобные и науку укоренили, такъ иж Русь, посполитовавшися зъ ними, позавидѣли ихъ обычаемъ, ихъ мовѣ и наукамъ, и не маючи своихъ наукъ, у науки рымскіе свое дѣти давати почали, которые за науками и веры навыкли. И такъ помалу малу науками своими все панство руское до вѣры рымское привели, иж потомкове княжатъ рускихъ зъ вѣры православное на рымскую выкрестилися и назвиска и имена собѣ поотмѣняли, якобы нѣколи не знашлися быти потомками благочестивыхъ прародителей своихъ.

А за тымъ православіе греческое озимнѣло и въ згорду пришло и во занедбаня, бо теж зацныхъ становъ особы, погордѣвши своимъ православіем, до врядовъ духовныхъ [при] приходити перестали, але ледакого на нихъ вставляли ку воли только самому посполитому человѣкови. За чимъ наступовали на столицѣ метрополитове и епископове неискусные, не такіе, якіе исперва бывали [...]. По которыхъ благообразныхъ и подвижныхъ ленивые и не добрые настали. И такъ за ними порядки церковные у забвеніе пришли: книги тые, що еще ихъ позостало, порохомъ припали и все набоженство пришло ку взгордѣ...

Зачапка мудрого латынника с глупым русином...
Отвѣтъ Скарзѣ на зазрость грековъ

...Яко же ты смѣешь хулный языкъ, Скарго, на святыхъ учителей грецкихъ отверзати и хулити, зазрость приписуючи, яко бы, отъ той побежденны будучи, не подали языку рускому, въ писмѣ словенскомъ живущему, науки? Скажи ми, Скарго, которая бы наука и хитрость разумная на свѣте болшая быти мѣла, яко гдѣ человѣкъ диявола звитяжитъ, богу угодитъ, отъ духа святого освятился и на спасение наслѣдовати животъ вѣчный явнымъ чюдотворными знаки и силами запечатуется? То всѣ, Скарго, родъ руский въ писмѣ и науке славянскаго

языка благодатию Христа бога одержалъ, засвидѣтельствовалъ и тако достатечне спробовалъ. Ижъ хто бы инако о томъ разумѣти и вдавати правду божию на ложь, перевертаючи мѣлъ, Павелъ самъ апостолъ анафеме его придаетъ, молвячи: «Аще и ангелъ съ небесе благовѣститъ вамъ паче еже приясте отъ насъ и научистеся, анафема да есть онаго проповѣдника!» Видиши, ли, Скарго, ижъ твоя хула неправедная, въ клятву ся ввалила,— сѣдижъ въ ней, колико любишь и изволяешь. Видишь, Скарго, ижъ что колико молвишь,— не духомъ мира и правды божия и не отъ покоры мытаря смиреннаго и самоукорнаго, во все отъ фарисея гордаго, велерѣчиваго и самохвалнаго, черпаеши отъ воздушныхъ духовъ вѣсть и пакы на воздух тще-и-прожнохулныи слова отрыгаешь. Видиши ли, Скарго, ижъ самъ власною зазростию, враждою и потворною лжею вмѣсто учителей грецкихъ оболѣвъ еси и на славянский языкъ посполу съ дияволомъ борбу подвигнулъ еси, который для того языка словянскаго не любитъ и отъ всѣхъ другихъ на онаго подвигомъ силнѣйшимъ (стлумити и угасити его хотяй) подвигнулся есть, ижъ въ языку словянскомъ лжа и прелесть его никакоже мѣста имѣти не можетъ, ибо ани диалектикъ и силогизмъ поганскихъ, (ницующихъ правду божию во лжу) ани хитрорѣчнемъ лицемѣрнаго Фарисейства упремудряетъ, толко истинною, правдою божиею основанъ ... только простоту и спасение рачителю словянскаго языка едиаетъ. А твоего латынскаго языка вседушне дияволъ любитъ: и признаваемъ ты — яко самъ хвалишися...

(Хрестоматія давньої української літератури).

Завдання 22. Назвати 13 творів Івана Вишенського, які дійшли до наших днів; по змозі вказати дати їх написання. Згрупувати твори, в яких переважає церковнослов'янський елемент, і твори, в яких превалює народнорозмовна мова середини XVI — першої половини XVII ст.

Вправа 27. З'ясувати і пояснити місце та стилістичну роль народно-розмовної мови у творах І. Вишенського. Визначити жанровий синкретизм творів І. Вишенського. Довести наявність двох стилістичних систем викладу у творах І. Вишенського: 1) патетичність, емоційне піднесення звучання і 2) зниження емоційного напруження з посиленням їдкої іронії, сатири.

І. Первѣе да очистите церковъ отъ всякихъ прелестей и забобоновъ еретическихъ и, безъ пестроты, впростотѣ сердца бога хвалите; латинский смрадъ пѣсней изъ церкви изгденѣте, простою же нашею пѣсню поюще бога благодарѣте [...]

Сказую бо вамъ тайну великую: якъ дияволъ толикую завистъ имаетъ на словенский языкъ, же ледве живъ отъ гнѣва; радъ бы его до щеты погубилъ и всю борбу свою на тое двигнулъ, да его обмерзитъ и во огиду и ненависть приведетъ. И што нѣкоторые наши на словенский языкъ хулятъ и не любятъ, да знаеши заневна, якъ того майстра дѣй-

ТИМОШИК

ствомъ и рыганемъ духа его поднявши творять. Ато для того диаволъ на словенский языкъ борбу тую маетъ, зане ж есть плодоносн̂йший отъ всѣхъ языковъ и богу любимший: понежь безъ поганскихъ хитростей и руководствъ, се ж есть кграматикъ, рыторикъ, диалектикъ и прочихъ коварствъ тщеславныхъ, диавола вмѣстныхъ, простымъ прилежнымъ читаниемъ, безъ всякого ухищрения, къ богу приводить, простоту и смирение будуетъ и духа святого подемлетъ. «Во злоковарную же душу,— рече Премудрый,— не внийдетъ премудрость», што нынѣ латинская злоковарная душа, ослѣпленьная и насыченная поганскими тщеславными и гордыми досматы, страждетъ; которая божие премудрости и разума духовного, смирения, простоты и беззлобна вмѣстити никакожь не можетъ.

II. ...не все бо пшеница и посѣяню ся знаходитъ, але знайдешь другую ниву, которая болшей кукулю, нижли пшеницѣ народитъ. Тако ж и межи иноки: въ доспѣянию на звытяжство того чрева мало ихъ есть. Тому не дивуйся, абовѣмъ подвигъ и борба есть жизнь тая, которое ты знаешь, бо еще еси на войну не выбрався, еще еси доматуръ, еще еси кровоедъ, мясоедъ, вълоедъ, скотоедъ, звѣроедъ, свиноедъ, куроедъ, гускоедъ, птахоедъ, сытоедъ, сластноедъ, маслоедъ, пирогоедъ; еще еси перинoспалъ, мяккоспалъ, подушкоспалъ; еще еси тѣлоугодникъ; еще еси тѣлолюбителъ; еще еси кровопрагнителъ; еще еси перцолюбець, шафранолюбець, имберолюбець, кгвоздиколюбець, кминолюбецъ, цукролюбецъ и другихъ бреденъ горко- и сладколюбець; еще еси конфакттолюбець; еще еси чревобѣсникъ; еще еси грътановстекъ; еще еси грътаноигратель; еще еси грьтаномудрець; еще еси детина; еще еси младенець; еще еси млеколий,— яко же ты хочешь бѣду военника, бьючегося и боручогося, у цицки матернее дома сидячи, розсудити?

III. Где бо нынѣ въ Лядской земли вѣра, где надежда, где любов, где правда и справедливость суда, где покора, где евангельские заповѣди, где апостолская проповѣдь, где святыхъ законы, где хранения заповѣдей, где непорочное священьство, где крестоносное житие иноческое, где простое благоговѣйное и благочестивое християнство? [...]

[...] Да прокляти будутъ владыки, архимандрити и игумени, которие монастырѣ позапустѣвали и фолварки собѣ зъ мѣстъ святыхъ починили, и сами толко з слуговинами и приятелми ся въ нихъ телесне и скотски переховывають, на мѣстохъ святыхъ лежачи, грошѣ збирають, съ тыхъ доходовъ, на богомолци Христови наданныхъ, дѣвкамъ своимъ вѣно готують, сыны одѣвають, жоны украшають, слуги умножають, барвы справують, приятелъ обогачують, кариты зиждуть, възники сытые и единообразные спрягають, роскошь свою погански исполняють.

... Нѣсть мѣста цѣлаго отъ грѣховного недуга — все струпъ, все рана, все пухлина, все гнилство, все огнь пекельный, все болѣзнь, все грѣхъ, все неправда, все лукавство, все хитрость, все коварство, все кознь, все лжа, все мечтание, все сѣнь, все пара, все дымъ, все суета, все пищета, все призадѣние — сущее ж нѣсть ничтоже.

IV. Где есте нагихъ одѣвали? Не ваши милости ли сами обнажаете, изъ оборы конѣ, волы, овцѣ у бѣдныхъ подданыхъ волочите, дани пѣняжные, дани пота и труда, отъ нихъ вытягаете, от нихъ живо лупите, обнажаете, мучите, томите, до комягъ и шкутъ безвременно, зимою и лѣтомъ, въ непогодное время, гоните,— а сами, якъ идоли, на одномъ мѣсцу присѣдите или, если и трафится того трупа отидолотворенного на другое мѣсце перенести, на колыскахъ, якъ бы и дома сѣдячи, безскорбно прекосите, а бѣдные подданые и день и ночь на васъ трудятъ и мучатъ; которыхъ кровъ, силы и праци и подвига выссавши и нагыхъ въ оборѣ и коморѣ учинивши, вырванцовъ вашихъ, вамъ предстоящихъ, фалюндышами, утрфинами и каразиями одѣваете, да красноглядствомъ тыхъ слуговинъ око накормите, а тые бѣдные подданые и простое сермяжки доброе, чим бы наготу покрыти могли, не мають. Вы ихъ пота мѣшки полны грошми золотыми, талярми, полталярки, орты, четвертаки и потройными напыхаете, сумы докладаете, въ шкатулкахъ мѣсца, где бы которой особѣ съ тыхъ помененыхъ годное было почивати, росправуете, а тые бѣдници шелюга, за што соли купити, не мають.

(*Вишенський Іван.* Твори. К., 1959).

Запитання: Хто вперше докладно дослідив творчість І. Вишенського і визначив його роль в історії української мови і літератури?

Завдання 23. Проаналізувати стильові особливості мови творів І. Вишенського, визначити їх колорит і мовні засоби, які цей колорит створюють.

Вправа 28. Зіставивши мову наведених у попередніх вправах творів І. Вишенського з мовою творів інших полемістів, довести за допомогою мовностилістичного аналізу, що І. Вишенський постійно дотримувався сформульованих ним правил: писати просто, без «баснословія» і «риторского ухищрення», коли шукаєш «слѣдъ существа правды».

Вправа 29. Знайти риси народнорозмовної мови і пояснити мету (причину) їх використання І. Галятовським.

Казанье второе на срѣтеніе г(с)дне

Се лежитъ сей на паденіе и на востаніе, многимъ въ Ізраили. Лука, В.

Обѣцалъ негдысь бгъ положити въ Сіо нѣ камень многоцѣнный и краеугольный, жебы на немь люди вѣрныи фундовалися, бо мовилъ: «Се азъ полагаю основаніе Сіоне камень многоцѣненъ избранъ краеуголен(ъ) честенъ и вѣруй в онь не постыдит(ъ)ся». Выполнилася тая обѣтница бз(с)кая, гды Хс народился о(г) прч(с)тои дѣвы, бо Хс есть тымъ каменемъ, на которымъ ся вѣрныи, хр(с)тіане фундують, а бал-

тимошик

вохвалство и невѣр(ъ)ство жидовское и герезїѧ и вшелѧ кїе грѣхи през(ъ) него упадають.

Чудо трынадцатое. В Малой Россїи, въ повѣтѣ Галицко(м), недалеко ѡ(т) мѣста Коломыи, была перед(ъ) тымъ пуща в(ъ) которой человѣкъ еденъ, ходѧчи, заснулъ подъ деревомъ великимъ. Въ снѣ показалась ему пречиста два бгородица и казала тое дерево подтѧти и церковъ з(ъ) него на томъ же мѣсцу на честь престои бгородици збудовати. Человѣкъ оный, ѡ(т) сна въставши, подтѧвъ тое дерево, дуба великого, и ведлугъ росказанѧ матки божеи, збудовалъ ей на честь церьковь невеликую, которую названо успенїе престои бци. Тую црковь потымъ татаре спалили, еднакъ иншую збудовано там же, при которой црхви // монастырецъ знайдуеться, который Толмачикъ называеться.

Чудо трынадцатое. Марина Токаревскаѧ, зайшовши в(ъ) голову, бѣгала по полѧхъ и лѣсахъ и великое утрапенье терпѣла. През(ъ) килка недель покарму не заживала. А гды єи поймано и до монастырѧ Купѧтицкого звазану привезено и пред(ъ) образомъ преч(с)тои бци ѡ(т)правовано, четвертого днѧ почала к(ъ) собѣ приходити и потымъ з(ъ) доброю поматю, здоровою зоставши, додому ѡ(т)ѣхала.

(*Галятовський І.* Ключ розуміння / Підготовка тексту Чешки І. П. К., 1985).

Запитання: 1. Яку роль відіграли полемічні твори в зростанні самосвідомості українців напередодні Визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі?

2. Що таке «учительна» література і які зразки її ви можете назвати?

3. Що вам відомо про «Розмову» (1575 р.) як пам'ятку історії мови? Який стиль цей твір репрезентує? (Укр. мова і література в школі. 1979. № 1).

4. Як оцінювали самі полемісти роль «простої» мови в розмовній практиці і в різних книжних жанрах?

5. Якою була роль полемічних творів, зокрема мовної практики полемістів, у розвитку літературної мови?

Вправа 30. Знайти риси народнорозмовної української мови в текстах евангелій учительних.

Пре(д)мова кождомꙋ чляку хртіѧнскомꙋ. Моуже(м) и жена(м) то є предословіе пов'сѧ недли можна преде'ѵіліи.

Мои милый, а вѣр'ный хр(с)тиѧне, прошѫ млсти вашей, рѧч''те послоухати є'ѵ ліи стои. Гды естесѧ зы"шли ко стои црквн. а ѡтложите вш(т)ики оумыслы вашѣ, которыи соу(т) злыи и ѡмы(с)ныи, то є пов''шедневное оуживанѧ, не бѫди, ва(м) тоую малоую годинноу за ѡ(т)мешканѧ, а не лѣноватисѧ нил' но слоухати єѵ'ліа стого а просити га ба єго стой млсти, абы на(м) грѣшны(м) радчи съслати ласкоу дарь Дха стго. До ср(д)ць наших, абовѣ(м) дхь стыи члка оумоудри(т) й вѣр'м'и. Въ выслоухано повѣсти слова бжіа, абысмо слышали слова тый єѵ'ліа стго, и въ ср(д)це(х) свои(х) заховали, а злыи мысли ѡставили, которое то єѵ'ліе стое. Написал стыи ап(с)лъ лоука. Хс'ртиане милыи ратче мс'лсть ваша пи'но слꙋхати барзо мало казаніа слова, нех абы то мс'лси вашей не было за прикро, закла(д) казанѧ слова бжіа й наоуки єго. Моць ба ѡца вѣсемилостиваго, а высоце млрс'даго и длѧ славе(т)ой моуки сна єго милого, дари мс'лть Дха стго, причина Двцѣ наичищшеи мтрє избавителѧ нашего милостиваго, и вшитких сты(х), даи тобе, и (ж) бы с вами была, при поча(т)коу и доконьчаню казанѧ того, нынѣ и часоу смрти нашей, а мы рецѣ(м) вши(т)ци, амин, найми(л)шіи хрт(с)иане то є почато єѵ' ліи нѣш'ней, котороую напис(л) стый єѵ' листь, который колв'єхь в роздѣленію за'ла, котораѧ, днѧ нѣш'него оу цркви стой пр(д)єко(м)начти на хвалоу боу вьсе'милостивомоу и ты(ж)длѧ справы наоуки ѡсобливои, и ты(л) длѧ справы наоученѧ потѣхи нашеи хр'тианьскои. А про то нь набоженство(м) ср(д)ца съкроушенаго, и ты(л) спочливостю, оумыслоу поцливаго, тои стои єѵ'лии послꙋхати, котроую почитаю(т) та(м). Нѣкоторого часоу мови(л) Хс млс'тивыи, ал'бо ѩк'сѧ починас(т), ...

(Передмова рукописного евангелія XVI ст. в Маковці на Закарпатті // ЗНТШ. 1931.).

Вправа 31. Визначити жанр творів І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивиловського, Д. Туптала, уривки з яких наведено, пояснити їх спільні та індивідуальні мовностилістичні риси, з'ясувати роль цих творів у виробленні стилів літературної мови. Охарактеризувати особливості звукового і лексичного складу мови цих авторів.

Іоннікій Галятовський

НЕБО НОВОЕ

В Фляндрiи єден маляр маловал образ пресвятои богородици яко могл найпіенкнѣй, а діавола маловал яко могл найшпетнѣй; показалъся ему в снѣ злый дух з гнѣвом великим й напоминал єго и грозил, жебы єго шпетне не маловал, але маляр єще барзѣй тым побудилъся и намаловал в церкви барзо сличную матку божую, а злого духа барзо шпетного намаловал под ногами ей. Гды тое страшное

ревниве плакати и на недолю свою нарѣкати. До котороп рекл отец: о дщерю моя! для чого бы так жалостное было сердце твое? Аж она отповѣдает: о наймилшій мой отче! для того естем жалостною, же жодного немаш, который бы мене навѣдил и зо мною мовил...

Димитрій Туптало

ПИРАМИС

альбо столп во блаженной памяти преставлшагося высоцѣ в богу превелебнаго... отца Иннокентіа Гизеля...

... Едного часу в Рымѣ знайдено неякись давный каменем призаленный гроб, знать якогось великаго пана, в котором при костех была табличка, маючая на себѣ таковыя в двѣ стручки написанныя слова:

истощах, даровах, сохраних,
имѣх, имам, погубих.

Шо бы тыя слова мѣли значити, нихто разумѣти не могл. Зезвано потым людій мудрых, которыи могли на тот час там быти. Тыи, по долгому уважаню, згодилися все на едно, тлумачачи знайденыи слова так: еже истощих — имѣх, еже даровах — имам, еже сохраних — погубих; якобы тот мертвец тым своим писмом так до живых мовил: то тылько само, що колвѣк за живота моего учинилем кому добрѣ, що даровалем требующому, що далем неимущему, то по смерти моей знайшолем, то мнѣ не пропало, то мнѣ навеки: а що колвѣк на свѣтѣ ся остало, до шкатулы ся вложило, в скарбници ся замкнуло, що ся в земли заховало, все тое пропало, жаднаго оттолѣ не маю прибытку: еже даровах — имам, еже сохраних — погубих. А ктож воттпит, же в богу зешлый отец наш знайшол то теперь въ небѣ, що за живота дал убогим?

(Хрестоматія давньої української літератури).

Завдання 24. Назвати літописи кінця XVI — першої половини XVII ст., охарактеризувати їхню мову, стан вивчення цих творів. Пояснити, що таке «гродські книги» та яка їх роль в історії мови.

Вправа 32. Навести докази того, що Актові книги, уривки з яких подані нижче, писані «простою» мовою; пояснити, чим відрізнялися мова і стиль цих пам'яток від творів наукового, проповідницького і конфесійного стилів. З'ясувати значення Актових книг для вивчення історії мови та історії суспільних відносин.

Акт № 16. М(с)ца мая, гі (13) дня, року пг (83). Перело мною, Яномъ Станищевъскимъ, по(д)старо(с)ти(м) житоми(р)скимъ, жаловали и оповедали земяне г(с)дръские повету Кие(в)ского Василе(и) а Федо(р) Антоновичи И(л)яшо(в)ские — Ку(т)лубан и Ка(с)янъ, остренецъ нхъ, на мещанъ и по(д)даны(х) князя Кирика Ружи(н)ского

ТИМОШИК

котеленъски(х) о томъ, што(ж), де(и), они року теперь идучого, тисеча пя(т)со(т) осмъдеся(т) третего, непоодноброть нае(з)джаючи на кгрунтъ нашъ и(л)яшо(в)ски(и), дуброву и пущу нашу пустошатъ и сече(т) границу волыне(ц)кую, наседаетъ [?], на на(с), отъловеди и похва(л)ки чинятъ, по дорогахъ заседаютъ, хотечи на(с) о го(р)ла приправити бе(з) жадное причины.

Яко(ж), де(и), в то(м) же року тысеча пя(т)сотъ осмъдесятъ третемъ, м(с)ца мая, пе(р)вогона(л)ца(т) дня, меновите за се(с)тренъцемъ наши(м) Ка(с)яномъ по(д)даные князя Кириля Ружиньского на (и)мя Минецъ з иньшими суседи и помочниками своими, по(д)даными (ж) князя Ружиньского, перене(м)ши на доброво(л)но(и) дорозе, гонили, хотячи его о го(р)ло приправити, а(ж), де(и) ледве утекъ.

И просили, абы тая жалоба и поведанье и(х) до кни(г) замку г(с)дръского житоми(р)ского было записано, што(ж) есть записано.

Акт № 54. Року ... (1584), м(с)ца июля, ф(9) дня.

Ставши на вряде в замку гдрски(м) житоме(р)скимъ [передо мною], Ло(б)жа(и)скимъ Иваномъ, на то(т) часъ по(л)старости(м) житомерскимъ, возны(и) повету земли Киевское Лукашъ Болотовичъ очевисто ку записова(и)ю до книгъ тыми словы созналь и на письме подалъ, и(ж) року по нарожде(и)ю сына бо(ж)его тысеча пя(т)сотъ осмъдеся(т) четве(р)того м(с)ца июля, осмого дня черезъ мене, Лукаша Болотовича, возного повету земли Киевское, далъ позовъ земски(и) киевски(и) по ее м(л). панюю Домну Ждановую Щеневскую и сыномъ ее м(л). Мелешку, Хоме, Федору, Демиду, Ивану Ждановичомъ Щеневскимъ у Щеневе, в дворе его вла(ст)номъ, в сѣняхъ, в жалобе пана Миска [!] Щенико(в)ского о розделъ име(и)я щениковского, яко вся речь и жалоба шире(и) и достаточне(и) в томъ позве в середине есть описано и доложоно и рокъ ста(и)ю, за которымъ позво(м) рокъ складамъ.

Мае(т) ее мл(ст) стати на роки земские Киевские, которые припасти и сужоны быти маю(т) в року осмъдеся(т) четве(р)то(м) в Овручимъ о свято(м) Михаиле свята римского.

А при мне, возном на то(т) часъ, были стороною служебни(к) Яслико(в)ского Ива(и) Руцки(и) а мещани(и) пана Есифа Немирича че(р)неховски(и) Мака(р) Калениковичъ.

А тые позвы не змазаные, не скробаные, вдате и во все(м) зго(д)ливые.

И просилъ па(и) Микола(и) Щениевски(и), абы тое очевистое созна(и)е возно(г)(о) в книги замковые житоме(р)ские было записано *.

(Актова книга Житомирського міського уряду / Підготував до видання Бойчук М. К. К., 1965).

Запитання: 1. Які панегіричні, історичні й дидактичні вірші першої половини XVII ст. вам відомі? Хто їх автори?

2. Якою була мова віршової літератури, що виникла в XVI ст.?

* У перекладі грецьке є замінено кириличним.

Вправа 33. Зіставити мову віршів Г. Д. Смотрицького і А. Римші, виявити в них традиційні й нові елементи, з'ясувати, що в одному випадку свідчить про церковнослов'янську, а в другому — про західноруську основу і близькість до мови актів і ділових документів. Пояснити іншомовний вплив на мову обох авторів.

тимошик

Г. Д. Смотрицький

(вірші на герб князя Острозького, додані до Острозької біблії 1581 р.)

1

Зри сія знаменія книжате славнаго,
их же съдръжитъ домъ его от вѣка давнаго,
И разумѣи яко не туне, и не безъ причины,
о чом властнѣи и ширѣи, повѣсть ти кто иныи.
Но яко достоитъ дѣлатель своея заплаты,
нещадяще здравія никоея оутраты,
Крѣпко побѣждалъ различныхъ съпостатъ полки,
и разгонялъ с короны драпѣжные волки.
И еще можетъ
аще богъ поможетъ.

2

Въоруженъ воинъ змія поправъ мужественно,
копіемъ сего по средѣ пронъзе явественно.
Яко древняго враждебника человѣческаго рода,
понеже злому з добрымъ небываетъ згода.
Боди в князе избранныи мысльнаго сопостата
сего бо побѣждающимъ вѣчная заплата.
І инымъ подавай сіе не побѣдимо оружіе,
острѣйшее меча обоюдуостра слово божіе.
Въ время рати,
потреба дбати.

3

Вторыи воинъ прьвому храбростію подобныи,
токмо оружіемъ отмѣненъ и то посел гробныи.
Мечь бо обнаженъ в десницы имѣа острыи обоюду
имже крѣпціи на враги пріемлютъ побѣду.
Отсѣкаи Константине мракъ идолскіа лести,
хощетъ бо богъ всѣмъ человекомъ ся спасти,
И отгоняи еретиковъ полки оумовредныя,
пріидоша бо въ миръ волки нещадныя,
Иже не свыше щепится,
сіе скоренится.

А. Римша

На преславные а старовечные клойноты или гербы, ясне велможного пана льва сапеги подканцлерего великаго князства литовскаго, слонимскаго, мяделскаго, марковскаго и прочих старосты, епикграмма

(вірш надруковано
перед Литовським статутом 1588 р.)

Въсе можемъ своимъ окомъ, лацно обачыти,
Долъжыню и пырокость, шнуромъ назначыти.
И человека можемъ, познати по твары,
Если в собе не маетъ, лишнее привары.
Але где цнота собе, обрала оселость
Тамъ ростропъ есть до всего, и мужьская смелост,
Которая зацные, завжды домы буди,
И клейноты разъдаетъ, тыми слынуть люди.
Бо такие николи, зъ света неизъходетъ,
Але один по другомъ, въ веки славу плодетъ.
Хочешъ же ся присмотреш, геръбомъ праве значнымъ,
Заразъ можешъ, познати, иж суть в дому зацнымъ.
Зъдавна славных сапегов, тые зъ предковъ своихъ.
Заквитывали въ цнотахъ, знатъ в лилияхъ троихъ
При которих зъ оружьемъ, конъны воинъ стоитъ,
Знакомъ того иж ся зъ нихъ, ни одинъ не боитъ.
Служитъ своимъ сподаремъ, ку каждой потребе,
Не литуючи скарбовъ, ни самого себе
Къ тому видишъ якъ въ локоть, постренна рука,
Видишъ ижъ въ скрозь, изъ туга, з постреленого лука.
Таки пострелъ никого, дома не потъкаетъ,
Одно хто погоньские, полъки розъриваетъ [...]
Въ тыхъ же геръбехъ посредку, есть стрела зъ крестами
Двема, а третій блиско, осажонъ лунами.
Тые знакомъ ижъ они, болшъ для християнства,
Клали здоровье свое, несмотречы паньства.

На гербы ясне велможного пана, пана теодора скоумина, воеводы, новогородского, епикграмма

(вірші надруковано при Апостолі 1591 р.)

Не простымъ людемъ гербы зъ неба посылают.
Яковый скуминове въ своим дому маютъ.
Якъ звезда над луною хорошо ся блищитъ.
А светла месечного бынамней не нищытъ.
Такъ обое свѣтлят ся, ровно окромъ хмары,
Якъ слава у скуминовъ маетъ свои дары.
Бо нимъ дален тымъ яснеи въ славу ся подносятъ.

тимошик

Урадами зацными под небо выносять.
Могъ бы вьместо месяца, сонцо тамъ отдати.
И вьсе небо зъ знаменми до него придати.
Бо такъ тотъ дом скуминовъ в Литве ясне слынетъ.
И будетъ завьжды слынут, поки свет не минет [...]
Смотрижъ яхъ реки текутъ, а все три зъгодливе,
Веръ иж было где смотреть а не похлебливе.
Бо не по одной реце плавалъ из делами,
Служечы господару розумомъ, силами,
Не чужому, своему, и отчизне милой,
Транлаючи недруга, по шыи отылои [...]
Веру зъ мужтвомъ отчызне своей заховали.
Вер ми, гербовъ не даютъ въ дому сидящому.
Але зъ татарами въ полю часто гулящому,
Не зъ голою рукою, зъ шаблею острою,
Завжды будучи готовъ до смертного бою.
Жывиж зъ тыми гербами ты зацный скумине
А буян въ своеи славе на веки и ныне.

А. Р. Литвинъ.

(*Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. СПб., 1900. Т. 1.)

Вправа 34. З'ясувати особливості мови наведених віршованих текстів і пояснити, чим вони зумовлені.

«ВѢЗЕРУНКЪ ЦНОТЪ» Єлісея Плетенецького

Збытней своей смѣлости велцеся дивую,
Жеся речей великихъ простакъ подеймую:
Цноты твои, о отче, всему свѣту явны,
А в кгмѣне православныхъ велице похвалны.
Границею обвести въ аркушу папѣру,
Котрымъ до выличеня нѣхтъ не найдетъ мѣру.
А власне подобенство въ той мѣрѣ найдую,
И собѣ то за власностъ слушне приписую.
Яко бы хто въ долъ море вылятися важилъ,
Того нѣкгды не допнетъ, бы якихъ штукъ зажилъ.
Овшемъ еще присловя не уйдетъ за тое,
Бо розумомъ чловечимъ не понято тое.
Я теж праве надъ силу и мѣлкость довтѣпу,
Котрый левне не вмѣлъ бымъ здолати и цѣпу,
Цноты твои, о отче, важилъ описати,
Чого б и самъ Цицеро не моглъ доказати.
Але що за причина смѣлости моеи
Безпечности двери до особы твоеи
Отворила мнѣ? тая, о запевне тая,

Свѣдчитъ твоя персона в шедивости цнае:
Же нѣкимъ не погордши, всѣхъ в ласце ховаешъ,
С каждымъ пенкне радъ живешъ и тежъ въ любви маешъ.
То мя на то увело, то мя побудило,
То само и огонь тотъ въ мнѣ розжарило.

ЛЯМЕНТ

Внетъ мещанъ зацныхъ в колоду посажано,
А найубогшыхъ в темницу загнано,
Абы росправы до часу чекалы
И горло дали.
Хотѣли духовныи в ту справу вложыти
А на ихъ здоровя горло свое положыти,
Але имъ слова на то рещы не дано,
Преч имъ казано.
Подъ час юрьмарку нѣкдысь славного,
А теперъ, реку, юж занедбалого,
На самую взгаду звести ихъ казано,
Жебы стинано.
Тамъ килку мещанъ мечемъ прыкро стято,
Четвертому уши и носа утято,
А оные трупы ховать заказали,
Псомъ торъгати дали.
А другихъ еще дано за поруку,
Радячи, що имъ дадутъ за муку:
Толко потаемные звады якиесь кнуютъ,
Що имъ готуютъ.
Болше убогихъ тамъ естъ выноватый
И предше згинетъ, нѣжлы богатый,
Хто зась лѣпше пѣнязми заложитъ,
Той ся не тръвожитъ.
Нѣмаш ся якъ розмовити з сусѣдами,
Бо потаемнои здрады полно завсѣгды,
Тамъ подъ окнами и в ночи слухаютъ,
Що розмовляютъ.
О ты, Острогу, мѣсто справедливое!
В тобѣ бывали мешканцы цнотливые,
Не еденъ теперъ твоеи прыгоды плачетъ,—
Єсть кто и скачетъ [...]

«Перло многоцѣнное» Кирила Транквіліона

Єпиграма

Если ту що нестройного поета мудрый обачитъ,
Проше нехай ми пребачитъ.
Гдыж теологія святая в колѣ филіозофскомъ вакуе,

тимошик

А поетами и выборними бракуе.
Сама жие у славѣ свѣтородной,
Тылко ся часомъ показуе души годной.
З дару бозкого знамените,
Мудростю своею не закрите.
У свѣтлости свое славы,
Безъ поетицкои забавы.
А то она у своей моци маетъ,
Же байки поганскіе розбиваетъ.
И назѣки до нихъ ся не знаетъ.
А сама в правдѣ паче солнца сіяетъ,
Прето поета бы и намудрѣйшій
І филіозофъ розумомъ острѣйшій
Мусить гордои думы роги схилити,
А небесной царици самъ низко ся похлонити.
А що оглядали разумныи очи нашѣ,
Тогда тое хотѣли слуги вашѣ
Ямбѣкусъ, трохеусъ, спондеусъ
Провадити межи поганьскіи боги,
Але прудко поломали свои ноги.
Предъ свѣтлостю богословіи утѣкаючи,
И жадного до нен приступу нѣ маючи:
Прето що ся кому бачить,
Волно яко собѣ рачить.
Убѣ дивинумъ иллю мѣнацію.
Ибѣ гацетъ поетарумъ шкондацію (де божественне осяювання, там мовчить творчість поетів.— *О. Білецький*)

Вірші Касіяна Саковича на погреб Сагайдачного

Первый спудей

Есть для чого гойныи слезы выливати,
Сердцы, усты и шатми жалъ свой освѣдчати,
Бо ото смерть горкая невчесне порвала
Славного рыцера, с котрого похвала
Кролю лану и Речи посполитой была,
Бо его слава в многихъ краяхъ земнихъ слыло.
Славное войско годно такого гетмана,
Который лилне стерегъ чести своего пана.
Умѣлъ мудре тымъ силнимъ войскомъ керовати.
Доброго любилъ, злого зась звыклъ былъ ка а и.
Для тогож и завтязства часто доказовалъ,
Же карность с послушенствомъ в своемъ войску мѣвалъ.
Пылне онъ того стерегъ, бы война с христіаны

Христіаномъ не была, лечъ толко с поганы,
Которыхъ онъ водою и сухомъ воевалъ,
И плѣненыхъ христіанъ з мощы ихъ выдиралъ.
Слушне о томъ гетманъ каждый держать може,
Же былъ правый гетманѣ, дай му вѣчный покой, боже.
За великую собѣ мѣлъ то нагороду,
Кгды з неволѣ вызволилъ кого на свободу.
Кгдыж война для тыхъ толко причинъ маетъ быти,
Себе отъ кривдъ и иныхъ же боронити ...

Четвертый (спудей.— *Н. Б.*)

Идеш отъ насъ, гетмане милый,
Коронѣ той велце вычливый.
Крвю обляный, пострѣлохъ турскимъ,
Кончишъ животъ вырокомъ бозскимъ,
Смѣле ойчизны боронячи,
Здровя за ню покладаючи.
Єднакъ потомнымъ вѣкомъ слава
Вѣчная по тобѣ зостала,
Котроись набылъ своимъ мензствомъ
З славнымъ запорозскимъ рицерствомъ,
Котрогось вожемъ былъ славнымъ,
Непріателюмъ ойчизны страшнымъ...

(Хрестоматія давньої української літератури),

Запитання: 1. У якому літературному жанрі в XVII ст. вживалася жива народна мова і в якою метою?

2. Чи застосовувались у цих творах інші мови або їх елементи?

Вправа 35. Назвати автора інтермедії, уривки з якої наведено нижче. На конкретних мовних фактах пояснити функцію народнорозмовної мови у творі. З'ясувати особливості мови твору та значення інтермедій у формуванні літературної мови.

Інтермедія після другого акту

Климко

Що тут ти, побратиме, собі порабляеш?
Кажи мінї як живеш, та и як ся маеш?

Стецко

Я тут не роблю ничого,
Ось иду до дому свого,
Та и з тоеми горшкамі,
Як з своімі сусідами.

ТИМОШИК

Климко
Та нащо так много маєш? —
Льибой на жонку кидаєш!

Стецко
Нащо? Ти хочеш вірити,
Що люблю хороше жити,
Всього дастаток варити
Кажу, та ся не курчити —
Так яко пишналежает
Сподарові, що все мает.

Климко
Бохме-сь чольовік хороший!
Льибой маєш много гроши?

Стецко
Та що маю?

Климко
Та добиток.

Стецко
Маю тот на полю вишток:
Сут тамо увци, барани,
Котромі частую пани,
Сут воли, та и корови —
Все маю, колі-м здорови.

Климко
Та и много поля маєш?

Стецко
Маю — та що так питаєш?

Климко
Бо хочу тобі служити,
З тобою вік провадити.

Стецко
Колі хочеш — гараст, служи!
Хот ся и шинкарком длужи: (боргуй.— *Н. Б.*)
Колі пінізі маємо —
Все ми тоє поплатимо.
Ліше хоть верне служити.

Інтермедія друга після третього акту

Максим
Ідим же, брате, юж в тою,
Що ідемо, дорогою,

Колісми юж зторговалі.
Та и вся воли продалі,
На тоім ліхим ярмарку!
Не будем бульше шарварку
По тоїх волах робити —
Ліпше на флісі служити.

Рицко
Ліпше, брате! я з тобою
Іду, ти іди зе мною.

Диніс
Ей, побратимове, стоїте,
Та що говору, почуйте!
Далек ідете! — кажите,
Та з субою ме везмите
Помагай бог вам.

Рицко
Здорови
Бут, та короткеми слови
Кажи, о що питаємо!
Та, як те звати маємо?

Диніс
Ям з Каміньця Подольского,
Пришол до містечка того
На ярмарок з воли, та Диніс
Істем.

Максим
Та біс тя тут приніс?
А ми вуд Городка — знаєш?

(Хрестоматія давньої української літератури).

Запитання: 1. Чому інтермедії до драм писалися народною мовою?
2. У яких пам'ятках кінця XVI — першої половини XVII ст. найкраще відбито народнорозмовну мову?

Завдання 25. Дати історичні коментарі до перших публікацій українських народних пісень.

Вправа 36. З'ясувати, які діалектні особливості знайшли відображення в народнопоетичних творах, уривки з яких наведено. Пояснити роль усної народної творчості у формуванні літературної мови.

Пісня про козака і Кулину

— Гой козачейку, пане ж ти мій,
Которий же то домик твій?

ТИМОШИК

— Гей котера розбитая,
Опанчою прикритая,
То мій гарем,
То мій терем,
Тут ховаю,
Що же маю:
Рубашку,
Сермажку,
Кулина!
— Гой козачейку, пане ж ти мій,
Вельми то благий есть скарб твій,
— Козак щаслив, хоть не богат,
Нікому нич не виноват.
Він горює,
Він чатує:
Де пійду —
Здобуду,
Бояри,
Татари,
Кулина!
— Да й що ж ми ту за бесіда,
Ні приятеля, ні сусіда.
Ти си здобувати пійдеш,
А мене смутну відійдеш:
Ні з ким жити,
Розмовляти,
Ні сестриці,
Ні вовниці!
— З козаком,
Голяком,
Кулина!
— Коли буде того много,
Пусть мене до дому мого.
— Коли схочеш поїхати,
То не буду тебе тримати,
Борзо всідай,
Дай од'їжджай
Ко чортом,
Всім лихом,
Люб човном,
Люб коньом,
Кулина!

Стефан ВОЄВОДА

На версі Дунаю три роти ту стою,
Перша рота турецка,
Друга рота татарска,
Трета рота волоска.
У турецкі-м роті шаблями шермую,
У татарскі-м роті стрілками стріляю,
У волоскі-м роті дівоница плачет.
[Дівоница плачет], плачучи повідат:
«Стефане, Стефане, Стефан воєвода!
Альбо ме-е[не] пуйми, альбо ме-е[не] лиши!»
А што ми [од]речет Стефан воєвода?
«Красна дівонице, пуймил—бих [я] тебе,
[Красная] дівонько, неровнай ми еси;
Лишил бих [я] те[бе], миленька ми еси».
[І] што-ж му [од]рекла [красная] дівонька?
[Одрекла дівонька]: «Пусти мня, Стефане!
Скочу я у Дунай, у Дунай глубокий,
А хто мя доплинет, [то] его я буду».
Ніхто не доплинул краснy[ю] дівоньку,
Доплинул дівоньку Стефан воєвода,
І узял дівоньку за білу і ручку:
«Дівонько, душенько, миленька ми будеш».

(Хрестоматія давньої української літератури).

Завдання 26. Пояснити суспільно-історичні передумови виникнення шкіл вищого типу в кінці XVI — першій половині XVII ст.; назвати ці школи, вказати дати їх виникнення, імена визначних осіб, які навчалися і працювали в цих закладах.

Завдання 27. Законспектувати з книги І. З. Мицька «Острозька слов'яно-греко-латинська академія» (К., 1990) розділ «Освіта і книжність України в XVI — першій третині XVII ст.» (с. 6—18), прокоментувати особливості дидактики.

Завдання 28. Законспектувати з праці І. К. Білодіда «Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов» (К., 1979) розділ «Мовна концепція Києво-Могилянської академії» (с. 48—84), «вписати» цю інформацію у засвоєну вами характеристику загального стану української мови того часу.

Запитання: 1. Якою була система навчання у вищих школах (напр., у Києво-Могилянській академії)?

2. Який зв'язок існує між зародженням шкіл вищого типу і книгодрукуванням?

3. Видання якої книги принесло світову славу Івану Федорову і чим саме ця книга відзначалася з-поміж інших видань першодрукаря?

тимошик

Възлюбленыи чтныи
христіанскіи рускіи на
роде, греческаго закона.
сіа еже писахъ вам, не
ѿ себе, но ѿ божьственыхъ
апл҃ъ и҃ві оносныі стыхъ
ѻцъ оученіа, и҃преподо
бного ѻца нашего іоанна
дамаскина, ѿ грамати
кіи, мало нечто. ради
скораго младеньческаго
наоученія. въмале съ
кративъ сложи. аще
сіи труды моа благоугоа
ны будутъ ваши лю
бви. пріимете сіа слю
бовію. а ѿ иоанныхъ пи
саніихъ благоугодны съ
вожделеніе потрудити
са хощу. аще благоволи
бгъ, вашими стыми
молитвами
амінь.

Выдруковано волбовѣ,
року, а, фо д.

Рис. 6. Післямова до львівського «Букваря» 1574 р.
(*Исаєвич Я. Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. С. 106).

Всесианою десницею, вышнаго
бга. оумышленіем и промышле
ніемъ. благочтивого кнзя конь
стантина, коньстантиновича
кнажати острозскаго. воеводы
кіевскаго. шаршалка земли во
лыньское. старосты володимеро
скаго. повелевшу ему, оустро
ити домьна дело кни печатныхъ.
ктомуже еще домъ и детемъ
къ наоучению. въ своемъ ѿчизно,
и славномъ граде острозъ. еже
есть лежащи, въ земли волынь
стеи. и избравши мужи, въ
божественномъ писаніи искусныхъ,
вгреческомъ іазыцѣ, и латино
скомъ. и чести еврускомъ. и при
ставивъ детищному оучилищу
и сеадрадинны. напечатана сіа
книжка. по греческіи, альфа,
вита. по руски, азъ, буки.
первагорадии наоучениа детьскаго.
щного грешнымъ, іоанномъ де
одоровичемъ.

Рис. 7. Титульна сторінка острозької «Азбуки» 1578 р.

тимошик

Є

бгъ.
етеръ, нѣкій.
еже, которое.
еуліе, благовѣ
стіе.
еванъгелистъ,
благовѣстнн.
епарнтрн, ꙗчаꙗ
це, судина доче
панѧ, ꙗлбо нали
вѧ, накштаꙗ
каꙗцѧ збѣлого
желѣза.

Жаꙗда, прагне
нье.

жѧ

Ж

жажду, прагну
пити хочу.
желаю, жадаю.
желаніе, пожали
вость, хо.
жестокъ, звѣдь,
закаманѣлый.
жестокосѣдь, за
каманѣлогосѣда
ца.
жестоковыный, за
памѧтаѧлый.
жѣлъ, посолѣка.
жено ослій, ка
мѣ млынный.
длѧ того называ
етъ ослій, же о
слами мелютъ.
жнинца, подола
клуна.

жи

Рис. 8. «Лексис» Лаврентія Зизанія.

И

пародо, ꙗгода
терпкаѧ, недо
зрѣлаѧ, ꙗзвла
шавиннаѧ.
похуленіе, пога
бенье.
приповѣдую, ѡ
повѣдую, оуска
жаюсѧ припомн
наю, ромовлѧю
пытае чинно и ѡ
повѣ ѡдержую.
преторъ, ратъ
шъ до судовы.
препруда, пофи
ра. пофира есть
жобъ, ꙗлбо риба
котораѧ зсебепу
цае, шаланый то

єсть

П

єстъ багровый по
которого зберꙗю
наш аланую фа
бу, ѡтысѧзобе
шарла. и сонѧ
зшалату, несуно
багровои фабы.
пофира лонаѧ,
столеткнесуиѧ.
протору, не оуу
тие беру.
къкорі бзарчв.
приповѣданіе,
припомнае, ѡ
повѣданье.
иліѧ пророкъ,
ги пророки твоѧ
ибиша ишеста а
єдинъ, ту иліѧ

про

Рис. 9. «Лексис» Лаврентія Зизанія
(«Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синонімы славенорусскія»/
Підготовка текстів В. В. Нимчука. К., 1964).

ТИМОШИК

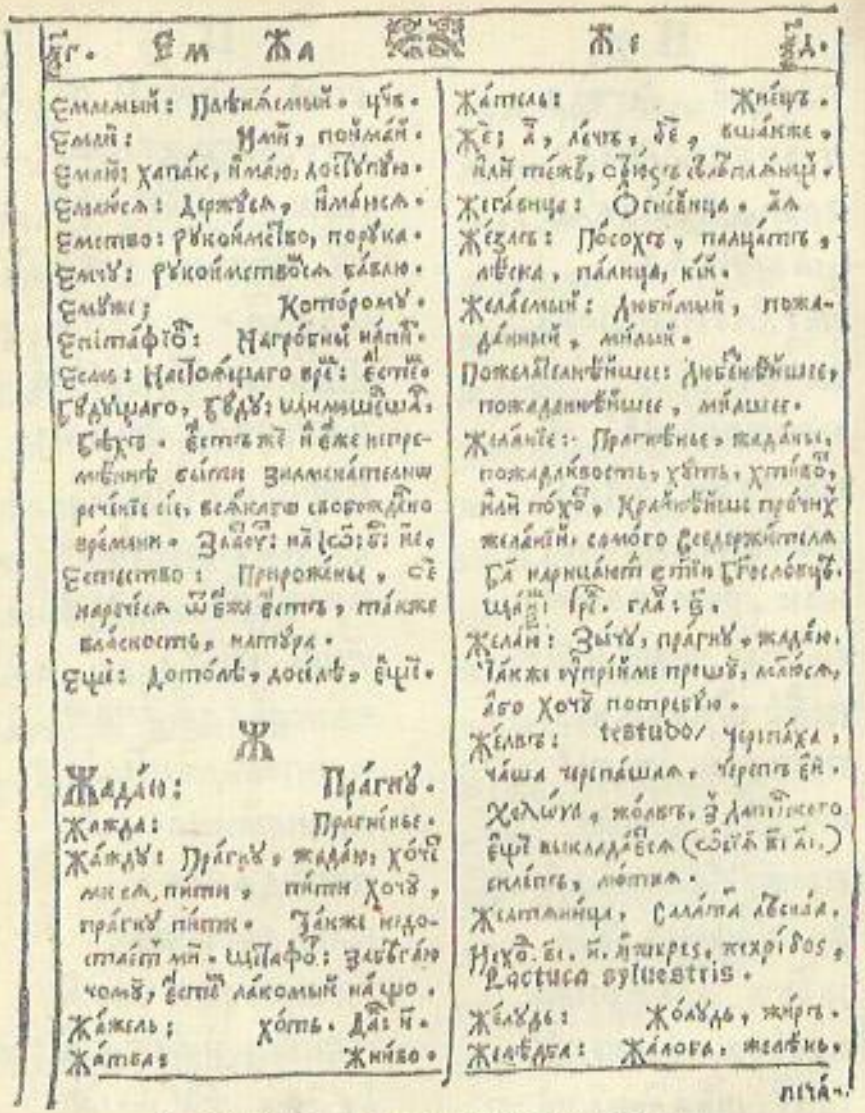

Рис. 10. «Лексиконъ словенороський» Памви Беринди.

4. Що ви знаєте про «Буквар» Івана Федорова? Чию працю про цю книгу ви читали і який її зміст?

З а в д а н н я 29. Скласти хронологічну таблицю (з коротким описом книг) книжкової спадщини, пов'язаної з Острозькою академією (див. розділ «Каталог книжкової спадщини» (с. 116—132) праці І. З. Мицька «Острозька слов'яно-греко-латинська академія»).

З а в д а н н я 30. Прочитати і перекласти дві (на вибір) фотокопії рукописних текстів, поданих у розділі «Автографи діячів, зразки рукописів та стародруків» названої вище книги І. З. Мицька (с. 134—179), прокоментувати особливості графіки і правопису.

Вправа 37. Прочитати тексти, з'ясувати мету видання навчальних посібників (див. підписи під текстами) та їх наукову базу.

З а в д а н н я 31. Назвати перші граматики, надруковані в кінці XVI — першій половині XVII ст. на Україні (подати якомога повніше назву), назвати авторів і роки видання.

З а в д а н н я 32. Назвати перші словники, надруковані на Україні, імена їх упорядників, вказати роки видання та перевидання цих книг.

З а в д а н н я 33. Встановити традиційні риси та новаторські лексикографічні прийоми словників кінця XVI — першої половини XVII століть. Навести докази на користь зроблених висновків.

Запитання: 1. Які лексикографічні та граматичні праці кінця XVI — першої половини XVII ст. перевидані в радянський час? Хто підготував кожну пам'ятку до видання?

2. Якого типу кожен із словників?

3. Граматиками якої мови були тогочасні граматичні праці на Україні?

Вправа 38. Зіставивши словникові статті «Лексиса» Лаврентія Зизанія (с. 74—75) і «Лексикона словенороського» Памви Беринди (с. 76), визначити спільні та відмінні риси в побудові статей, характері словників. Пояснити, чому праці Беринди слугували зразком наступним поколінням лексикографів.

(Лексикон словенороський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука. К., 1961)

Запитання: 1. З якою метою готувалися словники в кінці XVI — першій половині XVII ст.?

2. Яке значення мають ці пам'ятки для вивчення історії мови?

Вправа 39. За характером реєстрів визначити, з яких лексикографічних праць наведено зразки словникових статей; встановити специфіку і практичне призначення цих праць, пояснити історію написання кожної з них.

Б. Благодарѣніе, дѧкованє, благодарный	Близко Близкїи Близнякъ	Блазъ искръ искрни(й) ближїй близнецъ

тимошик

подѧчливый, благодарствен, подѧчливый, благочестіе, бо гобойность, по божность, набо жѐнство	Блискавица	молніе блыстаніе
	Блѣхарь или прачь	бѣлилникъ
	Блѣхария або прачка	бѣлилница
	Блѣскъ	блистаніе,
	Блазенъ	кощунникъ шу(ст) оуродъ юродъ уродословъ
благочествꙋю хвалю, набоже(н) ство, ѿ(т) правꙋю.	Блазенство	уродство
	Близнованіе	буесловіе
благій, добрі.	Блазную	кощунствую ю(ро)дствую уро(д)с
благость, до броть.		
блажꙋ, хвалю, ѱастѧ комоꙋ	Блукаюся,	скитаюся,
признаваю	Блукаю	скитаю
Х ХС, месіѧ, помѧ занецъ,	Хапаю	емлю похищаю,
храню, стерегꙋ,	Характери	ѡбѣшеніе, уаоношеніе,
хранитє(л), сторо(ж) кꙋстосъ.	Хатки убоги(х)	халуги кущи
	Хвалю	славлю, составляю.
храненіе, стерє		блгословляю
же(н)е пересторо-га, храни(л)ница, комора, спижа(р)нѧ		бляжу блгочествую, величаю,
	Хваленье	славословіе
хіто(н), кошꙋлѧ,	Хвалити(с)	угодити,
храмъ, домъ	Хватаю	зри хапаю,
храминѧ, домъ домокъ	Хворость,	рождіе харастіе со(х)ль,
хлѣвина, домо(к) домиѱе,	Хвостъ	ѡпашъ ѡшибъ. хо ботъ
	Хвѣю(с)	
	влаюся, зиблюся, зибаю(с)	

Запитання: 1. Що таке факсимільне видання писаної пам'ятки історії мови? Навести приклади видань.

2. У чому полягає видання писаної пам'ятки фотомеханічним і факсимільним способами? Назвати зразки таких видань.

3. Хто з учених досліджував особливості мови писаних пам'яток XVI—XVII ст. і яких саме?

З а в д а н н я 34. Законспектувати передмову до видання «Лексикона словенороського» Памви Беринди, здійсненого АН України у 1961 р. Виділити і запам'ятати ті його місця, в яких йдеться про

значення словника для наступної лексикографічної роботи слов'янських і неслов'янських народів, про особливості лексичного складу перекладної частини словника, реєстру першої його частини.

Запитання: 1. Чому реєстр першої частини словника містить церковнослов'янські та давньоруські, російські, грецькі, латинські, польські й українські слова?

2. Чому в перекладній частині словника теж трапляються церковнослов'янські та давньоруські слова?

3. З якою метою до реєстрового слова у перекладній частині добиралися синоніми і близькі за значенням слова?

4. Як на характері словника відбився рівень тогочасної науки?

5. Що нового вніс П. Беринда у лексикографію і що було у нього традиційне?

З а в д а н н я 35. Виписати з «Лексикона словенороського» по 10 слів слов'янських (не східних) і неслов'янських мов, визначити їхнє місце у словнику і долю в словниковому складі сучасної української мови.

Вправа 40. Порівняти словникові статті наведених фрагментів з обох частин «Лексикона словенороського» (с. 80—81), виявити спільні та відмінні їх риси, специфіку реєстрів, місце народно-розмовних елементів.

З а в д а н н я 36. Назвати авторів «Лексикона латинського» та «Лексикона словено-латинського». Пояснити, чому ці пам'ятки вважаються скарбницями церковно-слов'янської та української лексик середини XVII ст. Розповісти про створення, вивчення, опублікування цих визначних пам'яток української мови.

Запитання: 1. Яка праця є першою граматикою української мови?

2. Чому вона не відіграла визначної ролі у виробленні граматичних норм української літературної мови першої половини XVII ст.?

3. Що ви знаєте про написання, видання, функціонування та наукове дослідження цієї граматики?

4. У чому проявилася прогресивна роль цієї граматики напередодні Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького?

5. Чому саме до латинської мови звернулися автори цієї граматики та «Лексикона латинського» і «Лексикона словено-латинського»?

З а в д а н н я 37. Законспектувати розділи «Лексикон греко-словено-латинський» Є. Славинецького і «Українська частина семимовного словника XVII ст.» з праці В. В. Німчука «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» (К., 1980), ввести ці знання до загальної оцінки лексикографії кінця XVI — половини XVII ст.

Вправа 41. Пояснити структуру (характер) і наукову базу граматики І. Ужевича, використавши наведені уривки з праці. З'ясувати місце народнорозмовного матеріалу в граматиці та значення його для унормування літературної мови.

Д

Дивертъ: Шуєстица малєньмєа, або слово, рѣчь, повєржєє, з сч: вождъ. На: г.

Даврадъ: Слово, любъ рєчь, або пчолы, або подєржїє, з сч: водитєль. На: д.

И Давїдъ: в Доблєрукою, або кротость, } взлюбленный, х ц: зі. єі. а п: є ті. Дє: кз. Да, м: сє: кд.

Далядъ: Братъ сердца, або молочный, або Тлєстистость, єіа.

К Далматъ. Словакъ. а: г.

Далєстъ: Страхъ, або Таблицы, слово д алєстъ єврєйского.

Дамаск: вчні ѡхзы, діоф. лєс ми.

Дамєанъ: Злопитатєль, о: зі.

Данаприй: Днєпръ рѣка, прєм з. гі: бі.

Даніхъ.

К Даніилъ: Суд Божїй. Дє а б. ап: г. а. Дє: зі.

Дакъ: Свдачі, а гв. и мєсца до бы ді: сн ідкшє є. а. б. зіо поколѣ: ѡні хєі, народисѧ. ѡпо: г нс: з то: сс: н.

К Дарна. Взыскаюча. ма: дє.

Дастїй, Сильный. ѡіна.

Дауса: Нєтность, єстєство, або рожєє, рѡдъ, рѣка. а єз з.

Дєкєн: Правитєль. То: мєньн.

Декрітъ, ла: Изрєчєнїє, Сїрок.

Дємєстикъ, а: Пресмотрѣлтєль, є: Начальнїк, прєвожїть, або каставникъ пєвчїє. (сіа рє: ѡ Прєлвн.)

Дєспотатєвєтн: Закалєєіа.

Дєфиндївєтн: Ѡбрѣлєтьсѧ, або ѡмщрєлєтьсѧ, Дє рє: ѡ Прєлвн.

Дєфєнсоръ: Ѡмгєстник, ѡсвєтитєлє. Оборонца. а. Нн: с лв.

Днагєдалїм: Згромажєє, зєрдо, зборъ, або свѣдоцєства, На: гі.

Дигєста: Сѵзборникъ.

Дємитрїй: Зємлі, або зємлный, з зєбожа. а дємаєнї. а м з. нкв

Динаръ, зрн Драхма. и Ѳєсарїй.

Діаволъ: ѡболгатєль, звада, разврастникъ, непріязнь, потєбарца, близнєрєтъ, чортъ, є: зрн навѣ, а рк. а м а. л н бі. ѡ в

Діавлъ, єтєсі: пла, сломъ, похєнѧ латка, а стрєла. с: На полє. ава г є.

Дєадїсо: Коронѣю.

Діадима: Ѡбвязка на головѣ Кролївскоѣ, сѣнї, корвна. Тоєж мітра. Шєла: Ѡрлєнїє царско. єє: а: ѧ5. ааѧ5.

Діа-

Рис. 11. «Лексикон словенороський» Памви Беринди.

Заклаю: Зарѣзаю, заколюю.

Закла: Пожрѣ, або зарѣза. бхче.

Закалатєль: Рѣзникъ.

Заколєнїє: Зарѣзанїє.

Заклєпи: Затвори.

Закланнаю: Потрєсєгаю, прєсягаю.

Заключаю: Замыкаю.

Заключєнїє: Замкнєнїє.

Заключєнъ. Замкнєнъ.

Заключи: Замкни.

Законъ: Право, заповѣдь, або вєстава. Такжє: способ, обычаи, правило. Такжє: єнвръ Тєєлєскїй, наѵгоднїкъ, мѣра, проба, рядъ, стан, порядо, або канонъ. Справо.

Законополагаю: Становлю

Законникъ: Пєрєстєрєгаючїй права, Чєрнєцъ, або вопростованый, ѵмфрєкованый, порядный канонникъ.

Законнє: Прєстойнє, правнє.

Законєвєаи: Замєшкаваю, бабаюсѧ.

Законєвнїєа: Забавы, дїлацїи, продолжєнєа, омєшканєа.

Законєнїє: Ѡлгаиє, вси. Заставєа, замєшкає, ѡкладає.

Заллаю: Заставлю, Нєхо, кєв.

Замогъ: Замєна, заставa. або заслона.

Закро: Апокрифи, latibulum. Гмахъ. Нєхо кв. Тєнь, або закрытє, мєсцнє, мала вкєторой днкїи затрєтса лєгаю. ѱаа, зі. с: єі.

Заложница: Наложница, бы: кє. положница, нє шлюбная жонд.

Заньшный: Зєлыточный.

Замастєрєвшы: Застарєлы, Изшїдшыхъ. вхад.

Замєдлїхъ: Замєшкалємъ.

Замєдлєлъ: Замєшка, забавлєа, задєржалєа.

Замєтїи: Шнокєєства. бхни.

Занє: Нлй, нєбо, або вємъ, занєже, гдїжъ, понєва, нжєнє.

Занєаю: Оуколяю. д. цр: кі. за.

Зань: Занїго. Срєзаю.

Западъ: Заходъ слнца.

Запинатєа: Ногу покладаючїй комъ, перєшкодца. Щєта: Зрадца, ошуєтъ.

Запинаю, Застановляю, ноги заплєтаю, вникаю, замєтаю, завлєкаю, ѡмішковаю, перєшкажаю.

Д Г Запо-

Рис. 12. «Лексикон словенороський» Памви Беринди.

тимошик

Уривок з паризького рукопису

FORMA CONUIGANDORUM VERBORUM GENERALIS.

Prima persona Indicativi in у vel ю
Secunda in ишь vel ешь:
Tertia in итъ vel етъ
Pra'teriti ma persona in лехъ vel лехъ secunda in лесь Tertia in лъ Imperativus in й contractum et й longam vt пашй. Dominare пиши scribe; Formatur guogs Imperativus in ъ et ь...

Nascitur autem Imperativus ex secunda persona Indicativi mutata ешь in vocalem й contractam, vel ишь in й syllabicum, Toties autem per й contractum effertur, quoties vocalem terminativam prima persona Indicativi alia vocalis pra'cedit vt пашю: пашешь: dic пашй. Si vero terminativam prima persona consonans pra'cedat Imperativus per й sullabicum formabitur. vt пишу, пишешь, пишй, scribe.

Futurum indicativi coalescit ex Futuro verbi sum et infinitivo, alicuius verbi, vt буду пановати sonat ero Dominari idest Dominabor: vt буду писати sonat ero scribere, Dicitur etiam на пишу quod est compositum ex pra'positione на et пишу (...)

Уривок з арраського рукопису

EXEMPLA IN О

Хлописко Vircrassus київско baculus magna мечиско Gladius magnus ябко pomum войско Exercius Qux etiam Sclauori in е efferunt vg хлопиже, київе, мечиже Et ca'tera Magnificativa. Huc spectant Diminutiva vt телятко Vacculus козлятко Hedulus хлопятко Puerulus et ca'tera.

Nomina huius declinationis desinentia in хъжъкъ Vocativum singularem formant in у vt страхъ horror страху Строжъ Custos строжу, ракъ carcer раку.

Nomina item huius declinationes Masculina rebus inanimatis imposita Accusativum utrius numeri similem habent Nominativus vg сыръ Cascus Accusativo quod сыръ Caseum sic лѣсъ silva Accusativo etiam лѣсъ Eadem observatio valet et de Numero plurali vg. Nominativo сыры Casei Accusativo Сыры, Caseos.

DECLINATIO QUARTA

Nomina terminata in ь et а Feminina sic declinantur

Numero Singulari

Nomina: ь, сталь, а, лазна chalybis;
Genitivo: и, стали
Dativo: и, стали

Accusati: ь, сталь, ю, лазню
Vocati: ь, сталь, а, лазна
Ablativo: ею, сталею

Numero Plurali

Nomi: и, стали, лазни Balnea
Genit: ей, сталей
Dati: емъ, сталемъ
Accus: и, стали
Voca: и, стали
Abla: ами, сталами // ахъ

Exempla

пѣснь Cantio вѣсть Rumor приповѣсть proverbium честь honor, напасть criminatio слабость debilitas кухня Culina овчарня Olive пророкиня Profetissa господыня Hospita.

Adhanc Declinationem pertinent Fa'minina desinentia in ь vg мошь vis оброжь Millus речь Res печь Fornax тварь Facies потварь Criminao мышь Mus кокошь Gullina роскошь Voluptas стражь Custodia. Venerabile nomen мария ad hanc etiam declinationem spectat.

Huc quod referuntur ista, оѡu Oculi ушши Aures et дѣти Pueri: quae Nomina Singulari numero diversam petunt declinationem, Duo scilicet priora secundam posterius vero tertiam.

Et haec Nominabus Substantivus dicta sufficiant.

Verba Primae Coniugationis habent primam personam desinentem in vocalem quam alia vocalis praecedit, ex gra кую Cudo малюю Pingo etc.

Indicativi modi tempus Praesens
Per omnia Genera uniformitur

Singulariter

Ego я кую cudo
Tu ты куешь cudis
Ille онъ куетъ cudit

Pluraliter

Nos мы куемъ cudimus
Vos вы куете cuditis
Illi они кують cudunt

тимошик

Pra'teritum Imperfectum, Perfectum et Plusquam Perfectum difformiter

Singulariter

Masculine	ковалемъ ковалесь коваль	Ego Fa'mina cudi
Faeminine	коваламъ ковалась ковала	Ego Masculus cudi
Neutraliter	коваломъ ковалось ковало	Ego Animal cudi

Pluraliter uniformiter

ковалисмы cudimus
ковалисте
ковалц

Indicativi Futurum peronnia genera uniforme componitur ex Futuro verbi sum et infinitivo alterius verbi.

Singulariter

Ego ꙗ бꙋдꙋ ковати cudam
Tu Ти бꙋдешь ковати
Ot онъ бꙋдеть ковати

Pluraliter

Nos мы бꙋдемъ ковати cudemus
Vos вы бꙋдете ковати
Illi они бꙋдꙋть ковати

Alii aliter hoc idem Futurum efferunt componendo Pra'teritum aicuius verbi cum Futuro verbi Substantivi sic *Singula:*

бꙋбꙋ, коваль
бꙋдешь, коваль
бꙋдеть, коваль

Pluraliter

бꙋдемъ, ковали
бꙋдете, ковали
бꙋдꙋть, ковали

Pra'ter hanc tamen formandi Futura Tempora norman, unum quod verbum habet peculiare Futurum simpliciter sonans, vg

скꙋю cudam
скꙋешь
скꙋеть Et reliqua ad instar Indicativi Pra'sentis inflectendo.

Imperativus per omnia genera uniformis manet desinit in vocalem й contractam pannissimis exceptis

кꙋй cude
нехай кꙋе kel кꙋеть cudut
кꙋймы
кꙋйте
нехай кꙋють

(Граматика слов'янська І. Ужевича. К., 1970).

Запитання: 1. Які граматики слов'яноруської мови виникли в той час? Чим пояснюється їх поява?

2. У чому полягав катехізичний характер граматики?

3. Що вам відомо з історії написання, функціонування у слов'янському світі і перевидання граматики Мелетія Смотрицького? (дати точну назву праці).

4. Що слугувало зразком при створенні цієї граматики?

5. Яку букву ввів у азбуку М. Смотрицький?

З а в д а н н я 38. Пояснити структуру граматики Мелетія Смотрицького. З'ясувати, у чому полягає традиційність і новаторство праці талановитого граматиста; чим зумовлювалась прогресивна і водночас дещо гальмівна роль цієї граматики в граматичній нормалізації української літературної мови.

Вправа 42. Пояснити, використавши як ілюстрації наведені фрагменти з граматики, у чому проявлявся зв'язок цієї праці Мелетія Смотрицького з українською літературною і живою народнорозмовною мовою.

ПРАВИЛА ОРѲОГРАФИ

Четверто:

Тожде хранимо бꙋди и в согласныхъ нѣкои(х): ниже ф вмѣсто хв, ни впроти(в): ни ѱ /вмѣсто сч, ни впроти(в): ни в Гречески(х) реченїи(х) в/ вмѣсто v, вмѣсто г /и, полагаема быти и моу(т): ꙗко/хвала/ а не фала: форма /а не хворма: исченый, а не ѱченый: ѱчъ/ а не писчъ: єуглїє, а не евангелїє: агглъ (а не ангелъ: ни г, вмѣсто г, ни впротив: ꙗко /однгітрїа/ а не однгітрїа, гора/ а не гора: и про(ч).

тимошик

Пѧтое:

Опасно прочее блюдо́мо бꙋди: во Гречески(х) реченїи(х) орѳографїи Греческой /в Латїнски(х) латїнстей хранимѣй быти: иво еврейски(х) еврейстей, ꙗко, Данїил(у)/ Михаилъ/Мартїнъ/Філоѳей: и про(ч).

Ѡ препинанїихъ строчныхъ:

Препинанїѧ строчна сꙋть десѧть: черта/: запѧтаѧ, : двоточїе:: точка. : ра(з)ѧтнаѧ : единитнаѧ° : вопросна: : оудивнаѧ! : вмѣстнаѧ [ ]: ѡ(т)ло(ж)наѧ ( ).

Ѡ нѣкоѩ Чертꙋ:

Че(р)та полагаетсѧ поначатомъ гл҃нїи вмалъ восто(р)гненомъ/ ѡ ѡ(т)дохомъ обаче непрепѧтомъ.

Двоѩственнаго числа:

Да(т): и Тво(р): тыма и тѣма ѡбрѧщама.

Множественнаго числа:

Сице, народѣй / злодѣй / прелюбодѣй / скверноде́ѩ: и про(ч).

Ѡ причастїи:

Причастїе / есть часть слова склонѧемаѧ, свойства ѡ(м) Имене и Глагола причѧщѧющѧѧсѧ. Нарицаетсѧ причастїе ѡ(т) причѧщенїѧ послѣдꙋющѧ бо причастїю вземлю(т)сѧ частїю ѡ(т) самагѡ имене: ꙗкѡ Роль, Падежъ, Склоненїе, Частїю ѡ(т) самагѡ Глагола: ꙗкѡ /Залогъ, и Времѧ. Частїю ѡ(т) обою: ꙗкѡ/ Число́, и Начертанїе.

Ѡ родѣ:

То́й или таѧ: ꙗкѡ, то́й или таѧ неасть [...]

Роди именъ познаваютсѧ двома образома:
- Правилы обꙋими /сирѣчъ знаменованїемъ: ꙗкѡ, Петръ/ Ц҃рь: и про(ч).
- Правилы Особными /сирѣчь ѡко(н)ченїемъ: ꙗкѡ, землѧ, небо и про(ч).

[...] Отечественагѡ вида имѧ есть /еже ѡ(т) отчества происходит: ꙗкѡ, Вилѧнинъ /ѡ(т) Вилна: Львовѧнинъ /ѡ(т) Львова: сице, Львовѧныни/Вилнѧныни: и про(ч).

[...] Про́стое есть / иже имѧ само ѡ себѣ без примѣшенїѧ стоѧщее познаваетсѧ: ꙗкѡ, славный.

Ѡ склоненїи:

Склоненїѧ сꙋть пѧть:
- Пе́рвое;
- Вто́рое;
- Тре́тїе;
- Четвёртое;
- Пѧтое.

Числа единственнагѡ:

(Сно́ха, Сно́хи, Сно́ѣ, Сно́хꙋ, Сно́хо, Сно́хою, Сно́сѣ).

[...] зовꙋ (могꙋ) ведꙋ (страждꙋ) вѧжꙋ (грязꙋ) влекꙋ (гл҃ю / дмꙋ) кленꙋ / жрꙋ/ несꙋ, алчꙋ, пишꙋ /хоѡꙋ [...] слезю /дѣлю) гримю / храню [...].

Сослагательнаго:

Преходѧщее: аще бы лѣть было́.
Прешедшее: аще бѧше лѣть было́.

Вправа 43. Зіставити наведені граматичні формулювання праці М. Смотрицького і «Российской грамматики» М. Ломоносова та пояснити, що спільного у цих працях і чому граматика М. Ломоносова поступово витіснила з практики «Граматику словенскія правилное синтагма».

ГРАМАТИКА М. СМОТРИЦЬКОГО

Ѡ глаголѣ:

Глаголъ / есть часть слова склонѧема / сора(з)личными наклоненїи и времены дѣйство (или страсть) или среднее что знаменующаѧ.

Глаголъ есть четверогꙋбъ
- Личный:
- Безличный:
- Стропотный: и
- Лишаемый:

Личный есть / иже всѧ лица всѣхъ тре(х) числъ иматъ: ꙗкѡ, бїю /бїёши/ бїетъ: бїёва, бїёта: бїёмъ /бїёте/ бїютъ.

Безличный есть / иже перваго и втораго лица (всѣхъ трїехъ числъ) в жѡгѡхже и третїѧгѡ множественнагѡ лишаетсѧ.

Сей сꙋгꙋбъ есть:
- Овъ Дѣйствителнагѡ и знаменованїѧ и спраженїѧ: ꙗкѡ подобаетъ (достоитъ) лѣть есть: про(ч).
- Овъ Страдателнагѡ: ꙗкѡ, ключаетсѧ / мни / т / сѧ/ / гл҃етсѧ: и прочаѧ.

Стропотный есть / иже поправилꙋ личны(х) неспрагаетсѧ ꙗкѡ (есмь) нѣсмь : ꙗмь / вѣмь: и прочаѧ.

Лишаемый есть / иже наклоненїй или временъ лишаетсѧ: ꙗкѡ, рѣхъ: оусꙋ: и прочаѧ.

Первое Гл҃а личнагѡ раздѣленїе.

Личный гл҃ъ первымъ, ра / з / дѣленїемъ трегꙋбъ есть
- Существите / л / ный:
- Звателный: и
- Прилагате / л / ный:

Существителный есть (иже вещь ѡ себѣ стоѧщꙋю) иже дѣйствꙋющꙋю иже страждꙋщꙋю знаменꙋетъ: Сицевъ гл҃ъ есть, есмь: и бывѧю:

ТИМОШИК

Звательный есть / иже собстве(н)ное вещи коеѧ нарицаніе знаменꙋеть: ꙗкѡ, нарицаюсѧ Петръ: Сицеви глі сꙋть (именꙋюсѧ) нарицаюсѧ, зовꙋсѧ (прозываюсѧ) глюсѧ.

Прилагательный есть / иже или дѣланіе (или страданіе) или сре(д)нее что знаменꙋеть: Такови сꙋть вси прочіи глі сꙋщественныи и звательны(м) и зѧты(м).

Втѡ́ров гла́ливаго раздѣленіе.

Втѡ́ры(м) ра(з)дѣленіе(м) глъ сꙋгꙋбъ есть {Преходительный и Самостоѧтельный:

Преходительный есть / иже бе(з) приложенія падежѧ (совершеннаго разꙋма нетворитъ: ꙗкѡ, люблю/ творю: и про(ч).

Самостоѧтельный есть / иже себѣ совершен(у), разꙋмъ / бе(з) приложенія падежѧ / творитъ: ꙗкѡ, стою сѣжꙋ / сплю: и про(ч).

Ѡ послѣдꙋющихъ Глаголу

Послѣдꙋютъ глу левѧть
- Залогъ:
- Начертаніе
- Видъ:
- Число:
- Лице:
- Наклоненіе:
- Время:
- Родъ: и
- Спряженіе

Ѡ залозѣ.

Залогъ / есть слꙋчай иже глагѡлъ ѡконченіе сознаменованіемъ ꙗвлѧетъ.

Залози гла сꙋть лѧть:
- Дѣйствительный:
- Страдательный:
- Средній:
- ѡ(т)ложительный: и
- Общій:

Дѣйствительный залогъ есть / иже дѣйство знаменꙋеть, и слога / сѧ, приложеніемъ / страдательный з себе твори(т): ꙗкѡ / творю: и про(ч).

Страдательный есть / иже страданіе знаменꙋеть и за ѡ(т)ложеніемъ /сѧ, слога/ дѣйствительный бываеть: ꙗкѡ, бію сѧ, творю сѧ: и про(ч).

Средній есть / иже ни дѣйство знаменꙋеть ни страданіе / и вострадательное не прелагаетсѧ: ꙗкѡ, стою /здра(в)ставꙋю/ теплѣю: и про(ч).

Ѡ(т)ложительный есть / иже ѡконченіе оубѡ страдательногѡ има(т)/ знаменованіе же или дѣйствительнагѡ самагѡ / ꙗкѡ, боюсѧ: или самагѡ сре(д)нагѡ, ꙗкѡ, трꙋждаюсѧ: и про(ч).

Общій есть / иже ѡконченіе страдательнагѡ има(т) знаменованіе же дѣйствительнагѡ вкꙋпѣ и страдательнагѡ: ꙗкѡ, касаюсѧ; и про(ч).

Различіе залѡгъ.

Различіе междꙋ страдательны(м) ѡ(т)ложительны(м) / и общимъ ѡ(т)ѧтꙋ бо бывшꙋ ѡ(т) страдательнагѡ / сѧ дѣйствительный глъ ѡстаетъ ѡ(т)ѧтꙋ же бывшꙋ ѡ(т) ѡ(т)ложительнагѡ или общагѡ, нектомꙋ Славенское ѡстаеть слово / ꙗкѡ ѡ(т) бію сѧ (остаеть бію) дѣйствительное, ѡ(т) боюсѧ: бою: ѡ(т) рꙋгаюсѧ /рꙋгаю: ѡстають реченіѧ ничтоже Славенски знаменꙋющіѧ).

Междꙋ дѣйствительны(м) же и Средним различіе есть: ꙗкѡ онъ оубѡ воспріѧтіе(м) /сѧ, творитъ страдательный/ свыже знаменованіе гꙋбитъ: ꙗкѡ, ѡ(т) кленꙋ /идет кленꙋсѧ: ѡ(т) лежꙋ/ неидетъ лежꙋсѧ.

Ѡ начертаніи.

Начертаніе глгола есть трегꙋбо
- Простое: ꙗкѡ / емлю.
- Сложе(н)ное: ꙗкѡ / приемлю:
- Пресложе(н)ное: ꙗкѡзоспри(м)лю.

Ѡ видѣ:

Вѝды глагола сꙋть два:
- Первообразный: иже и
- Совершенный: ꙗкѡ, чтꙋ / стою: и прочаѧ

и Производный:

Производный сꙋгꙋбъ есть /
- Овъ оубѡ Начинательный: ꙗкѡ, каменѣю / трезвѣю: и прочаѧ.
- Овже Оучащательный: ꙗкѡ, читаю / ставаю: и прочаѧ.

Начинательный есть / иже вещь начинаемꙋ знаменꙋеть, и ѡбычнѣ кончи(т)сѧ на / ѣю : ꙗкѡ / теплѣю / жестѣю / бѣлѣю: и про(ч). Сиречь / начинаю теплъ / жесто(к) или бѣлъ быти: и про(ч). ѡ(т) совершенныхъ глъ, теплю / жещꙋ / бѣлю и про(ч).

Оучащательный есть / иже вещь оучащаемꙋ знаменꙋеть, и ѡбычнѣ кончи(т)сѧ на / аю: и ѧю: ꙗкѡ, бѣгаю / читаю / творяю / хранѧю / лѣтаю: и про(ч). Сиречь часто бѣгъ / или чтеніе / либо твореніе / и храненіе творю: ѡ(т) совершенныхъ глъ, бѣгꙋ, чтꙋ, творю / храню: и про(ч).

(*Мелетій Смотрицкій.* Грамматика. К., 1979)

тимошик

«РОССИЙСКАЯ ГРАММАТИКА» М. В. ЛОМОНОСОВА

Наставление четвертое

О ГЛАГОЛЕ

Глава I

О свойствах глагола вообще

§ 264. Глаголы разделяются на первообразные и производные. Первообразные ни от какой другой части слова не происходят: *знаю, иду*. Производные рождаются 1) от имен: *странствую;* 2) от местоименій: *сваю;* 3) от наречий: *поздаю;* 4) от междометий: *охаю*.

§ 265. Первообразные и производные глаголы суть простые или сложенные. Простые состоят сами собою без приложения какой-нибудь другой части слова: *даю, ставлю*. Сложенные составляются 1) из имени и глагола: *благодарю;* 2) из местоимения и глагола: *своевольствую;* 3) из наречия и глагола: *прекословлю;* 4) из двух предлогов и глагола: *преодолѣваю;* 5) из трех предлогов и глагола: *обоготворяю, отрекожизнаю, оживотворяю*.

§ 266. Глаголы российские спрягаются чрез наклонения, времена, числа, лица и роды.

§ 267. Наклонения суть три: изъявительное — *пишу, принесу, я читалъ;* повелительное — *пиши, принеси, читай;* неокончательное: *писать, принести, читать;* желательного и сослагательного наклонений в российском языке особливых нет, но вместо оных употребляют изъявительное с приложением союзов: когдабы, дабы, есть ли, буде и проч.

§ 268. Времен имеют российские глаголы десять: осмь от простых да два от сложенных; от простых: 1) настоящее — *трясу, глотаю, бросаю, плещу;* 2) прошедшее неопределенное: *трясъ, глоталъ, бросалъ, плескалъ;* 3) прошедшее однократное — *тряхнулъ, глотнулъ, бросилъ, плеснулъ;* 4) давнопрошедшее первое: *тряхивалъ, глатывалъ, брасывалъ, плескивалъ;* 5) давнопрошедшее второе: *бывало трясъ, бывало глоталъ, бросалъ, плескалъ;* 6) давнопрошедшее третие — *бывало трясывалъ, глатывалъ, брасывалъ, плескивалъ;* 7) будущее неопределенное — *буду трясти, стану глотать, бросать, плескать;* 8) будущее однократное — *тряхну, глотну, брошу, плесну*. От сложенных: 9) прошедшее совершенное, например: *написалъ* от пишу; 10) будущее совершенное — *напишу* [...]

§ 271. Числа суть два: единственное — *пишу, говорю;* множественное — *пишемъ, говоримъ*.

§ 272. Лица суть три: первое — *пишу, пишемъ;* второе — *пишешь, пишете;* третие — *пишетъ, пишутъ*.

§ 273. Родов имеют глаголы прошедших времен три: мужеский — *билъ, писалъ;* женский — *била, писала;* средний — *било, писало*.

§ 274. Залогов шесть: действительный, страдательный, возвратный, взаимный, средний, общий.

§ 281. Наконец, разделяются еще глаголы на личные и безличные, на правильные и неправильные, на полные, неполные и изобилующие.

§ 285. Спряжений российские глаголы имеют два. Первого спряжения глаголовъ второе лице единственного числа настоящего времени наклонения изъявительного кончится на *ешь*, второго — на *ишь*.

§ 286. Глаголы, кончающиеся на *ю* с предыдущею буквою самогласною, суть первого спряжения, напр.: *думаю, думаешь; желаю, желаешь; мѣчю, мѣчаешь, ... гнію, гниешь, мою, моешь; ...*

§ 287. Кончающиеся на *бу, ву, гу, ду, зу, ку, ну, пу, ру, су, ту* суть первого же спряжения, напр.: *гребу, гребешь; зову, зовешь; стригу, стрижешь; веду, ведешь...*

§ 288. Глаголы, кончающиеся на *ю* с предыдущею согласною, суть второго спряжения, например: *кипю, кипишь, сѣяю, сѣяешь; хвалю, хвалишь; виню, винишь;...*

§ 289. Которые кончаются на жу, чу, шу, щу, те суть второго спряжения, напр.: *вижу, видишь; кажу, кадишь; тужу, тужишь; вожу, возишь...*

(*Ломоносов М. В.* Полн. собр. соч.: В 12 т. Труды по филологии. М.: Л., 1952. Т. 7).

Завдання 39. Уважно прочитайте дослідження «Граматики» Мелетія Смотрицького, здійснене В. В. Німчуком за текстом підготовленого ним факсимільного видання пам'ятки (К., 1979) і складіть таблицю, яка б містила такі розділи: 1) граматичні поняття, які вперше ввів у граматичну літературу М. Смотрицький; 2) граматичні положення, введені за грецькими граматиками; 3) положення, введені за європейськими граматичними працями; 4) правила й окремі їх положення, зумовлені впливом живої народної мови; 5) аргументи, які свідчать, що це граматика не суто старослов'янської, а церковної мови, котра підпала під певний вплив розмовної мови країни, де її використовували.

Запитання: 1. У чому проявлялася стилістична строкатість української літературної мови кінця XVI—першої половини XVII ст.?

2. Яке значення мали перші друковані на Україні лексикографічні та граматичні праці для пізнішої граматичної розробки російської і української мов?

3. Яке місце посідав народнорозмовний елемент у різних стилях тогочасної літературної мови? Чим відрізнявся взаємозв'язок літературної і живої народнорозмовної мови цієї епохи від попередньої?

ТИМОШИК

Завдання 40. Розповісти, що вам відомо про палеографічні особливості давньоруських і староукраїнських пам'яток XI—XVIII ст. Пояснити, що таке устав, напівустав і скоропис. Проаналізувати палеографічні риси котроїсь із наведених у посібнику копій.

Завдання 41. Законспектувати розділ VII «Походження і розвиток української народності» з праці «Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1979. С. 190—234) і пояснити характер українсько-церковнослов'янських, українсько-грецько-латинських, українсько-польських мовних контактів у староукраїнський період.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА:

Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1985.
Висоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. К., 1966.
Гудзий Н. К. Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение XVII—XVIII веков. К., 1989.
Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. Львів, 1983.
Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990.
Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія у її взаємозв'язках з російською та білоруською. К., 1980.
Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII ст. К., 1985.
Питання східнослов'янської лексикографії XI—XVII ст. К., 1979.
Різник М. Г. Письмо і шрифт. К., 1978.
Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів. К., 1988.
Східнослов'янські граматики XVI—XVII ст. К., 1982.
Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990.
Українське літературне барокко. К., 1987.

Літературна мова другої половини XVII—початку XVIII ст.

Завдання 42. Розповісти, що вам відомо про становище слов'янських, зокрема східнослов'янських, культур в епохи Середньовіччя та Відродження, що змінювалося у змісті і формі культури зі зміною цих історичних періодів.

Завдання 43. Законспектувати статті О. І. Рогова «Проблемы славянского барокко» (Славянское барокко. М., 1979. С. 3—12) та І. В. Іваньо «Про українське літературне барокко» (Українське літературне барокко. К., 1987. С. 3—18). З'ясувати основні риси барокової літератури і роль мовних засобів у ній.

Запитання: 1. Як змінився в епоху Відродження тип художньої свідомості, зокрема в оцінці людини?

2. У чому полягала роль театру в барокковій культурі?

3. Як розуміти принцип єдності й багатоманітності, властивий художнім творам барокко, і які мовні засоби цей принцип активізував?

4. У чому суть «фольклоризації» деяких жанрів барокко? І в чому проявилася їх схоластичність?

5. Хто в українській науці першим застосував поняття «барокко» і в дослідженні про якого культурного діяча?

6. У чому полягала специфіка східнослов'янського барокко?

7. Як, чим сприяло барокко виникненню і розвитку травестії та бурлеску?

Завдання 44. Назвати визначних представників української барокової літератури й основні їх твори.

Вправа 44. Прочитати тексти і навести приклади-ілюстрації основних зображувальних засобів барокових творів: метафори, алегорії, емблеми — символу, гиперболи (літоти), пояснити специфіку цих тропів у творах барокових.

М. Смотрицький

ЕПИКГРАММА НА ГЕРБ

Крест ся Хрістов славою вѣрных именует,
Им ся самым апостол хвалить росказует.
Тым ся знаком божья церков украшает
И старожитных домов зашность вывышает.
Тым ся лукавых духов гуфу прогоняють
И варварских народов польки побѣждають,
Щасливый дом Огиньских, который тот мает
Клейнот с продков поданый, и в ним ся кохает.
Кгды ж то знак набоженьства и сталое вѣры,
Тым ся здавна их здобят сынове и дъщеры.
А на том фунъдаменьте вси цноты будують,
Отчизне милой дельным мужъством услугують.
Што звыкло безсмерѣтную славу изедиати,
Которая ся на свѣте поты будет тървати,
Покы мѣсяць и звѣзды свой бѣг справовати
И ночные темности будуть просвецати.

тимошик

П. Берында

НА РОЖЕСТВО ХРИСТОВО ВѢРШѢ

Пролог

Христос — збавитель нынѣ съ панны нароженый,
От бога-отца ведлут тѣла увелбеный,
Нынѣ въ вѣрных щасливе нехай завитает
И радость въ сердцу кождого з нас проквитает.
Который дьня нынѣшнего дал нам дочекати
И въ панны нароженье его оглядати.
Тот, якъ сам вѣдает, нехай тое въ нас справить,
Же нас радости вѣкуинстом набавить
Гойная ласка нынѣ всѣм ся показала,
Котрая ся здавна от бога обецала,
Котрую на нас обфите выльляти рачил,
Кгды ж народ людскій въ упадку не перебачил.
З высокости неба якъ милосердечный зышол
И ту на землю до нас, пониженых, пришол.
Ныне нас солнце зе Всходу справедливости
Навежает всѣх зъ гойной добротливости.
Нынѣ проклятьство за грѣх от нас отступает,
А на тых мѣст благословеньство наступает.
Нынѣ теды всѣ радуймося въ духу гойне,
Пану своему проготовившися стройне...

ДО ЧИТЕЛЬНИКА

Чительнику ласкавый, вдячным хоти быти
— И, яко бачный, досыть съ себе учинити,
Книжку тую в поминку хентне прочитавши
И ласкавостю ся своєю юй надавши,
Хоть нашу надъ умѣетность уважаючи
— И на тую то ся барзѣй оглядаючи,
И любъ туй, юж на свѣт выдануй, мѣстце
Любъ, якъ ученшій, рач нишую написати.
Котрые рыфмы певне будуть мѣстце мѣли
И за преднейшіи ся у всѣх разумѣли.
Где абоѣм заздрость безецная не шкодить,
Такъ приязнь плынет и все доброе походить,
Лѣпшее завше безъ заздрости пріймуючи,
И ему мѣсца першего уступаючи.

К.-Т. Ставровецький

Стаття 5

«ХЛѢБ НАШ НАСУЩНІЙ»

Отче наш пресвятый и преславный,
Благодателю наш от вѣков давный.
Молю бозкую милость твою,
Простри гойную руку свою,
Насыти гладную душу мою,
На пути пелъкгримства моего,
Идущу ми до царства твоего.
З грѣховной темности,
До вѣчной свѣтлости.
Дай нам днесь хлѣба небесного насущнаго,
И сылу живота въ нем присущного.
Дай нам днесь хлѣба сего небесного
въ день сей лютый и страшливый,
Где шатан хитрій и злостливый,
Гладу вѣчного нам зычливый,
широкъ власть свою простирает,
И великую ненависть на душѣ нашѣ мает,
И пилно ся о то, лукавый, старает,
Яко бы душѣ нашѣ вѣчным гладом уморив,
И в тмѣ грѣха, яко въ гробѣ, затаорив,
Безъ радости и свѣта,
Для своего зрадливого сьвѣта.
Прето мы плачливы и гласы въ небо подносимъ,
А тебе, отче наш святый, о милосердя просимъ.
Дай нам хлѣба небесного насущнаго,
слова твоего бозкого уставѣчного,
А выбав душѣ нашѣ от гладу вѣчного.
Дай нам свѣт небесной премудрости
Прогнати нам грѣховніи темности
От душ наших нынѣ и навѣки,
О то тя просим, вѣрынія человѣки...

К. Сакович

ВѢРШѢ НА ЖАЛОСТНЫЙ ПОГРЕБ...

Седмый спудей

Северус — император за живота казал
Собѣ трунку зробити и въ ной ся укладал,
Окую цалуючи и облапляючи,
Такъ до оной трунны своеи мовячи:

тимошик

«О труно, якъ же мушу въ тобѣ ся змѣстити,
Што ся не могу всего сѣта насытити?
Ты мя замкнеш своими четырмя дошками,
Который тепер владну многими краями.

Осмый

Салатин-кроль, много панств на собѣ маючи,
Тот хоробою зложон смертною будучи,
Казал свою кошулю возному носити.
По мѣсту Алкаиру и такъ голосити:
«Ото кроль так великій, много панств маючи,
Тую то(лко) кошулю возмет, вмираючи».
Годный то приклад, бысмы нань всѣ памятали,
Же тыж зъ собою толко возмем, уважали.

Четвертыйнадцать

. . . . . .
Зоставивши теды нам святыню в Россіи,
Святѣйшій патріарх, сам ехал до Кгреціи.
Которого тот рыцер (Сагайд.— *Н. Б.*), з войском запорозким,
Отпровадил въ покою къ граниицом волоским,
Чинячи то за его кролевскои милости позволеньем.
И тыж войска запорозского повеленьем,
О, якій тамъ плач был, кгды ся войско вертало
Назад! Из святѣйшим ся отцом юж жегнало,
Сердце их правѣ мдлѣло зъ набожного жалю
Въ оном их зъ собою ся въ дорозѣ розстаню.
Тую теды послугу годне отправивши
И благословеніе войску одержавши
Вернули ся въ покою до своих салашов,
И ледво троха вытхли, ели турчин нашол,
Зъ многоличбным поганством, на отчизну нашу,
Юж назначивши свого до мест наших башу,
Который въ запорозком войску хтѣл снѣдати,
А вѣ полском зась обозѣ мыслил обѣдати.
Але бог, въ которого моцы есть звитязство,
Додал моци нашему войску на поганство,
Же, хоть шестькроть не ровно, предъся утѣкали
Турци предъ нашими, кгды на них напирали.
Снѣданя им посполу зъ обѣдом даючи,
А на вечеру на честь до Плутона шлючи,
Которои не хтячи другіи чекати,
Ради — не ради, назад мусѣли вступати,
Дезнал теды поганин моцы Ісус Христа,
Которого блюзнили злыи его уста,

Же наших священников хтѣл въ плуг запрягати,
И въ домах божих конѣ обецал ставляти.
Але, гордому, все ся то вспак обернуло,
Же мало што войска зъ ним назад ся вернуло.
Такъ то бог гордым завше звыкл ся спротивляти,
Покорным зась и тихим благодать давати.

(Українська поезія. Кін. XVI — поч. XVII ст. К., 1978).

Вправа 45. З'ясувати суть поетичних форм, які використовувала бароккова поезія, і роль у них мовних засобів. Пояснити історичну долю цих форм, їх значення для розвитку літературної мови.

Давид Андрієвич

. . . . . .

АНАКГРАММА

Тымъ способом Іоанн, упрятнувши жниво,
З вязенья того тѣла сходить не тескливо.
Абовѣм юж одержал, по трудех и працах,
Вѣчную нагороду, въ небесных палацах.
ВАС всѣх жекгнатИ людЕй, Вь такъ стИслый Час смерти
И рОзмовляти з вАми, Ни едной чверъти.
Смерть мнѣ не поВелѣла, аЩе уНИКЪнути
БРАТію, и Свое все Кажет повергнутИ.

Всякн конъчить цнота.

д, з, в, ві, ні, н, зі, є, єі, є, г, ді, S, Sі, а, аі, і, гі
Слуга и сын въ духу.

КОРОНЮ

Иж бым дОлг отдАл, хотя же Не
въ истНе дошлом вѣку,
ВлАСне прИшоЛ крЕС, ВИнный
кождому ЧЪловѣку.
СлаВЯчи ж ЩирЕ, смертНый НапИтоК
пріймаю.
БРАТ, чеСТных ВАс, въсЛУх,
ЦерКОв, всѣх друГОв жекгнаю.
Анаграмма тизоменос.
ОВѢ ОЛИВА КОНЪЧИ

тимошик

АНОНІМ

А Аз есмь всему миру свѣт,
Б Бог есмь прежде всѣх вѣк,
В Вижу всю тайну человѣческую,
Г Глаголю же вам, сыном человѣческим:
Д «Добро есть вѣрующим въ имя мое,
Є Єсть гнѣв мои на грѣшники,
Ж Жизнь есмь всему миру,
S Ѕло законопреступником,
З Земля подножие ногам моим,
И Иже есть престол мои на небесѣх
І Інаго нѣсть бога развѣ мене...»

Олександр Митура

КОЛЯДА

Каждый вѣрный сего дня духом веселися
а на пристанье Христови пилне готовися.
Он к нам з неба на землю позволи зступити:
бы от владзы шатана могл освободити
Люд, творене рук своих, и так ся понижил,
же ся до нас, нендзников, ведмуг тѣла зближил.
Яко ж его витати, о то ся стараймо,
Як може быть напенкней в тое потрафляймо.
Дяки чинѣм всѣ сполне за то навѣже(н)е,
Абы теж день тот святый свого нароженя
В веселю дал отправить, просѣм узыченя.

Тарасій Земка

ЕПІГРАММА

Въ Копистенских клейнотѣ мѣсяць изъ звѣздою,
Архімандріте Печерскій, славни тобою,
Жесь отмѣнил свѣт въ духа и всѣх освѣчаеш
Проповедью, книгами и житьем сіаеш,
Свѣтячи, якъ нѣгдысь Копистенскій Міхаил,
Стрый твой, гды на Премыслской епископіи жил.
Мѣй же мѣсяць, Захаріе, богородицу въ цнотах,
Преподобных зась, звѣзды, абы въ твых роботах
Вѣра православна и дѣток цвиченье,
На ратунок блжнему, церкви вспоможенье,
И мѣсяць и звѣзды уставне сіали,
Копистенских въ особѣ твоей выславляли.

(Українська поезія. Кінець XVI — поч. XVII ст.).

Іван Величковський

Зегар цѣлый,
содержащ в собѣ часов 24.

Час 1.
Час первый, возглашает: «Радуйся, єдина,
Первѣйшаго от времен родившая сына».

Час 2.
Час вторый возглашает: «Радуйся, о дѣво,
Ея же сын єст сугуб єстеством, о диво».

Час 3.
Час третій возглашает: «Радуйся, невѣсто,
От тройца єдинаго родившая чисто».

Час 4.
Час ч(етвер)тый возглашает: «Радуйся, четыри
Южъ о твоем сынѣ гласят столпы вѣры».

Час 5.
Час пятый возглашает: «Радуйся всецѣло,
Яко сына твоего пят ран имѣ тѣло».

Час 6.
Час шестый возглашает: «Радуйся, на древѣ
Распятися изволиш в той час господевѣ».

Час 7.
Час седмый возглашает: «Радуйся, о мати,
Исполненна седм даров духа благодати»

Час 8.
Час осмый возглашает: «Радуйся до зѣла,
Сын бо твой осмодневен терпѣл болѣзн тѣла».

Час 9.
Час девятый глашает: «Радуйся, бо часа
Девятого со креста снято Христа Спаса».

Час 10.
Час десятый глашает: «Радуйся дѣвице
Небес десяти, дѣвам подо(бн)ных, царице».

МИНУТЫ ВСѢХ
ОБЩЫЄ

Минет младенчество.
Минет отрочество
Минет юношество.
Минет мужество.

тимошик

Минет старчество.
Минет престарѣлость.
Минет в[есна].
Минет [лѣто].
Минет [осѣ]нь.
Минет зима.
Минут всѣ лѣта.
Минут всѣ времена.
А над все минет час покаянія.

МИНУТЫ

Минет слава.
Минет бога(г)ство.
Минет честь.
Минет пыха.
Минет тщеславие.
Минут высокіе думы.
Минут похлѣбства.
Минут пещоты.
Минет пянство.
Минет помпа.
Минет гордость.
Минут банкеты, піятики,
Минут службы.
Минут дружбы.
Минут жарты.
. . . . . .

ЕХО

— Что плачеш, Адаме: земного ли края?
— Рая.
— Чему в онъ не внійдеши, бонш ли ся браны?
— Раны.
— Не мо[ожеши] ли внійти внутр его побѣдно?
— Бѣдно.
— Или возбранен тебѣ вход ест херувими?
— Ими.
— Откуду дѣет ти ся сицевая досада?
— С сада //
— Кто ти в садѣ снѣдь смертну подаде от древа?
— Єва.
— Кто же Єву в том прелсти, змій ли вертоградскій?
— Адскій.
— То сѣеши слезами не без вины поле?
— Оле.
— Отселѣ вся будеши со трудом стяжати?
— Жати.
— Отселѣ тебе, чаю, смерть возмет ко гробу?
— Обу.
— То смерти уже есте во вѣки преданы?
— Ани.
— Откуду же жизнь паки начтене взымати?
— Мати.

РАК ЛѢТЕРАЛНЫЙ

есть вѣрш, которого лѣтеры,
и впак читаючися, той же текст выражают.
Мене ради на радость богом міру данна
Анна до дар бо имя ми обрадованна,
Анна дар и мнѣ сѣн мира данна,
Анна ми дати и та ми манна,
Анна пита мя я мати панна.
Знай всяк, аз в небѣ есм чиста нива,
А вѣдай там я мати а дѣва.
Знай о [нас в] небѣ, чистая ниво,
[О вѣдай] тамо мати а дѣво...

РАК СЛОВНЫЙ

ест вѣрш, которого не лѣтеры,
але слова вспак читаються.
Высо[кодѣ]ва есть вознесенна,
[Гл]убоко яко бяше смиренна //.

АКРОСТИХІС...

Мысльте, мысль имѣйте, но не мощно знати,
Аз, дѣва, како могох господа зачати.
Рци такмо со вѣрою, всяк християнине,
Іже вся свѣдый, боже, ты вѣси єдине,
Аз, чиста єдина, дѣва ношу сына.
Таковый вѣрш не может зложитися римским языком,
бо у них лѣтеры не выражают словы//.

СТОЛП

В сем столпѣ выражаются вѣрши от двох силляб аж до тринадцати.

2. Дѣво
диво
3. Всей земли!
Пріемли
4. Сію хвалу,
любо малу
5. Працы моєя
во честь твоєя

тимошик

6. славы составленну,
тебе освященну.
7. Юже раб твой принесе
не от мудра словесе,
8. но от сердца чиста, права,
Зане твоя права слава.
9. Достойно тя никто же может
восхвалити, всяк [не возможет]
10. Твоя бо слава вышше[е всѣх земных]
И над небесных благопри[емных]
11. Жителей умы, первая по бозѣ
Присно блажима в родѣ вѣрных мвозѣ
12. Ты еси столп славы, пречистая дѣво,
Дивнѣйшее міру над седм дивов диво,
13. Седм дивов погибоша, тоея, о [мати],
Столп крѣпости вовѣки сулет пребывати! //

(*Величковський Іван.* Твори. К., 1972).

З а в д а н н я 45. Розповісти, що вам відомо про мову таких творів «Сад поетичний» М. Довгалевського, «Ехо волаючого в пустелі» С. Яворського, «Сарматський гіппомен» і «Прогностик щасливий» П. Орлика, «Благодать і істина» та «Душі людей померлих» Л. Барановича.

Запитання: 1. Які полемічні твори написані в стилі барокко?

2. Який із «козацьких» літописів близький до барокко?

3. Чим пояснюється аналіз барокко в хронологічних рамках цього розділу посібника?

З а в д а н н я 46. Пояснити значення Акту про приєднання України до Росії в історії української культури й української мови. Як ставилося питання про мову в угоді Б. Хмельницького з царем?

Запитання: 1. Чому визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) викликала піднесення народнопоетичної творчості?

2. У яких жанрах і формах проявлялась у XVII ст. близькість літературних російської та української мов? У чому полягала ця спорідненість?

3. Чим пояснюється витіснення полонізмів в українській літературній мові цього періоду?

4. Що вам відомо про білінгвістичну практику тогочасних культурних діячів, попередників, напр., І. Галятовського, А. Радивиловського та ін.?

5. Як позначився вплив російської літературної мови на мову українську в другій половині XVII — наприкінці XVIII ст.?

6. Яким був вплив української мови на російську в цей період?

З а в д а н н я 47. Пояснити характер, особливості функціонування української і слов'яноруської літературних мов у різних стилях, у різних сферах мовленнєвої діяльності народу. З'ясувати взаємозв'язок цих літературних мов аналізованого періоду й особливості змін, які почалися в українській книжній літературній мові та мові слов'яноруській.

Запитання: 1. Чому народнорозмовна мова аналізованого періоду інтенсивніше, аніж у попередні епохи, почала впливати на літературну мову?

2. Чим пояснюється посилення міждіалектних контактів розмовної мови другої половини XVII—XVIII ст.?

3. У чому проявлявся вплив літературної мови цього періоду на живу народнорозмовну мову українського народу?

Вправа 46. Визначити спільні мовностилістичні риси українських народних дум і російських билин; пояснити, якими історичними і психологічними факторами зумовлювалась ця спільність та якою є дальша доля спільних традицій народнопоетичної творчості. З'ясувати, яке значення мали думи і билини у формуванні літературної мови кожного народу на народній основі.

КОЗАК ГОЛОТА

Ой, полем килиїмським,
То шляхом битим гординським.
Ой, там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча,
ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогії —
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів негожа.
А ще, правда, на козакові
Постоли в'язові,
А онучі китайчані —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки шовкові —
Удвоє жіноцькі щирі валові,
Правда, на козакові шапка-бирка —
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого проходжає.
То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає,
На город Килію поглядає,
У городі Килії татарин сидить бородатий...

тимошик

ВТЕЧА ТРЬОХ БРАТІВ ІЗ ГОРОДА АЗОВА, З ТУРЕЦЬКОЇ НЕВОЛІ

(Три брати азовські)

Ой, у святую неділеньку
Рано-пораненьку
Не сизії тумани уставали,
Не буйнії вітри повівали,
Не чорнії хмари наступали,
Не дрібнії дощі накрапали,
Коли три брати із города Азова,
З Турецької бусурменської
Великої неволі утікали.
Два ж то брати кінних,
А найменший — піший-піхотинець,
За кінними братами утоняє.
За стремена хапає,
По білому каміню,
По сирому корінню
Свої козацькі молодецькі ноги собиває,
Кров'ю сліди заливає,
Піском рани засипає,
Між коні убігає,
За стремена хватає,
До братів словами рече-промовляє:
«Браття мої рідненькі,
Як соколи ясненькі!»
Станьте ви, браття, підождіте,
Свої козацькії молодецькії коні припиніте
І мене, пішого-піхотинця,
Між себе на коні возьміте...

(Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955).

ИЛЬЯ МУРОМЕЦ И СОЛОВЕЙ РАЗБОЙНИК

Из того ли-то города из Муромля,
Из того села да с Карачирова
Выезжал удаленький дородный добрый молодец;
Он стоял заутреню во Муромле,
5 Ай к обедне поспеть хотел он в стольный Киев град,
Да й подъехал он ко славному ко городу к Чернигову
У того ли города Чернигова
Нагнано-то силушки черным черно,
Ай черным черно, как черна ворона.
10 Так пехотою никто тут не похаживает,

На добром коне никто тут не поезживает,
Птица черный ворон не пролетыват,
Серый зверь да не прорыскиват,
А подъехал ка ко силушке великой,
15 Он как стал-то эту силушку великую,
Стал конем топтать да стал копьем колоть,
Ай побил он эту силу всю великую.
Он подъехал-то под славный под Чернигов град;
Выходили мужички да тут черниговски
20 И отворяли-то ворота во Чернигов град,
А й зовут его в Чернигов воеводою.

ДОБРЫНЯ НИКИТИЧ И ЗМЕЙ

Добрыне говорила родна матушка:
«А что молод начал ездить во чисто поле,
А что топтать-то молодых змеенышей,
Выручать-то полонов да русских.
5 Не куплись, Добрыня, во Пучай реке,
Пучай река да есть великая,
Средняя струя-то как огонь сечет»
А Добрыня матушки не слушался,
Он зашел-то во конюшенку стоялую,
10 Он и взял себе да коня доброго,
Он седлал во седлышко черкасское,
Он потнички-то клал на потнички,
А на потнички-то клал ведь войлочки,
А на войлочки черкасское седелышко,
15 И натягивал двенадцать тугих подпругов,
А на тринадцатый-то клал для ради крепости,
Чтобы добрый конь с седла не выскочил,
Добра молодца з седла не вырутил.
Подпруги-то были шелковые,
20 А шпеньки-то были булатные,
Пряжки у седла да красна золота.
Вот как шелк не рвется, а булат не трется,
Красно золото не ржавеет,
Молодец на коне сидит не стареет.
. . . . . .
30 Он правил коня ко Пучой реке
Снимает платьице он цветное,
Забрел он за струечку за первую,
Забрел он за струечку за среднюю
Сам говорит таково слово:
«Мне, Добрыне, матушка говорила,
Мне Никитичу матушка наказывала:

ТИМОШИК

Не куплись, Добрыня, во Пучай реке,
А Пучай река да есть свирепая,
Средняя струя да как огонь сечет.
. . . . . .
Налетело змеичищо Горынчищо
О двенадцати змеях о хоботах.
«А теперь Добрыня во моих руках,
А теперь Добрыня съем-сожру,
С конем съем-сожру, а захочу в полон возьму!»
(Былины. М., 1957).

Вправа 47. Визначити мовну основу історичних дум, пісень, віршів, елементи традиції та новаторства у мові народнопоетичних творів. Пояснити, що зумовлювало такий характер творів та яке значення вони мали для формування літературної мови у нових умовах.

Та козак Нечай та козацький звычай
я не думае не гадае
Зь кумасею та Хмельныцькою
медъ-выно кружляе.
Та посидалы та съ кумáсею
та щукы-рыбы исты,
Ой якъ гляне та на квартырочку,—
десять тысячь ляха війська.
Ой якъ крыкне козакъ Нечай
та на джуру малого:
«Сидлай, джуро, та сидлай, малый,
та коня вороного!
Та пидь себе та, малый джуро,
та старого гнидого.
Та шобь не вбывъ, та шобь не вбывъ
та тебе молодого.
А чи це жъ тее та клынь-дерево,
шо ю гылочкы вьетця,
А чи це той та козак Нечай,
шо зъ ляхами бьетця.
Якъ пробигъ же та козакъ Нечай
отъ башты до башты,
Начавъ ляхивъ та ще лядскихъ панивъ
якъ снопыкы класты.
Якъ пробигъ же та козакъ Нечай
одъ рынку до рынку,
Забравъ ляхивъ, забравъ панивъ
та всихъ за чупрынку...
Ой, не знав козакъ, ой не знавъ Супрунъ
та якъ славонькы зажыты,—

Ой, зибравъ військо, славне запорозьське
тай пишовъ винъ орды быты.
Ой, ю суботу рано пораненько
Супрунъ та зъ ордою стявся,
А въ недилю, въ обидню годыну,
та въ неволыньку попався.
Ой, зъязалы козака Супруна
назадъ рукы сырыцямы
Ой, повелы козака Супруна
та вузькымы вулыцямы,
Ой, не ведите, превражіи ляхы,
я вузькымы вулыцямы,
Я поведите на Сáвуръ могылу
я въ моими козаками.
А зъ Савуръ-могилы та зъ завилъ-долыны
сызый орелъ вылитае,
Стоить військо, славне запоризське,
а якъ сонычко сяе.
(*Эварницкий Д. И.* По слѣдамъ запорожцевъ. СПб., 1898).

ПРО ХВЕСЬКА АНДИБЕРА

Ой полем, полем Килиїмським,
Битим шляхом Ординським,
Гей, гуляв, гуляв бідний козак-нетяга сім рік і чотири,
Та потеряв спід себе три коні вороні.
На дванайцятий рік повертає,—
Козак-нетяга до города Черкес прибуває.
На козаку, бідному нетязї,
Три сїрмязї,
Опанча рогозовая,
Поясина хмеловая,
На козаку, бідному нетязї, сапянці —
Видно пяти й палці,
Де ступить — босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязї, шапка-бирка,
Зверха дїрка,
Футро голе, околиці Біг має;
Вона дощем покрита,
А вітром, на славу козацьку, підбита.
(Народні думи. II частина / Впорядкував і пояснив др. Пачовський М. Львів, 1903).

ТИМОШИК

ПЕРЕБІЙНОСЪ

Не дивуйтеся, добры люде,
Що на Вкраинѣ повстало,
Ой за Дешевомъ, пôдъ Сорокою,
Множество ляхôвъ пропало!
Перебійнôсъ водитъ не много,
Сѣмъ сотъ Козакôвъ съ собою,
Рубае мечемъ головы съ плечей,
А решту топитъ водою.
Ой пійте, Ляхи, воды калужій,
Воды калужій болотнянын,
А що бивали по той Украинѣ
Меды та вина сытныи.
Зависли Ляшки, зависли,
Якъ чорна хмара на Вислѣ;
Ляцкую славу загнавъ пôдъ лаву,
Самъ браный Козакъ гуляе.
Путе, Козаки, у скоки,
Заберѣмося пôдъ боки,
Заженѣмъ Ляшка, вражого сина,
Ажь за той Дунай глубокій.

МИХАЙ

Доломъ, доломъ, долинами,
Идутъ Турки съ Татарами,
А за ними вôзъ укрытый,
А въ тôмъ возѣ панъ убитый.
Передъ ними Турчинъ ѣде,
В правôй руцѣ палаш держитъ,
Держитъ палашъ въ правôй руцѣ,
Въ правôй руцѣ, на китайцѣ;
А зъ палаша кровця кане,
Зъ тои кровцій рѣчка тече,
Надъ рѣчкой воронъ краче,
Михалева мати плаче:
«Не плачь, мати, не фрасуйся,
Не дуже мя порубано,
Не дуже мя пострѣляно:
Мои ручки на три штучки,
А головка на чотыре,
Бѣле тѣло, якъ макъ мѣло.
Не плачь, мати, не фрасуйся:
Сынка твого поховано,
Вже му хату збудовано,

И безъ дверей, безъ вôконець,
Михалеви вѣчный конець»

(Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси. Собранныя Я. Головацкимъ. Часть III. Отдѣленіе I. Думы и думки. М., 1878).

ХМЕЛЬНИЦКІЙ И БАРАБАШЪ

Як із ден-години
Зчиналися великі войни на Україні,
Оттогді-ж то не могли обібратись,
За віру християнську одностайно статы:
Тільки обібрався Барабаш да Хмельницький,
Да Клиша Білоцерківський.
Оттогді вони од своїх рук листи писали
До короля Радислава посилали.
Тогді-ж то король Радислав листи читае,
Назад одсилае:
У городі Черкаському Барабаша гетьманом настановляе:
— «Будь ти, Барабаш, у городі Черкаському гетьманом,
А ти, Клиша, у городі Білой-Церкві полковничим,
А ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем
військовим».

БИТВА НАДЪ ЖОЛТЫМИ ВОДАМИ

(Дума)

Чи не той-то хміль, що коло тичин вьеться?
Гей той-то Хмельницький, що з ляхами бьеться.
Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому Броду.
Гей не один лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже той Жовтої води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди,
«А я ляхів не боюся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю,
Іще орду за собою веду,—
А все вражі ляхи на вашу біду».
Утікали ляхи, погубили шуби...
Гей не один лях лежить, вицірівши зуби!
Становили ляхи дубовиї хати,
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати!
Утікали ляхів де-якії повки,
Їли ляхів собаки і сірії вовки.
Гей там поле, а на полі цвіти:
Не по однім ляху заплакали діти.

тимошик

Гей там річка, через річку глиця:
Не по однім ляху зісталась вдовиця.

(Историческія пѣсни малорусскаго народа. Съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, Т. II, Вып. I. К., 1875).

«Стугоныть Днипро по скелямь,
Бьетця объ пороги;
Все пытае: «де-жъ вы дити?
Де мои небоги?
Стугоныть Днипро з порогивъ
Лине до Хортицы,
Каже: «Байдо, де-жь твій городъ,
Стягъ и гакивница?
Де та Сича, що якъ море
Силою кипила;
Тая воля, що въ роздолли
Пекломъ клекотила?»
Розвалылыся редуты,
И ровы густою
Одъ низивъ и до вершины
Вкрылыся травою.
Въ гриняхъ Сичи спыть нерушно
Камьяна планына;
Землю, славою покрыту,
Топче товарына.
На козачимъ вжитку нимци
Хатъ набудували,
Грунтъ пошарпали, побили,
Раломъ заорали.
Воля, ретязомъ повыта,
Въ плавняхъ спочивае;
Слава, кровью перелыта,
По свиту литае
А Днипро бижить до моря.
Все пита Хортиця:
Де-жъ та Сича, де-жъ той Байда,
Стягъ и гакивныця?

(*Эварницкій Д. И.* Запорожье в остаткахъ старины и преданіяхъ народа. Ч. I. СПб., 1888. С. 250—251).

Вправа 48. Порівняти два перші тексти з наступними і з'ясувати особливості мовної основи поетичного мовлення XVII ст. Спробувати записати перші тексти відповідно до графіки наступних.

ПОЛОНЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

От так пиха наробила лиха коронному Потоцькому.
Он так була и тобі скрута польному Калиновському.
Отам жолніре ідіте сміло на зимовиско.
В Білогороді в загороді майте становиско.
Нехай, християне ваші подоляне, не розпложують кури,
Що виловили виносили ваші льзюри (джури.— *Н. Б.*).
А ви в татарах в тяжких кайданах до смерти сідите;
Як ми от вас, так ви от нас тепер терпіте.

ДУМА КОЗАЦЬКА

О БЕРЕСТЕЦЬКІМ ЗВИЧЕНСТВІ

1651 31 іюля

О ріко Стирю, що Хміль за віру
Скажи ти всьому миру,
Гди в Днипр впадаеш, оповідаеш
Радость з війни чи з миру?
Хан наступае і помагае
Козакам ляхів бити
Під Берестечком, малим містечком,
Міл оних кров пролити. -
На перевозі, чилі в дорозі
Короля погромити.
Ляцкими пани і гетьмани
Татарам заплатити.
Хан згоду радив, да не порадив.
Козаки війну люблять.
Ой Казіміру, юж тобі миру
З козаками не будеть.
В тім хутнесенько Хміль ранесенько
Ку королю приближаеть.
Била погода, да воевода
Руський знать війську даеть,
То есть о хані і о гетьмані
Королю ознамляеть.
А лях не дбаеть, не утікаеть,
К війні ся приближаеть. [...]

ПЛАЧ РОССІЙСЬКІЙ

О боже мой милостивый!
возри на плачь мой ревнивій,
Где бѣдница есть такая,
Як я Россія Малая?

Всѣ маткою называють,
а не всѣ за матку мають:
Другій хощет загубити
в ложцѣ води утопити.

ТИМОШИК

Бо чи треба горшой муки,
як подати ляхом в руки?
Давно вони острать зуби,
давно моей ищут згуби.
А ви, дѣтки, як чужіи,
садите їх мнѣ на шіи.
От як скоро все забули,
что видѣли и что чули,
Як под тими ворогами
стогнала я тяжко з вами!

Стогнала я, ни отради
не мѣючи, ни поради...
. . . . . .
І тое все вже би стало,
Щоб имя наше пропало,
Если б Богъдан, муж избранный
не бил от бога нам данїй.
Той стер сѣмя проклятое
зскинул з мене ярмо злое,
И за мудрим сам совѣтом
Поставил под крилким щитом
Под рукою царей славних
самодержцов православных...

О гордых и гнѣвливых ляхах,
како гордостїю хотѣша Росїю обладати
и православїе в ересь низложити

Кто хощет прїиди и узри,
Очима своима возри,
Что в мирѣ ся дѣеть,
Что в нас самых спѣет.
Брани днесь умножишася
И мечи изостришася,
Братъ брата убиваетъ,
Кровь отца проливаетъ,
Ненависть междусобная
Изрещи неудобная
Точит кровемъ токи,
Падаютъ отроки,
Юноши млады и дѣвы,
Матери бываютъ вдовы.
Ох, ох вездѣ се слышим,
Прїидите сїя внушим:
Нѣкогда страна славная
И врагомъ всѣмъ ужасная,
Паде, паде мечем,
Междусобнымъ сѣчем.
Окрестъ вси врази ликуютъ,
Веселят и торжествуютъ,
Зря сїю обнаженну
И въ конецъ спустошенну. [...]

(Хрестоматія давньої української літератури).

Вправа 49. З'ясувати, чим зумовлена строфічна будова і добір мовних засобів експресивності двох рукописних текстів віршів XVII ст.

ВІРШІ НА ВОСКРЕСЕНЄ ХРИСТОВЕ

(З рукописного Зборника XVII в.)

ПРОЛОГ (ЗБУРЕНЄ ПЕКЛА)

Злотосвѣтна фортуна витаетъ нинѣ,
Триумфуйможъ, чловече, о той то новинѣ,
Иж стала предвѣчная Бога творца рада,
Аби звѣтяжонная сила била Ада.
Юж тож Христос Монархя того днесь доказалъ,
Котрий пекло разорилъ, смерть вѣчную звязалъ,
Троглавнаго Цербера скрутилъ боствомъ Глави,
А вѣрних до небесной понеслъ нинѣ славы.
Смерть лежитъ забитая, пекло ляментуетъ
И самъ хсіонже темности в жалости сѣтуетъ.
Всѣ дяволи утекли в глѣбокие г'махи,
Бо видѣли на собѣ незмѣзние страхи.
Где божество Христово темность освѣтило,
В той час всѣхъ бѣсовъ в пеклѣ бардзо засмутило.
Всѣ ся в прах росипали от бозкой свѣтлости,
Всѣ згубили проклятих сил своих смѣлости.

Історична пісня еп. Й. Шумляньского

Послухайте, що з вас живо,
Як(о) войсковое живо
Нас молодцов омилило
І в неславу впровадило.
Жаль ся Боже на гетмана
Самойловича Івана,
Що заказав християном,
Пойти бити бісурманов.
Турком приязнь в том показав,
А Козаком славу змазав,
Котру в полю батьки наші
Здобували бючи баші.
Отож бачиш, що ся стало
І без тебе ся там жало
Корольови і Поляком
Кавалїром і козаком.
Вийшли Турки всїми сили,
Щоб цїсаря й Нїмцьов збили;
Король Нїмцьом посилкует,
Турком битву ознаймуем.
Тя в недїлю барзорано
Всїми труби заїграно,
Тяжко з гармат огня дано,
Од короля заволано:
«Путе, Ляхи, всї за мною
Скочте щиро з охотою!
Будут Турки утїкати,
А ми будем їх рубати»

(Вибори з українсько-руського письменства XI—XVIII ст./ Зложив Михайло Пачовський. Вип. II. Львів, 1916).

Запитання: 1. Чим ви можете обгрунтувати початок формування української нації в другій половині XVII ст.?

ТИМОШИК

2. У яких творах XVIII ст. найповніше фіксується формована українська національна мова?

3. Що ви знаєте про рукописні збірки українських народних пісень, їх поширення на Україні і в Росії у XVII—XVIII ст.?

4. Яке значення мали рукописні збірки народних пісень для формування літературної мови на народнорозмовній основі?

5. Кому належить авторство пісень «Їхав козак за Дунай», «Засвистали (чи «Засвіт встали») козаченьки», «Будь здорова, дівчинонько», «Всякому городу нрав і права»? Що ви знаєте про Марусю Чураївну?

6. Як проявляються діалектні особливості у народних піснях? (навести приклади).

Вправа 50. Визначити особливості мови інтермедії Я. Гаватовича (1619), пояснити, чим зумовлена мовна строкатість і яке місце посідає українська народнорозмовна мова і яка роль інтермедій в історії літературної мови.

Klimko: Ta sczo, pobratyme, tobi?
Stecko: Czy żartuiesz z mene sobi?
Narobiwszy, ta ne znaiesz? horsczki-ś vkrał,
ta pytaiesz!
Vz sukmanu, ta-ś y zdradyl mene w torby,
kota-s wsadil
W mich, ta że tyśiele maiesz, kazau-ies,
sczo iu prodaiesz,
To iu-m ia zaplatył tobi, a toho-m
ne zmysliłi sobi,
Sczo-iem w tot mich ne zahlediu. A ty-s pryszol,
sczoby-ś szybiu?
Iscze, sczo [illegible] y iest, pytaiesz ta sia z mene
nasmiewaiesz!
Klimko: Ta [illegible] ty na mene kladesz? Sczo-m sia tut natrapił,
rad-ies?
Ne maiu, kim oswiadczyty, sczo-ś śmiel to na mene
włożyty.
Stecko: Jak tebe zowut, pytaiu.
Klimko: Klimko.
Stecko: O toho ne znaiu,
jak zdrayćiu zowiut tamtoho. Ta bo
śiepka własna ioho,
Ta dla toho-m hadał sobi, sczo ontam
tot mowił tobi,
Proszu-sz — probacz wynu tolu.
Klimko: Myły brate, ia z toboiu.
Ta jak każesz, sczo tia zdradiu, kota v pered w tot mich wsadyw?
Stecko: Oy, tak.

Klimko: Ta y pubrał hroszv?
Stecko: Pubrał.
Klimko: Czołowik nie chocoszy.
Ta imiu sluzyty tobi?
Stecko: Miu.
Klimko: Z hroszami poiszol sobi?
Stecko: Так, brate.

(*Шахматов Ол., Кримський А.* Нариси з історії української мови. К., 1924).

Вправа 51. Порівняти «Слово о великом князе Дмитрее Ивановиче и о брате его князе Владимере Андрѣевиче, яко побѣдили супостата своего царя Мамая» («Задонщина», кінець XIV ст., тут наводимо реконструкцію списка XVII ст.) з його переспівом простою мовою — «Сказанієм про Мамаеве побоїще» (XVII ст.). З'ясувати, наслідуванням якого твору попередніх епох воно є; у чому полягає наслідування, що спільного у двох наведених уривках та яке значення мали ці твори в історії української та російської літературних мов.

ЗАДОНЩИНА

И тогда аки соколы борзо полѣтѣша на быстрый Донъ. То ти не соколи полѣтѣша: поскакивает князь великий Дмитрей Ивановичь с своими полки за Дон со всею силою. И рече: «Брате князь Владимер Андрѣевичь, тут, брате, испити медовыа чары понѣденые, наеждяем, брате, своими полки сильными на рать татар поганых».

Тогда князь великий начал наступати. Гремят мѣчи булатные о шеломы хановские. И поганые покрыша главы своя руками своими. Тогда поганые борзо вспять отступиша. И от великого князя Дмитрея Ивановича стени ревут, а поганые бѣжать, а руские сынове широкие поля кликом огородиша и злачеными доспѣхами осветиша. Уже бо ста тур на боронъ.

Тогда князь великий Дмитрей Ивановичь и брат его князь Владимер Андрѣевичь полки поганых вспять повороти и нача их бити и сечи горазно тоску им подаваше. И князи их падоша с коней, а трупми татарскими поля насеяша и кровию их реки протекли. Туто поганые разлучишася розно и побѣгше неуготованными дорогами в Лукоморье, скрегчюще зубами своими, и дерущи лица своя, а рькуче: «Уже нам, брате, в земли своей не бывати и дѣтей своих не видати, а катун своих не трепати, а трепати нам сырая земля, а цѣловати нам зелена мурова, а в Русь ратию нам не хаживати, а выхода нам у руских князей не прашивати». Уже бо въстонала земля татарская, бѣдами и тугою покрышася: уныша бо царем их хотѣние и князем похвала на Рускую землю ходити. Уже бо веселие их вонче [...]

Уже бо по Руской земле простреся веселие и буйство. Вознесеся слава руская на поганых хулу. Уже бо вержено Диво на землю. И уже

ТИМОШИК

2. У яких творах XVIII ст. найповніше фіксується формована українська національна мова?

3. Що ви знаєте про рукописні збірки українських народних пісень, їх поширення на Україні і в Росії у XVII—XVIII ст.?

4. Яке значення мали рукописні збірки народних пісень для формування літературної мови на народнорозмовній основі?

5. Кому належить авторство пісень «Їхав козак за Дунай», «Засвистали (чи «Засвіт встали») козаченьки», «Будь здорова, дівчинонько», «Всякому городу нрав і права»? Що ви знаєте про Марусю Чураївну?

6. Як проявляються діалектні особливості у народних піснях? (навести приклади).

Вправа 50. Визначити особливості мови інтермедії Я. Гаватовича (1619), пояснити, чим зумовлена мовна строкатість і яке місце посідає українська народнорозмовна мова і яка роль інтермедій в історії літературної мови.

Klimko: Ta sczo, pobratyme, tobi?
Stecko: Czy żartuiesz z mene sobi?
Narobiwszy, ta ne znaiesz? horsczki-ś vkrał,
ta pytaiesz!
Vz sukmanu, ta-ś y zdradyl mene w torby,
kota-s wsadil
W mich, ta że tyśiele maiesz, kazau-ies,
sczo iu prodaiesz,
To iu-m ia zaplatył tobi, a toho-m
ne zmysliłi sobi,
Sczo-iem w tot mich ne zahlediu. A ty-s pryszol,
sczoby-ś szybiu?
Iscze, sczo [illegible] y iest, pytaiesz ta sia z mene
nasmiewaiesz!
Klimko: Ta [illegible] ty na mene kladesz? Sczo-m sia tut natrapił,
rad-ies?
Ne maiu, kim oswiadczyty, sczo-ś śmiel to na mene
włożyty.
Stecko: Jak tebe zowut, pytaiu.
Klimko: Klimko.
Stecko: O toho ne znaiu,
jak zdrayćiu zowiut tamtoho. Ta bo
śiepka własna ioho,
Ta dla toho-m hadał sobi, sczo ontam
tot mowił tobi,
Proszu-sz — probacz wynu tolu.
Klimko: Myły brate, ia z toboiu.
Ta jak każesz, sczo tia zdradiu, kota v pered w tot mich wsadyw?
Stecko: Oy, tak.

Klimko: Ta y pubrał hroszv?
Stecko: Pubrał.
Klimko: Czołowik nie chocoszy.
Ta imiu sluzyty tobi?
Stecko: Miu.
Klimko: Z hroszami poiszol sobi?
Stecko: Так, brate.

(*Шахматов Ол., Кримський А.* Нариси з історії української мови. К., 1924).

Вправа 51. Порівняти «Слово о великом князе Дмитрее Ивановиче и о брате его князе Владимере Андрѣевиче, яко побѣдили супостата своего царя Мамая» («Задонщина», кінець XIV ст., тут наводимо реконструкцію списка XVII ст.) з його переспівом простою мовою — «Сказанієм про Мамаеве побоїще» (XVII ст.). З'ясувати, наслідуванням якого твору попередніх епох воно є; у чому полягає наслідування, що спільного у двох наведених уривках та яке значення мали ці твори в історії української та російської літературних мов.

ЗАДОНЩИНА

И тогда аки соколы борзо полѣтѣша на быстрый Донъ. То ти не соколи полѣтѣша: поскакивает князь великий Дмитрей Ивановичь с своими полки за Дон со всею силою. И рече: «Брате князь Владимер Андрѣевичь, тут, брате, испити медовыа чары понѣденые, наеждяем, брате, своими полки сильными на рать татар поганых».

Тогда князь великий начал наступати. Гремят мѣчи булатные о шеломы хановские. И поганые покрыша главы своя руками своими. Тогда поганые борзо вспять отступиша. И от великого князя Дмитрея Ивановича стени ревут, а поганые бѣжать, а руские сынове широкие поля кликом огородиша и злачеными доспѣхами осветиша. Уже бо ста тур на боронъ.

Тогда князь великий Дмитрей Ивановичь и брат его князь Владимер Андрѣевичь полки поганых вспять повороти и нача их бити и сечи горазно тоску им подаваше. И князи их падоша с коней, а трупми татарскими поля насеяша и кровию их реки протекли. Туто поганые разлучишася розно и побѣгше неуготованными дорогами в Лукоморье, скрегчюще зубами своими, и дерущи лица своя, а рькуче: «Уже нам, брате, в земли своей не бывати и дѣтей своих не видати, а катун своих не трепати, а трепати нам сырая земля, а цѣловати нам зелена мурова, а в Русь ратию нам не хаживати, а выхода нам у руских князей не прашивати». Уже бо въстонала земля татарская, бѣдами и тугою покрышася: уныша бо царем их хотѣние и князем похвала на Рускую землю ходити. Уже бо веселие их вонче [...]

Уже бо по Руской земле простреся веселие и буйство. Вознесеся слава руская на поганых хулу. Уже бо вержено Диво на землю. И уже

ТИМОШИК

трозы великаго князя Дмитрея Ивановича и брата его кня. Владимира Андрѣевича по всем землям текут. Стрѣляй, князь великий, по всѣм землям, Стрѣляй, князь великый, с своею храброю дружиною поганого Мамая хиновина за землю Рускую, за вѣру христьянскую. Уже поганые оружия своя повергоша, а главы своя подклониша под мечи руские. И трубы их не трубят, и уныша гласи их.

(Изборник : Сборник произведений литературы древней Руси).

СКАЗАНІЄ ПРО МАМАЄВЕ ПОБОЇЩЕ

[...] Глава 10. О войнѣ князя Дмитрия и войскь рускихь з войсками мамаевыми, о ранеию князя Дмитрия и о побитью войск руских от татарь и о звитязствѣ потомь славномь през помочь брата князя Димитрия войск рускихь над татарами.

Затым крикнувши всѣ войска руски: «С нами бог»,— и знову «Боже християнскі, поможи намь на враги».— А татате крикнули: «Огь Магмет».— И зышовшыся, почали крѣпко битися зь обоих сторон. Лиеться кров богатырская под сѣдлами оковываными, котятся прилбицы золотыи под ноги конскі, за прилбицами — и головы богатырскі, и татарскі выдвое того падают,на поли Куликовѣ, в тѣсном мѣсте межи Доном и Мечею, лються рѣки кровавыи от множества побитыхь, шабли блискают, якь блискавица, а копиі, якь громь лонзючися, тредать. От третей годины ажь до шестой билися, тамь в три годины безчисленное множество створеня розумного божняго побито. От шестой зас годины почали татаре одолѣвати, а християне изнемогати: много храбрых богатырей руских и молоди зашное побито. Многі сыны рускі конскими копытами татарскими потерты, и самого князя великого Дмитрия ранено, ажь [...] Вь осмую теды годину дунув вѣтер полудневый ззаду ихь, тогды Волынець великим голосом крикнуль: «Княже Владимире, пришол час»,— И рекль: «Братия милая, дерзайте, сила божия помогает намь».— Богатыри зас рускі вышли з дубровы и кинулися на татар, якь ясныи соколы на журавлевь. Татаре, обачивши знагла много полковь руских, зьтривожилися, крикнувши же: «Русь мудра, молодших вперед на нас выправили, а се самыи богатыри рицери засадскі идуть».— И почали татаре уступовати, а рускі полки ихь погнали, помочью святых мучеників Бориса и Глѣба, и сѣкли утекаючих поган. [...]

(Хрестоматія давньої української літератури).

Вправа 52. З'ясувати, з яким українським текстом споріднені наведені зразки політичної публіцистики російської мови (друга половина XVII ст.), у чому виявляється зв'язок творів української і російської мов, написаних у формі дипломатичного документа.

фонетика — звук
морф. — форма
синт. — фразова речень

Перевод с чалского писма, список с листа салтана турского, писанного в Чигирин к казакам июля в 7 день 1678-го.

Салтан сын салтана турского, цесарь турской и греческой,македонской, вавилонской, иерусалимской, паша асирийской, Великого и Малого Египта король александрийской, арменской и всех на свете обитающих князь над князи, внук божий, храбрый воин, наветник християнский, хранитель распятого бога, господарь великий, дедич на земли, надежда и утешение бусурманское, а християном скорбь и падение.

Повелеваю вам, чтоб есте добровольно поддалися нам со всеми людми.

Салтану ответ из Чигирина от казаков на писме отдан.

Салтан сын проклятого салтана турского, товарыщь сатанин, бездны вдовы салтан турской, подножие греческое, повор вавилонский, бронник иерусалимской, колесник асирийской, винохур Великого и Малого Египта, свинопас александрийской, арчак арменской, пес татарской, живущей на свете проклятой вспид, похититель Каменца Подолского и всех земных обитателей поддавной шпынь (блазень.— *Н. Б.*), и скаред, всего света привидение, турского уезду бусурман, гавен жмоту, клеврет (товарищ.— *Н. Б.*) сатанин, всего сонмища адова внук, проклятого сатаны гонец, распятого бога враг и гонитель рабовь его, надежда и утешение бусурманское, падение и скорбь их же. Не поддадимся тебе, но биться с тобою будем.

(Изборник).

Запитання: 1. Які ще переклади і переспіви кінця XVII—XVIII ст. вам відомі?

2. Як проявлявся взаємозв'язок української і російської мов у цій сфері?

Вправа 53. Визначити фонетичні, морфологічні і синтаксичні риси народнорозмовної мови кінця XVII—першої половини XVIII ст. шляхом аналізу приповісток К. Зіновієва (вказати на існування паралельних форм, фонетичних варіантів). Навести кілька сучасних синонімів до наведених сталих конструкцій.

Бувши конемъ да (с)тати воло(к)ъ.
Без пу(д)жоги и дрова не горятъ.
Бувши в Римѣ, да папѣжа не видати.
Богаты(и) диви(т)сѧ я(к) вбогии живи(т)сѧ.
Бѣсь бѣду перебуде, єдна мине(т)сѧ другаѧ буде.
Болить га(р)ло спѣвати дармо.
Вовка в плу(г) а он глядыи(т) у луть.

тимошик

Вы(ш)ше лба очи не ходять.
Вовка побили баранѣи слiозы.
В ложцѣ воды хотѣвъ утопити.
Где люде(и) кула не боли(т) у пупа.
Где лѣтовавъ та(м) було и зымовати.
Голова не гями(т), що языкъ лопоче.
Далеко куцому до за(н)ца.
Дѣраво(г)(о) мѣха нѣгды не наповнити.
Да(и) бже воевати да шабе(л) не вы(и)мати.
Єще то цвѣтъ, а ягоды будуть.
Єще i то не по(и)мавъ а вже скубеть.
Жаднаѧ пташка, свои(м) носко(м) сыта.
Жаднои свасцѣ по ковбасцѣ.
Zна(и)шовъ сокѣру за лавою.
Zымное тепло, як мачошино добро.
Zа ду(р)ною головою и ногамъ лыхо.
И сюды гарече и туды болече.
Искра и поле выжжеть, а сама згинеть.
Конѧ куютъ, а жаба ногу пу(д)ставляе(т).
Коли(б) твоѧ zвала, що моѧ iграла, то б твоѧ плакала.
Коли(б) дощь не шо(в) то(б) поѣха(в).
Лихо не по дереву ходи(т) ты(л)ко по людяхъ.
Мы с тобою якъ рыба з водою.
Не плака(в) бы слѣпы(й), если б сте(ж)ку видѣвъ.
На во(и)ну идучи по чужую голову и свою неси.
Маль золотникъ да важокъ.
Одна мти рожае(т), да не оди(н) обыча(и) дае(т).
Поты эба(и) воду носи(т), покул(ъ) уха не зворвет.
Поку(л) сонце взы(и)де а роса ѡчи выѣ(ст).
Порату(и) мене в(ъ) пригодѣ, а в добро(м) разъ не потребуемъ рату(и)ку.
По заслузѣ котюзѣ.
Про(з)ба мѣсце мѣетъ.
Пришовъ не званъ пошовъ не сланъ.
Рада (б) дша в ра(и), да грѣхи не пущаютъ.
Ровъ якъ копавъ да i сам пропавъ.
Скажет(ъ) на ве(р)бѣ грушы.
Скрывилася якъ середа на пя(т)ницу.
Сылою копавши колодѣзь не пити з него воды.
Ума ни с шыло нема.
Хто пу(д) кимъ яму копае(т), сам(ъ) впадаеть.
Хочь воду ли(и) у ѡчи: то скаже(т) дожчь иде(т).
Хотѣвъ бы да хотѣнъ не дает(ъ).
Чим богаты тымъ и рады.
Що голова то розумъ.

Якъ пошовъ по масло и в печѣ погасло.
Я(к) втопае и сокѣру дае, а я(к) поратова(и) бывае и топорища зборонае.

(*Зiновiй Климентий*. Вiрш. Приказiсти посполитi. К., 1971).

З а в д а к н я 48. Пояснити, чому пiд час Визвольної вiйни i особливо пiсля приєднання України до Росiї помiтно зросла роль дiлового стилю української лiтературної мови i чому саме в цьому стилi спостерiгається найбiльша кiлькiсть народнорозмовних елементiв.

Вправа 54. Встановити традицiї i новаторство (мовнi i жанрово-стильовi) актово-урядової мови кiнця XVII—XVIII ст.

№ 16

Року ахид (1654) м(с)ца ѡк(т)оврiѧ аi (11) дня
Передо (м)ною Ма(т)фиемъ Емъченько(м), во(и)томъ ло(х)вицким(ъ) (.), а при мнѣ будучи Феѧ Проце(нъ)ка, бу(р)мистра (.).
ставши ѡчивисто, Юхъниха, ѡбывате(л)ка лофи(ц)кая, которая на(м) ѡпокладала ѡ то (.).
нжъ што у ѡпо(и) Юхънихи гуси(и) с хутора еi [15] згибло (.). Которы(х) ѡ згине(и)ю до Ка(р)пова Шапранова хутора, же и гу(с)ку та(м) е(д)ну знашли, прошо(л) (.). Теди пова(ж) Ка(р)пъ з своего хутора слѣду не да(л) (.)
Мы, вра(д), декрето(м)ъ напи(м) наказали, абы Шапра(и) на се(й) де(и), в середу, ѡ(т) того сѧ ѡ(т) прися(г)нуль. Которая Ю(х)ниха ѡного Ка(р)па ѡ(т) самого ра(и)ку а(ж) до вечера ку праву жадала (.) и не мо(г)ла до(ж)да(т). (.)
Теди мы, вря(д), наказуемъ: поневажь Ка(р)пь за на(с)та(т)емъ свои(м) право стрети(л), абы жь докопе(ч)не гуси Юхнисѣ всѣ поплати(л) и виклади ве(р)нуль (.)
И то для лепшою(и) вери казали(с)мо записа(т), що е(ст) и записаво.

(*Знак пiдпису*)

№ 63

Справа Леска Куце(и)ка (.) ѡбыва(т) (.)
ло(х)ви(ц)кого (.)

Року ахнѕ (1655) м(с)ца iюля ка [27] дня (.)
Передо (м)ною А(и)дрее(м) Михаi(й)ловичо(м), сотънико(м) ло(х)вицьки(м), Ѡставу Го(р)бане(и)ку, атаману, Ивану Коваля с Ха(р)ковець (.), Ма(т)фей Е(м)че(и)ка, во(й)та (.), Хвеня Проце(и)ка, бу(р)мистра уряду Ло(х)вицкого (.)
ставыши ѡчевисто, Ле(с)ко Куце(и)ко з женою своею, ѡбывате(л) ло(х)вицки(й) (.), которы(и) ѡ(т)пе(въ)щины жоны свое(й) на Ми(с)-

тимошик

ку Ѡл)ша(н)ски(м), ѡбывателе(м) ло(х)ви(ц)ки(м), и на тещи свое(и). ска(р)гу свою пре(к)ладаючи, доходилъ ⟨.⟩.

Що мы, уря(д), вы(с)лухе(въ)ши ѡбу(д)во(х) сторо(и), згоду зъ ними ѡто(м) ло(с)копалую вчини(въ)ши, наказали(с)мо си(м) де(к)рето(м) наши(м), абы тоею мае(т)ностю, ѡкро(м) ста(т)ку и паше(к)ни(м) збере(т) хатою поме(м) всюды в рука(х) ро(з)ны(х) зна(ѝ)чи(х)ся, подили-ли ⟨.⟩: три части всеѕ(и) худобы Ми(с)ку Ѡ(л)ша(н)скому з жоною его, а че(т)ве(р)тая ча(ст) Ле(с)ку Куце(н)ку в жоною его бе(з) жа(д)ны(х) ту(р)баци(ѝ) вѣ(ч)не зоставити ма(ѕ)т.

(Знак підпису)

(Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Зб-к актових документів / підготували до видання Маштабей О. М., Самійленко В. Г., Шарапов Б. А. К., 1986).

Слідство у справі про вбивство батуринського жителя Тимоша Мохни божевільним Кіндратом Гайдученком.

25 квітня 1714 р.

Року тисяча сѣмсотъ четвертого на дцят, м҃сця априля, двадцят пятого дня ⟨.⟩.

Прайшедши до мене Федора Даниловича, сотника бутуринского ⟨.⟩ Семенъ Гарасименко, воитъ батурский, извѣстивъ, ⟨.⟩ же Кондратъ Гандученко ⟨.⟩ нечаянно ⟨.⟩ Тимошу Мохну, рѣзника ⟨.⟩ наподлитку ⟨.⟩ у дому Юска Корнѣе(в)ка ⟨.⟩ сокѣркою, якая при нему була, голову поростинавъ ⟨.⟩ и самъ, с хатк вирвавшися, до свого дому побѣгъ ⟨.⟩. И нѣякъ оного взяти: тоею жь сокѣркою, хто до его поточится, шурмуе ⟨.⟩ и безпечне оною на всѣхъ махает ⟨.⟩.

Я ⟨.⟩ теды, сотникъ, вишедши на мѣсто для оглядания того порубаного человѣка ⟨.⟩ засталемъ оного от тихъ рань тилко що живого, без рѣчи ⟨.⟩ и без зраку ⟨.⟩. И послалемъ слугъ мѣскихъ ⟨.⟩ и многихъ людей по оного забойцю Кондрата Гандученка ⟨.⟩ жебы его, якъ можна ⟨.⟩ хочъ прыбывши, узяли ⟨.⟩.

До которого якъ пришли ⟨.⟩ застали его в дому з сокѣрою ⟨.⟩ з которою, в хатѣ при дверехъ стоячи, нѣкого не пускалъ ⟨.⟩. До чого одважившися, Савка, всаулъ, усмотрѣлъ, когда онъ, Гандученко, до людей заговорился ⟨.⟩ вскочивъ ув окно хатное ⟨.⟩ и зненацка уходилъ его, Гандученка, ззаду за руки. И звязавши оного, привели ⟨.⟩ пред ратушу ⟨.⟩.

Где они нѣчимъ себе от тотого забойства не вимѣралъ ⟨.⟩. А хоча и що и мовилъ ⟨.⟩ то власне якъ при цѣломъ разумѣ говорить ⟨.⟩

Аже люде ⟨.⟩ и жена оного присвѣдчила, же нѣякимсь навѣдненіемъ ⟨.⟩ бывает в пору у его, Гандученка, зафеценье у головѣ ⟨.⟩ и не можно от его всякому остерегтися ⟨.⟩ же часомъ добре и на всюмъ разумю говорит и поступает ⟨.⟩, а иногдѣ якъбы на цѣлого розуми зостает ⟨.⟩ И всегда межи людми без жадной за нимъ сторожи ходилъ ⟨.⟩.

Теды, зложивши оному на руки и на ноги желѣза ⟨.⟩ приковали под ратушею ⟨.⟩.

[...] Я теды, сотник, з Даниломъ Харевскимъ, атаманомъ наказним ⟨.⟩ и з Семеном Герасименкомъ, воитомъ ⟨.⟩ и при многихъ людехъ, вислухавши реченнихъ людии мови ⟨.⟩ велѣлемъ до дальшого времени, куды тотъ рубанин, в животъ чили к смерти, повернется, записати.

Року и дня вишшеи писаннаг(о).

Слідство у справі про невиконання повинностей, непослух тощо жителів с. Поділок, маєтності правителя Генеральної військової канцелярії Федора Потребича Гречаного.

22 квітня 1724 р.

Року 1724 ⟨.⟩, м҃сця априля ⟨.⟩. 22 дня ⟨.⟩.

По доношению въ Енеральную войсковую канцеляриию правителемъ оной его м҃лстю панохъ Феодоромъ Потребичемъ Гречанимъ на подданихъ своихъ, жителей села Подолокъ, о легкомысленом ихъ непостоянствѣ, же не только ему пну державцѣ своему, не хотят ѡтдавати послушенства ⟨.⟩ але въ небытность оного самого в дому ⟨.⟩ ей м҃лсти панеи его смѣютъ бранити ⟨.⟩ и, ниже имеемъ написанный, зъ указомъ, выданнимъ зъ Енеральной войсковой канцеляріи, прибувъши въ село Подулки для побратти в Глуховъ выраженных противников, подлугъ того указу, зъ придаинимы имъ козаками ⟨.⟩ єдних за противность у вязене велѣлемъ побрати ⟨.⟩ а иншихъ тихъ призвавши, допрашивалъ порозъиь ⟨.⟩ И хоча и Яцко Подолко и Киричокъ Рѣзникъ з прочими вымѣрали себе, будто не бунтовалися ⟨.⟩ а во вѣсю бытность въ Глуховѣ его м҃лсти пана Потребича Гречаного жадной повинности двору не ѡдавали ⟨.⟩ по свѣдетелству тамошнего воита Кондрата Редки. И то ниже сего воитові сказки явьствуют ⟨.⟩

1. Яцко Подолко, якъ пришолъ до него войтъ загадоват, чтобъ конь до Глухова былъ в готовности ⟨.⟩ одказалъ войтови: «Албо дам, албо не дамъ ⟨.⟩». И мовилъ: «Мои конѣ на полѣ ⟨.⟩». Взяля его шкапу. Велѣвъ войтъ, жебы сина или иного кого посилалъ ⟨.⟩ онъ, Подолко, не послалъ ⟨.⟩ мовячи: «Мы жалуемъ, но и шкапу дали ⟨.⟩. А як пропадетъ, заплатитеа пномъ ⟨.⟩». И нѣхто за тою шкапою не пошолъ ⟨.⟩

2. Якъ загадалъ войтъ на жнива, Киричков синъ Корнѣй, гонячися за войтомъ з цѣлом, говорилъ: «Досить уже ... панщина робити ⟨.⟩!» Тое чул и Мусѣя Петренко ⟨.⟩.

3. Ивашнѣ Римаренкови загадалъ воитъ по дрова ехати — онъ, викинувши въ грабѣж свиту, сказалъ: «Якъ панъ собака, такіи тепер и войти настали ⟨.⟩».

ТИМОШИК

... 4. До Андрѣя Красѣя он же, воить, пришол, чтоб по дрова ехалъ синъ его Карпъ. Одказалъ: «Тогди будемъ дана слухати, якъ довъбня зацвѣтеть ⟨,⟩» И повинности жадной пану державци своему, во всю бытност его въ Глуховѣ, не ѡтдавали ⟨.⟩...

Опис рухомого і нерухомого майна арештованого колишнього домонтівського сотника Кіндрата Великоіваненка.

21 серпня 1733 р.

В полковую Переяславскую канцелярию ⟨,⟩ доношеніе ⟨,⟩.

... 1733 году, августа 21 д ⟨,⟩.

Переяславского полку ⟨,⟩ Домонтовскоя сотнѣ сотника Кондрата Великоиваненка ⟨,⟩ опис ⟨,⟩ съколко въ ѡного сотника імѣется набитковъ ⟨,⟩ конеи ⟨,⟩ товару рогатого ⟨,⟩ и протчего ⟨,⟩ что в домах его найдуется ⟨,⟩. А сколко чего именно ⟨,⟩ о томъ нижеи сего обстоятелно показанно ⟨;⟩.

Дворъ со всяким построеніемъ ⟨,⟩ а которомъ хат три ⟨,⟩ свѣтлиця с комнатою ⟨,⟩ да противная свѣтлиця ⟨,⟩ а особливая третая хата ⟨:⟩. В которих образовъ восемъ ⟨,⟩.

Въ комнатѣ съкринѣ двѣ ⟨,⟩. Въ едной, болшой ⟨,⟩ всякое рожное бѣлое плаття, да двѣ одежинѣ ⟨,⟩: кафтанъ новый мужкии зеленин штофовии ⟨,⟩... Въ другой скринѣ, меншой ⟨,⟩ запасокъ новых штаметових 2 ⟨:⟩, една синяя ⟨,⟩ другая червоная ⟨,⟩ да полуштаметових двѣ ⟨,⟩ една свѣтло зеленая ⟨,⟩ а другая темнозеленая ⟨,⟩ штамету червоно[о] полтоктя, поясовъ ткацких рябих восемъ, пояс креповии червонии рябий ⟨,⟩ штучка крашенини блакитной ⟨,⟩ шовку блакитного дотов зо три ⟨,⟩ полушокъ давних малих узоль ⟨,⟩ килимъ новии блакитнии ⟨,⟩ мамъеи зеленои ⟨,⟩ полтори штучки ⟨,⟩. А особливе двох съкринъ, в тои же комнатѣ,— плащъ зеленин тузѣнкового сукна ⟨,⟩, деха новая жоатая ⟨,⟩ конская ⟨,⟩ килимъ рябин старии ⟨,⟩ коцъ новия ⟨,⟩ спалнии ⟨,⟩ подушокъ добрихъ три ⟨,⟩ фляшка цѣновая ⟨:⟩ въ кварту ⟨,⟩ кухолъ цѣновии въ кварту ⟨,⟩ фляшка добрая кришталевая ⟨:⟩ у полкварти ⟨,⟩ ладованицъ оруженних ⟨,⟩ двѣ ⟨,⟩ лихтар мосязовий ⟨,⟩ очеретина добрая без оправки ⟨,⟩ шапка чорная о(кс)амитная старая ⟨:⟩ зарукавокъ видровий женский ⟨,⟩ кабат женскии старии ⟨,⟩ зъ двома чепрягами сребрянними ⟨,⟩ лудановии ⟨,⟩ основа пряжи на сукно ⟨,⟩ чоботи пришви сафяновии ⟨,⟩ мѣдень ⟨,⟩

Реєстр майна і підданих значкового товариша Сави Івановича Билима в селах Хоминцях та Євлашах.

18 грудня 1751 р.

[...] Комора рублена, в ней греч(к)и два четверики, гороху два четверики, волни два локотвики, юхта черная, вишняку двѣ барилцѣ, скрынка порожня, талѣрокъ деревяних двадцать, казанокъ мѣдній маленкій, коса.

Хата мазка на подвязѣ з мазкою хижкою: друга хата мазка ж.

Въ винницѣ: казановъ два, кадокъ двѣ, приставокъ двѣ ⟨:⟩ кухва водчана, кабановъ четырѣ, свиней старихъ шесть, малихъ сѣмъ, индиковъ четирѣ, гусей десять, табаки шнуровъ десять, колѣсъ заднѣхъ колясочних букшових двое. Возъ воловій без драбинъ, кобилъ двѣ, четвертака една, сеголѣтних двѣ, коней езжалих двое, коровъ двѣ с телятами, воловъ четырѣ, будка проста, палубець простій, тарадайка проста, хомутъ ремѣнній з полушаркомъ, кухва сивухи.

(Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. К., 1976).

Вправа 55. Визначити місце і роль української національної мови в ділових документах XVII—XVIII ст., навести докази витіснення полонізмів і поширення російської літературної мови. Зробити висновок про те, якими мовами готувалися документи канцелярії Б. Хмельницького.

Пресвѣтлѣйшій Король Швеціи, Государь, и другъ нашъ Высокопочтеннѣйшій.

Ни о чемъ мы столько не заботимся, какъ о ненарушимомъ дружествѣ съ сосѣдями, которое, пріобрѣтши однажды, содержимъ съ своей стороны неповолебимо, и самою оною сердечно и искренно утѣшаемся. Съ вашимъ же Пресвѣтлѣйшимъ Королевскимъ Величествомъ многія имѣемъ уже мы дружественные сношенія. Посему, при настоящей безопасности путей, для свободнаго съѣзда Пословъ (коего мы весьма надеемся, не сомнѣнно подутѣшаясь о прочихъ выгодахъ онаго) Ваше Королевское Величество, по поводу краткого медленія, не сомнитесь въ твердосьти моего духа, но будьте уверены, что меня не похолеблютъ никакія лестныя предложенія, и не отклонятъ отъ исполненія обѣщаній, изъясненыхъ Вашему Величеству во многих письмахъ моихъ. [...]

...Дано въ Чигиринѣ, 18 Генваря 1657 года.

Вашего свѣтлѣйшаго Королевскаго Величества искреннѣйшій другъ и готовый къ услугамъ Богданъ Хмѣльницкій, Гетманъ войскъ Запорожскаго.

Статьи Гетмана Богдана Хмельницкаго.

7

Чтобъ Государь указалъ быть въ ихъ казацкихъ городехъ Воеводамъ из-ихъ же людей, которые бъ были люди знатніе и вѣрніе, и права ихъ казацкіе знали, да онижъ бы на Государя и доходы всякія збирали, а только де Государь тому быть неизволитъ и укажетъ быть въ ихъ черкаскихъ городехъ своихъ Государевымъ Воеводамъ, инобъ доходовъ зборщикамъ быть ихъ же людемъ, а збирая, отдавать Государевымъ воеводамъ и приказнимъ людемъ, потому, какъ де учнутъ

ТИМОШИК

лоходъ збирать на Государя ихъ люди козаки, и хотя де кому покажется и тяжело, а досадовать за то не учнутъ потому, что учнутъ дѣлить по ихъ же правамъ.

II

Чтобъ Государь пожаловалъ побитыхъ и умершихъ козаковъ женъ и дѣтей, велѣлъ имъ жить на старыхъ ихъ мѣстахъ, и поборовъ бы съ нихъ никакихъ, покамисть они вслужбъ послѣютъ, имать невелѣлъ.

5

... Прежде отъ Королей Польскихъ никакова гоненія на вѣру и на должности наши не было; всегда мы, всякого чину, свои вольности имѣли, и для того мы и вѣрно и служили; а ныне, за наступленія на вольности наши, понужлени Его Царскому Величеству под-крайкую и высокую руку поддатця, прилѣжно просити имѣютъ: посли наши чтобъ при вѣліе Его Царское Величество намъ на хартіяхъ писанніе, спечатьми высшими: единъ на вольности козацкіе, и другій на вляхетнія далъ, чтобъ на вѣчно время непоколебимо было; а когда то вдержимъ, сами смотръ межъ себя имѣти будемъ, и кто козакъ, тотъ будетъ должность козацкую имѣти, и кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обыклую Его Царскому Величеству отдавать, какъ і прежде сего; такоже и на люди всякія, которіе Ему Царскому Величеству подданіе на какихъ правехъ и вольностяхъ имѣютъ быти.

Статьи челобытныя Нѣжинскихъ мѣщан.

3

Въ Малороссійскихъ городѣхъ отъ разныхъ и многихъ насилствъ городи пусти стали, также и нашъ бѣдной городъ Нѣжинъ Вашего Царского Пресвѣтлого Величества знать за беззаконіе и за злодѣяніе наше пусто стало, яко и станетъ, когда не будетъ къ нему Вашея Царскія пребогатія милости отщанія, о чемъ вси Вашему Царскому Пресвѣтлому Величеству съ горькими слезами упадши предъ престоломъ Вашего Царского Пресвѣтлого Величества милости просимъ, чтобъ Вашего Царского Пресвѣтлого Величества ратніе люди, которіе верхнемъ городѣ зостаютъ, по Указу Вашего Царского Пресвѣтлого Величества в-строенія города великого помогали ...

Статьи Гетмана Самойловича, постановленныя въ Переяславѣ.

Безъ указу Великого Государя, Его Царского Величества, къ постороннимъ монархамъ ни въ которыя Государства и ни къ кому за Днѣпровскія стороны Гетману и Старшинѣ ни о чежъ неписать,

а ссылки имъ ни съ которыми Государи не чинитъ, для того что отъ того чинятся въ Малороссійскомъ народѣ многія ссоры; а будетъ дѣла какія случатся о чемъ писать, и онибъ писали къ Великому Государю, къ Его Царскому Величеству, а Царское Величество его Гетмана, и Старшину, и все посполитство во всякомъ своемъ Государскомъ милосердіи охраняти, и о ихъ дѣлахъ до Государей писать укажетъ [...]

Статьи Гетмана Ивана Мазепы.

6

Билъ челомъ Великимъ Государямъ, Ихъ Царскому Пресвѣтлому Величеству, Старшина и войско Запорожское: когда изволеніемъ Божіимъ случится Гетману смерть, или ино что, чтобъ Великіе Государи пожаловали ихъ, и чтобъ съ Ихъ Государского милосердія даны были Гетману и войсковые клейноты: знамя, булава, печать и литавры.

И Великіе Государи и Великая Государыня, Ихъ Царское Пресвѣтлое Величество, пожаловали, велѣли о избраніи Гетмана быть по прежнимъ ихъ правамъ и вольностямъ ...

(Исторія Малороссіи Николая Маркевича. Том третій. М., 1842).

Письмо Юрія Хмельницкаго къ Кошевому Атаману Сѣркѣ.

Вельможный, милостивый господине Атамане Кошевый и все Запорожское войско Низовое, пріятели наши!

Дошедъ къ намъ листъ отъ милостей вашихъ, исъ которого прочетши желательство и дружбу къ намъ объявленную, какову отъ давнихъ временъ крѣпко и неразорванную употребляя, милость ваша, вы писали есте, вѣльми утѣшился есмь. Благодарю Господа Бога моего, что такую благоволилъ любовь и намѣреніе во сердца, милостемъ вашимъ, подати, которые бы не токмо сторонніе Монархи прославляли, но и милая отчизна наша, овдовѣлая и весьма осиротѣлая, могла бы прійти до первой отрады и исправленія, буде бы есте, милость ваша, Господине Кошевой Атамане, со всѣмъ товариствомъ Низовымъ Запорожскимъ, вожелаванную нашу дружбу къ совершенству привести хотѣли и на разорванную братскую любовь, яко желательствовали есмы, по милостехъ вашихъ, до конца, единодушно посовѣтовавъ, благоволили объявити и къ намъ часто отписывали съ дружбою, которой и нынѣ не отрѣчении прошу [...]

Изъ-за Дуная, Маія въ 19 день, 1677 году.

Вашимъ милостямъ, Господине Кошевый съ всѣмъ товариствомъ Низовымъ, желательный пріятель.

Юрій Гедеонъ Венжикъ Хмельницкій, Князь Малороссійской Украйны.

тимошик

Универсалъ Юрія Хмельницкаго къ Каневскимъ жителямъ.

Милостію Божіею, Георгей Гедеонъ Венжикъ Хмельницкій, Князь Малороссійской Украйны, Вождь войска Запорожскаго.

Возвѣщаемъ и до вѣдома подаемъ симъ нашимъ Уневерсаломъ кому ни есть належить вѣдати, сирѣчь господину Полковнику Каневскому, господамъ Сотникамъ, Ясауломъ, Атаманомъ, Войту, Бурмистру и всѣмъ начальникамъ и меньшимъ, къ тому же полку належащимъ, въ городахъ и мѣстечкахъ и въ селахъ Козакомъ и черни добраго здравія и щастливого повожденія отъ Господа Бога на долгіе лѣта употребляти желаемъ, яко самимъ намъ. Когда, по исходѣ нашемъ со многими, нашими войски наяснѣйшаго и непобѣдимаго Салтанова Величества, еще прошлаго году приняли есмы подъ оборону нашу и радѣли есмы крѣпко, чтобъ ваша милость къ разоренію не пришли и крѣпко уговаривались есмы, якоже и защищеніемъ того же наяснѣйшаго Салтанова Величества и Ханова Величества Крымскаго и нашимъ, прибыли есте въ добромъ здравіи и при маетностяхъ своихъ мочію нашею и милостію отцовскою, [...] для обращенія подъ нашу власть полку вашего [...]

[...] По семь милость нашу препосылая, Господу Богу въ сохраненіе предаемъ.

Изъ Табору надъ Ирклеевымъ. Августа 23 дня, 1678 года.
Георгій Гедеонъ Венжикъ Хмельницкій, Князь.

(*Бантыш-Каменский Дмитрий.* Исторія Малой Россіи. Часть II. М., 1822).

1648, червня (2). 12. Під Білою Церквою.

Лист до короля Владислава IV з проханням зберегти Запорізькому війську давні вольності.

Najjaśniejszy miłościwy królu panie, panie nasz miłościwy i dobrodzieju.

Wierność poddaństwa naszego z uniżonemi usługami naszemi rycerskiemi, pod nogi w. k. mci p. n. m. jak najuniżeniej i pokornie oddajemy. Lubo już częstokroć skargami swemi naprzykrzyliśmy się w. k. mci p. n. m. w nieznośnych krzywdach swoich od ich mci pp. starostów i dzierżawców ukrainnych nam stawałych, ale że my od koro inszego nie mając w tym żadnej obrony, tylko kładziemy nadzieję swą w panu bogu, a w miłościwej łasce w. k. mci p. n. m.— i teraz w ciężkim żalu i utrapieniu swym z tą uniżoną prośbą naszą do miłościwych nóg w. k. mci z płaczem upadamy. Już to przez kilka lat czynione nad nami, według upodobania swego takie nieznośne krzywdy i zniewagi wielkie, że nie tylko w ubogich chudobach swych, ale i sami w sobie niewolniśmy zostawili: futory, łąki, sianożęcia, niwy, role, stawy, młyny, dziesięciny

pszczelne, choć i w dobrach w. k. mci... gwałtem obejmują, i samych nas bezwinne odzierają, bijąc, mordując, do turm wsadzają, na śmierć za nasze dobra nas zabijają, gdzie rannych i okaleczonych siła towarzystwa naszego nam naro>ili. [...]

Dan spod Białej Cerkwi, dnie 12 iunii 1648.

W. k. mci p. n. mgo najniżci podnóżkowie i wierni poddani, Bohdan Chmielnicki, na ten czas starszy Wojska J. k. mci Zaporoskiego.

№ 86

1649, листопада 26 (грудня 6). Чигирин.

Лист до царя Олексія Михайловича про вдержання татар від походу на російську землю та з подякою за посольство Григорія Неронова

Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Руссии самодержцу [и. т.] вашему царскому величеству, Богдан Хмельницкий, гетман Войска его королевское милости Запорожского со всем Войском Запорожским услуги верные и низкое челобытье.

За божию помочью и повелением, згоду с наяснейшим королем его милости польским и великим князем литовским и с Речью Посполитою учинивши, войска все роспустилисмы, где пришла весть о дороге до царя крымского, што донские казаки великую шкоду в Крыме починили. И там я, будучи прямым слугою вашего царского величества разговаривал, чтобы он войною на городы украинные вашего царского величества не ходил и православным християном дал покой. [...]

А дворянина твоего царского величества, не задержав, отпустилисмо, которой дворянин твоего царского величества Григорей Нероновъ изустно вашему царскому величеству службу нашу скажет. А при том унижоные услуги наши твоему царскому величеству отдаем.

Писан в Чигирине, дня 26 ноября 1649 году.

Вашему царскому величеству во всем повольные слуги, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского.

№ 310

1655, травня 15 (25). Чигирин.

Універсал про дозвіл Густинському монастирю брати мірку в Шкурятишиному млині.

Богдан Хмельницкий, гетман з Войском его царского величества Запорозким.

Ознаймуем тим писанем нашим кождому, кому о том відат належит, а особливе пану полковникови грилуцкому, іж позволисмо господином отцем монастира Густинского з млина Шкуратишиного, на

тимошик

реблі монастирской стоя ого, мірочку, котрую арендарі нам належачую отбирают, брат. Теди міти хочем, аби їм цале доходила і так пан полковних прилуцкий, якої арендарі тамошние, перешкодою не були, а ми арендаром при експірациї аренди за тае дефалкату обецуем.

Дан в Чигирина, дня 15 мая, 1655
Богдан Хмельницкий, рука власна

№ 461

1657, червня 24 (липня 4).

Універсал про закріплення земель за Лукашем Носачовичем.

Богдан Хмельницкий, гетман с Войском его царского величества Запорожским.

Ознаймуем тим нашим писанієм старшині і черні Войска нашого Запорожского і хождому, кому толко показано будет, іж Лукаш Носачович, маючи грунт свой власний за Черкіговом, с которого перед там грунту конную отправовал в войску служби, а тепер у войску нашом также повинность належну оздавати мает, лишо теди жадаем і сим нашим писанієм навпоминаем, аби за указанем оного на власних грунтах своїх ні от кого найменшой не поносячи трудности, безпечне зоставал і з грунтов помененних пожитки, яко посесор, зживал; а що там слободяне раїские часть тих же его власних засіли грунтов, аби конечно з того десятину каждий давал, нічим не отмовляючися і спречним не будучи. А хто би колвек, легце сее наше писаніе поважаючи, помененному Лукашові Носачовичоаі спречним бити міл, то кождий таковий сурово от нас караний будет.

Дан в Чигирині, іюня 24 дня, 1657 року.
Богдан Хмельницкий, рука власна.

(Документи Богдана Хмельницького / Уклад. Крип'якевич І. та Бутич І. К., 1961).

Охранная Грамота гетмана Хмѣльницкаго Кіевскимъ мѣщанамъ

Богданъ Хмѣльницкій, гетманъ, зъ войскомъ его царского величества. Паномъ полковникомъ, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему товариству войска его царского величества Запорожского, старшинѣ и чернѣ, въ тягненью за войскомъ идучимъ, яко и зъ войска назадъ поворочаючимъ, конным и пѣшимъ и на якой-кольвекъ услузѣ нашой будучимъ вшелякоѣ кондыціи людемъ, и кождому, кому бы только сее наше писаніе показано было, доносимъ до вѣдомости, ижъ не поеднокроть отъ маестрату Кіевского доходитъ до насъ скарга, же мѣщане тамошные такъ отъ посланцовъ нашихъ, яко и отъ иншихъ розныхъ наѣздовъ всякіе пренагабанья и докуки поносятъ; чого мы большъ не хотячи слухать, оный маестратъ Кіевскій и всѣхъ мѣщанъ тамошнихъ при лаецѣ нашей захованьи отъ вшелякихъ непотребныхъ датковъ и даванья подводъ увольняемъ, сурово напоминаючи, абы ся жаденъ зъ козаковъ товарыства нашего и вшелякоѣ кондыціи людей, за оказаньемъ сего листу нашего, на помѣненыхъ мѣщанѣхъ ани подводъ, ани чоботъ и панчохъ и иншихъ вымысловъ вытягати не важилъ; а хочай бы хто и зъ листомъ нашимъ на якой-кольвекъ послузѣ нашой войсковой мѣлъ ся знайдовать, теды и той ничого вымышляти и подводъ жадныхъ вытягати у помѣненыхъ людей не маетъ, одно того маетъ пильноватъ що бы ему въ листѣ нашомъ было доложено, и гдѣ индѣй, выѣхавши съ Кіева на своихъ конехъ, подводъ собѣ упоминаться, кгды бы того потреба была. А которые бы безъ писанья нашего зъ пѣрначами наѣхавши, вымыслы якіе починати мѣли, и тому суровому писанью нашему были спротивными: теды мы каждого таковаго, яко своеволника, томужъ маестратови Кіевскому, и до насъ не отсылаючи, строго карать позволяемъ: чого особливо панъ полковникъ нашъ Кіевскій постерегати маетъ, яко бы онымъ ни отъ кого найменшая кривда не дѣялася, иначей не чинячи. Данъ въ Паволочи, Новембрія 26 дня, року 1655. *Богданъ Хмельницкій, рука власна.*

(*Москаленко А. А.* Хрестоматія з історії української літературної мови).

Запитання: 1. Які види ділових паперів аналізованого періоду вам відомі?

2. Чи виявлявся у мові ділових документів вплив діалектного мовлення?

3. Що ви знаєте про особливості мови листування канцелярії Б. Хмельницького?

4. Що вам відомо про національно-мовну ситуацію на Україні в II половині XVII ст.?

5. Чим можна обгрунтувати або чим спростувати існуючу думку (напр., С. Смаль-Стоцького), що нова українська літературна мова починається з кінця XVI—початку XVII ст.?

Завдання 49. З'ясувати значення «Реєстру всього війська Запорозького» для становлення української мови (зокрема, топоніміки та антропоніміки) у XVII ст., законспектувати статтю Я. Дзири «Диктант для цілого народу» (Україна. 1990. № 3. С. 10—11; № 4. С. 16—17; № 5. С. 8—9).

Вправа 56. Пояснити, з якими пам'ятками попередніх епох споріднений наведений твір, у чому полягає ця спадкоємність. З'ясувати, у чому виявляється вплив живого народнорозмовного мовлення на мову «Урбару».

ТИМОШИК

Завдання 51. Назвати літописи другої половини XVII—поч. XVIII ст., пояснити, яка з двох форм літературної мови — книжна українська чи слов'яноруська — була основою мови цих літописів, яка роль у них відводилась народнорозмовній і церковнослов'янській мовам, як виявлявся взаємозв'язок з російською мовою.

Запитання: 1. Що ви знаєте про авторів чи видавців літописів другої половини XVII—поч. XVIII ст.?

2. Які історичні події описано в кожному з відомих вам літописів цього періоду? Який часовий відрізок охоплено в них?

3. Які ви знаєте видання (публікації) літописів, зокрема так званих козацьких літописів?

4. Який стиль репрезентують літописи?

Вправа 58. I. На підставі конкретних мовностилістичних аргументів визначити, які тенденції у використанні мовних засобів спостерігаються в козацьких літописах. Пояснити, чим зумовлювалася перевага, яку надавав автор літопису тій або іншій мовній основі.

II. З'ясувати сутність взаємозв'язку мови усної народної поетичної творчості та мови літописів. Відшукати в наведених уривках елементи усної народної творчості.

СИНОПСИС

... Пятый ідол Купало, егоже бога плодовъ земныхъ быти мняху, и ему прелестію бѣсовскою окраченный благодаренія и жертвы въ началѣ жнивъ приношаху. Тогожде Купала бога, или истиннѣа бѣса, и доселѣ по нѣкіимъ странамъ россійскимъ еще память содержится, найпаче въ навечерія рождества святого Іоанна Крестителя, собравшеся въ вечеръ юноша мужеска, дѣвическа и женска полу, сплѣтають себѣ вѣнца отъ зелія нѣкоего и возлагають на главу и опоясуються ими, ещеже на томъ бѣсовстемъ игралищи кладуть и огнь и окрестъ его, емшися за руцѣ, нечестиво ходять и скачуть, и пѣсни поють, сквернаго Купала часто повторяюще и чрезъ огнь прескачуще, самыхъ себе томужъ бѣсу Купалу въ жертву приносять. И иныхъ дѣйствъ діяволскихъ много на скверныхъ соборищахъ творять, ихже и писати не лѣпо есть. Посемъ святаго Іоанна Крестителя празднику еще и о праздницѣ святыхъ верховныхъ апостолъ Петра и Павла свою сѣть діаволъ запинаетъ чрезъ колыски, на нихъ же бо колычущимъся приключается внезапну спасти на землю, убиватися и злѣ безъ покаянія душу свою испущати [...]

ЛІТОПИС САМОВИДЦЯ

О началѣ войны Хмелницкого

Початокъ и причина войни Хмелницкого есть едино отъ ляховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе; тогда бо онымъ не хотячи, чого не звикли были, панщини робити, на службу замковую обернено, которихъ зъ листами и въ городѣ до хандоженя коней

старостове держали, в дворахъ грубо то есть печи палити, псовъ хандожити, дворѣ зъмѣтати и до иншихъ незносныхъ дѣль приставляти. Знову зась которіе зоставали козаками реєстровыми, а надъ ониими полковникове шляхта панове отъ гетмана коронного насиланніе были, которые б отъ ихъ волности бинамнѣй не дбаючи, але, яко могучи, оныхъ мѣрали, легце поважаючи; плату, которая постановлена была на козаки отъ короля его милости и Речи посполитой по золотихъ тридцать на рокъ, тое на себе отбѣрали, зъ сотниками дѣлячися; бо сотниковъ не козаки оббырали и настановляли, але полковники кого хотѣли зъ своеи руки, жебы онымъ зичливими были. [...]

Починается война его царского величества.

Року 1654

[...] Того ж року, заразъ на весну, его царское величество, обвѣстивъши презъ своего царского величества пословъ королевѣ его милости о своихъ кривдахъ и о наступленію на православную вѣру, уводячи римскую, найборзій унѣею стисненныхъ христиан,— ознаймуетъ, же войною идетъ на короля полского, и самъ своею персоною царскою рушаетъ зъ столицы зъ многими войсками, простуючи подъ Смоленскъ; а боярина Василія Василиевича Бутурлина зъ многими войсками висилаетъ до гетмана Хмельницкого. А гетманъ Хмелницкій висилаетъ своего войска полкъ нѣжинскій, черніговскій, при которыхъ и охочихъ много казаковъ, и иныхъ полковъ пошло немало, зъ которыхъ осмь полковъ стало, бо Івану Золотаренковѣ наказное гетманство вручилъ, давши ему булаву и бунчукъ и арматъ узялъ изъ собою немало, которій просто ишолъ на Гомель, и тамъ заставши жолнѣровъ литовскихъ немалую купу, Гомель осадилъ подъ которимъ немалій часъ стоялъ не могучи оныхъ узяти. А его царское величество просто под Смоленскъ подступилъ и тамъ оного доставалъ розными способами, где и козаковъ пришло немало зъ братомъ Золотаренковимъ до его царского величества подъ Смоленскъ, где собѣ отважне починали въ приступахъ ажъ на мурахъ наверху смоленскихъ по лѣствицахъ были [...]

Року 1701

... Того ж часу войска запорожського зъ Сѣчи на килка тисячей, по указу царскомъ пойшло до Пскова, и полкъ гадяцкий увесь, а компанія и сердюки тамъ зимовали, а полки отпущены до городовъ [...]

Того ж року, по указу его царского величества, приказано, по першомъ одѣяніи нѣмецкомъ и венгерскомъ, иній новій строй или одѣяніе нѣмецкое носити усѣмъ людемъ на Москвѣ, а ежели бы хто не хотѣлъ, того карано.

Того ж року вибирано московскихъ людей зъ жонами и зъ дѣтми и зо всѣмъ проважено на мешканя въ новий городъ ниже Азова ку морю.

ТИМОШИК

[...] Того ж року войска царского величества з козаками, зъ польскомъ миргородским и гадяцкимъ и инымъ, ходили под городъ Юрьев ливонский, где войска шведскіе зоставались, а тамъ зъ ними мѣли великую войну, и войска шведскіе не додержали, и такъ, за ласкою божіею, розбиты доцентуу, и городъ Юрьевъ ливонскій люде царскіе опановалы и арматъ штукъ чотириста у шведовъ отнялы й зъ побѣдою вернулися. А наши войска козацкіе зъ наказним гетманомъ Даниломъ Апостоломъ домовъ отступилы, тилко заставивши тамъ компаніи охочого войска два полки [...]

ЛІТОПИС ГРАБЯНКИ

Объявленіе къ читателю, коея ради вини сія исторія начатся писати

Понеже въ книгахъ древними исторіографи, римскими и полскими, Кромеромъ, Бѣлскимъ, Стрійковскимъ, Гвагнѣномъ, Коховскимъ, такожъ нѣмецкимъ, Пофендорфомъ и Гибнеромъ, составленными, а нинѣ повеленіемъ Петра Перваго, императора всероссійскаго на славенскій языкъ преведенныхъ, вездѣ о многихъ козацкихъ противу бѣсурманъ бронехъ обретается написано, яко козаки въ пустыхъ лугахъ окрестъ реки Днѣпра и Богу издревле собирающеся не мадою коею держими, но хотѣніемъ расширенія вѣри христианскія привлащаеми, вездѣ на морю и на землѣ множцею турковъ и татаръ разбивали, и подъ образомъ самоволства сугубую добродѣтель творили: едину, яко отъ хищниковъ татаръ плѣненихъ христіанъ отемлюще свободою даровали, другую, яко Полское королевство на Русь отъ всякихъ имъ наносимихъ татарами озлобленій крѣпко защищали. Тѣмъ же въ брани искуствомъ не точію слави, но и предѣловъ землѣ своей отъ хотящихъ ею заобладати доселѣ дѣло соблюдши и расширеніе пристяжали, яко яснѣй землемѣра на маппахъ свѣту явили [...]. Тое ради толь знаменитая ихъ дѣйствія за предводительством благополучнихъ вождовъ бывшая, начеже за Богдана Хмелницкого, преслазного вожда Запорожкого, за отъятіе волностій Руссѣ съ поляки содѣянная [...] да не прійдутъ въ крайнее забвеніе, умыслихъ исторію сію въ память послѣднему роду написати, собирая ово отъ *діаріуша* нашихъ воиновъ, въ обозѣ писанного и отъ *духовнихъ и мерскихъ лѣтописцовъ*, елика въ нихъ возмогохъ обрѣсти достовѣрнѣе написанного, ово отъ повѣствованія *самобытныхъ* тамо *свѣдителей*, еще въ живыхъ обрѣтающихся, ихъ же повѣсть вѣроятно лѣтописцовъ утверждаетъ.

Сказаніе о различнихъ бранехъ и оружіи козацком и о пищи ихъ

Восприявши убо во область свою поляки Киевъ и Малороссійскія страни, по доволномъ времени усовѣтовавша въ работѣ имѣти живущія въ нихъ люди; но иже бяху отъ сихъ воинского чина отдревле и мечемъ упражняхуся, а не работнимъ игомъ, сіи рабского не навикше ига и дѣла, изволиша самоволно около реки Днѣпра нижае пороговъ въ пустихъ мѣстехъ и въ дикихъ поляхъ пребывати, кормлящеся рибними и звѣриними ловли и морскимъ на бѣсурманъ разбоемъ [...] Пища ихъ бѣ житное тѣсто квашеное, зовомое *саломаха* рѣдко сваренное, и тимъ суть доволни; а когда случится съ рибною, яко козаки глаголютъ, *щербою*, то за найпереднѣйшую трапезу имѣютъ. Живутъ въ куренях по стопятдесятъ и болѣе, и вси пищу вишереченную имутъ едину [...] и добре реченно турскому цару на вопросъ о коликости Козацкого войска: въ касъ (рече), турскій цару, *що лоза то козакъ, а де байракъ, то по сто и по десети козаковъ тамъ*. И всѣ тія на войнѣ зѣло храбри. Тако бо о нихъ пишется:

Росси богатство веліе маютъ,
Хитрость и храбрость до войны знаютъ.

О которихъ и султанъ турскій изрекъ: *когда окрестніе панства на мя восстаютъ, я на обидѣ уши сплю, а о козакахъ мушу единимъ ухомъ слухати.*

Сказаніе, чего ради Хмельницкій поддадеся россіянамъ, и о войнѣ дрижиполской, року 1654

Къ сему и о томъ Хмельницкій давно известися, яко ханъ прирекъ королю слово паки Полщѣ покорити Украину, того ради посовѣтовавша зъ полковниками своими, послалъ къ великому государу цару Алексѣю Михайловичу Григорія Гуляницкого, возвѣщая о своемъ намѣреніи; но потомъ вскоре вислалъ нарочнихъ пословъ, по которихъ прислалъ его царское величество ближного боярина и дворецкого Василія Бутурлина зъ иными бояри и многими столники и дворяни, великимъ посломъ до гетмана Хмелницкого и всего войска Запорожского, чинячи постановленіе, на якихъ волностяхъ маютъ зоставати подъ великодержавною его царского величества рукою [...] старшина градская, духовенство, козаки и все посполство царскому величеству присягу на вѣрность виконали. Что по обохъ странахъ Днѣпра во всей Украинѣ всякая душа зъ охотою учинили, и бысть радость великая во всѣмъ народѣ, ибо всѣ были благонадежни подъ единовѣрнимъ себѣ монархом тихо-мирного во всемъ пожитія.

ЛІТОПИС ВЕЛИЧКА

Про похід турків і татар на Запоріжжя

Раздѣлъ XVI

Року отъ раздѣленія стихій 7183, а отъ повитія пеленами въ Виѳлееме младенца, небо облаки повивающего 1675 года... Турчинъ ... прислалъ... кораблями на Кримъ отъ Константинополя... пятнадцять тисячъ выборнейшихъ стамбулскихъ яничаровъ и повелелъ хановѣ

ТИМОШИК

Крымскому зъ ними и зъ Ордою Крымскою, наступовавшои тогда зими, постаратися конечне запорожцовъ вибыты и Сечь ихъ въ конецъ разорити...

... Егда же и сами увидѣли полную Сѣчь своихъ неприятелей турковъ, тогда заразъ всехъ своего куреня товариства, которого было до полчварта ста, тихо побудили и бѣду предлежащую имъ озаймили, которіи якъ найрихлѣй вставши, тихо поубѣравшися и до оружія припасавшися, за поводомъ атамана своего курѣнного такій учинили порадокъ, ижъ до каждого окна по килкодесятъ человѣка лутчихъ стрѣлцовъ поставили, жебы тіи безпрестанно стрѣляли, а другіе мушкеты жебы заряжали... Егда-же ихъ въ улицахъ и переулкахъ порѣдшало, ижъ заледво третая часть въ живыхъ осталася, тогда запорожцѣ обачивши, ижъ зъ куреней единъ противъ другого на непріятелей стрѣляючи и сами себѣ мусѣлы шкодити, крикнули единогласно до ручного бою; и так обіе зо всѣхъ куреней разомъ, зъ мушкетами, въ луками, списами, шаблями и дрехоліемъ висипавшися, начали остаюкъ турковъ тихъ невистрѣленнихъ ручнимъ боемъ докончиваты и нещадно убывати; и на самомъ свѣтаню онихъ докончили... Ханъ теди в Ордами около Сѣчи стоявій и помислного облову дожидавійся, неблагополучній чаемой ловитвѣ своей скутокъ увидѣвши, воспалакалъ и якъ волкъ (подобіемъ Мамая древнего, отъ россіянъ на поли Куликовѣ и рецѣ Непрадвѣ побѣжденного) возвалъ ... велінхъ страхомъ огорченній отъ Сѣчи рушивши, днемъ и нощію поспѣшалъ до Криму, боячися жебы и самого его раздражненіе запорожцѣ на конь всѣвши не догнали и не разгромили ...

... После того вибитя яничаровъ въ Сѣчи запорожской, уже по всѣ часи не отважился турчинъ ни разу надъ Запорожцами и ихъ конемъ жадного найменшого чинити промислу ку ихъ искорененію.

(Хрестоматія давньої української літератури)

Вправа 59. Прочитавши наведені уривки, з'ясувати, яка традиція відображена у творчості Михайла Андрелли, манеру писання якого письменника вона нагадує. Пояснити характер взаємозв'язку традиційного, книжного і живого загальнонародного та діалектного елемента у творах М. Андрелли. Визначити, чим зумовлювався такий взаємозв'язок і проявом якого явища в історії книжної української та слов'яно-руської мов він був.

ЛОГОС

Предмова в краткомъ времени семъ до любящих писанія святая

... Видѣхъ все ту: владыку, патровъ, діаволовъ и панувъ. И позинувъ, тое, отворилъ уста своя мой владыка: «ото видиши красныхъ честныхъ патровъ и пановъ предъ собою. Чтожъ ты гадаешъ, мыслишъ, на свѣтѣ живучи?! Цезарь нѣмецкій, король полскій, иншіи монархи, великіи панове, все суть папежники, и мы съ ними южъ. Дай ми руку свою на тое, же бысь съ нами у честности зоставалъ и ты»!

Не изволихъ по совѣту ихъ. Они мене, ухвативши, приведоша къ столу своему въ полатѣ и даша владыцѣ до рукъ стригалию свою, ножицѣ, рекоша: «обстриги ему власы вся, браду и главу, еще же не лиши и уса, да будетъ простакомъ, хлопомъ, па(н)щину робити, а не поповати».

Просить мя владыка: «небоже, не чини срамоту въ стыдь самъ себѣ, опамятай ся, что ти ся стало? Послухай всѣхъ насъ, у чести людской и ты буде изъ нами».

Не изволила душа моя временной (их) славы. Изволіхъ терпеніемъ, яко осужденикъ, молчати, стояще предъ ними ждати отъ Господа Бога помоще: и «дадетъ всѣмъ, боящимъ ся его», и мнѣ въ той же день и часъ: «я недостойнымъ изыкль Саваоѳъ сильный дѣяти самъ».

Егда южъ до того пришло, стриги ты, пушпеку Іожефу нашъ.

Яко юродивый или буй Христа ради, язъ начашъ слезы проливати, каплѣ дождевная очеса моя испушаху (але не зналъ, про што). Въ той же часъ, тое видѣвши, онін панове рімскіи рекоша: «дайте ему покой, не творите тое! Что ему дано, не изнимайте вы изъ него, священство, точію не дайте подъ нашею властію поповати. Аще будетъ нашимъ, дайте. Школа, кваръ, Мигалъ попъ, тебе! Чему не хочешъ нашъ остати?! Потомъ тіжъ рекоша патрумъ: «дайте ему книги, негай смотрить и чтетъ себѣ. Ачей просвѣтитъ ся ему отъ книгъ душа».

... Они еще о мнѣ мыслица: еще молодый, еще не знаеть правду всю. Нехъ ся учитъ, научитъ ся папу знати, яко инін отцемъ назвати, святымъ человѣкомъ. Не спалъ онъ изъ моею мамою, же быхъ отцемъ его звалъ, а нѣмъ го видѣлъ, ниже мнѣ даетъ остію. Оплатка его не хощу, анѣ грошій его. Ещемъ въ (о)ненъ часъ плюнулъ на него, егда отрицалъ и кумъ нянувъ, а мой батенько (по нашему языку нуношко) или въспріемникъ мой при св. крещеніи. Боже, изъ всѣхъ отъ грѣховъ прости, котрін мене окрестиша изъ священникомъ! Почахъ свѣта чистого видѣти безъ рімскаго — не отца, но, по наущѣ Христа и пророкъ, антіхріста.

ОБОРОНА ВѢРНОМУ ЧЕЛОВѢКУ

Сія книга, глаголемая «Оборона вѣрному каждому человѣку», списанна правовѣрнымъ и, могу рещи, достойнымъ іереемъ, Міхаиломъ Феодуломъ и Христодуломъ, року того, котрого зѣло рімляне на насъ наступали и гонили насъ восточныхъ, и во кладахъ и затворахъ насъ держаще и пакость велію намъ вѣры православной задавающе, но сихъ всѣхъ насъ Господь избавилъ, якожъ и Петра и Павла отъ узилищ [...]

[...] Негай крегче, яко жаба, Матеашъ Жамбаръ римчикъ. Глаголетъ евангелиста святый Мафей о томъ, же неправа вѣра тота, въ кого душевный пастырь ложъ. Они, римляны, самы ложъ суть. Ст. 11, гл. 24

ТИМОШИК

смотри: «и мнози лжепророци востанутъ и прельстятъ многія»; отож тыи суть то. Пишетъ тож великую ложъ, же нѣтъ вѣрного человѣка, опрочь у нихъ. И тое пишетъ, же требно знати, же Лютеръ Мартонъ и Кальвинъ Яношъ папѣштаки были, обае отъ нихъ ся отлучиша: «злое древо гнилое, и плодъ его золъ, гнилъ есть». Христосъ тое рече, бо они, папѣштаки, суть сами недоброе древо, для того тоты отъ нихъ — плодъ золъ.

... Римлянове, калвинове, лютаронове и иныи столицю, престолъ нарушиша южъ, бо сами не читаютъ, а кто читаетъ, св. божого писма не вѣрують. Ненавидѣти убо не онѣхъ же, но вѣру или догму, уставъ, не человѣка, но злое дѣяніе, растлѣный разумъ [...]

... Тожъ проклятая сатанина тыхъ вѣра злая будетъ скоро южъ вонятн, смердѣти нашимъ, скоро. Якъ тое разумѣти треба, же папѣжъ римскій всѣмъ отець? ... Что по сему хощу отъ св. евангелистовъ черниломъ писати вамъ: «и отца не зовѣте себѣ на земли».

... Антіхрістъ не токмо вашъ Риму папѣжъ, папа, но и вси тоты, «котрій людъ не вѣсть закона, прокляти суть...» Проклятый сынъ е таковый чловѣкъ, и женска пола, хочай дѣвка, хотяй папѣжтакъ, хотяй кто грекъ, хочь руснакъ, хотяй панъ котрій, хочай монаръха, властилинѣ свѣта краткаго, дочаснаго, временнаго, прейдущаго и пр.

(Хрестоматія давньої української літератури).

Завдання 52. Назвати релігійно-публіцистичні твори (зразки ораторської прози) другої половини XVII ст. та їхніх авторів. Пояснити, як відображено у цих творах приєднання України до Росії, боротьбу проти єзуїтсько-католицької та турецько-татарської експансії щодо українського народу. Визначити тип (стиль) ораторських творів (високий, середній, низький) і особливості взаємозв'язку в їхній мові церковнослов'янських і народнорозмовних елементів.

Запитання: 1. Що ви знаєте про особу кожного автора ораторських прозових творів?

2. Які стилі ораторського мистецтва вам відомі? Якими з них користувалися українські письменники — автори релігійно-публіцистичних творів?

3. Які релігійно-панегіричні твори ви знаєте?

4. У яких творах другої половини XVII ст.— першої половини XVIII ст. народнорозмовна мова зазвучала особливо широко?

5. Чим цікава з мовного погляду «Драма про Олексія, чоловіка божого»?

Вправа 60. Назвати авторів драм, уривки з яких подано далі, і пояснити, чим особливо цінні ці твори як пам'ятки історії української мови.

Милость божія, Украину от неудоб носимых обид лядских чрез Богдана Зиновія Хмельницкого... освободившая

Хор

Муза и Аполло грядущую ляхом погибель предвозвѣщают

Не видиш, поляче,
Кто на тебе плаче,
Кого обиждаешь?
Славу ти сотворших,
Тщишся погубити,
Славу испразднити.
Гдѣ ж услуга тая,
Егда вся благая
Своя оставляли,
Тебѣ воевали:

. . . . . .

О, что ж ожидает,
Кая месть чекает,
Яко за благое
Воздаеши злое!

. . . . . .

Вдарять на тя бури;
Шкуры тебѣ дерти,
Главы будуть терти,
Шіи вытягати,
В ярмо закладати,
По лѣсах гонити,
По рѣках топити,
З склѣпов выдирати,
Аж за Вислу гнати.
Прійдуть на тя злая
Непремѣнно сяя.
Бог бо тебѣ судит, суд его не зблудит.

Явленіе 2

Хмельницкій

Что вы за козаки и откуля?

Козаки

З ляхами
Посланіи были мы Днѣпром байдаками.

Хмельницкій

Кто вас послал з ними, и гдѣ вы их подѣли?

ТИМОШИК

Козаки

Гетмани обидва нам ѣхать повелѣли.

Хмельницкій

Гетманы гдѣ?

Козаки

З обозом по волѣ ступают:
Но гдѣ уже суть, или куда натягают,
Сего знати не можем: бо Днѣпром едных,
Поки они настигнут, а землею иных,
Ради скорости, легко передом послали,
Самы с табуром нога в ногу поступали.
Шембрак из Сапѣгою поѣхал землею,
И сын же Потоцкаго з юртою своєю!
А нам казали спѣшно ступати водою,
Придавши комисаров для лучшаго строю
И безпечности...

Хор

Поет похвалы Хмельницкому.

Вѣчной похвалы от нас есть достоин,
Храбрый на земле и на морѣ воин,
Войск Запорозких Хмельницкій старѣйшій,
Вождь изряднѣйшій.
Отчество над вся паче возлюбивый
И его ради живочто вмѣнивый
Роскоши, покой, корысти, интраты,
И вся приваты.
Православныя церкви супостатом,
Найпаче мерзким трепет унѣятом,
Отеческих догмат усердный хранитель
И защититель...

Комическое дѣйствие

Канет поют ангелы

Вси тецѣте, вси плещѣте,
Аггелскія хори: вифлеемски гори
Радост раждают!
Пред вѣки миру, во вящшу вѣру
Да збудет цѣло пророков дѣло
Предвозвѣщают!
Бог милости и благости,
Посланием сина, предвѣчна едина
Печал незносну

В радост преврати, весма обрати,
Юже нанесли и произнесли
Прикро поносну.
Жител рая, сотвор злая,
Прародец и мати тощии благодати,
Юже имѣша.
Корень Давида прекрасна вида,
Марія силна, благ изобилна:
Сію воспѣша...

Інтерлюдії до драми «Комическое дѣйствіе»

Москаль

Што они тебя, гаспадин пан-казак, не ругают ли?

Козак

Де ж пах не лають? От так лають, що аж лихо!

Москаль

Дабро ти, казак! Вось ни убіером их тихо!

Поляк

Numy też bracia, chwyta! do swego oręża,
Aby nie utracić żadnego żołnierza!

Москаль

Казак, трімайся! Не боися! Бери з плечей двоих,
А я тотчас уберу далгополых от тих!
А што звезь о рубежах они споминали,
Будто ляшонки Украйну в областях держали,
Дабро! Вот покажем рубежи кнутами на спинѣ!

. . . . . .

1 (-й мужик)

Да де в лиха пре в шію? Тут сором казати!
Дала мнѣ товариша іродова мати!
Чи не мѣспе ж, от, як бачиш, чим воно благее?

3 (-й мужик)

Чи еще ж, матчин сину, се хиба б такее?

1 (-й мужик)

Отже, вун не те човлеть! Скрутивсь да звертѣвся,
Що не верчу покинуть, да годѣ, насѣвся!

3 (-й мужик)

Чи справдѣ? Ну, перестань к кату! Не казися:
Ат, покинуши сунку, за крило берися!

тимошик

2 (-й мужик)

Ет же, коли намоглись, дак и закидаймо,
Ат, закидавши, тут же и позасѣдаймо!
Бо зараз треба глущить тѣлко б що упало,
Щоб к матерѣ спаленуй те(не)т не порвало!

(Литвин-батько)

Хвалю цiебiе, господзѣ, зо всiема святога,
Што дождався вiесiолаго цiепiер дня такога!
Нумо ж ми цiепiер усiе вкупiе веселѣтца,
Нiехай юда хваришнѣк в пiекклiе засмуцѣца [...]

Воскресенiе мертвих

Земледѣл

Слово твое я спомнѣл ходя коло ниви:
Что, як зерно согнивши, и ми встанем живи.
Но скажи, честнiй отче, что послѣжди буде?
Чи, як един человѣк, встанут так вси люде?

Священник

Зде в мiрѣ всяко живут, и вмѣрают всяко,—
И на суд убо божiй встанут неоднако.
Инiй зде, как бог велѣл, живот свой проводит,—
Другiй противно тому вслѣд похотей бродит,
Инiй питается, день и нощ работая,—
Другiй живет, чужлiе труди поядая;
Инiй за свое добро терпит узи, муки,—
Другiй, добро отнявши, и самого в руки
Ищет, как бы похитит, а когда похитить,
Мучит, донелѣ серце звѣрию насытить,
Подчас и смерти предасть. И такови убо
Людие живущiе в сем свѣтѣ сугубо,
. . . . . .

Кант

Два рази слѣп, кто вперед на смерть не взирает,
Два рази глуп, кто встать по смерти не чает.
Посмотри, мой друг,
На солнечный круг:
Ввечеру заходит,
Поутру восходит,—
Пойдешь и ти в той же слѣд.
Вiйди на степ и поле, посмотря на ниви,
Испитай, что дѣется с твоими засѣви:
Гнiют зимою,

Растут весною,—
Так и ти истлѣеш,
Послѣжде имѣеш
Ожить по-прежнему цѣл.

Iнтерлюдiї до драми «Воскресенiе мертвих»

Мужик

хвалится

Та-то кауть, албо бак балагурять люде,
Що будь-то мудрагелѣ вгадають, що буде,
Аж и вгадали завтра. Хто то можеть знати,
Що нам его святая грѣшним мае дати?
Хоть пак вони по оних мудрощей доходять,
Да ба, да не дойдуть, коли нивки зродять.
Куди пак им знать тое, кажу паки смѣло,
Бо то не их, то наше господарске дѣло.
Мы-то люде пахарни, усе время знаем,
Коли яке насѣння в полѣ засѣваем.
. . . . . .
Да и того, що пакае, сѣм-тим не отбути:
Думай и на провантн тѣлки ж с того дбати,
И себе б то и саму з дѣтьми харчовати,
Абы б ми тилко годни були i iого хвалили.

Синок

И сюда, сюда, сюда! Ось, ось! Уловили!

Мужик

Що там такое?

Синок

Але побачиш онее!
Убравшись в наше, раком сидѣло отсее!

Мужик

А що там за прочвара? Ох, моя годино!
Се ж ти вбралась у наше, старая шкапино!
Ой тепер бак, кауть, думка думку пошибае,
А из журби тяжкой пердь перда наганяе
А як ви ей в онѣм, и що там робила?

Синок

Але що там робила? Сѣдячи крутила.

Мужик

Крутила? Се ж ти якбы на лiоду мене посадила.
Пошла наша кривава, пошла, як у воду!

(Хрестоматiя давньої українськоi лiтератури).

ТИМОШИК

Завдання 53. Пояснити, яку функцію виконувала жива народнорозмовна мова у вертепних драмах, у якому «мовному оточенні» вона вживалася та яке місце у драмах, інтермедіях, вертепних драмах посідала «проста» мова.

Завдання 54. З'ясувати особливості мови бурлескних віршів, жартівливих і сатиричних віршованих оповідань. Пояснити значення цих творів для формування української літературної мови на народній основі. Назвати сатиричні оповідання XVIII ст. та навести зразки їхньої мови.

Вправа 61. Визначити традиційно-книжні і народні, розмовні риси у мові віршів Климентія Зіновієва. Пояснити, як проявляються у творчості поета суперечності старої літературної мови. Аргументувати (спираючись на поетичну спадщину К. Зіновієва) правомірність називати твори поета справжньою енциклопедією тогочасних ремесел і промислів.

О убогих и о богатых

Що далѣй на свѣтѣ горш бѣда наставает:
же убогий человѣк во всем погибает:
Хоч может бѣдный в людей що й заробити,
то богатый не хочет слушне нагородити.
І що им за корист їж мзды удержиа́ют:
а зъ того удержанья пожитков не мают.
Бо стокротный им зато ущербок бывает:
кгды за слезы убогих бог таких карает.
. . . . . .
А написавшаго мя се слово про́стѣте:
и здраво и спесенно в долгий вѣк живѣте.
Бо написах укор, їж небо вам пріяю:
и паки милость вашу о ласку впрашаю.

О уписующыхся в козаки дурных мужиках и знову выписуватися хотящых

Тожес, дурный мужику, барзе неуважный:
же тылко безчестыш чин козацкий поважный.
Затяглес того чину, аже погоржаеш:
Не бывши и в войску, юж выступит гадаеш.
Нихто тя вписувати нѣт не приневолял,
але сам ся з доброй волѣ естес вписал.
А не хоч с козаками у войско завытать,
якос не хотѣл пред тым тяглости отбувать.
Прето березовым пѣром выписуват тя треба:
и худобу гды маеш, на ратуш взят потреба.
Абы еси яково козацство памятал
и другим мужыкам так чинити заказал.

Отож гдыс не втолился напрод где у воду,
приймиж козацкую хорбацѣ нагороду.
Быс не запомнѣл тоей речи аж до смерти:
покул ся обвѣсиш, чи теж судится вмерти.

О писарах разных

Писарское дѣло, хоч то не цѣпом махать,
да голову горш цѣпа тяжко часом вертать.
Бо потреба, пишучи, всяко розмышляти,
жебы яко наилучшеи сенсов докладати.
Їж бо в людеи не было письмо згоршително,
да жебы то было от всѣх похвалително.
І треба всякую рѣчь особно памятать:
о яких дѣлах кажут ему в листах писать.
І часом ся случает писати так трудно,
же, аж не напившися горѣлки, то нудно.
І треба до писати частых присѣдѣнии,
и к тому и очима з пилностю глядѣнии,
І на вязы тяжко ест нахыляючися,
и на персы и к столу опираючися.
И часто может писар так попрацовати,
же ся притрафляет ночи двѣ не поспати
Зачим до писарства, хоч не треба булавы,
тылко ж однак потреба доброи головы...

О ратаях: або теж о пашущих хлѣб людех

На всѣ ремесла потребнѣшое подобно
пахарство: же тое всему свѣту выгодно,
бо хоч бы хто срѣбро и злото могл робити,
а не мѣючи хлѣба злота не вкусити.
Мовленна тая реч, же хлѣб сердце укрѣпит,
если хлѣбом животы человѣк покрѣпит.
И без хлѣба немощно всяким пробувати,
бо без него з голоду могут умирати.
И не тылко убогий хлѣба потребует,
але и богатому оный не попсует.
. . . . . .

О косарях, что сѣно косят

И косарѣ потребны людям кождого року,
хто мѣет сѣножати, затягает знароку.
А барзѣй з косовицу посред лѣтнего часу,
кгды всяк ненѣшый сѣна требует того́ часу.

ТИМОШИК

І хоч бы нерад,— мусѣт косаров затягати,
по пят чехов и по три шаги на ден давати.
А косарѣ сподарѣ идут к нему с косáми
и косят травы ввес ден, и в порану з росами.
І козба з великою працею вѣм походит;
для того недешево и сѣно приходит.
А без сѣна немощно конным пробувати
тылко мусят на зыму о его ся старати.
. . . . . .
Зачим же и косаров для прац их похваляем
И доброго мешканя, и здоровя пріяем.

О друкарях, що книги друкуют

Пишу вѣршы друкарям ремесникам славным:
которые друкуют книги православным
Людем: бо всѣм дѣло их свято ест й честно:
а барзѣй тым, котрые жиют благочестно.
Друкуют же всякіе церковные обрядки:
и всѣ христіянскіе розные порядки:
. . . . . .
Чирство же ся знайдует оных то ремесло:
але ускрутно велми оно и тяжестнó.
А особливе ногам очам неспокойно:
и не обрѣтается в роботѣ покойно.
Поневаж бо як начнут потягати прáсы:
аж на главах их вскорѣ мокры станут власы.
. . . . . .
Прето як годны они от вѣрных похвáлы:
как за труды вдостой их боже вѣчной славы.

О солянниках, торяниках, бурлакáх: що соли господарскіе вáрят

Торяникú велику працу подыймают:
паче коломыйцов, що гуски выробляют.
Сотцé бо вѣдер вкинет на бочку солú водú:
и дрова и пѣч вергая натерпится бѣды.
А безпрестанно треба и недосыпляти:
и жеб не прогорѣла (скоро) сковрáда, пилновати.
Потом в садовницу сол з сковрáды выкидает:
и на другии сад воду пошедши накидает.
І потреба из солю бочку изтрусити:
и всего що ведется там пилно досмотрити.
Із подлым здоровѣем нѣчего там лудыймати:
хоч мало знемощнѣет, мусѣт вáрить престати.
. . . . . .

. . . . . .
І дай боже им щастя и долгого вѣку:
и всякому бурлацѣ доброму чоловѣку.

(Хрестоматія давньої української літератури).

Літературна мова середини й кінця XVIII ст.

Вправа 62. З'ясувати особливості народнорозмовної мови кінця XVII — першої половини XVIII ст., засвідчені народною піснею. Пояснити специфіку записування текстів.

З гадяцької віршованої збірки Зах. Дзюбаревича.

1728—1730 р.

л. 83. Оставивъ я всю родину,
Зайшовь в чужую кранну,
Знайшовь бувь я хлѣба
шматокъ
И покою тѣсний кутокь.
И кое людѣмь тяжко стало,
Що в убогомъ углѣ мало
Тугу свою роздѣлявъ,
Тѣсний кутокъ за рай
мавь.
Я жь казавь: якь вдалюся,
Вь иншую сторону преселюся.
Покинувь мене скорбь и бѣда!
Ажь без неи нѣ обѣда.
Куда жь тепер пѣду я убогий?
Тѣсний, узкий кут до Бога,
Шляхи злии, воровски(и)
Перевози дорогии.

Пойду, пойду я до Ісуса,
О шляхъ певний вѣдомлюся,
Покажет мнѣ путь, куда ити
И где буду бѣдний жити.

л.86 об. Ой не ходи, серце мое, миленький, за мною!
Сам ти знаеш, самъ вѣдаешъ: нерѣвня с тобою.
Ой ти панъ, ти богачъ, да не зровняемся,
Тилко наша сухотонка, що ми кохаемся.
Любилися, кохалися, нас мати не знала,
Не дай Боже ростатися, якъ черная хмара!
Ой пливай же, селезеню, розмахай водою,
Ой любая розмовонка, серденько, с тобою.
Нехай судять, нехай чудят, хоч на свое лихо
л.87 Ми с тобою, серце мое, любѣмося тихо!

(*Шахматов Ол., Кримський А.* Нариси з історії української мови. К., 1924).

тимошик

PIEŚŃ RUSKA

Czom, czom, Diwonko, smutne liczko maiesz,
Czom oczenkami smutno pohladaiesz?
Boiuseż ja toho, kolib ty dawnoho
Do swoho serdeńka nemiła druzenka.
Czom że ty smutnenka, skaży prawdu szczyru.
Pokol ne skazesz, potul ne uwiru.
Ne tuży ty sobi, koli ja lub Tobi:
A koli neluby, szukay dawney zhuby.
Ach, ach, serdeńko, Bohu prysiachu (sig)
Szczo ja nad Tebe inszoho ne maju.
Poszli wsenki proczki, jak hlanuli oczki
Na Twoi sluzbonki do moiey Diwonki.
Ach, serdenko, ne seż, ja toie znaiu,
I lublu Tebe, o niszczo nedbaju.

11. Poydu w dubrowonku,
Chlanu poswitonku:
Nemasz milenkoi,
nemasz choroszoi.
Ktoz zalu pomoze?
Oy ty krypki Boze,
pobiy worozenki
od moiey diwonki
Nech switom nemutiat,
zdradonki ne krutiat.
Prynes mene, Boze,
do moiey (ho)spoze,
Nech swoie serdenko
potiszu nudnenko,
A moie oczonki
nech otrut slozonki.
Oy tiazko mi, tiazko,
holowoncy wazko:
Bidna, holowonko,
bez tebe, diwonko.
Sirota, neznaiu,
szczo czynity maiu;
hde tebe szukaty
ne mohu zhadaty.

(З української лірики XVII ст./ Подав Возняк Михайло // ЗНТШ. Львів, 1935. Т. CIII).

PIESN PIĄTA RUSKA

na te notę iak o. s. Onufrym Opyte wsy sohlasnoho.

Yzyidite tszczery Jerusałymskyia uzryte Carycu w Wincy
Woskłyknite kłasom wełyiu radost Preswiatyi Maryi Diwycy
Raduysia, Nebesna Caryce,
Raduysia, zemnych Władyczyce,
Czesnaia pochwało, Muczenykow sławo, Tiła naszeho zdrawyie.
Raduysia Maryie wsey wselenni sławo Cheruwym Czestniszaia
Raduysia Diwice Czystoty zercało Cerafym Sławniyszaia.
Raduysia ystocznycze żyzny,
Raduysia prybiżyszcze pryspy,
K Tebi prybihaiem...

PIESN SZOSTA RUSKA

Wesełysia, Misto Lwowe, hdyż taia w Tobi,
Kotoroiu Boh za Matku, ulubył sobi,
Wo obrazi umylennom,
Od Luki y z obrazennom,
jaśniiet Daramy
Ruskich kraiew Wodzy, tuju w Wiynach nosyły,
By wraz z neiu nepryiatel swoich hronyły
Ta im była zawsze sława,
Y pokoiu wseho hława,
Wsim wirnym ludem.
Only predwiki Anhely, toy rozkaz mały,
Aby ju od złych upadkow zachowywały,
Tay zaś rozkaz wypełnyły,
Hdy jey Obraz prenosyły,
Zmisca na misce.
Nim Lwow w swoich obszyrnostiach był założennyi
już obraz u Dominikanow sey położennyi
Od Konstancyi reczennoy,
W Syni swoiu Prosławiennoy
Leoni Sławnom.

(Двоязичні тексти українських пісень XVIII ст./ Подав Щурат В.// ЗНТШ. Львів, 1921. Т. CXXXI.)

Завдання 55. Назвати праці Ф. Прокоповича і М. В. Ломоносова, в яких викладено творчі настанови щодо розвитку мови та літератури.

Завдання 56. Пояснити, який вплив на культуру України (зокрема, на її літературну й мовну практику) мали реформаторська діяльність Петра І, філософські та наукові ідеї М. Ломоносова, О. Радіщева, творчість А. Кантеміра, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, М. Новикова, Д. Фонвізіна, М. Карамзіна та ін.

Завдання 57. Вивчивши наведені схеми, пояснити, у чому полягала реформа алфавіту, здійснена Петром І, яка її роль в історії східнослов'янської писемності, з'ясувати, чи були на Україні спроби такої реформи до Петра І.

Завдання 58. Розповісти про діяльність випускників Києво-Могилянської академії (Ф. Прокопович, Д. Туптало, Є. Славинецький, С. Полоцький, Є. Яворський, М. Козачинський та ін.) за межами України.

Вправа 63. Назвати працю (і дату її написання) М. В. Ломоносова, у якій викладено теорію про три стилі. Прочитавши наведені далі положення з цієї праці, навести приклади-зразки писемних пам'яток української літературної мови кінця XVII — XVIII ст., написаних близько до високого, середнього чи низького стилів. Пояснити, якою щодо виразності була стильова манера авторів чи переписувачів названих пам'яток.

ТИМОШИК

Рис. 13. Алфавіт Петра I.
(*Рівник М. Г.* Письмо і шрифт. К., 1976).

«Как материи, которые словом человеческим изображаются, различествуют по мере разной своей важности, так и российский язык через употребление книг церковных по приличности имеет разные степени: высокий, посредственный и низкий. Сие происходит от трех родов речений российского языка.

К первому причитаются, которые у древних славян и ныне у россиян обыкновенно употребительны, например: *бог, слава, рука, ныне, почитаю.*

Ко второму принадлежат, кои хотя обще употребляются мало, а особливо в разговорах, однако всем грамотным людям вразумительны, например: *отверзаю, господень, насажденный, взыскаю.* Неупотребительны и весьма обветшалые отсюда выключаются, как: *обаяю, рясны, овсюда, сене* и сим подобные.

К третьему роду относятся, которых нет в остатках славенского языка, то есть в церковных книгах, например: *говорю, ручей, который, пока, гибель.* Выключаются отсюда презренные слова, которых ни в каком штиле употребить непристойно, как только в подлых комедиях.

От рассудительного употребления и разбору сих трех родов речений рождаются три штиля: высокий, посредственный и низкий.

Первый составляется из речений славенороссийских, то есть употребительных в обоих наречиях, и из славенских, россиянам вразумительных и не весьма обветшалых. Сим штилем составляться должны героические поэмы, оды, прозаические речи о важных материях, которым они от обыкновенной простоты к важному великолепию возвышаются. Сим штилем преимуществует российский язык перед многими нынешними европейскими, пользуясь языком славенским из книг церковных.

Средний штиль состоять должен из речений, больше в российском языке употребительных, куда можно принять некоторые речения славенские, в высоком штиле употребительные, однако с великою осторожностью, чтобы слог не казался надутым. Равным образом употребить в нем можно низкие слова, однако остерегаться, чтобы не опуститься в подлость. И, словом, в сем штиле должно наблюдать всевозможную равность, которая особливо тем теряется, когда речение славенское положено будет подле российского простонародного. Сим штилем писать все театральные сочинения, в которых требуется обыкновенное человеческое слово к живому представлению действия. Однако может и первого рода штиль иметь в них место, где потребно изобразить геройство и высокие мысли; в нежностях должно от того удаляться. Стихотворные дружеские письма, сатиры, эклоги и элегии сего штиля должны держаться. В прозе предлагать им пристойно описания дел достопамятных и учений благородных.

Низкий штиль принимает речения третьего рода, то есть которых нет в славянском диалекте, смешивая со средним, а от славенских обще не употребительных вовсе удаляться по пристойности материй, каковы суть комедии, увеселительные эпиграммы, песни, в прозе дружеские письма, описание обыкновенных дел. Простонародные низкие

тимошик

слова могут иметь в них место по рассмотрению. Но всего сего подробное показание надлежит до нарочного наставления о чистоте российского штиля».

(*Ломоносов М. В.* Полн. собр. соч.: В 12 т. Труды по филологии. М.; Л., 1952. Т. 7).

Запитання: 1. Де вперше в світовій культурі започатковано теорію про три стилі мовлення?

2. Хто з українських письменників XVII ст. докладно розтлумачив античне вчення про стилі і тричленну побудову промови та в якій праці?

3. Хто з українських діячів практично дотримувався стильової диференціації засобів мови ще до Ломоносова? (Навести приклади).

4. У чому суть стильової диференціації мови, розробленої М. В. Ломоносовим?

Вправа 64. Визначити основу мови творів І. Некрашевича. З'ясувати, з якими творами зближується мова творів цього поета і яке місце посідають у ній діалектні живомовні елементи. Пояснити, чим зумовлювалися визначені вами особливості мови творів І. Некрашевича.

ИСПОВѢДЬ

1789 года февраля — дня

Духовник (*к кающемуся человѣку*)

Се, чадо духовное, бог здѣ есть пред нами,
Толико оскорбленный нашими грѣхами.
Коликія ты грѣхи чувствуеш собою
Сотворенные пред ним вражьею злобою?
Обяви без утайки мали и велики,
Всегда бо мы грѣшни всѣ, яко человѣки,
Раз что либо зло сказать, здѣлать иль помыслить,
Вѣчно, а то ж, все грѣшим, что и не исчислить.
Беззаконія всегда твори, хоть неради,
А не каявшись за то быть должно во адѣ.
Я пастир души твоей,— не скрый предо мною
Ничего, чим когда бог оскорблен тобою.

Исповѣдающійся человѣк

Що ж, як коли согрешу, я не так, як люде,
Що іншій ледащо, да ще й завтать буде.
А я хлѣба да соли не збавив нѣкого;
А бѣлше яких грѣхов? нечуюсь ничого.
Горую та бѣдую; хоч хлѣба не маю,
А нѣколи нѣкого я не позываю
Ой, чи я ж бы бѣдовав, як тепер бѣдую,
Як бы хотѣв грешити, занять реч чужую.
. . . . . .

Духовник (*к женщинѣ*)

Говори ж еще и ты, что ты согрѣшила,
Чим случайно и когда бога оскорбила,
Различніи суть грѣхи, многи и велики,
Коим повинніи всѣ жены и человѣки.
Ѣздила ль когда вездѣ ворожки искати,
Щастливое мѣсто б знать на постройку хаты?
Шутки кощунные ль ты в вѣселлях творила,
Иль и болше чим скежи, и как ты грѣшила?

Женщина

Нѣ, отченку, я чесна, й роду не такого,
Як иншее бувае матки й сщя злого.
А мене бо навчили отец муй и мати
Колядувок й щедрювок й бога зухваляти.
Говѣю я що року, пятонку шаную.
Нѣ ѣм, нѣ пью, не роблю до вечора в гую.
От бризнуло на губу, як сыр откидала,—
Чого я не робила, ввесь рот полоскала,—
Іесусе, прости мене, грѣшную такую!
А булше я на собѣ нѣчого не чую.

Духовник

Един бог есть без грѣха,— что ты се говориш? —
А мир весь во злѣ лежит, и ты тожде твориш.

Женщина

Развѣ ты, паночечку, по собѣ се знаеш,
Що ты у мене грѣхюв так довго питаеш?

ЯРМАРОК

Хвилон и Хвеско

Хвилон

Ой дай здоров, Хвесько, що ты ярмаркуеш?
що добре тут продаеш, або що купуеш?

Хвеско

Та мовчи, бра Хвилоне; продаю свою клячу.

Хвилон

А ну, бра, за що ты збув ту шкуру собачу?

Хвеско

Та още, за пив пета изопхав насилу,
аделе купив собѣ за пов шта кобылу.

ТИМОШИК

Хвилон

Яж тобѣ давно казав; годи въ держати:
сѣна зовсѣм не якусит и стала хромати.

Хвеско

Э, добре, бра, що тобѣ усюди шанцое,
усяк не лиха хоче, коли що купуе.
Да не всякому пайдить, хоч и переплатиш,
не тѣлко не заробиш, але й ще утратиш.

ЗАМЫСЛ НА ПОПА

А що свату Охрѣме! Нумо лишен гадати.
Як-бя то нам свого попа в шоры вбрати.
Гет вѣн силомѣщю влѣз в нашу парофѣю,
Та пѣди-ж ты, як над нами крутит веремѣю.
Чого наши батьки и дѣды не чували,
Та щоб мы ему те на сповѣди слебезовали.
Та ще ж то выдумав яку затѣю,
Щоб мы давали дѣтей у ваванцію.

Охрѣм

Гет я ж вам казав: не дуже лишь вы на ту оковитку.

Свирид

Хрѣн-же его вгадае, що добрым казався здѣтку.

Харко

Нема и на свѣтѣ, як наш пѣп був старый,
Що и досѣ згадуе великій и малый...

Дяк

Почтенные міряне! заволте казати;
Чорнилниця готова, что будем писати?

Феско

Пиши, пандяче, що пѣп нам не велить играти в карти
И що вѣдняв у дѣтей усѣ дѣтскѣ жарти,
Дѣвкам не велить ходить на вечорницѣ,
Хиба-ж им небогам постриглися у чорницѣ.
Парубкам не велить с дѣвками гуляти,
По чѣм-же им буде молодость згадати?
Наказав праздникѣв, що з пѣвкопы буде,
И щоб жодне свято до церкви ходили люде
. . . . . .

Луцко

Хоть е за що, хоть нема, то й сажае в куку...

Артем

Тай мене самого в куку пригрунцовав,
Що тѣлко смѣявся, як вѣн казань казав...

ПИСЬМО, НАПИСАННОЕ К ІВАНУ ФИЛѢПОВИЧУ

Напрасно между людми тое слово сливет,
что поп, что видит в' людей, тотчас в' харман берет.
Ибо не вездѣ оно силу ту имѣет.
Собственнаго бо другой защитить не смѣет.
А чтоб чуждое что взять, то во вся опасен,
и людскій бо поговор честным всегда страшен.
Вашець же, видно, не поп, також ни попович,
но совсѣм прост человѣк, Іван Филѣпович
Да не простую должность на себя пріймаеш
и завременно уже дѣйствовать вчинаеш...

ПИСЬМО, ПИСАННОЕ К ГНѢДИНСКОМУ СВЯЩЕННИКУ ...

Отец Іван,
Петро й Степан
з своими жѣнками,
просим до нас,
хотя на час,
пріѣхать Святками;
Будем гулять
и зухвалять
рожденного Бога —
уже от вас
просто до нас
зроблена дорога.
Заспѣваем
хоть над чаем,
выпьем калинювки;
поговорим,
что сотворим,
тут же з нами й жѣнки
. . . . . .
Писав Іван,
бо вмѣе сам —
навчився у школѣ.
Годѣ писать;
як прозывать —
вѣн вам всѣм знакомый.

(Хрестоматія давньої української літератури).

ТИМОШИК

Запитання: 1. Яких ще поетів кінця XVII—першої половини XVIII ст. ви знаєте?

2. У творчості якого поета поєднувалися латинсько-польська і слов'яно-українська мовна практика? Чим зумовлювалась така практика? Які твори написав поет? Яке значення мала його діяльність для української літератури і мови?

3. Чим зумовлювалась мовностилістична строкатість мови переважної більшості поетів XVII—XVIII ст.?

4. На творчості яких поетів позначився вплив теорії трьох стилів М. В. Ломоносова? У чому цей вплив проявився?

Вправа 65. Здійснити стильову класифікацію (високий, середній, низький стиль) творів або мовних засобів у межах одного твору Г. С. Сковороди. Пояснити традиційність і новаторство творчості цього визначного письменника. Аргументувати відому тезу про те, що Г. Сковорода — останній представник старої і передвісник нової української літературної мови. З'ясувати, мова яких його творів традиційно була макаронічною та у чому це виявилося.

САД БОЖЕСТВЕННЫХ ПѢСНЕЙ ...

Песнь 9-я

Голова всяка свой имѣет смысл;
Сердцу всякому своя любовь,
И не однака всѣм живущим мысль;
Тот овец любит, а тот козлов,
Так и мнѣ вольность одна есть правна.
И безпечальный, препростый путь,
Се — моя мѣра в житіи главна;
Весь окончится мой циркуль тут ...

Песнь 10-я

Всякому городу нрав и права;
Всяка имѣет свой ум головл;
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков,
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума.
Петр для чинов углы пянскіи трет,
Федька — купец при аршине все лжет,
Тот строит дом свой на новый манѣр,
Тот все в процентах, пожалуй, посмѣры!
А мнѣ одна только в свѣтѣ дума,
А мнѣ одно только не йдет с ума
. . . . . .

Песнь 8-я

Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнѣзда высоко!
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравке.
От ястреб над головою
Висит, хочет ухватить,
Вашею живет он кровью,
От, от! кохти он острит!
Стоит явор над горою,
Все кивает головою.
Буйны вѣтра повѣвают,
Руки явору ламают.
А вербочки шумят низко,
Волокут мене до сна.
Тут течет поточек близко:
Видно воду аж до дна.
На что ж мнѣ замышляти,
Что в селѣ родила мати?
Нехай у тѣх мозок рвется,
Кто високо в гору дмется,
А я буду себѣ тихо
Коротати малый вѣк.
Так минет мене все лихо,
Щастлив буду человѣк.

ПОХВАЛА АСТРОНОМИИ

Щасливы, кои тщились еще в вѣк старинній
Взвесть ум висцр и примѣчать звѣздних бѣгов чины
Можно вѣрить, что они, всы земніи здоры
Оставя, взойшли сердцем в небесніи горы,
Не отвлекло сердец их угодіе плоты,
Ни воинскіи труда, ни штатскы заботы,
Ни вѣтренная слава, ни праздніи честы,
Ниже безмѣрних богатств приманчивы лесты...

БАСНИ ХАРЬКОВСКІЯ

Басня I

СОБАКИ

В селѣ у хазяина жили двѣ собаки. Случилось мимо ворота проѣжжать незнакомому. Одна из них, выскочив и полаяв, поколь с виду ушел, воротилась на двор.

ТИМОШИК

— Что тебѣ из сего прибыло? — спросила другая.

— По крайней мѣрѣ, не только скучно,— отвѣчала она.

— Вить не всѣ ж,— сказала разумная,— проежжіе не таковы, чтоб их почитать за непріятелей нашего хозяина, а то бы я и сама должности своей не оставила, несмотря на то, что прошедшей ночи нога моя волчьими зубами повреждена. Собакою быть дѣло не худое, но без причины лаять на всякого дурно.

Сила. Разумный человѣк знает, что охуждать, а безумный болтает без разбору.

Басня 4

ГОЛОВА И ТУЛУБ

Тулуб, одѣт в великолѣпное и обширное с дорогими уборами одѣяніе, величался пред Головою и упрѣкал ей тѣм, что на нея ни десятая доля не исходит в сравненіи его великолѣпія ...

— Слушай, ты, дурак! Если может помѣстится ум в твоем брюхѣ, то разсуждай, что сіе дѣлается не по большому твоему достоинству, но потому, что нелзя тебѣ столь малым обойтится, как мнѣ — сказала Голова.

Фабулка сія для тѣх, которыи честь свою на одном великолѣпіи основали.

(Хрестоматія давньої української літератури).

НАРКІСС

...О лицемѣры! Не по лицу судите, но по сердцу. Ей! Сонце есть источником. Како же не и человѣк божій сонцем? Сонце не по лицу, но по источничей силѣ есть источником. Тако и человѣк божій, источающій животворящія струи и лучи божества непущающій, есть сонцем не по солнечному лицу, но по сердцу. Всяк есть тѣм, чіе сердце в нем: волчее сердце есть истинный волк, хотя лице человѣчее; сердце боброво есть бобр, хотя вид волчій; сердце вепрово есть вепр, хотя вид бобров. Всяк есть тем, чіе сердце в нем. Но лицемѣры бодут рогами упорно. Да будет-де сіе тако здраво. Обаче-де человѣку преобразитися в лицо сонцово отнюдь невозможно. Лице-де и сердце разнь [...] Право, право судите! И я сужу: Отнюдь невозможно. Да и кая полза? Вид бобров не творит волка бобром. О глухіи лицелюбцы! Внемляте грому сему: «Плоть ничто же, дух животворит».

РАЗГОВОР, НАЗЫВАЕМЫЙ АЛФАВИТ, ИЛИ БУКВАРЬ МИРА

Лонгин. Я, напротив того, с удовольствіем дивлюся, коль сладок труждающемуся труд, если он природный. С коликим веселіем гонит зайца борзая собака! Кой восторг, как только дан сигнал к ловлѣ!

Сколько услаждается трудом пчела в собирании меда! За мед ея умерщвляют, но она трудитись не перестанет, поколѣ жива. Сладок ей, как мед, и слаже сота труд. К нему она родилась. О боже мой! Коль сладкій самый горькій труд с тобою.

Григорій [...]

Мертва совсѣм душа человѣческая, не отрѣшенная к природному своему дѣлу, подобна мутной и смердящей воде, в тесноте заключенной. Внушал я сіе непрестанно молодцам, даби испытывали свою природу. Жалко, что заблаговременнѣе отцы не печатлѣют сего в сердцѣ сыновям своим. Отсоду-то бывает, что воинскую роту ведет тот, кто должен был сидеть в орхестрѣ.

...Самое изрядное дѣло, без сродности дѣлаемое, теряет свою честь и цѣну так, как хорошая пища дѣлается гадкою, пріемлемая из урынала. Сіе внушает предревняя старинных вѣков пословица оная: «От врагов и дары — не дары». И слаже мела сія руская притча: «Гдѣ был? — у друга.— Что пил? — Воду, слаже непріятельского міоду».

ТРАКТАТЫ, ДІАЛОГИ, ПРИТЧІ

...Из суевѣрій родились вздоры, споры, секты, вражды междусобныя и страшная, ручная и словесная войны, младенческіе страхи и проч. Нѣт желчнѣе и жестоховыйнѣе суевѣрія и нѣт дерзновеннѣе как бѣшенность, разженная слѣпым, но ревностным глупаго невѣрія жвром тогда, когда сія ехидна, предпочитая нелѣпыя и нестаточныя враки над милость и любовь и онѣмѣв чувством человѣколюбія, гонит своего брата, дыша убійством, и сим мнится службу приносить богу.

...Все преграждаемое законом блаженныя натуры есть тѣм не полезное, чем не возможное, а чем полезное, тѣм возможное. По сему— то благословенно царство ея и дивным вкусом дышет сіе слово Епикурово: «Благодареніе блаженной натурѣ за то, что нужное здѣлала нетрудным, а трудное ненужным».

Востать противу царства ея законов — сія есть нещасная исполинская дерзость, люблящая преграждение, невозможность и безполезность, а супостат пользѣ.

ПРЕДДВЕРІЕ, ИЛИ КРИЛЬЦО

Пустынник обитал в глубоком уединении. Он каждый день при восхожденіи солнца всходил в пространный вертоград. В вертоградѣ жила прекрасная и чрезчур смирная птица. Он любопытно взирал на чудныя свойства оныя птицы, веселился, ловил и тѣмь нечувствительно провождал время. Птица, нарочно близко садясь, куражила ловлю его и казалась тысячу раз быть в руках, но не мог ее никогда воймать. «Не тужи о сем, друг мой, сказала птица, что поймать не можешь. Ты станешь вѣк меня ловить на то, чтоб никогда не уловить, а только забавляться». Когда-то приходит друг его. По привитаньи завелась

ТИМОШИК

дружеская бесѣда. «Скажи мнѣ, спрашивает гость, чем ты в дремучей твоей пустынѣ забавляешься? Я бы в ней умер от скуки...» Но пустынник: «Скажи-де прежде, что тебе веселит в общежительствѣ? Я бы в нем умер от грусти...» — «Моих забав три родника,— гость отвѣчал.— 1) оказываю по силѣ домашним моим и чужим благодѣянія; 2) хорошее благосостояніе здравія; 3) пріятность дружескаго общежительства...» — «А я,— сказал пустынник,— имѣю двѣ забавы птицу и *начало*. Я птицу всегда ловлю, но никогда не могу ее поймать. Я имѣю шелковых тысячу и один фигурных узлов. Ищу в них *начало* и никогда развязать не могу...»

«Мнѣ твои забавы,— говорит гость,— кажутся дѣтскими. Но если они невинны, а тебе веселить сродны, я тебѣ прощаю». И оставив друга с забавным его *началом*.

В ВЕЩАХ МОЖНО ПРИМѢТИТЬ ВѢЧНОСТЬ

...Взглянем на землю и на около нас находящееся. Мѣлочный звѣрочок мыш, вкравшаяся за дорожним припасом в коляску, бѣшенную рысть самых буйных лошаков приводит в слабость и истомленіе. Взглянь на слабосильного звѣрька — человѣка. Он водит медведя и слоны. Взглянь на маленькую компасную коробочку и на малую часть корабля — на его руль. Он правит теченіе, а тая указывает путь. Маленькая искра разоряет городскія стѣны. Из крошечнаго зѣрна выходит толикая яблонь. Легонькій воздушный шум есть испущенное из уст слово, но оно часто или смертно уязвляет, или в кураж приводит и оживляет душу. Малая птица — петух пугает льва, а мыш — слона. Невидная пружина в составѣ движет всю часовую машину. Неосязаемая в циркулѣ точка источником есть всѣх фигур и машин. Десятифунтная машинка ворочает стопудную тяжесть. Соломяный крутѣнь разбивает кремень. Ничтожная гражданских законов бумажка содержит гражданство в тишинѣ. Отцовская старость владѣет жестоковыйными рабами и буйными сынами...

ДО ВАСИЛЯ МАКСИМОВИЧА

(Харків, місцевий (?) друга половина 1764 р.)

Любезной друг Василь Максімович!

Слава человѣку неоцѣненное есть сокровище. Справедливо мы дѣлаем, что богатство, чесно собранное, сохраняем или похищенное вискиваем. Та ж справедливость требует от нас, дабы мы честными дѣлами наживали и сохраняли себѣ славу, а похищенную клеветничимы кохтями опять возвратить себѣ старались. Вы, друг мой, думаю, повѣрите, коль злобних я имѣю оглаголников. Если бы они обичнія мнѣ беззаконія приписивали, сносно бы было. Но сіи немилосерднки толь неограниченным дышут на мене язіковредіем, что, кромѣ чрезвичайной моих нравов порчи, от них проповѣдуемой, дѣлают мене душегубителем, іли еретіком, и по сей причинѣ запрѣщают подкомандным своим слушать моих разговоров. Сего я не терпя здѣлал краткое очищеніе, которое Вам, другу моему, посилаю. Оно хотя лаятельних их челюсти заградить не может, однак, думаю, по нѣсколко здѣлает косноязичнимы, дабы незлобивіи и правіи сердца менш от сего соблазнов претерпѣвали.

Друг ваш *Григорій Сковорода.*

(Сковорода Григорій. Повн. зібр. тв.: У 2-х т. К., 1973).

З а в д а н н я 59. Назвати твори художнього письменства XVIII ст. (і їхніх авторів), написані у високому, середньому і низькому стилях. Пояснити, які мовні засоби використано в них для створення цих стилів.

З а в д а н н я 60. Розповісти про рукописну граматику XVIII ст. А. Копака (див. дослідження Й. О. Дзендзелівського).

З а в д а н н я 61. Пояснити, у чому проявились гострі суперечності між літературною мовою (обома її типами) кінця XVII—XVIII ст. і розмовною практикою. З'ясувати особливості «простої» мови цього періоду і мови слов'яно-української, пояснити причини занепаду «простої» мови і втрати значення мови слов'яно-української.

З а в д а н н я 62. Визначити специфіку мови перекладної літератури кінця XVII—XVIII ст.

Запитання: 1. Які вимоги до української літературної мови ставила нова історична епоха — епоха початку формування української нації, що припадає на кінець XVII ст.?

2. Чому в нових суспільно-історичних умовах не могла функціонувати стара українська літературна мова?

3. Які факти мовної практики свідчать про інтенсивний занепад старої літературної мови і початок формування нової літературної мови на народній основі?

4. Яку роль у засвоєнні літературної мови широкими верствами населення після приєднання України до Росії почали відігравати початкові школи?

5. Чим зумовлювалася стилістична строкатість мови кінця XVII—XVIII ст.?

6. Яке місце в мовно-художній і діловій практиці посідали живомовні діалектні елементи?

Вправа 66. Пояснити традиції і новаторство мови «Странствований» В. Григоровича-Барського і співвідношення її з народнорозмовною і літературною мовою інших жанрів XVIII ст.

ВАСИЛЬ ГРИГОРОВИЧ-БАРСЬКИЙ
СТРАНСТВОВАНІЯ. 528

... Сего ради, бога на помощ призвавши, ідохом спішно з вышше помянутым священиком і возшедши на верх тая гори, на нем же польская убо кончається, венгерськая же начинається граница. Тамо

ТИМОШИК

одпочивши мало, видіхом облаки сице низько ходящії, які і главам нашим касахуся. Таможде недалече отстоящую видіхом найвысочайшую гору з многими снігами, ім же би і неприлично було бути тогды в літное время, но понеже висока єсть зіло, того ради всегда на ней хлади обрітаються. Повістоваху же нам мнозі, яко тамо снізи многолітні суть в вертепах криющіїся, сніг бо ветхий лежить до нового, тойжде до второго і паки третій до іного, і тако нікогда же до конца ісчезнути не могуть. Ми же, видівши таковое разнство стихій і божію сіе смотрінію восписавши, пойдохом оттуда долу обонь полгори Бескида існіидох невредими на землю венгерскую. Богу тогда смирившу к нікоєму властелину всякое розбойническое зло. По сем розлучихомся з оним священиком, провождающим нас, і путшествовахом паки самі чрез міста, в которих народ кроткое і тісное одіяніе імат, і язик удивительний, єго же ми могохом розуміти отнюд. Прешедши убо дня того три милі, досніхом к весі, нарицаемой Грушев.

(*Григорович-Барський В.* Странствованія // Українська література XVIII ст. К., 1983).

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Галятовський І. Ключ розуміння / Підгот. тексту Чепіги І. П. К., 1985.
Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. К., 1987.
Жанри і стилі в історії української літературної мови / відп. ред. Єрмоленко С. Я. К., 1989.
Лущенко Ю. М. Літопис Граб'янки в працях дожовтневих дослідників // Радянське літературознавство. 1988. № 8. С. 64 71.
Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. К., 1990.
Українське літературне барокко. К., 1987.

Розділ III

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Літературна мова з кінця XVIII — до 40-х років XIX ст.

Завдання 63. Пояснити суспільно-історичні, економічні та культурно-психологічні умови формування української нації, з'ясувати, чи мав цей процес свої особливості на різних територіях України.

Завдання 64. Назвати три діалектні типи, які намітилися в українській мові ще в XVI—XVII ст. Пояснити, чому саме говірки середньої Наддніпрянщини лягли в основу загальнонародної національної мови.

Запитання: 1. Яким був стан викладання української мови у початкових школах, в університетах і ліцеях в кінці XVIII — першій половині XIX ст.?

2. Які вищі навчальні заклади цього періоду Вам відомі, яким було в них викладання? Яка доля Києво-Могилянської академії?

3. Які журнали та альманахи виходили в цей період?

4. Які зміни у стильовому використанні народної мови намітилися наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?

5. Чим зумовлювалось посилення інтересу до народної творчості?

Завдання 65. Назвати збірки народних пісень, виданих у першій половині XIX ст., їхніх упорядників і перших дослідників. Пояснити, яку роль відіграла народна творчість у художній практиці тогочасних і наступних письменників (навести конкретні літературні факти, назвати прізвища митців).

Вправа 67. Охарактеризувати лексичні, словотвірні та граматичні особливості народнопісенної мови, зафіксовані в першій половині XIX ст., порівняти їх з піснями «Про Стефана воєводу» та «Про козака і Кулину», з старовинними піснями, які співають тепер, і з'ясувати мовні традиції народної пісні, їх зв'язок з літературними нормами.

тимошик

ПІСНІ ЗІ ЗБІРКИ М. МАКСИМОВИЧА

Пѣсня весѣльная

(т. е. свадебная)

Закувала зозуленька
у садочку,
Похиливши головоньку
Икъ листочку:
Ой не буде садъ зимою
Зеленѣти,
Только буде зъ-подъ снѣжечку
Листъ чорнѣти!
А якъ буде да лѣтечко
Да й тепленьке,
Так и буде садовинка
Да й рясненька!
Заплакала дѣвчинонька
У свѣтлицѣ,
Прихиливши головоньку
До скамницѣ:
Ой чи буде такъ у свекра
Якъ у батька?
Ой чи пустить на улицю
Погуляти? [...]
Лихій свекоръ погуляти
Да не пустить;
Ой хоть пустить молодую
Да й пригрустить:
Иди, иди — дитя мое —
не барися:
У сѣнечки, за дверички —
Да й вернися!
Увойшовши у свѣтлоньку
Поклонися:
Ой спасибі, мой батеньку,
Погуляла —
У сѣнечкахъ, на дверечкахъ
Постояла,
И челядина у вочи
Не видала.

VII

У низъ иду — вода несе;
Зъ низу иду — бѣда жене.
Жалкуется Лиманъ морю,
Що Днѣпръ робить свою волю:
Свои горла прочищае,
Лиманови закидае [...]

(Українські пісні, видані М. Максимовичем. К., 1962).

ПІСНЯ

(з граматики О. Павловського)

Гомінъ, гомінъ по дуброві;
Туманъ поле покрываѣ,
Мати сына прогоняѣ.
Піди, сыну, прічъ відъ мене!
Нехай тебе турки візьмуть.
Мене, нене! Турки знають.
Дорогімы кіньмы знаділяють.
Гомінъ, гомінъ по дуброві,
Туманъ поле покрываѣ,
Маты сына прогоняѣ:
Піди, сыну, прічъ відъ мене!
Нехай тебе Орда візьме,
Мене, нене! Орда знаѣ,
Дорогімы сукнямы наділяѣ.
Гомінъ, гомінъ по дуброві...
. . . . . .

(Грамматика малороссійськаго нарѣчія / Сочин. Павловского Ал. СПб., 1818).

Запитання: 1. У чому полягає взаємозв'язок понять «стара літературна мова» — «нова літературна мова»?

2. Чому зачинателем нової української літературної мови вважається І. П. Котляревський? У яких жанрах до І. Котляревського закладались її основи?

3. Як пов'язана мова творів І. П. Котляревського з живою народнорозмовною мовою?

Вправа 68. Прочитати уривки першодруків і сучасного видання «Енеїди» І. П. Котляревського, порівняти фонетичні й морфологічні риси мови письменника з сучасним їх відтворенням і зробити висновок про співвідношення традиційних та сучасних нормативних явищ, відображених у текстах.

УРИВКИ З «ЕНЕЇДИ» І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО

За списком 1794 р.

1.70 Тепер Еней убрався в пекло;
прійшов зо всѣмъ на инчій свѣтъ:
тамъ все ложовкло и поблекло,
зеленого нычого нѣтъ,
тамъ тилько туманы велыкы,
там чуты жалобные крыкы
там мука грѣшнымъ не мала.
Еней съ Сивиллою глядѣлы,
Якіи муки тут терпѣлы,
якая кара всѣмъ була.
Смола тамъ въ бездвѣ клокотѣла,
игралася, а въ казанахъ
жывыця, сѣрка, нефть кыпѣла,
палавъ огонь! велыкій страхъ!
въ смолѣ сѣй грѣшныкы сыдѣлы
и на огнѣ пеклысь, горѣлы,
хто якъ за вицо заслуживъ.
Перомъ не можно напысаты,
не можно и въ казкахъ сказаты,
якихъ було багацько дывъ.

тимошик

72 Панивъ за те тамъ мордовалы
и жарылы зо всѣхъ бокивъ,
що людямъ льготы недавалы
и ставылы ихъ за скотивъ;
за те воны дрова возылы,
въ болотахъ очеретъ косылы,
носылы въ пекло на пидъ палъ.
. . . . . .
119 Ни холодно було, ни душно
а саме якъ безъ сѣряка.
И весело тамъ и не скушно,
на велыкоднихъ якъ святкахъ;
колы кому що захотѣлось,
то тутъ мовъ зъ неба и вродылось
От-такъ то добри тутъ жылы!
Еней се зрѣвшы дывовався,
и тутъ ягы своей спитався
Зъ якихъ си праведни булы.
. . . . . .

(Хрестоматія з історії української літературної мови).

За списком 1969 р.

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд,
Там тілько тумани великі,
Там чутні жалобнії крики,
Там мука грішним не мала,
Еней з Сівіллою гляділи,
Якії муки тут терпіли,
Якая кара всім була.

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах.
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сії грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли
Хто як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати.
Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.
. . . . . .
Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На великодних як святках;
Коли кому що захотілось,
То тут як з неба і вродилось;
От так-то добрі тут жили.
Еней, се зрівши, дивовався
І тут яги своей спитався,
Які се праведні були.

(*Котляревський І. П.* Твори: У 2 т. К., 1969. Т. 1.).

Вправа 69. Зробити порівняльний аналіз мови вибраних уривків «Енеїди» і «Наталки-Полтавки» І. П. Котляревського. Визначити традиції і новаторство письменника у використанні лексичних (визначення фонетичних і граматичних особливостей можливе за першодруками) мовних засобів.

«Енеус ностер магнус панус
І славний *троянорум* князь,
Шмигляв по морю як *циганус*,
Ад те, о рекс! прислав пунк нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш *капут* не загине
Перміттте жить в землі своей,
Хоть за пекунії, хоть *граціс*,
Ми дякувати будем *саціс*
Бенефеценції твоей.
. . . . . .
Вели *акціпере* подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене:
Се килим-самольот чудесний.
За Хмеля виткався царя,
Літа під облака небесні,

тимошик

До місяця і де зоря;
Но можна стіл ним застилати,
І перед ліжком простилати,
І тарадайку закривать.
Царівні буде він в пригоду,
І то найбільш для того году,
Як замуж прийдеться давать.
Ось скатерть шльонська нешпетна,
Її у Липську добули;
Найбільше в тім вона прикметна,
На стіл як тілько настели
І загадай якої страви,
То всякі вродяться потрави,
Які на світі тілько есть:
Пивце, винце, медок, горілка,
Рушник, ніж, ложка і тарілка.
Цариці мусим сю піднесть.

За списком 1809 р.

Но у Троянського народу
За шагъ алтына не проси;
Хто москаля объѣхавъ вроду?
А займешъ,— ноги уноси.
Завзятого Троянци кштальту,
Не струсять ни чіого гвалту
И носа хоть кому утрутъ;
И нянчину всю рать розбили,
Скаличили, роспотрошили
И всѣхъ въ тѣсный загнали кутъ.
Въ сіе-то нещасливе время
И въ самый штухобочный бой;
Троянске и Латинске племя
Якъ умывалося мазкой;
Прибѣгъ гонець съ письмомъ къ Латину,
Нерадостну привизъ новину,
Князь Турнъ іому войну писавъ;
Не въ пиръ, бачъ, запрашав напитись,
А въ поле вызывавъ побитись,
Гонець и на словах додавъ:
«Царю Латине неправдивий!
«Ты слово царскее зламавъ;
«За те узолъ дружелюбивый
«На вѣки съ Турномъ розирвавъ.

Явление 4

Петро и Микола

Петро. Се старший в вашім селі?

Микола. Який чорт, він живе тільки тут, бач, возний — так і бундючиться, що помазався паном. Юриста завзятий і хапун такий, що і з рідного батька злупить!

Петро. А то, другий?

Микола. То виборний Махогоненко: чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не носій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже.

Петро. Так він штука! Кого ж вони висватали?

Микола. Я догадуюсь: тут живе одна бідна вдова з дочкою, то, мабуть, на Наталці возний засватався, бо до неї багато женихів залицялись.

Явление 5

Петро *(один)*. Чотири годи уже, як розлучили мене з Наталкою. Я бідний був тоді і любив Наталку без всякой надежды. Тепер, каживши кровавим потом копійку, спішив, щоб багатому Терпилові показатись годним його дочки; но вмісто багатого батька найшов мать і дочку в бідності і без помочі... Все, здається, близило мене до щастя; но, як на те, треба ж опізнитися одним днем, щоб горювати во всю жизнь! Кого безталання нападе, тому нема ні в чом удачі. Правду в тій пісні сказано, що сусідові все удається, всі його люблять, всі до його липнуть, а другому все як одрізано *(Поет)*.

У сусіда хата біла ...

. . . . . .

Явление 7

Те же и Возный.

Возный. Що ти тут, старосто мій — тее-то як його — розглагольствуєш з пришельцем?

Выборный. Та тут диво, добродію; сей парнята був у театрі та бачив комедію і зачав було мені розказовати, яка вона, та ви перебили.

Возный. Комедія, сиріч лицедійство *(к Петру)*. Продолжай, вашець...

Петро. На комедії одні виходять,— поговорять, поговорять та й підуть; другі вийдуть — те ж роблять; деколи під музику співають; сміються, плачуть, лаються, б'ються, стріляються, колються і умирають.

тимошик

Выборный. Так така то комедія? Есть же на що дивитись, коли люди убиваються до смерті; нехай їй всячина.

Возный. Они не убиваються і не умирають — тее—то як його — настояще, а тілько так удають іскусно і прикидаються мертвими. О, якби справді убивалися, то б було за що гроші заплатити!

Выборный. Так се тілько гроші видурюють. Скажи ж, братику, яке тобі лучче всіх полюбилось, як каже пан возний, лицемірство?

Возный. Не лицемірство, а лицедійство.

Выборный. Ну, ну! лицедійство...

(*Котляревський І. П.* Твори: У 2 т. К., 1969. Т. 2).

Запитання: 1. Що ви знаєте про роботу І. П. Котляревського в галузі правописного унормування української мови?

2. У чому полягає епохальне значення творів І. П. Котляревського для вироблення загальнонародної літературної мови?

3. Як співвідноситься загальнонародне і вузькодіалектне у мові творів І. П. Котляревського?

4. Які наукові праці про роль І. Котляревського в розвитку літературної мови вам відомі?

Вправа 70. Користуючись поданими далі текстами і знаннями текстів з курсу літератури, пояснити (наскільки це можливо за збереженими в наведених передруках рисами авторської мови), які риси мовної практики І. П. Котляревського наслідували Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, що нового вніс кожен письменник у літературну мову, які традиційні риси ще помітні у їхніх творах. З'ясувати співвідношення загальнонародного та діалектного елементів і пояснити причини з'ясованих явищ.

Г. Квітка-Основ'яненко

СВАТАННЯ НА ГОНЧАРІВЦІ

(Малороссийская опера в трех действиях)

Явление третье

Те же и Уляна, вышед за ворота и увидев Скорика, застыдилась и хочет воротиться.

Олексій. А іди, Улясю; а іді, галочко, сюди! Та не соромся. Се мій рідний дядюшка вернувся з походу (*Приводит ее к Скорику*). Ось розкажи йому, як ти мене любиш.

Уляна. Зділайте милость, уступітесь за мене, бідную, нещасную! Хотять мені світ зав'язати, хотять мене силою віддати за Стецька, за того дурного...

Скорик. Ах ти, девушка—девушка! Повези тебя у Францію, так би там тебя назвали мамзель; а у Туреччині — марушка, а у Расеї — девушка-зазнобушка! Я усе їх язики знаю. Ну как тебя аддать за Стецька, кагда ти любиш маво племянника!..

Уляна. Ох, батечку! Як же ви оце відгадали, що я його люблю?

Скорик (*хвастливо*). Ну, да так: не усьо спроста. Ходили таки па паходам, видали свету, та дешто і знаем. Ну, так ти любиш єво?

Уляна (*стыдливо*). Мені стидно сказати! Адже ви знаєте?

Скорик. Ну, Алексій тебя любіт?

Уляна (*скоро*). О! Про його скажу: він мене любить так, що і сказати не можна, і каже, що краще мене нема ні між селянами, ні між городянами. Я б і про себе сказала б вам, як я його люблю, так не годиться про се розказувати. Я тільки матері сказала, що люблю його дуже-дуже і що краще його і у всім Харкові нема. А вам сього не скажу.

Скорик. Што ж матушка? Каково чорта вона ретирується?

Уляна. Каже, що крепак. Боїться, щоб мене у селі не обіджали.

Скорик. Крепак? Та што ж за біда. Вана не ходила па свету, так нічаво і не знает. [...]

Олексій. Постарайтеся ж і об нас, дядюшка! Киньте Кандзюбенка, ходім до Шкуратки, та поговоріть, нехай не губить нас.

Уляна (*поет*).

Ой дядечку,
Голубчику,
Змилуйся надо мною!
Не дай мені,
Сиротині,
У яму іти живою!
Як рибонька без водиці,
Так я, сердешна, б'юся!
За дурного за Кандзюбу
Силує матусе!

(Квітка-Основ'яненко Г. Твори: У 8 т. К., 1969. Т. 2).

П. Гулак-Артемовський

РИБАЛКА

(Малоросійська балада)

Вода шумить!.. вода гуля!..
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і промовля:
«Ловіться, рибочки, великі і маленькі!»
Що рибка смик — то серце тьох!
Серденько щось Рибалочці віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. не зна він,— а сумує!
Сумує він,— аж ось реве,
Аж ось гуде,— і хвиля утікає!..
Аж — гулькі!.. з води Дівчинонька пливе
косу зчісує, і брівками моргає!..

ТИМОШИК

Вона й морга, вона й співа:
«Гей, гей! не падь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні щуки, ні лина!..
Нащо ти нівечиш мій рід і плід любенький?
Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жить із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько!
. . . . . .
Вода шумить!.. вода гуде...
І ніженьки по кісточки займає!...
Рибалка встав, Рибалка йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!..
Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлюп!.. За ним шубовсь вона!..
І більше вже нігде не бачили Рибалки!

III

Текла річка
Невеличка
Та й понялась морем.
Була радість
Хоч на старість,—
Та й залилась горем!
Нема пташки
Полінашки
Нема й співів рідних!
Полетіла,
Не схотіла
Тішити нас, бідних,
Ой ми, доню,
Твою долю
Не ганьбим, не гудим:
Будь щаслива
Добротлива,—
Та й ми в добрі будем.
Твої сміхи —
Нам утіхи
Поки тебе стане;
Твоє сонце
У віконце
І до нас загляне.
Смійся ж, серце,
Натщесерце,
Смійся і по страві:
Нехай пташку
Полінашку
Люблять у Полтаві.

БАТЬКО ТА СИН

(Байка)

«Ей, Хведьку, вчись! Ей, схаменись! —
Так панотець казав своїй дитині: —
Шануйсь, бо, далебі, колись
Тму, мну, зло, тло — спишу на спині!»
Хведько не вчивсь — і скоштував
Березової кашки,
Та вп'ять не вчивсь і пустовав
Побив шибки і пляшки:

І, щоб не скоштовать од батька різочок,
Він різку впер в огонь та й заховавсь в куток.
Аж батько за чуб — хіп! — і, не знайшовши різки,
Дрючком Хведька разів із шість оперезав!..
Тоді Хведько крізь слізки
Так батькові сказав:
«Коли б було знаття, що гаспидська дрючина
Так дуже дошкуля, то, песька я дитина,
Коли б я так робив:
Я б впер дрючок в огонь, а різки б не палив!»

(Гулак-Артемовський П. Твори. К., 1964).

Є. Гребінка

ВЕДМЕЖІЙ СУДЬ

(Друкується з фотокопії автографа байки)

Лисичка подала у судъ таку бумагу:
Що бачила вона якъ попелястий вйлъ
На паньскій вынниці пывъ, якъ мошенникъ, брагу,
Йвъ сйно и овесъ и силь.
Судьею бувъ Ведмйдь, вовкы булы пйдсудкы.
Давай воны іого по своему судить
Трохы не цйли суткы,
Якъ можно грйхъ такйй зробить!
Воно булобъ зовсимъ недыво
Колыбъ вйнъ йвъ соби мясиво
Ведмйдь сердито ставъ ревйть
А то винъ сйно изъ вовки завылы
Вйлъ щось почавъ бувъ говорить
Тасудьи рйчъ його зъ починку перебыли
Бо вйнъ ситенький бувъ. Итакъ опредйлыли
И приказали записать:
Понеже вйлъ признався попелястий
Що вйнъ изъ сино, силь, овесъ и всяки сласти,

(Передрук з автографа поезії).

«НАДПИСЬ К РИСУНКУ...»

Заквйчалася дивчина; стала край вихна,
Давъ богъ празникъ. Людямъ празникъ, а вона одна.
Изъ маленькимъ братомъ Йвасемъ; прибрана, в квиткахъ,
Дивиться, моя небога, на широкий шляхъ.
Батько вмеръ давно у неи, матери нема,
Тильки въ хати братъ маленький да вона сама,

тимошик

Більшъ ні племени нироду — все чужи кругомъ!
Тільки не объ тимь сумує дивка пидъ викномъ;
Тута, край викна прощався, цилувався винъ,
Чорнобрывый козаченько, як ихавъ за Динъ,
Обищався вернутися — вже пивроку е,
Якъ сумує дивчинонька, серденько мое!..
«Де мій милый? що винъ робить? де винъ забаривсь?
Може зъ иншою якою уже одруживсь!..»
Дума дивка; серцю важко, слози на очахъ,
И пустый простягсь далеко передъ нею шляхъ...

(*Гребінка Є.* Твори: У 5 т. К., 1957. Т. 1.).

Запитання: 1. Як реалізувалась у художній практиці кінця XVIII — першої половини XIX ст. спроба створити серйозний «середній» стиль?

2. У яких стилях функціонувала українська літературна мова, що сформувалась на народній основі?

3. У чому проявлявся зв'язок творчості письменників цього періоду з народнопоетичною творчістю?

Вправа 71. Пояснити характер строкатості мови «Зразків руського стилю», поданих М. Лучкаєм, зв'язок книжної мови з розмовною.

Зразки руського стилю

МУЖ и ЖЕНА

Мѹж, и жена не слагожоваліса и ꙗк то междѹ людьми бывать и за тридни едно ид дрѹгомѹ не проговарило, и хоть котрое завинило все жена была бита. В такіи час мѹж кош плести хотѣл на тенгерицѹ, и зато поиде алѣс, нарѹбать прѹта, иностружде рожда, обтеше лаци, и принесе домѹ, верже сред хижи. Роскладе проверчѹе лаци, набіе жерда, и почне кош плести, коли искончав, скрестчав: Аттак! а жена из прилѣчка проговарит: а вонка ꙗк (большій бо быв, ꙗк быбыв на дверѣ мѣстилса) тогды мѹж: а ты собако: чом есми скорше не повѣла. Сновѹ біи женѹ. Свадливый человѣкъ всегда найдет причинѹ свадитиса.

ЛЕВ, Й МЕ̂ДВѢДЬ

Лев, и Медвѣдь пошли на ловлю, и имили Серна, обоми хотѣли цѣлое Серна. Из слова на слово свадирися, и так побилися что маиже крем пари при сернати выверніліся. Лишка тѹды идѹча, видит, же ни еден не рѹшався, по малѹ приближится, и оухватит Серна, и ѿбѣгне сним, тогды Медвѣдь проговарить: видиш лве, мы трѹдилися, а лишка погодѹеса. И так правда правдов остане, где двоми бадетса третіи радѹеса.

CONTILENAE POPULARES

Брата, что нового?
Небоитеса того!
Вбйна настала.
Ѿ Кесара Пана
Оуже выволана,
Абы держала
Армада Кесарска
Против Тѹрка вел'каго
Слѣпого Погана.
И Тирана свѣтскаго
Же поведе Воинѹ
Не оп̾стит емѹ
А ни жадномѹ.

* * *

Скажи минѣ правдѹ
Ци любиш ты мене,
Ци любиш ты мене,
Ци поидеш за мене,
Ци любиш ты мене альбо нѣтъ.
Нэ сѹпи серценько во минѣ.
Косил Заяц отавѹ
Лишка пограбѹе.
Комар копы накладать
Мѹха патлачѹе,
Комар са еи залицат,
Хотѣлса женити,
А мѹха са повбѣцала
За женѹ мѹ быти.
Видит, Мѹха комара,
Младенца дрѣчнаго
Без жаднаго дѹмана
Хтѣла ити за него
Так они са порадили,
Свадбѹ оудѣлили,
На тѹ славнѹ гостинѹ
Гостѣ закликали.

* * *

Бо ты мене береш,
Такую молодою,
Такѹ молодою,
Такѹ дорогою,
А кедь ꙗ впадѹ внедѹгѹ
Непозирайже ты недрѹгѹ.

. . . . . .

(Grammatika slavo-ruthena. M. Lutskay.— Budae. 1830).

Вправа 72. Указати, в чому виявлявся зв'язок мови творів поетів-романтиків з живою народнорозмовною, народнопісенною мовою. З'ясувати, як збагатили ці автори українську літературну мову першої половини XIX ст. і в чому полягала прогресивна роль романтизму в історії мови і літератури.

Л. Боровиковський

МОЛОДИЦЯ

(Предание)

Отрывок

Ватагами ходили хмари,
Між ними молодик блукав;
Вітри в очеретах бурхали,
І Псьол стогнав і клекотав.
Шуміли верби, рвались листя,
Гули вітри попід мостом...
На пні сиділа молодиця,

тимошик

Підперши щоку кулаком:
«Повій, вітре, повій, буйний,
Повій з того краю,
Де живе моє серденько —
Де милий витає.
. . . . . .
Понеси, сердита хвиле,
Сльози на чужбину:
Нехай скажуть там про мене —
Я в недолі згину!
Змандрував!.. Забув! Покинув!..
Де ж знайшов другую?
Сирота — одна без тебе
Горе я горюю!..
Як же жить? Де ж серце діти?
З ким ним поділюся?
Де ж тепер я, мій миленький,
В світоньку дінуся?!
Розступись вода,— в тобі я
Погублю все горе...
Ох, мій милий, ох, мій милий!..
Доле моя, доле!..»
Вона реве, вона блідніє;
Волосся дибом піднялось;
Пісьол гоготить, вихрить, дуріє...
«Прощай!.. ти мій...» — і вниз шубовсь!
. . . . . .

ЧАРІВНИЦЯ

(Баллада малороссийская)

6.

«Ой бачиться — наплачеться.
Самі сльози ллються:
Від милого сватів нема,
Від нелюба шлються!» —
Так темненькими ночами
Маруся співала,
Поки в циганки-ворожки
Чар не добувала.
Тепер місяць ще не сповнивсь
(І люди не знали),
Як від Гриця до Марусі
Старостів прислали.

Через тиждень в молодої
Музики заграли,
І в неділю на весіллі
Свати заспівали:
«Ой ти, душенько,
Наша Марусенько!
Відсунь віконце,
Подивись на сонце:
Чи високо сонечко на небі?
Чи багато боярів на землі?
Чи хороший молодий на колір?
У-у-у!»
Ой брат сестру виряджа:
«Оце тобі, сестро дорога,
Їдь же ти до свекра здорова!
Та будь же ти здорова, як вода,
Та будь же ти багата, як земля!
У-у-у!»

А. Метлинський

ДО ВАС

Будьте здорові, дядьки та братця!
А дайте лишень за бандуру узяться,
Та на бандурі розіграться,
В старині-бувальщині покохаться.
Ой не лізь, дядьку, в високії хати,
Бо там із тебе будуть глумовати!
Ой не лізь, дядьку, в панські хороми:
Там не чувати дідівської мови!
Возьми, дядьку, гострий спис,
Сядь на коня — та й у ліс!
Там на волі, на просторі
Скакатимемо доволі;
Долі в полі спатимемо,
Собі долі шукатимемо!
За білії руки панянок нам не водити
От по тому гладенькому, ніби скло, помості ...
Нам, братця, нам, братця, вже нам не ходити
Та до панів, до панів тих великих у гості:
Нам, братця, нам, братця, під конем трощити
Ворогів наших невірних проклятії кості.
. . . . . .

ТИМОШИК

КЛАДОВИЩЕ

Дивляться з неба ясненько срібні зірки;
Мають-біліють над могилками хустки.
В тих могилках попід чорними хрестами
Труни та труни все з козаками, з молодцями.
Як то в великдень засвітять вперше свічки,
Як в усі дзвони вдарять, встають козаки;
В того шаблюка при боці, той з батіжком;
А проміж ними вже дехто є й без чуприни...
Як ото вийдуть вони на світ з домовини,
Гомін, як в буру, і грім — луною кругом:
Чи батьками оті німці загнущались,
Що чуприни вражі діти одцурались?
Трохи й кращі були, й ею потішались!
Колись ею з України нечисть ми змітали,
Тільки що із головою її віддавали.

О. Афанасьєв-Чужбинський

ДУМКА

Як ранок осипле квіточки росою,
А між очеретом вітрець подихає,
Прислухайся тільки — чуєш, над водою
Мов щось потаємно голосно співає.
То не соловейки налетіли в лози,
Піднявшись у гору, не чайки кигичуть:
А в тій пісні чуєш і радість і сльози,
Мовби твою душу якісь душі кличуть.
А нема нікого... Очерети гнуться,
В зеленім лататті маківки біліють,
Понад маківками метелики в'ються
І скрізь проти сонця ясно голубіють.
І як придивиться, то між маківками
Попід тим легеньким ранішнім туманом
Щось мов виглядає очима-зірками,
Колишеться стиха тонким, гнучким станом.
Оце ж то та думка, що душу тривожить;
Як гляне у серце — мовби рай укине;
Й поки теї пісні співака не зложить,
То поти він світом нудить, поти гине...

ЖАЛЬ

Як настане весна божа,
Степ зазеленіє,
Яких тільки нема квіток!
Аж серце радіє:
Ряст, барвінок, чебрець, зорі,
Васильки і рута.
Пахнуть квітки, але в іншій
Сховалась отрута.
На все, братця, божа воля,
Всьому є причина:
Так і в світі помішані
Радість і кручина.
Бо як глянеш, то побачиш,
Що не всі сміються:
Більш тих, братця, поміж нами,
В кого сльози ллються.
Всяка біда,— горе — в серці,
Мов гадюка, лазить,
Та все ж кине, загоїться
Там, де воно вразить ...
А он горе — з його часто
Душу свою гублять:
Коли любиш щирим серцем,
А тебе не люблять.
Коли сохнеш від печалі,
Самі сльози ллються,
Ждеш хоч ласкавого слова,
А з тебе сміються.

В. Забіла

СОЛОВЕЙ

Не щебечи, соловейку,
Під вікном близенько;
Не щебечи, малюсенький,
На зорі раненько.
Як затьохкаєш, як свиснеш,
Неначе заграєш;
Так і б'ється в грудях серце,
Душу роздираєш.
Як заспиваєш голосніше,
А далі тихенько,—
Аж у душі похолоне,
Аж замре серденько,
Зовсім, трошки перестанеш,
Лунь усюди піде;
Ти в темну ніч веселишся,
І як сонце зійде.
Твоя пісня дуже гарна,
Ти гарно співаєш,
Ти, щасливий, спарувався,
І гніздечко маєш!
А я, бідний, безталанний,
Без пари, без хати;

тимошик

Не досталось мені в світі
Весело співати.
Сонце зійде — я нуджуся,
І заходить — плачу:
Котру люблю дівчиноньку,
Тієї не бачу.

Довго чутки вже не маю
Про милу дівчину;
Цілий вік свій уже плачусь
На лиху годину.
Не щебечи, соловейку,
Як сонце пригріє!

. . . . . .

МАРУСЯ

. . . . . .

Чи вже квітка, як одірвать,
Довго цвісти буде?
Або серце, як розлучить,
То воно й забуде?
Хоч у воду постав квітку,
Все вона зов'яне,
Бо вона вже одірвана,
І пахнуть не стане,
Усе одно як одірвать
Од милого милу,
Піде вже той нещасливий
Доврем'я в могилу.
Котрі люблятьcя по правді,
Повік не забудуть,
Поки душа буде в тілі,
Все нудиться будуть!

XIII

Повіяли вітри буйні
Да над синім морем;
Забилося серце моє
Перед лютим горем.
Повіяли вітри буйні
З холодного краю;
Розлучили з дівчиною,
Котру я кохаю.
Да не вітри: люди злії
Мені це зробили —
Самі мене звели з нею,
Самі й розлучили.
Перестали вітри буйні,
Всюди стало тихо;
А у мене, нещасного,
Все на серці лихо.
Як листочок одірваний
Зелений весною,
Як травиця, покошена,
На зорі косою.

. . . . . .

М. Петренко

Думи мої, думи мої,
Де ви подівались,
Нащо мене покинули,
Чому одцурались?
Покинули, загинули
Десь-то за морями;
Не вимовлю, не виплачу
Словом, ні сльозами ...
Не відаю і не знаю,
Де б то вас шукати.
Піду стану на край світа,
Буду вас гукати;
Чи ви в морі з буйним вітром
Збиваєте хвилі,

Чи за морем співаєте
Пісні жалісливі?
Чи по скелям, по бескидам
Блукаєте здуру,
Чи з панами вельможними
Гедаєте думу?
Потаскались, поблукали,
Пора вам додому;
Скучно мені, сумно мені
Без вас, молодому!

* * *

Як в сумерки вечірній дзвін
Під темний вечір сумно дзвоне,
Як з вітром в полі плаче він,
А у діброві тяжко стогне,
Тоді душа моя болить,
Від смути плачу по невірній,
А думка все туди летить,
Де вперш почув я дзвін вечірній.
Де вперше так я полюбив
Поля привольні та діброви,
Де вперше світ і радість вздрів
Та карі очі й чорні брови!
Проснеться все в душі тоді,
Вечірній дзвін усе розбуде;
Сльоза проб'є, і від нудьги
Душа всі радості забуде.
О! Тяжкий дзвоне, твій привіт
Тому, хто милої не має;
Душа болить і меркне світ,
А серце гірше занивае.

БАТЬКІВСЬКА МОГИЛА

Покинув нас і нашу матір;
Скажи, нащо в далекій стороні,
Без рідних сліз, в чужій землі,
Ти ліг, мій милий тату, спати?
Додому я гулять прийшов,
Дивлюся — плачуть діти, мати;
Так я залився та й пішов
Тебе, мій батечку, шукати.
Іду, горюючи, іду
Шукати батьківську могилу;

ТИМОШИК

А де її самотную найду —
Так там заляжу та й загину.
Там очі висушу мої
Слізьми та тяжким горем сина,
Та так, як висохла твоя могила
Без рідних сліз на стороні.
Іду один все полем, полем;
Кругом мовчить і небо, і земля;
І тільки шепечком душа моя
Під час сльозами заговорить.
. . . . . .

(Українські поети-романтики 20-40 рр. XIX ст. К., 1968).

Завдання 66. Використовуючи наведені у попередній вправі зразки мови поетів-романтиків, проілюструвати відхід авторів від живої розмовної мови в царину звукопису, історичних дум, ліричної пісні, народної фантастики, що гальмувало прогрес літературної мови.

Вправа 73. Виявити спільні ознаки мови українських (на основі текстів вправи 72) та російських поетів-романтиків (тексти подаються нижче). Пояснити спільні та відмінні риси мовної практики українських і російських поетів-романтиків (у тому числі у використанні живої народнорозмовної мови).

К. Рылеев

Из сборника «Думы»

ОЛЕГ ВЕЩИЙ

Наскучив мирной тишиною,
Собрал полки Олег
И с ними полетел грозою
На Цареградский брег.
Покрылся быстрый Днепр ладьями
В брегах крутых взревел
И под отважными рулями,
Напенясь, закипел.
Дружина храбрая героев
На славные дела,
Сгорая пылкой жаждой боев,
С веселием текла.
В пути ей не были преграды
Кремнистых гор скалы,
Днепра подводные громады,
Ни ярых вод валы.
Седый Олег, шумящей птицей,
В Евксин через Лиман —
И пред Леоновой столицей
Раскинул грозный стан!
. . . . . .

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ

. . . . . .
И вкруг его, как моря волны,
Рои толпятся казаков.

«Друзья! — он к храбрым восклицает —
За мной, чью грудь волнует месть,
Кто рабству смерть предпочитает,
Кому всего дороже честь!
Сам бог поборник угнетенным!
Вожди — решительность и я!
Навстречу ко врагам презренным,
На Воды Желтые, друзья!» —
И вот сошлися два народа.
И с яростью вступили в бой
С тиранством добрая свобода,
Кипя отвагою младой. ...
Сармат, и храбрый и надменный
Вотще упорствовать хотел:
Вотще разбитый, побежденный,
Бежал мечей и метких стрел.
Преследуя, как ангел мщенья,
Герой везде врагов сражал,
И трупы их без погребенья,
Волкам в добычу разметал!
И воцарилася свобода
С тех пор в Украинских степях.
И стала счастием народа
Цвесть радость в селах и градах.
. . . . . .

А. Одоевский

Таится звук в безмолвной лире,
Как искра в темных облаках,
И песнь, незнаемую в мире,
Я вылью в огненных словах.
В темнице есть певец народный;
Но не поет для суеты:
Срывает он душой свободной
Небес бессмертные цветы:
Но похвалой необольщенный
Не ищет раннего венца...
Почтите сон его священный,
Как пред борьбою сон борца.

В. Кюхельбекер

Был и я в стране чудесной,
Там, куда мечты летят,
Где средь синевы небесной

ТИМОШИК

Ненасытный бродит взгляд,
Где лишь мул на верх утеса
Путь находит меж стремнин,
Где весь в листьях в мраке леса
Рдеет сочный апельсин.

Край, любовь самой природы,
Родина раскошных муз,
Область браней и свободы,
Рабских и сердечных уз!
Был я на холмах священных,
Средь божественных гробов,
В тесных рощах, растворенных
Сладких запахов цветов!

(Поэты-декабристы. Л., 1948).

Е. Баратынский

ОТРЫВКИ ИЗ ПОЭМЫ «ВОСПОМИНАНИЯ»

. . . . . .
Когда, едва вздохнув для жизни неизвестной,
Я с тихой радостью взглянул на мир прелестный,—
С каким восторгом я природу обнимал!
Как свет прекрасен был! Увы! тогда не знал
Я буйственных страстей в беспечности невинной:
Дитя, взлелеянный природою пустынной,
Ее одну лишь зрел, внимал одной лишь ей;
Сиянье солнечных, торжественных лучей
Веселье тихое мне в сердце проливало;
Одно с природою в ненастье унывало;
Не знал я радостей, не знал я мук других,
За мигом не умел другой предвидеть миг;
Я слишком счастлив был спокойствием незнанья,
Блаженства чуждые и чуждые страданья
Часы невидимо мелькали надо мной...
О, суждено ли мне увидеть край родной,
Друзей оставленных, друзей всегда любимых,
И сердцем отдохнуть в тени дерев родимых?..
Там счастье я найду в отрадной тишине.
Не нужны почести, не нужно злато мне;
Отдайте прадедов мне скромную обитель.
. . . . . .

(*Баратынский Е. А.* Полн. собр. соч., Л., 1957).

В. Жуковский

ЛЮДМИЛА

... Пыль туманит отдаленье;
Светит ратных ополченье;
Топот, ржание коней;
Трубный треск и стук мечей;
Прахом панцири покрыты;
Шлемы лаврами обвиты;
Близко, близко ратных строй;
Мчатся шумною толпой
Жены, чада, обрученны...
«Возвратились незабвенны!..»
А Людмила?.. Ждет—пождет...
«Там дружину он ведет;
. . . . . .
Что же чудится Людмиле?..
К свежей конь примчась могиле
Бух в нее и с седоком.
Вдруг — глухой подземный гром;
Страшно доски затрещали;
Кости в кости застучали;
Пыль взвилася; обруч хлоп;
Тихо, тихо вскрылся гроб...
Что же, что в очах Людмилы?..
Ах, невеста, где твой милый?
Где венчальный твой венец?
Дом твой — гроб, жених — мертвец.

(*Жуковский В. А.* Собр. соч.: В 4 т. М., 1959. Т. 2)

Запитання: 1. Які ви знаєте наукові праці поетів-романтиків у галузі українського мовознавства?

2. Кому належить авторство слів таких тепер народних пісень: «Ой у полі на роздоллі»; «Дивлюся на небо та й думку гадаю»; «Гуде вітер вельми в полі»; «Де ти бродиш, моя доле?»; «За Немань іду»?

З а в д а н н я 67. Розповісти, якими були культурні зв'язки Галичини, Буковини, Закарпаття з Наддніпрянською Україною в першій половині XIX ст., у чому ці зв'язки полягали.

Запитання: 1. Що ви знаєте про з'їзд українських (руських) учених 1848 р. у Львові, його завдання і їх реалізацію?

2. Що вам відомо про полеміку в I половині XIX ст. про самостійність української мови, про доцільність існування української писемності?

3. У чому виявлялася асимілятивна політика полонізації? (Пояснити суть статті Й. Лозинського, проекту Й. Ґречека).

тимошик

4. Як використовувалися на західноукраїнських землях кирилиця і «гражданка» (громадянський шрифт)? Хто тут вперше практично вдався до «гражданки»? У якій праці?

5. Яким типом мови написана поема Й. Левицького «Домоболіє проклятих»? Чим зумовлена така мова твору?

З а в д а н н я 68. Розповісти про національне піднесення на Західній Україні в 1848—1849 роках, його вияв у галузі літератури, періодики, науки.

Вправа 74. Користуючись наведеними уривками як ілюстраціями, показати народність мови «Русалки Дністрової», новаторство її авторів у галузі правопису (порівняно з кирилицею), революційність її змісту.

ПѢСНѢ НАРОДНІ

ПЕРЕДГОВОР

Нарід Руский оден з головних поколѣнь Славяньских, в серединѣ меж ними, роскладаєся по хлѣбородных окрестностьох з поза гір Б е с к и д с к и х з а Д о н. Він най ширше задержеў у своѣх поведѣнках, пѣсньох, обрядах, казках, прислівйох все, що єму передѣцькі дѣди спадком лишили; а коли другіѣ племена Славлян тяглими загонами лютих чужоплеменників печалені бували, и часто питомна власть рѣками крови теряних чяд пересякала, коли на послѣдок схилили вязи під окови залѣзні і лишилися самостоянства, Р у с ь заступлена була Бескидами, що ся на низу ланцами повязали, и огорнена густими і великими рѣками, що як сестрицѣ почѣпляли-ся за руки...

ДУМИ І ДУМКИ

Коли Турки войовали,
Бѣлу челядь заберали,
И а нашоѣ попадоньки
Взяли они три дѣвоньки.
Едну взяли по пре-конѣ,
По пре-конѣ на ременѣ,
Другу взяли по пре-возѣ,
По пре-возѣ на мотузѣ,
Трету взяли в чорні мажѣ.—
Що ю взяли по пре-конѣ,
По пре-конѣ на ременѣ,
Тота плаче: Ой Боже-ж мій!
Косо-ж моя жоўтенькая!
Не мати тя росчѣсуе,
Візник бичем розтрѣлуе!
Що ю взяли по пре-возѣ,
По пре-возѣ на мотузѣ,
Тота плаче, тота кричит:
Ой Боже-ж мій! Ніжки моѣ!
Ніжки моѣ бѣленькіѣ!
Не мати вас умивае,
Пѣсок пальцѣ роз-ѣдае,
Кровця пуки заливае!
Що ю взяли в чорні мажѣ,
Тота плаче, тота кричит:
Ой Боже-ж мій, очка моѣ!
Очка моѣ чорненькіѣ,
Тілько орсук проходили,
А бѣлий свѣт невидѣли!

ЛЕЛѢЯЛЬНА ПѢСОНЬКА

Ой, ходит Сон
Коло вікон,
А Дрѣмота
Коло плота,
Питае-ся
Сон Дрѣмоти:
Де будемо
Ночувати? —
Де хатонька
Тепленькая,
Де дитинонька
Маленькая.

ОБРЯДОВІ ПѢСНѢ

А. КОЛЯДКИ

Була в батенька нова свѣтлонька,
Але коло неѣ садок саѱений,
Садок саѱений злотом ряѱений,
А в тім садочку зелене вино.—
Стереглаж єго красна дѣвонька.
Та стерегучи шитѣнко шила,
Шитѣнко шила твердо уснула:
Та надлетѣли райські пташечки,
Сѣли упали на злоту рясу,
А злота риса та зазвенѣла,
В тім се дѣвонька з сну пробудила:
Ой, гушу, гушу! Райські пташечки,
Не вам то батько садочок саднў,
Садочок саднў, все злотом рясиў,
Зелене вино самѣй надобно:
Маю братѣнька на оженѣню,
Сама молода на відданѣню.

(З *Максимовича*, 1827).

СКЛАДАНЯ

ОЛЕНА

К а з к а

Музика рѣзко від уха загравў, а басто загудѣў, то в лад вибиваючи моторні дѣвчята аж піднимаў, а хоть ноги потомлені до круглого раз-ли-ся танка; гарні хлопцѣ в підкови до складу кресали, позираючи радосно кождий по своєй дѣвчинѣ; сваненьки з молоддями стиснувшися в кутку коло припѣчка хоть дрібненько но частенько витрясали крупник из чарочки, недбаючи, собѣ радненьки, на старих своих доўговусних господарів на другім боцѣ в кутѣ коло скринѣ спорою мѣрою попиваючих. Було то весѣлечко.—

ТИМОШИК

Гей, хлопцѣ, чи спите! щосте-ся позабували? кликнуў гожий дружбинонька з великою шоўком шитою хусткою у бока, досадним голосом, дѣвчата радіби гонцьовали, а в вас якби душѣ нестало; махнуў шляпкою вѣнцем борвѣнковим стрійною, погладиў чорненькій хоть невеличкій вус, розгорнуў волосѣчко у чола, глянуў по дѣвчатах, виньс одную з калинового луга, напретиў музицѣ «або грай або гроші віддай», моргнуў на Юрця, и станули до шпаркого козачка.

(Руслан Шашкевич).

ПЕРЕВОДИ

в. ПѢСНѢ НАРОДНІ СЕРБСКІѢ
ДѢВЧИНА ДО РОЖИ

Ах! моя водо студенная!
И моя роже румяная!
Чого-сь ти так рано процвила?
Не маю, комуб тя вчяхнути,
Вчяхнулабим тя неньцѣ,
Та неньки не маю;
Вчяхнулабим тя сестрицѣ,
А сестра ся віддала;
Вчяхнулабим тя братови,
Братик у військо пійшоў;
Вчяхнулабим тя милому,
Та миленький далеко
За трома горами зеленими
За трома водами студеними.

(Русалка Дністрова : Фотокопія з видання 1837 р. К., 1960).

Запитання: 1. Чому І. Я. Франко назвав «Русалку Дністровую» «явищем наскрізь революційним»?

2. Які правописні ідеї утверджували упорядники «Русалки Дністрової»? У чому прогресивність і разом з тим недосконалість їхніх мовних принципів?

3. Яких соратників «Руської трійці» ви можете назвати?

4. У чому виявився зв'язок «Русалки Дністрової» з літературою Наддніпрянської України?

5. На чому грунтувалися принципи народності літературної мови, висунуті «Руською трійцею»?

6. Який зв'язок цього альманаху з книжною літературною мовою?

7. Чому «Русалка Дністрова» не виконала ролі упорядника норм літературної мови?

Вправа 75. Прочитати уривки з фотокопій автографів письменників Західної України 30—50-х років XIX ст. Пояснити на прикладах, які мовні риси були спільними для східно- і західноукраїнських (у тому числі закарпатських) письменників-романтиків першої половини XIX ст., у чому полягав їх зв'язок з народнорозмовною мовою і у чому виявлявся відхід від неї. По змозі прокоментувати застосовані авторами принципи письма.

М. Шашкевич

БЕЗРОДНЫЙ

(з фотокопії автографа)

Комус Богъ в груды даў серце мягеньке,
И даў вродитись в добрую годіну,
Щастье як лѣтом сонѣчко тепленьке
В житю му всякому огрѣвае днину;
И свѣт ему милый и солодка нічка
Мысли веселі и серденько грае
Лак у дуброве тихенька криничка
Днина за днину ў так ему сливае.
Лишь кто в посестру взяў тяжку недолю
Що давит сердце як вѣдьма кошава
Кто вражой нуждѣ попаўся в неволю
Кому з журбами и сон и забава;
Тому нѣт мѣстця анѣ супокою
Нудит си свѣтом нудит и собою
Туга до серця як гадь ся всилила
Зѣдае мысли як змия зірочки
Груди зсушила здоровля знорила
Хлѣб му не милый, не терпит сорочки.
Щеж то кто може из сердця сплакати
Чи у куточку, чи за углом хати,
Чи у грудь брата чи хоть в жменю друга
Хоть на часок сплине з сердця туга;
Лиш коли слезы в грудях скаменѣли
И в тяжку скалу над сердцем ся збили
Разів из десять що день рад бысь вмерти:
Годѣ а годѣ потѣхи нѣ смерти
. . . . . .

М. Устиянович

ОСІНЬ

Сумно, марно по долинѣ
Почорнѣли білѣ цвѣти,
Пожоўк лист на деревинѣ,
Птах полекіў з инчѣ свѣти.
Вид запада сивѣ хмари
Целу землю завивают.
Чагорами ничнѣ мари
Z вітрами сім розмавляют —
А на горѣ калинонька

ТИМОШИК

Головоньку нахиляє;
А над Дністром дївчинонька
Сльозами ся заливає,
Чого тужиш, калинонько,
Головоньку нахильаєш?
Чого плачиш дївчинонько
Сльозами ся заливаєш?
Ци тя доле покінула?
Ци не маєш матусеньки?
Ци ти краса загинула?
Ци говорут вороженьки?
Нѣ мя доле покенула,
Нѣ не маю матусеньки,
Нѣ ми краса загинула,
Нѣ говорут вороженьки,
Йно ми туга за весною,
. . . . . .

А. Могильницький

ПРОБУДИ СЯ СОЛОВЕЮ

Защебечи по старому
Вже, розвивъ ся рѹскїй гай!
Незаглѹшишь пѣснь нѣчїю,
Не завадишь тимъ нѣкомѹ
Смѣло собѣ заспѣвай!
. . . . . .
Зима люта вже стаяла
Що въ насъ парѹ запирала,
Лехко волна грѹдь дишитъ —
Весна люба сипле цвѣти,
Меже гожїи рѹскїи дѣти —
А хтожъ доси твердо спитъ?
. . . . . .
Колись въ клѣтцѣ подъ запоромъ
Хоть ти, писокъ, загикали,
Щебетавъ-есть и дѹмавъ: —
Тепїръ запоръ розвязали,
А ты волный — та то соромъ!
Щобысь довше твердо спавъ.—
. . . . . .
Сѣдь при минѣ въ бѹйнôмъ лѹзѣ
На калиновой галѹзѣ
Полумаймо са на спôвъ
Тимъ, що свое полюбыли,

Не захрипне голосъ милий
Не забракне красныхъ слôвъ.
. . . . . .

О. Духнович

НЕЗАБУДКА

Ой пойду я по долинахъ,
По зеленыхъ развалинахъ,
Пойду где птички пѣютъ
Где пестры цвѣты цвѣтутъ
Снайду я тамъ цвѣтокъ драгїй,
Что мнѣ наганетъ вѣкъ благїи
О цвѣточокъ дорогїй,
Онъ мнѣ спомнетъ вѣкъ благїй.

Гушалевич

ДО ЗОРИ

Красна зоро подивися
Ꙗснимъ окомъ зъ весоты
Ближше нижше прихилися
Тугу зъ серца розжени
Засвитай мы ꙗкъ свиталась
Колимъ въ щастю моемъ живъ
Мило щиро все сїялась
Нижъ тя темный свѣтъ закрывъ
Красна зоро тысь все знала
Мой гараздъ и клопотъ всякъ
Худкость прудкость потѣшала.
Ꙗкъ дитину сонный зракъ
Ꙗ въ надѣи выглядавемъ
Лучшу долю що весни
Жити сити переставемъ
Ꙗкъ мы щастя квѣти всхли,
Теперь минѣ свѣтъ не милый
Бо надѣя дежь она
Стану гляну нещасливый
Щастя мого десь нема.

(Письменники Західної України 30—50-х рр. XIX ст. К., 1965).

тимошик

Л. Боровиковський

ЧАРИВНЫЦЯ

I

Понадъ гаемъ, надъ водою
Стелюцся туманы;
Стоять в шатрахъ надъ ричкою
Волохы-Цыганы:
А мижъ тымы цыганами
Цыганка-Ворожка,
Та до тыи Цыганочки
Втоптана дорожка:
Тулы ходять, въ темный вечиръ,
Молоди дивчата
Зъ хлибомъ-сильою до Ворожкы
Суженыхъ пытаты:
Пытаюцся Цыганочкы —
Де зилля копаты,
Пытаюцся — якъ тымъ зиллямъ
Хлопцивъ чарувати ...

(Українські поети-романтики 20—40-х рр. XIX ст. К., 1968).

Вправа 76. Користуючись наведеними текстами, пояснити принципи теорії і практики перекладу в першій половині XIX ст. З'ясувати, який відгук мала ця практика в дальшій перекладацькій діяльності українських письменників.

ПЕРЕКЛАДИ

МАРИЯ

(Отрывок из поэмы Пушкина «Полтава»)

Песнь первая

У О. Пушкіна

Богат и славен Кочубей!
Его луга необозримы;
Там табуны его коней
Пасутся вольны, нехранимы.
Кругом Полтавы хутора
Окружены его садами,
И много у него добра,
Мехов, атласа, серебра
И на виду и под замками.
Но Кочубей богат и горд
Не долгогривыми конями,
Не златом, данью крымских орд,
Не роловыми хуторами,
Прекрасной дочерью своей
Гордится старый Кочубей.
И то сказать: в Полтаве нет
Красавицы, Марии равной.
Она свежа, как вешний цвет,
Взлеленяный в тени дубравной
Как тополь киевских высот,
Она стройна. Ее движенья
То лебедя пустынных вод
Напоминает плавный ход,
То лани быстрые стремленья.
Как пена грудь ее бела.
Вокруг высокого чела,
Как тучи локоны чернеют.
Звездой блестят ее глаза;
Ее уста, как роза, рдеют.
. . . . . .
А хто степи його огляне?
І хто поліче все надбане
В світлицях, скринях і льохах?
Та що йому і коні сії
І довгогриві, й вороніі,
І вся худоба йому та?
Хай гору срібла дасть орда
І коні ще будь вороніше,
А таткові всього миліше,
Любіше доня молода.
А що ж Полтавонько-матусю?
Хто бачив краще, ніж Марусю?
Хай квітку темний луг коха —
Не викоха її свіжіще;
Лілія біла, рівна хай,—
Вона й її біліш, рівніше!
На ставі пишно лебедь сплив,
Вона рушається пишніше!
Хто птицю на літу ловив —
Вона і від неї бистріше;
І снігу груди їй біліш,
І кучері ляні чориіш
Самої хмари в темні ночі,
І зіроньок ясніші очі;
А рання роза — ротик їй.
. . . . . .

ІЗ «РУСЛАНА И ЛЮДМИЛЫ»

У О. Пушкіна

У лукоморья дуб зеленый;
Златая цепь на дубе том:
И днем и ночью кот ученый
Все ходит по цепи кругом;
Идет направо — песнь заводит,
Налево — сказку говорит.
Там чудеса: там леший бродит,
Русалка на ветвях сидит;
Там на неведомых дорожках
Следы неизданных зверей;
Избушка там на курьих ножках
Стоит без окон, без дверей;
Там лес и дол видений полны;
Там о заре прихлынут волны
На брег песчаный и пустой,

У О. Бодянського

Біля саги є дуб зелений,
Із золотим він ланцюгом,
І днем і ноччю кіт учений,
Знай, ходить все собі кружком.
На праву руку йде — співає,
На ліву — казку бормотить.
Там чудо: в північ щось гукає,
Русалка на гілках сидить.
На невідомих там доріжках
Ще видко слід якихсь звірей,
На курячих там хатка ніжках
Стоїть без вікон, без дверей.
Там гай, долина всіх лякають
Підвечір хвилі як заграють
Об берег дикий і пустий,

тимошик

И тридцать витязей прекрасных
Чредой из вод выходят ясных,
И с ними дядька их морской;
Там королевич мимоходом
Пленяет грозного царя;
Там в облаках перед народом
Через леса, через моря
Колдун несет богатыря;
В темнице там царевна тужит,
А бурый волк ей верно служит;
Там ступа с Бабою Ягой
Идет, бредет сама собой;
Там царь Кащей над златом чахнет!
Там русский дух, там Русью пахнет!
И я там был, и мед я пил;
У моря видел дуб зеленый;
Под ним сидел, и кот ученый
Свои мне сказки говорил.
Одну я помню: сказку эту
Поведаю теперь я свету...

Зирк — тридцять лицарів прегарних
Виходять рядом з вод тих ясних
За ними дядько їх морський.
Там королевич в мимоході
Пленя сердитого царя,
Або у ямах при народі,
Через ліси, через моря,
Глянь — відьма пре богатиря,
Або в тюрмі царевна тужить,
А сірий вовк їй щиро служить.
Тут ступа з бабою-ягою
Іде, бреде сама собою.
А тут Кащей над грішми чахне.
Тут руський дух, там Руссю пахне.
Там я був, і мед я дув,
Край моря бачив дуб зелений,
Під ним сидів і кіт учений
Казав казки, їх всіх я чув,
Одну я знаю, Казку сюю
Тепер я вам перелицюю.

«ДВА ВОРОНА»

У О. Пушкіна

Ворон к ворону летит,
Ворон к ворону кричит.
Ворон! где б нам отобедать?
Как бы нам о том проведать?
Ворон ворону в ответ:
Знаю, будет нам обед;
В чистом поле под ракитой
Богатырь лежит убитый.
Кем убит и от чего,
Знает сокол лишь его,
Да кобылка вороная,
Да хозяйка молодая,
Сокол в рощу улетел,
На кобылку недруг сел,
А хозяйка ждет милого
Не убитого, живого.

У Л. Боровиковського

Ворон к ворону летить
Ворон ворону кричить:
«Де б нам, вороне, поснідать?
Як би нам про те розвідать?
«Єсть! Лети за мною вслід —
Буде снідання й обід:
В чистім полі кущ рокити,
Під кущем козак убитий.
Хто й за що його убив —
Тільки сокіл зна того,
Та кобила вороная,
Та козачка молодая.
З поля сокіл улетів,
На кобилку ворог сів;
А козачка жде милого,
Не убитого — живого.

ЗИМНИЙ ВЕЧЕР

Буря мглою небо кроет
Вихри снежные крутя;
То, как зверь она завоет,
То заплачет, как дитя,
То по кровле обветшалой
Вдруг соломой зашумит,
То, как путник запоздалый,
К нам в окошко застучит.
Наша ветхая лачужка
И печальна и темна.
Что же ты, моя старушка,
Приумолкла у окна?
Или бури завыванье
Ты, мой друг, утомлена,
Или дремлешь под жужжанье
Своего веретена?
Выпьем, добрая подружка
Бедной юности моей,
Выпьем с горя, где же кружка?
Сердцу будет веселей
Спой мне песню, как синица
Тихо за морем жила;
Спой мне песню, как девица
За водой поутру шла.
. . . . . .

Буря в хмари небо криє,
Сипле сніг, як з рукава,
То звірюкою завиє,
То застогне, як сова;
То, солому закрутивши,
Попід стріхою шумить,
То в вікно, мов припізнившись
Подорожній, торготить.
Вся промокла наша хатка,
Тихо в хаті і темно;
Що ж на лавці паніматка
Зажурилась під вікном?
Чи підслухаєш, як свище,
Віє вітер і шумить,
Чи як дзигою на днищі
Веретенечко дзижчить?
Вип'єм, добра паніматко,
Ну, по одній наливай!
Вип'єм з горя! Де ж кухлятко?
З веретеном не дрімай!
Заспівай, як мати сина
Виганяла до Орди,
Як до зірочки дівчина
Неньці принесла води.
. . . . . .

МАРУСЯ

У В. Жуковського

Раз в крещенский вечерок
Девушки гадали;
За ворота башмачок,
Сняв с ноги, бросали;
Снег пололи; под окном
Слушали; кормили
Счетным курицу зерном;
Ярый воск топили;
В чашу с чистою водой
Клали перстень золотой,
Серьги изумрудны;
Расстилали белый плат
И над чашей пели в лад
Песенки подобны.
Тускло светится луна

У Л. Боровиковского

Звечора під Новий рік
Дівчата гадали:
Вибігали в огород,
В вікна підслухали,
З тіста бгали шишечки,
Оливо топили
Слухали собак, в пустки
Опівніч вихрили;
Віск топили на жарку
І з водою в черепку
Долю виливали,
Бігали на шлях вони,
З приказками в комини
Сужених питали.
Темно. Місяць над ліском

ТИМОШИК

В сумраке тумана —
Молчалива и грустна
Милая Светлана.
«Что, подруженька, с тобой?
Вымолви словечко;
Слушай песни круговой;
Вынь себе колечко.
Пой, красавица: «Кузнец
Скуй мне злат и пов венец,
Скуй кольцо златое;
Мне венчаться тем венцом,
Обручаться тем кольцом
При святом налое».
«Как могу, подружки, петь?
Милый друг далеко;
Мне судьбина умереть
В грусти одинокой.
Год промчался — вести нет;
Он ко мне не пишет;
Ах! а им лишь красен свет,
Им лишь сердце дышит...

В хмари завернувся...
Пригорнувшись, під вікном
Рюмала Маруся.
«Ти ж, сестрице, ти чого
З нами не гадаєш?
Під віконечком кого,
Відкіль виглядаєш?..
Встань, голубко, не журись,
Вийди з хати, подивись,
Де каганчик світить —
Відтіль буде милий твій...
Під віконечком постій —
Слухай, хто одвітить...»
«Ой, сестриці, як мені
З вами ворожити:
В дальній милий сторонці,
Як без його жити!
Год минув — а все не чуть.
Де, чи жив мій милий?
Дні, неділеньки пливуть —
Світ гіркий, остилий!...

Запитання: 1. Які переклади П. Гулака-Артемовського та Є. Гребінки вам відомі?

2. Які твори російською мовою написали українські письменники першої половини XIX ст.? Чим пояснюється двомовність художньої творчості письменників цього періоду?

Завдання 69. З'ясувати, які журнали та альманахи виходили на Україні в першій половині XIX ст., в яких російських журналах друкувалися твори українських письменників, які українські письменники були співробітниками російських періодичних видань і яких саме.

Вправа 77. Прочитати уривки з передмови до альманаху «Ластівка» і пояснити причину та мету появи цього видання.

Є. Гребінка

ТАК СОБІ ДО ЗЕМЛЯКІВ

(з переднього слова до «Ластівки»)

[...] До віку не забуду, як я жив у Полтавській губернії, недалеко від Пирятина. Може вам коли переїздом траплялось бувать у Пирятині? Город путящий: усякі там є крамарі і бублейниці, є і церков Божа, як слід, з дзвінницею, і пошта є, і поштарі ходять, мов ті москалі з чорними комірами, і письма роздають чесно, не розпечатувавши. Гарний город! [...]

[...] Жив я там довго, веселявсь дуже, а скучав — чи ви повірите сьому? скучав часом іще дужче... .

[...] Даси Москалеві (тут купцеві.— *Н. Б.*) рублів пять грошей, мірок зо дві овса та печеного хліба, та масла та меду та ще чого, а собі оставиш півдесятка книжок. Прийшов вечір, стало скушно, от і візьмеш книжку, прочитав листочок — ні, не бере! другий — ще гірше, третій — аж у голові закрутиться, таки нічогісенько не розбереш. Щось таке чудне, почне з одного, приміром од воздухів, од планети, а переведе на шило або на гвіздок, думаєш і так і сяк, і з того боку зайдеш і з другого — шкода! не второпаєш нічого. Візьмеш другу — теж, третю, четверту, п'яту — усе теж! А здаєть ся знаєш московську мову, і із крамарями, із щетинниками і животинниками балакаєш як слід, і торгуєш ся і гроші розщитаєш, а дойшло діло до книжки — як одрізано. Уже було позову Демида, він чоловік грамотний, покличу і Куця та й прочитаю їм листків зо два, «а що, хлопці, поняли?» — «Ні, добродію, хотьби тобі слово!» — а вони і виросли по ярмарках! Нічого робить, положиш на полицю новенькі книжечки: хай полежать, поки порозумнішаю — та й станеш у стодесятий раз читать Котляревського «Енея» або повість Грицька Основ'яненка, і читаєш, і сьмієш ся і плачеш.

Усе отже я згадав колись, здаєть ся позавчора та й задумавсь. Добре, що мене привела доля у столицю, що й поскучать ніколи, що не знаєш гаразд, коли середа, коли п'ятниця, коли сьвято, коли будень, крутиш ся як той медведик у млині; не сам він крутить ся, вода його крутить. Що ж то роблять земляки отсими довгими темними зимніми вечорами? Давай зібю їм книжку. Позбирав, що було у мене писано по нашому, і своє і добрих людей, що, спасибі їм, наприсилали, одніс у друкарню — от вам і книжка!.

(Вибори з української народної літератури / Уложив Барвінський О. Ч. 1. Вид. 6. Львів, 1916).

Вправа 78. Знайти у наведених текстах факти взаємозв'язку української та російської мов, пояснити, у чому виявляється цей взаємозв'язок на лексичному і фонетичному рівнях.

БИСАВРЮКЪ
ИЛИ
ВЕЧЕРЪ НАКАНУНѢ ИВАНА КУПАЛА

Малороссійская повѣсть (изъ народного преданія) разсказанная дѣвочкомъ Покровской церкви.

Дѣдъ мой имѣлъ удивительное искуство разсказывать.— Бывало часъ, два стоишь передъ нимъ, глазъ не сводишь, вотъ словно прирось къ одному мѣсту: такъ были занимательны его рѣчи; не чета нынѣшнимъ краснобайнымъ балагурамъ, отъ которыхъ, прости господи,

ТИМОШИК

такая нападаетъ зевота, что хоть изъ хаты вонъ. Живо помню, как бывало в зимнія долгія вечера, когда мать моя пряла передъ слабомелькающимъ каганцемъ, качая одной ногой люльку и напѣвая заунывную пѣсню, которой звуки кажется и теперь слышатся мнѣ, собирались мы, ребятишки, около старого дѣда своего, по дряхлости уже болѣе десяти лѣтъ неслезавшаго съ печи. И тутъ—то нужно было видѣть, съ какимъ вниманіемъ слушали мы дивныя речи: про старинные, дышавшіе разгульемъ годы, про Гетманщину, про буйные наѣзды Запорожцевъ, про тиранскія мучительства Ляховъ, про удалые подвиги Подковы, Полтаракожуха и Сагайдачного. Но камъ болѣе всего нравились повѣсти, имѣвшія основаніемъ какое нибудь старинное, сверхъестественное преданіе...

[...] Завтра Ивановъ день; смотри же, ровно о полуночи, еще до пѣтуховъ, чтобы ты былъ у волчьей плотины: перейдя ее, увидишь ты за тремя пригорками, промежъ терновника и бурьяна, много цвѣтовъ: не рви ихъ; но какъ только передъ тобою зацвѣтетъ папоротникъ, сорви его скорѣе, не бойся ничего и не оглядывайся назадъ. Смотри же, не прозѣвай! въ эту ночь только и цвѣтетъ папоротникъ...

Объясненіе нѣкоторыхъ Малороссійскихъ словъ упомянутыхъ въ сей повѣсти.

Каганецъ — родъ ночника.
Великъ-день — Христовъ день.
Дрибушки — мѣлкія косы, обходящія нѣсколько разъ около головы
Скиндячки — ленты.
Полутабанекъ — въ старину употреблявшаяся въ Малороссіи матерія въ родѣ гроденапеля, волнистая лоснящая, но несравненно плотнѣе.
Гопица, Гопакъ — танцы въ Малороссіи.

(Отечественные записки. Ч. 41. № 119. СПб., 1830).

КРЕЩАТИКЪ ВЪ КІЕВѢ

Между Подоломъ и Печерскомъ, въ ущельѣ двухъ крутыхъ, высокихъ горъ, на берегу быстраго Днѣпра видна простая колонна, украшенная короною. Она утверждена на каменномъ пьедесталѣ, имѣющемъ четыре свода или сквозныхъ прохода, подъ коими изрытъ колодезь чистѣйшей воды. Памятникъ сей показываетъ мѣсто крещенія сыновей Владиміровыхъ, эпохи важнѣйшей, счастливѣйшей для Россіи, и называется Крещатикъ. Онъ воздвигнутъ въ 1805 году жителями города Кіева.

Владиміръ, восторжествовавъ надъ братьями своими Ярополкомъ и Олегомъ и побѣдивъ Полянъ, Вятичей, Дунайскихъ Ятвягъ и наконецъ Болгаръ, наполнилъ славою своего имени всю вселенную. Но что значило бы обладать и вселенную, не зная того, Кто создалъ, Кто

управляетъ ею... Но мудрый и самую истину подвергаетъ испытанію, дабы совершенно предаться ей — и Владиміръ посылаетъ избранныхъ мужей увидѣть народы просвѣщенные Христіанствомъ. Въ Римѣ нашли послы его пышность тщеславія, исканіе земной власти, присвоеніе первенства, а не отличія Христіанскаго смиренія.

(Отечественные записки. Ч. 2. № 3. СПб., 1820).

З а в д а н н я 70. Назвати твори Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, членів «Руської трійці», які знаменують початок розвитку української публіцистичної прози. Переказати зміст цих творів і пояснити, чим подібні і чим відрізняються вони від сучасної публіцистики.

Запитання: 1. Яким був стан з правописною нормалізацією української мови в кінці XVIII—першій половині XIX ст.?

2. Які правописні системи вам відомі і яке вони мали практичне застосування?

3. Що вам відомо про спроби латинізації українського алфавіту? Хто виступав проти цих спроб і з якими аргументами?

Вправа 79. Вивчивши правопис наведених текстів, з'ясувати принципи застосованого письма, їх раціональні і штучні положення. Пояснити історичну долю цих типів письма.

ГРАМАТИКА Ол. ПАВЛОВСЬКОГО

Ишовъ зъ корчмы
Вакула Чмыръ
напывшысъ до пьяна;
згубывъ люльку,
чубукъ, губку
и тютюнъ зъ гамана.
Видъ городу
у слободу
винъ одбрывъ чымало,
прышло жь въ думку
тягты люльку,
аж тільки кресало;
оглядівся,
изумывся,
що нема худобы:
теперъ пропавъ,
зовсімъ заклявъ
ніначе зъ хоробы:
враженый хміль
його прыпікъ
до якої шкоды!
бувъ якъ козакъ,
теперъ харпакъ,
соромъ до господы.
Ставъ гадаты
якъ зібраты
козацькую збрую;
назадъ побрывъ,
и наглядівъ
на годыну злую.
Вітеръ и свігъ
Валыть изъ нігъ
и зла заверуха
въ вічы струже
притьмомъ дуже,
а винъ таки трюха.
Чвалавъ доты,
до охоты,
гукаючы грімко,
поки збыцьця
и зблудыцьця
давъ іому злый дідько.
Збывъ зъ дороги,
а другої
немусыть попасты...

тимошик

ЕНЕЇДА 1794 р.

120. «Не думай що бъ булы чыновни,
Сивилла сей дала отвѣтъ:
або що грошей скрыли повны,
або въ якихъ товстый живитъ;
не тѣ се, що въ цвѣтныхъ жупанах,
въ кармазынахъ або въ сафянахъ;
не тѣ, що съ чотками въ рукахъ,
не рынари, не разбѣвакы,
не тѣ се, що крычать: «и паки»!
не тѣ, що въ золотыхъ шапкахъ.
«Се бѣдни, нынци, навѣжени,
що дурнямы щислялы ихъ,
старци, крыви, слепорожденни,
зъ якыхъ бувавъ лыпъ людскій смѣхъ;
се що съ порожными сумкамы
жылы голодни пидъ тынамы,
собакъ дражнылы по дворахъ;
се тѣ, що «Бигъ дасть!» получалы,
се тѣ, якыхъ выпровожали
въ потылыцю и поплечахъ...»

(Хрестоматія з історії української літературної мови).

УКРАЇНСЬКІ ПІСНІ, ВИДАНІ М. МАКСИМОВИЧЕМ

XCVI

Ой самъ же я да не знаю,
Що робити стати:
Запряжу чотири волы
Да пойду орати!
Волы мои половыи,
Чому не орете?
Лѣта мои молодыи,
Чого марне йдете?—
Якъ бы вы насъ поганяли,
Такъ бы мы й орали;
Якъ бы вы насъ шановали,
Такъ бы васъ слухали.—

IV

Запряжу четырѐ коній,
Коній вороныи:
Да пойду я доганяти
Лѣта молодыи.
Ой догнавъ-же лѣта свои
Въ калиновомъ мостѣ:
Вернийтеся, лѣта мои,
Хоть до мене въ гостѣ!
Лѣта-жъ мои, лѣта мои,
Лѣта молоденьки!
Коли доля нещаслива —
Будьте коротенькы!
Ой у полѣ снѣжокъ прошитъ,
Ажъ тамъ козакъ забитъ лежитъ,
На кунтинѣ головою,
Накривъ очи муравою,
Муравою зеленою,
Червоною китайкою.
Въ головонькахъ воронъ кряче,
А въ ноженькахъ коникъ плаче:
Або мене пане пускай,
Або минѣ заплату дай! —
Зорви коню шовковый поводъ,
Бѣжи коню дорогою,
Зеленою дубровою;
Выѣжъ травы двѣ косѣрѣ,
Выпій воды два озѐрѣ
Подбѣжи коню подъ ворота,
А вдарь коню у копыта!
А выйде до тебе пенька старенька,
Козацькая матусенька —
Ой знай коню що казати
Як буде у тебе пытати:
Ой коню мой вороненькій,
А де твой пан молоденькій?
Чы ты ёго въ войску згубивъ,
Чи ты ёго подъ себе збывъ?—
А ни я его въ войску згубивъ
А ни я ёго подъ себе подбивъ:
Заслуживъ вонъ панночку,
Въ чистомъ полѣ земляночку!..

(Друкується за фотокопією видання 1827 р.).

Запитання: 1. Які граматики першої половини XIX ст. ви знаєте? Яке практичне значення вони мали?

2. У чому цінність і які недоліки праці І. Могильницького «Вѣдомость о русскомъ языцѣ»?

3. Яка граматика була першою граматикою української мови, що мала вирішальне значення для вироблення мовних норм? Яка структура цієї граматики? У чому її цінність та недоліки?

Вправа 80. Зіставити зміст і формулювання розділу «О буквахъ» глави І граматики О. Павловського з сучасними визначеннями і характеристикою звуків і літер української мови (за вузівськими посібниками). Пояснити, у чому полягала прогресивна роль граматики О. Павловського і які недоліки вона мала. З'ясувати, які положення граматики стали і сучасними нормами?

Глава I

О БУКВАХЪ

а) о числѣ буквъ

Малороссіяне не знаютъ особаго щота своимъ буквамъ; ибо всѣ онѣ суть либо Славенскія церковныя, либо Россійскія гражданскія.

Многія изъ нихъ въ письмѣ по нынѣ употребляютъ буквы Ксі, Пси, Ижицу.

б) о произношеніи буквъ

Буква А после Ц в концѣ рѣченій произносится как Я, на примѣръ: Царыця, прыкащыця, лавочныця, пьяныця.

Г произносится так, как Латинское h, на примѣръ: гуляю, губка, горпына, гарный. Но есть много словъ, въ которыхъ Г произносится так, какъ Латинское g, на примѣръ: гуля, гнылець, грона, гудзь, гвалтъ, которыя, для отличія отъ первыхъ, я буду писать двумя буквами КГ, кгуля, кгрона, кгвалтъ.

Въ Малороссійскихъ словахъ есть два звука, которыхъ, не приводя въ примѣръ словъ изъ другихъ языковъ, и не выдумывая особыхъ знаковъ, изобразить иначе не можно, какъ посредствомъ также совокупно написанныхъ двухъ букв ДЖ, ДЗ, естьли оныя будутъ произно-

ТИМОШИК

симы вдру ъ; на пр.: ДЖ: джыкгунъ, джыкгунець, джкгутъ, одждже. ДЗ: дзвинъ, дзыкгарі, дзыкглыкъ, дзѣнь.

И по большей части произносится как Ы, на пр.: лыстъ, сынїй, жырный, кныжка.

Л въ срединѣ и на концѣ рѣченїй очень часто перемѣняется на В; на пр.: вовкъ, сказавъ, повковныкъ, молывся, ховався.

О въ односложныхъ рѣченїяхъ произносится как j, на пр.: сїмъ, пїпъ, бїгъ, стїлъ; а ближайшїе къ Литвѣ и грубѣйшїе Малороссїяне выговариваютъ оное такъ, какъ У или О мѣшая будто съ j, на пр.: куїнтъ, пуїпъ, буїгъ, руїдъ, сюїль.

Ф всегда произносится как двойная буква ХВ; на пр.: Хвенна, хворый, хварба, хвыкга.

'Ѣ произносится какъ Россїйское мягкое j, на пр.: нїжный, лїто, слїдъ, тїнь, сїно.

Я въ срединѣ и на конце рѣченїй произносится большею частїю такъ, какъ бы оное состояло изъ двухъ буквъ ЬЯ, на пр.: мьясо, мьяккый, времья, тїмья. ...

Примѣчание. Буква есть изображаемый знакъ какого нибудь *звука*. Различные *тоны* звуковъ происходятъ отъ различнаго возвышенїя и пониженїя голоса ... Я намѣренъ всѣ слова Малороссїйскія писать точно тѣми буквами, какими онѣ тамъ произносятся.

(Грамматика Малороссийскаго нарѣчія Сочин. Павловскій А. СПб., 1818).

Запитання: 1. Як називається друга глава граматики О. Павловського? У чому її специфіка?

2. Які додатки мала ця граматика і чому саме такі?

3. Яку історичну роль виконала граматика О. Павловського?

Вправа 81. Пояснити, у чому полягали традиційність і новаторство граматики Я. Головацького, фрагменти з якої наведено. З'ясувати, чим зумовлювались традиції цієї та деяких інших, відомих вам з першої половини XIX ст., граматичних праць і як вплинула на них тенденція до формування загальнонародної літературної мови на народній основі. Визначити, яким правописом написана граматика Я. Головацького.

ВСТУПЛЕНІЄ

§ 1.

Грамматика є наука правильного оуживанѧ слôвъ въ бесѣдѣ и въ письмѣ.

Мова состоит изъ слôвъ, слова изъ слôгôвъ, а слôги изъ буквъ.

Мова є соединенїе словъ, составлѧющихъ повний смыслъ.

Словомъ называеса звукъ оустного голоса, котрымъ выражаемъ понятїе, або чувство.

Слогъ (складъ) є звукъ, або сложенїе двохъ и бôльше буквъ, котрї однимъ рухомъ мозныхъ орудїй вымовити мôжна.

Буква є выражéньемъ звука, зъ котрыхъ складаются слова.

§ 2.

Грамматика раздѣляеса на чотыре части: Словопроизведенїе, словосочиненїе, правописанїе и слогоударенїе.

I. Словопроизведенїе (етимологїѧ) научае о складанью слôвъ, похожденью и перемѣнахъ ихъ.

II. Словосочиненїе (Синтакса) подае правила, ꙗкъ получати слова въ мовѣ належить.

III. Правописанїе (ортографїѧ) показуе, ꙗкъ правильно слова писати.

IV. Слогоударенїе (просодїѧ) поучае, где въ выговоръ слôвъ треба пôдносити голосъ.

Часть пéрвая.

О словопроизведенїю.

§ 3.

Словопроизведенїе есть часть грамматики, котора показуе, ꙗкъ складати слова, т. е. розбирае ихъ составныїи части и перемѣны, и роздѣлюе слова по разрѧдахъ.

Отдѣленїе первое.

I. О Буквахъ.

§ 4.

Составнїи части слôвъ выражаемъ буквами.

Въ рускомъ ꙗзыцѣ оуживаются слѣдующїи буквы:

А, Б, В, Г, Д, Є, Ж, З, И, І, (Й), К, Л, М, Н, О, П, Р, С, Т, (ОУ), Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Щ, Ъ, Ь, Ы, Ѣ, Є, Ю, Ѧ, Ꙗ.

§ 11.

Буквы (А) пôсля согласнои и (А) посля, ж, ч, щ вымавляють въ наддністрянскомъ нарѣчью ꙗкъ мягке е або є; напр. жель, чесъ, шепка, щестье, затевсе, ресный, петь; але по общому выговору малоруському повинно са говорити и писати: жаль, часъ, шапка, щастье, затавса, расный, пать и прч.

тимошик

IV. О выговорѣ согласныхъ.

§ 17.

Буква (г) вымовляєса въ рускихъ и чужихъ, зъ давна принятыхъ словахъ, якъ латиньске h: напр.: гора, нога, евангеліє, Гавріилъ, ангелъ, грамота, Цыганъ.

Буква (г) по большей части въ чужихъ словахъ оуживаєса и выговорюєса якъ латиньске g; напр.: гвалтъ, грунтъ, гатунокъ, губернія.

Окрôмѣ того въ декотрыхъ словахъ зъ польска вымавляныхъ говорить якъ g, хота повинноса писати и вымовляти (г) або (к); напр.: гарнець, господарь, габати, гнôтъ, гдырати, гречный, нѣгды, мають са вымовляти по руски: гарнец, господарь, габати, гнôтъ, кдырати, кречный, нѣгды (нѣкды).

§ 129.

[...] Въ галицкомъ и горскомъ нарѣчію люблять творительный падежъ единств. числа (4 відміни.— *Н. Б.*) скорочати: н. пр.: ночевъ, костевъ, смертевъ, церквовъ, зам. ночею, костею, смертію, церкоею. Такъ само по галицкому выговору перетворюють (а) пôсла согласнои и (а) пôсла (ж, ч, ш, щ) на мягке (є, ьє) або (є, ѣ) н. пр. костьємъ, (ємъ), костьєми [...] Часомъ тое (є), (є) ще перемѣняють на (о), (іо) и произносять: костіовъ, костіомъ, костіохъ и пр.

(Граматика руского языка, составленная Яковомъ Головацкимъ. Во Львовѣ, 1849).

Вправа 82. Встановити традиції і новаторство граматик, уривки з яких наведено, пояснити їх значення для граматичної нормалізації української мови.

2. Alfabet grażdański jest poprawniejszy od cyrylijskiego, wprowadzono bowiem do niego literę э odpowiadającą czystemu e łacińskiemu, a opuczczono 6 liter cyrylijskich: s, ou, ѿ, ѡ, ξ ψ, jako niepotrzebnych. W zastosowaniu jednak do języka małoruskiego okazuje się po odtrąceniu tych poprawek z resztą tens'e sam *zbyteh i niedostatek* i to samo *nie jednostajne* znaczenie niektórych liter, co w cyrylijskim Alfabecie.

[...] Lecz najpiękniejsze jest Abecadło łacińskie, którego postacie przez swoję okrągłość, pojedyńczość razem łatwo w oko wpadającą różność ' na głosne uczonych zasłużyły sobie pochwały. Dla tego też upowszechniło się między tylu i tak rozmaitemi narodami, a to upowszechnienie stanowi, nową jego zaletę, w której mu żadne inne wyrównać nie zdoła [...] Z tąd nareszcie pochodzi, że niektórzy Uczeni, dążą nawet do zaprowadzenia rzymskich liter do wszystkich w ogóle języków.

[...] 7. Z tego wszystkiego wypływa, żeby korzystniej było dla Literatury naszej, Cérkwi pozostawić Cyryllikę, a w pismach swieckich uży-

wać albo grażdańskiego albo łacińskiego Alfabetu** ... Wszakże i ta tylko jedna Galicya używa jeszcze Cyrilliki w pismach swieckich.

(Gramatyka języka ruskiego (małoruskiego) napisana przez Ks : Józefa Łozińskiego, w Przemyślu, 1846).

§ 32. W małoruskim języku jest 7 spadków; poznać je można po różnych pytaniach, jako to:

1) Mianownik (именительный) na pytanie kto? co? (кто? что?): воинъ, wojak; домъ, dom; книга, xięga.

2) Dopełniacz (родительный) kogo? czego? czyj? czyja? czyje? (кого? чего? чій? чія? чіе?) : воина, wojaka, дома, domu, книги, xięgi.

3) Celownik (дательный) komu? czemu? (кому? чему?): воинови (иу), wojakowi, домови (му), domu, книзѣ, ziędze.

4) Wołacz (звательный) oznacza przedmiot do którego mówimy: вôине! wojaku! доме! domie! книго! xięgo!

5) Biernik (винительный) kogo? co? (кого? что?) воина, wojaka; домъ, dom; книгу, xięge.

6) Narzędnik (творительный) na pytanie kim? czem? (кимъ? чимъ?) воиномъ, wojakiem; дôмомъ, domem; книгою, xięgę.

7) Miejscownik (предлôжный) o kim? o czem? (ô комъ? ô чемъ?): ô воинѣ, o wojaku; ô домѣ, o domie; ô книзѣ, o xiędze.

Mianownik i Wołacz nazywaję się bezwzględne spadki (прамые падежи) wszystkie inne spadki nazywają się względnemi (косвенные падежи).

§ 33. Z wyżej przytoczonych przykładów widzimy że spadek i liczba rzeczowników wyraża się przez odmianę zakończenia. Ta odmiana zakończenia nazywa się deklinacią (склоненіе).

(Граматика языка малорусского въ Галиціи, сочиненная Іваномъ Вагилевичемъ. Львовъ, 1845).

Ѡ словѣх или глаголѣх

§ 35. Lingvae hujus Verba, aut sunt Activa, aut Neutra: веду, duco, везу, veho, мыю, lavo, стою, sto, сплю, dormio. Passiva nullam habent distinctam terminationem, sed solum per ѥсмь, et са suppletur sensus passivus: ведом есмь, ведуса, ducor везом есмь, везуса vehor.

Relate ad significationem, sunt:

1—o Simplicis significationis, unum actum designantia, ad radicem solum у, ю, ac potissimum solum ти in Infinitivo assumere solita: несу, porto, везу, veho, дую, flo, нести, нести, дути.

2—a Iterativa, si actio iteretur ac continuetur, infinitivum ати, **ати, овати.** potissimum habentia: бывати, стояти, куповати.

3. Inchoativa, actionis praesentis ac sensus ѣю, ѣти, разумѣю, разумѣти, intelligo, старѣю, старѣти, senesco.

4. Inchoativa, sensus et actionis futurae ну, нути, ду, —ну, дунути оусну, оуснути.

ТИМОШИК

5. Factitica, quorum infinitivus in-нти. носити, возити, давати, ломити.

6. Reflexa, in сѧ: боюсѧ, трѧсусѧ. Verba haec sunt sensus distincti a passivis, nam solum ad personam agentem reflectuntur, exclusa actione alterius personae: боѧтсѧ, neutr. siguli in se agere existimatur : бїютсѧ, pass alter i alterum agere supponitur, veberantur, per invicem.

(Grammatica Slavo-ruthena Edita per Michaelem Lutskay. Budae, 1830).

Вправа 83. Визначити типи словників за поданими зразками словникових статей, пояснити практичне їх значення в першій половині XIX ст.

О Малороссіи. О древнихъ обычаяхъ малороссійскихъ, о службѣ воинской и гражданской, о чинахъ и должностяхъ чиновниковъ. По алфавиту.
Писано 1808 года.

Абшитованный. Въ войскѣ Малороссійскомъ всѣ чиновники изъ службы вышедшіе, должны были имѣть письменные обшиты и къ чину своему непремѣнно прибавлять сіе слово: обшитованный сотникъ есаулъ и проч.

Академія. Академія заведена въ Малороссіи въ городѣ Кіевѣ, въ архіерейство Петра Могилы.

Атаманъ. Слово персидское, зри словотолкователь, часть 1—я, страница 272, значитъ — главный начальникъ козачьихъ нерегулярныхъ войскъ; кажется, уменшительное отъ гетмана. Онъ — начальникъ нетокмъ военный, но и главный судья; однимъ словомъ хозяинъ во всѣхъ частяхъ войска своего и селеній къ оному подсудственныхъ. Атаманы имѣли разные степени, а именно.

Атаман кошевый был главный военачальникъ Запорожскаго войска.

Атаманъ сотенный ...

Атаманъ сельскій ...

Атаманъ куринный ...

Байдакъ. Такъ называется большое на барку похожее судно, обыкновенно въ Малороссіи по Деснѣ, Днѣпру и по берегамъ Чернаго моря, длиной до 10 саженъ (плавающее)? Употребляемо оно также и на рѣкахъ для перевоза разныхъ товаровъ.

Почта. Въ Малороссіи почта существовала за долго до 1765 года, въ которомъ, для порядочнаго сообщенія городовъ, графомъ Румянцевымъ Задунайскимъ издано учрежденія о почтахъ и почтовыхъ конторахъ. За всѣмъ тѣмъ, по новости ли сего заведенія или по другимъ причинамъ сношеніе ограничивалось большею частію между малороссійскими городами посредствомъ избранныхъ козаковъ. Въ столичные же города отправлялись письма черезъ Глуховъ и посредствомъ первыхъ, вѣроятно, сношеніе происходило съ протчими россійскими городами до 1782 года.

Типографія. Въ Россіи первая типографія заведена въ царствованіе царя Ивана Васильевича, въ Москвѣ, и первая славянская книга, напечатанная въ оной, въ 1564 годѣ, есть Апостолъ ...

Хорунжій или хоронжій. Знаменосецъ въ козацкихъ полкахъ, отъ слова хоругвъ — военное знамя.

(Словарь малорусской старины. Составленный в 1808 г. Ломиковским В. Я. К., 1894).

Словарь
Малороссійскихъ словъ содержащихся въ Энеиде и многихъ иныхъ в Малороссіи употребительныхъ, исправленный умноженный и дополненный словами для четвертой части.

Барило, Французское слово, Baril, боченок.
Бариться, медлѣть
Барканъ, заборъ
Басовать в переносном смыслѣ, гордо выступать
Батечку, батенька
Батигъ Петривъ, Цихорія
Бахуровать, волочиться
Бахуръ, волокита
Бачить, видѣть
Бачъ, якъ бачъ, как видишь,
Бебехи надсадить, отвалять бока
Бедренецъ, родъ травы
Бенкетовать, пировать
Бенкетъ, пиръ
Берлинъ, карета
Бешиха, рожа
Бджолы, пчелы
Бигъ, Богъ
Бикъ, бокъ, сторона
Бинлюги, роспуски,
Блахитный, голубый
Блейвасъ, Нѣм сл. Bleyweiss, бѣлило
Блекнуть, увядать
Кадки, большіе чаны въ вынохурнихъ
Кадный, дымный
Кажанъ, летучая мышь
Казанъ, котелъ
Казка, сказка
Казыться, бѣситься
Каламийка, коломенка
Каламаръ, чернильница
Калитка, мошна
Кальный, грязный
Калюжа, лужа
Канчукъ, нагайка
Капелюхъ, шапка съ ушами
Каплиця, часовня
Капшукъ, кошелекъ
Кара, казнь, наказаніе
Карбижъ, бирка
Карукъ, клей
Каручить, клеить
Шкварчать, говорится про сало, когда из него вытопливаютъ жиръ
Шавлѣя, шалфей

(Котляревский И. Вергилиева Энеида. СПб., 1809).

Запитання: 1. Що характерно для більшості словників першої половини XIX ст.?

2. Які словники-додатки кінця XVIII — першої половини XIX ст. ви знаєте? У чому їх специфіка і яке значення в лексичній нормалізації мови вони мали?

тимошик

3. Яка лексикографічна праця була першим окремим виданням?

Вправа 84. За допомогою наведених матеріалів визначити тип словника Івана Войцеховича, порівняти його з сучасними словниками, з'ясувати еволюцію цього типу видань.

Иван Войцеховичъ

СОБРАНИЕ СЛОВЪ МАЛОРОССІЙСКАГО НАРѢЧІЯ (1823).

А—Я. Прилагаемый же при семъ словарь, состоитъ изъ такихъ словъ, кои или совсѣмъ не сходствуютъ съ словами Великороссійскими, или взятые изъ Славянскаго языка, но неупотребляемыя въ Россійскомъ, или заимствованные съ нѣкоторымъ измѣненіемъ изъ языковъ Латинскаго, Нѣмецкаго, Польскаго, Французскаго, Татарскаго, и наконецъ слова собственно Малороссійскія, коренныя. Сей словарь также отличается отъ прочихъ особеннымъ правопісаніемъ Малороссійскимъ, которое показалось мнѣ удобнѣйшимъ и правильнѣйшимъ.

А . . . . . Частица употребляемая въ вопросахъ, на пр. а якъ же? — как же?
Абы́ . . . . . Лишь бы, только бы
Абы-коли . . . . . Когда нибудь, въ другое время
Вы́дки, Видкуля . . . . . Откуда
Видти, Видтиля . . . . . Оттуда
Выбжи . . . . . Оглобли у сохи для впряжи лошади
Волоцюга . . . . . Бродяга
Ворье . . . . . Заборъ
Вырей . . . . . Теплая страна, куда на зиму улетают птицы
Вырлоокій . . . . . Имѣющій большие глаза
Гай—воронъ . . . . . Лѣсный воронъ
Гантовать . . . . . Вышивать золотом
Гу́ра . . . . . Куча
Густи́ . . . . . Жужжать, гулъ издавать
Дзигликъ . . . . . Стулъ
Дóли . . . . . На полу
Довбать . . . . . Долбить
Драгли . . . . . Студень, мороженое
Друкъ . . . . . Дубина
Жаба, Жабалуха . . . . . Лягушка
Женихаться . . . . . Свататься (отъ слова женихъ)
Жовна́ . . . . . Птица особливого рода, съ долгимъ языкомъ, питающаяся пчелами
Заздалегидь . . . . . Преждевременно

Закотить . . . . . Отворотить
Заска́бить . . . . . Занозить
Затя́ть . . . . . Зарубить
Карака́тиця . . . . . Большая лягушка
Ква́ша . . . . . Кушанье, похожее на соложеное тѣсто
Келепъ . . . . . Палка, у которой рукоятка имѣетъ подобіе молота
Килимъ . . . . . Коверъ
Коза́ . . . . . Волынка
Колома́зъ . . . . . Деготь
Малай . . . . . Просяной хлѣбъ
Мере́жаный . . . . . Выстроченный
Мирковáть . . . . . Разсуждать
Мѣсто . . . . . Рынокъ
Намі́сто . . . . . Монисто
Печерица . . . . . Шампіонъ (грыбъ)
Плахта . . . . . Женское одѣяніе
Поганка . . . . . Лихорадка
Починокъ . . . . . Веретено съ нитками
Розйики . . . . . Изюмъ
Са́квы . . . . . Сума переметная
Свíта . . . . . Крестьянскій кафтанъ
Скрутíться . . . . . Тоже, что и сказаться
Сопсовáть . . . . . Испортить
Шматокъ . . . . . Кусокъ
Шуплядъ . . . . . Ящикъ
Щербáтый . . . . . Вызубренный
Щи́рый . . . . . Истый, точный
Що-сь . . . . . Нѣчто
Юшка . . . . . Уха
Ягли́ть . . . . . Докучать
Ясны . . . . . Десны во рту
Ятро́вка . . . . . Своячица

Вправа 85. Розповісти історію «Словника української мови» П. Білецького-Носенка, розкрити його значення для розвитку української лексикографії. З'ясувати тип словника, його лексичну базу, охарактеризувати словникові статті (на матеріалі наведених окремих словникових статей).

Словарь
малороссійскаго, или восточнорусскаго языка:

филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіоматизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произ-

тимошик

ношенію, какихъ говорятъ въ Малой и Южной Россіи, Павломъ Белецкимъ-Носенкомъ, членомъ двухъ императорскихъ россійскихъ ученыхъ обществъ.

Б — звук дебелый, губной, сложенный, какъ еллины утверждали, изъ мн; его простой и мягкой звук есть п. Малороссіяне называли эту букву *бреи*... Это звук (б, п, мн) выражаетъ всегда предмѣты большіе, округлые или издающіе громкій, толстый звукъ, напр.: *бомба, барабанъ, бубенъ, бука, баба, бибъ (бобъ), ступа, стопа, пипъ (попъ)* и проч. Въ глаголахъ послѣ себя (*б, п*) требуетъ вставочнаго звука л и въ производныхъ словахъ, напр.: *грабити — грáблю, грабла́, грéбло, грабля; копити — коплю, наковляти* и проч.

Б' (пред. сказательный, метаплазмъ) Вмѣсто об' — о, съ предложнымъ падежемъ. См. Об.

Ба! (межд.). См. *Та ба!*

Баба (и. с. ж. р). Мать отца или матери; старая женщина. Старуха. Повивальная бабка. «Бáбо! бáбо!» (ават. пад.) Посл.: «Що грошáди, тéе й бáби!» И я не прочь отъ общества; что людямъ, то и мнѣ. «Бáба зъ вóза, шкáпи легше». Честь предложена, отъ убытка богъ помиловалъ. Баба сошла съ воза, кобылѣ легче везти. «Ни сáло, ни пáло — ке, бáбо, сáло!» Ни за что, ни про что — заплати! «Не мáла бáба клóпоту, да и купúла порося́!» Добровольно самъ себѣ навязалъ тяжбу.

Бабóвий (байбаковый, -ая, ее (и пр.) Сурковый.

Бабáкъ (байбакъ) (и. с. м. р.) Сурокъ, звѣріокъ.

Бабéць (и. с. м. р. уничиж.) Негодная бабіонка. «Дурный бабéць!»

Бабинéць (и. с. м. р.) Западный притворъ въ церквѣ (!), гдѣ становятся женщины. Трапеза.

Бáбка (и. с. ж. р.) 1) Груша бергамота. 2) Пирожное изъ лапши, рижу съ изюмомъ и проч., спеченное въ формѣ. 3) Стрекоза, насѣкомое. 4) Кость въ ногѣ у животныхъ. См. *Паця*. 5) Повивальная бабка (акушерка).

Бáбство (и. с. собир. ср. р.) Женский полъ. Сборище женщинъ. Замужество. Повивальное искуство (!).

Бабýла (бибýла) (и. с. ж. р.) Сѣрая оберточная бумага. Слово латинское.

Бабýня, бабýся, бабýненька, бабýсенька (и. с. ж. р. усилительно-ласкательное) Бабушка, старушка.

Бавéльна (бавильна, бавольна, бавульна) (и. с. ж. р.) Хлопчатая бумага.

Бавельняний, бововняний, -ая, -ее (и пр.) Изъ хлопчатой бумаги. Бумажный.

Бáвитися (г. общ.) Мѣшкать, медлить. Заниматься промыслом, дѣломъ; (г. взану) *бавитися* забавляться, веселиться.

Багáто (нар.) Много. У закавказскихъ татаръ: багá. «Дуже багато». Очень много. Багацько, багатенько (умен.). Довольно много; достаточно. Отъ этого нарѣчія произведено россійское богатый, богатство и проч. См. *Багати*. Посл. «Багатому самъ бисъ диты колыше». Богачу все удается.

У. Гласный дебелый звукъ, сходный съ острымъ ю; выговаривается какъ немецкое u. Малороссы (!) сокращаютъ произвольно это у звукомъ в и, наоборотъ, в вытягиваютъ въ у, когда предшествующее слово оканчивается согласнымъ звукомъ, а следующее начинается буквою в, для избѣжанія столкновенія согласныхъ или гласныхъ, напримеръ: вмѣсто винъ взявъ гарную удову лучше сказать: *винъ узявъ гарну вдову*...

Иногда у замѣняетъ твердое и (ы), вмѣсто быти, я был, была, было, были и проч. говорятъ: *бути, я буув, була, було, були* и пр. «Да булá у мéне жúнка, да булá у мéне любка» и проч. (простонародная песня). ...

У. См. В (предлог отдѣльный). Въ. Слѣдуетъ по вопросу гдѣ?, показываетъ мѣсто внутри, и существительное послѣ него поставляется въ падежахъ родительномъ, винительномъ, напр.: У церковъ въ церковь; у церкви вслѣ церкви; ... По вопросу к у д а? выражаетъ мысль стремленія, движенія къ предмѣту (!); въ винительномъ падежѣ: я йду у (в) церковъ, у садъ; гуляю у саду.— Во. Возлѣ. При У.

У, сокращенно в (предлогъ слитный). Показываетъ идею совершенія вкругъ, сквозь и проч., напр., убранье (вбранье), ушестье (вшестье — вознесение), утиха (втиха). ...

У. Окончательный корень именъ мужескаго рода звательного падежа единственнаго числа, кончающихся въ именительном на -ко, напр.: батько — батьку! дядько — дядьку! Панько — Паньку! и проч. ...

Убгáти (вбгати) Убрать: Укласть. Съесть. Вмѣстить. См. Бгати.

Убирáтися (вбиратися) (г. общ. и возвр.) Уходить. Наряжаться. Входить. «Убрáвсь, мовъ бисъ на зáвтреню». Некстати нарядился. «Убрáвъ в окуля́ри». Подбилъ глазá. «Убравъ в москóвски личакú». Обманулъ; одѣлъ в русскіе лапти.

Убо (союзъ). А потому. И для того. Слѣдовательно. По-славяно-церковному *тоже*.

Убогачéний (-ая, -ее) и пр. Одаренный, ущедренный. Обогащенный.

Убóжство (вбóжство) (и. с. ср. р.). Бѣдность. Нищета. См. Бидкота. По-польски: убоство.

Убрáнье (вбрáнье) (и. с. ср. р.). Уборъ. Одежда вообще. Нарядъ. Убранство. У малороссіянъ въ особенности суконные шаровары. «Пошарпане убрáнье». Разорванные штаны. По-польски тоже. См. *Плюндра*.

Увельбúти (г. д.) Прославить. См. Вельбити.

Уверéда (вереда) (и. с. ж. р.). Трудное дѣло. Трудная работа. Надсáда. «До уверéды (вверéды)» до изнеможденья, усталости. См. Турбованье.

ТИМОШИК

Літературна мова від 40-х років XIX ст. до початку XX ст.

Завдання 71. Написати реферат «Роль Т. Г. Шевченка в історії української літературної мови».

Запитання: 1. Як оцінили роль Т. Г. Шевченка в історії української культури М. Г. Чернишевський і М. О. Добролюбов? У чому ці погляди не збігалися та яких змін вони зазнали в різний час?

2. Чим відрізнялась мовна практика Т. Г. Шевченка від практики його попередників?

3. У чому полягало новаторство Т. Г. Шевченка у ставленні до живого народнорозмовного мовлення?

4. У чому полягає оригінальність Т. Г. Шевченка щодо використання історизмів, церковнослов'янізмів, етнографізмів, іншомовної лексики?

5. Використавши матеріал «Щоденника» Т. Г. Шевченка, його передмову до першого видання «Кобзаря» та ін., пояснити, як розумів поет зв'язок письменницької творчості з народом (його життям, його мовою).

6. Яке місце у творах Т. Шевченка займала діалектна лексика?

Завдання 72. Пояснити, завдяки яким рисам творчості Т. Г. Шевченко вважається основоположником нової української літератури і літературної мови. З'ясувати основні риси мови творів Т. Г. Шевченка.

Завдання 73. З'ясувати спільні та відмінні прийоми у використанні лексичних ресурсів мови, їх стилістичних можливостей у творах І. П. Котляревського і Т. Г. Шевченка. Пояснити, у чому виявлялось стилістичне багатство мови Т. Г. Шевченка, якою була його роль у розвитку сучасних стилів.

Завдання 74. Висвітлити проблему «Т. Г. Шевченко і російська літературна мова».

Завдання 75. З академічного видання творів Т. Г. Шевченка виписати двадцять прикладів, які свідчитимуть про аналогічність явищ Шевченкової мови та сучасних фонетичних і граматичних норм; знайти 10—12 мовних фактів, що не стали нормою сучасної літературної мови.

Вправа 86. Зіставити передрук автографа та сучасну публікацію наведених творів Т. Г. Шевченка і з'ясувати спільні та відмінні риси фонетики, граматики і правопису. Дати історичні коментарі.

ЛІЛЕЯ

Защо мене якъ росла я
Люде не любилы?
За що мене якъ виросла
Молодую вбилы?
Защо воны теперъ мене
Въ палатахъ витають
Царивною называють
Очей не спускають
Зъ мого цвиту? Дывуюця,
Не знають де дэты?
Скажи мені, мій братику
Королевый цвите!—
— Я не знаю; моя сестро.—
И цвить королевый
Схилывъ свою головоньку
Червоно-рожеву
До билого пониклого
Личенька Лілеи.
И заплакала Лілея
Росою-слёзою ...
Заплакала и сказала
— Брате мій съ тобою
Мы давно вже кохаемось
А я й не сказала
Якъ була я людиною
Якъ я мордувалась.

(Шевченко Т. Більша книжка. К., 1963).

За що мене, як росла я,
Люди не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти?
Скажи мені, мій братіку,
Королевий цвіте!
— Я не знаю, моя сестро.—
І цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька Лілеї.
І заплакала Лілея
Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:
— Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я не сказала:
Як була я людиною,
Як я мордувалась.

(Шевченко Т. Кобзар. К., 1960).

ІСАІЯ. ГЛАВА 35

(подражаніе)

. . . . . .
Незрячи прозрять, а кривые
Мовъ сарна зъ гаю помайнуть.
Нимымъ отверзутся уста;
Прорвеця слово як вода;
И, дебрь-пустыня неполыта,
Спилющою водою вмита
Прокинеця; И потечуть
Весели рики, а озера
Кругом гаями проростуть
Веселымъ птаством оживуть.
Оживуть степы, озера,
И не верстовіи,
А вольвіи, широкіи,
Скрязь шляхи святыи
Простеляце; и не найдуть
Шляхивъ тыхъ владики,

. . . . . .
Незрячі прозрять, а кривие
Мов сарна з гаю, помайнуть,
Німим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита
Прокинеться, і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть,
Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,

ТИМОШИК

А раби тими шляхами
Безъ гвалту и крику
Позиходяця до купи
Ради та весели,
И пустиню опанують
Веселіи села.
(*Шевченко Т.* Більша книжка).

А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі,
І пустиню опанують
Веселії села.
(*Шевченко Т.* Кобзар).

Вправа 87. Прочитати передрук з автографів Т. Г. Шевченка і пояснити їх правопис. Якою правописною системою користувався Т. Г. Шевченко?

I.34 Зякувала зозуленька
Въ зеленому гаи.
Заплакала дивчинонька
Дружины немає.
А дивочи молодіи
Веселіи лита,
Якъ квиточки заводою
Плывуть зъ сего свита.
Якбы булы батько маты
Та булыбъ багаты,
Булобъ кому полюбиты
Булобъ кому взяты.
А то нема, сиротою
Отакъ и загину.
Дивуючи въ самотыни
Де небудь пид тыномъ.

II.2 Мы заспивалы, розійшлись,
Безъ слизъ и безъ розмовы.
Чи зійдемося шче знову?
Чи заспиваемо колы?
А може й те ... та де? Якими?
И заспиваемо яку?
Не тутъ, и певне нетакими!
И заспиваемъ нетаку!
И тутъ невесело спивалы,
Бо й тутъ невесело було,
Та все таки якось жилось,
Приимами якуси сумувалы.
Згадавше той веселый край
И Днипръ той дужій крутогорый
И молодее тее горе!
И молодый той гришный рай!
(*Шевченко Т. Г.* Мала книжка. К., 1963).

III. Я не нездужаю нивроку
А щось такее бачить око,
И серце жде чогось. Болыть,
Болыть и плаче и неспить
Мовъ не годована дытына.
Лихои тяжкои годины
Мабуть ты ждешъ? Добра не жды,
Нежды сподиванои воли
Вона заснула: цар Микола
Іи приспавъ, а щобъ збудыть
Хиренну волю, треба миромъ,
Громадою обухъ сталыть:
Та добре выгострить сокиру
Та й заходиця вже будыть,
А то проспить соби небога
До суду божого страшного.
А панство буде колыхать,
Храми палаты муровать
Любить царя свого пьяного
Та Византійство прославлять,
Та й биляше бачиця ничого.

IV. По улици витеръ віе
Та снигъ замитае.
По улици повидь тынню
Вдова шкандыбае.
Пидъ давнышню сердешная
Руки простягаты,
До тыхъ самих до багатыхъ,
Що сына в солдаты
Позаторикъ заголилы.
А думала житы...
Хочь на старисть у невисти
Въ добри одпочиты.
Недовелось. Виблагала
Тую копійчину...
Та пречистій поставила
Свичечку за сына.
(*Шевченко Т.* Більша книжка).

Запитання: 1. Які наукові праці про Т. Г. Шевченка як основоположника нової української літературної мови вам відомі?

2. У чому полягає епохальна роль Т. Г. Шевченка в нормалізації української літературної мови?

З а в д а н н я 76. Висвітлити питання «Роль Т. Г. Шевченка в поширенні освіти рідною мовою».

ТИМОШИК

Завдання 77. Написати реферат на тему: «Погляди Т. Г. Шевченка на мову як ознаку нації».

Завдання 78. Охарактеризувати суспільно-історичні умови, в яких у другій половині XIX — на початку XX ст. розвивалась українська культура. Пояснити, як позначилися на цьому розвитку відсутність української державності, територіальної цілісності України.

Завдання 79. Пояснити (аргументуючи виклад конкретними фактами і прикладами), у чому виявлялися великодержавницька шовіністична політика царського уряду й експансіоністська колонізаторська політика польського й австрійського урядів щодо української культури й української мови зокрема.

Вправа 88. Прочитати вірш І. Наумовича, встановити, до творчої манери якого письменника першої половини XIX ст. він подібний і який напрям розвитку мови другої половини XIX ст. він репрезентує.

«ВОСПОМИНАНЬЯ НАДДНЄСТРОВЬЯ» (1853)

Залѣщики! вы не моя
Колибельная сторона —
За чѣмъ я васъ такъ возлюбилъ:
Що и гнѣздо мое, и Бугъ,
Издѣтска мой наймилышій другъ
Не есть менѣ уже такъ милъ.
Я весь, як есть, лишилбы свѣтъ,
И колько мнѣ сужденныхъ лѣтъ
Самои жизни, кобы мнѣ
Отдалъ кто птичу свободу
И Крищатицкую гору
И тѣ островы на Днѣстрѣ!
Тамъ бы въ думанью к сѣдѣлъ,
Зъ горы на Русь мою бы зрѣлъ,
Якъ красна, мила тамъ она!
Подлинна такъ, якъ сельскій цвѣтъ,
Весела якъ весны розсвѣтъ,
Богата, якъ Украина.
Тамъ народъ Руснпъ всевъ душовъ,
Неповрежденъ чужинщиновъ,
Тамъ древня щирость, древній нрав;
Въ лицахъ тамъ цвѣтъ и красота,
В свѣтлицахъ ладъ и чистота,
Въ гостинахъ дружескій уставъ.
А пѣснь якая тамъ живетъ,
Тамъ всякъ пѣвецъ и всякъ поетъ!
Тамъ танецъ мужескій арканъ —

Дрожитъ подъ нимъ свята земля,
Сама неслышна и гудьба
Въ гулянцѣ жвавыхъ Полднѣстрянъ.

(ЛНВ. Річник II. Т. VIII. Львів, 1899).

Вправа 89. Прочитати уривки зі статті Богдана Дідицького і пояснити її роль у розвитку українського правопису.

Основное правило доброи правописи ѥсть: абы она выражала докладно не только властивое произношеніе словъ, но оразъ и тѣхъ словъ коренное произхожденіе. Для того кажемъ: «пиши, ѩкъ говоришь, а вырази оразъ в письмѣ корень или произхожденіе всякого слова».

Мы кажемъ: латиска азбука къ письменности руской неудобна; а неудобна для того, понеже во первыхъ: въ латинской азбуцѣ не достаютъ знаки для звуковъ ново-европейскихъ, именно звуковъ руско-словенскихъ; во вторыхъ: въ ней нѣтъ по колька знаковъ на звуки до себе вправдѣ подобнѝй, но по кореню словъ значно отъ себе различнѝй. Первый недостатокъ недозволяе намъ писати такъ, ѩкъ говоримъ: другій недасть намъ выразити словенского словъ рускихъ произхожденію. Сія же азбука не удобна для насъ ни даже ведля польской, мадярской или чешской правописи [...]

... Ціо даже троякою правописію нашихъ сусѣдъ не выразимъ докладно ни выговора, ни тѣмъ меньше корена нашихъ словъ ... .

Се для словесности нашой не поступъ, но погибель!

Ото говорятъ намъ; Оупотребленіе латинскои азбуки есть доказательствомъ европейского поступу, або весь просвѣщенный западъ Европы пише исключно только нею...

... Мы не розумѣемъ даръ слѣпого послѣдованію, охоту къ подражанію модъ ...

Кажутъ намъ: со знаніемъ латинскои азбуки отверае ся намъ приступъ до всякой западноевропейской литературы...

Кажутъ дальше такъ: если бы Русины приняли письмо латинское, было бы се съ великою корыстію и для ихъ сусѣдъ — соплеменниковъ, письмо тое оуживающихъ ... тіи ... не вспомнятъ о нашихъ заслуженныхъ мужахъ науки ни однимъ майже словомъ, а о нашой словесности заховуютъ постоянное, же такъ скажемъ, пренебрегательное молчаніе, ѩкъ бы таѩ вовсе не существовала... Такъ ли то трудно присвоити знанію наше письмо, состоящое изъ 24 буквъ греческихъ, извѣстныхъ всякому ...

Кажутъ еще дальше: Латинскими буквами писали оуже навѣтъ нѣкоторіи извѣстніи Русины... Отвѣчаемъ на тое: Тимко Падура и В(ацлав) изъ Олеска писали единственно въ пользу соплеменниковъ польскихъ ... познакомити съ народными пѣснями Руси.

... ни одинъ народъ не срывалъ съ житьемъ своимъ прошедшимъ.

(О неудобности латинской азбуки в письменности руской / Розсужденіе Богдана А. Д. Вѣдень, 1856).

тимошик

Завдання 80. Законспектувати працю І. Верхратського «Наша правопись» (Львів, 1913), з'ясувати неординарність поглядів автора щодо значення правопису для конкретної мови, висловити сучасну оцінку їх з урахуванням часу написання праці.

Завдання 81. Охарактеризувати стан науки і шкільної освіти в другій половині XIX — на початку XX ст. на східно- і західноукраїнських землях, на Буковині і в Закарпатті. Пояснити, як цей стан позначився на розвитку загальнонародної літературної мови.

Запитання: 1. Які умови гальмували розвиток загальнонародної літературної мови?

2. Як ставились буржуазні уряди до розвитку української національної мови на народній основі?

3. У чому полягала допомога прогресивних російських учених і письменників українським культурним діячам у формуванні стилів української мови, виробленні її норм?

4. З яких джерел збагачувалась літературна мова цього періоду?

5. У яких сферах використовувалась українська літературна мова?

Завдання 82. Висвітлити історію царських заборон українського слова (1863, 1876, 1881 та ін.), їх зміст і особливості реалізації.

Вправа 90. Познайомитись з окремими положеннями доповідей комісії «Об отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатного слова» (СПб., 1905) і статті М. Грушевського «Ганебній пам'яті» (Україна. 1926. Кн. 4).

П. Стебницкій: «Одновременно съ присоединением Малороссии къ Московскому государству началась долгая, глухая и упорная борьба московского правительства съ тѣми особенностями приобрѣтенного края, которыя поддерживали въ его населеніи память о его автономіи, национальное самозначеніе и привычки демократического уклада. Процессъ политической ассимиляции Украины съ Россіей длился до конца XVIII ст. и закончился съ раздѣлами Польши. Что касается ассимиляции культурной, то эта задача для тѣхъ средств, которыми пытались ее разрешить, оказалась непосильной и до настоящего времени не может считаться рѣшенной.

С. Русова: «... Надо дать украинцам все то, что нужно и другимъ народамъ, сравнять ихъ съ другими народностями России в правахъ на образованіе, на свободное употребленіе родного языка ... Только тогда малорусский народъ сможет выполнить данный ему почти 50 лѣтъ тому назадъ простой завѣтъ великого поэта:

И чужому научатись
Й свого не цуратись.

А. Русовъ: «Безъ словъ нѣтъ мыслей, безъ языка нѣтъ ни мировоззренія, ни способностей; развиваются они только совместно съ развитіемъ языка, соединяющего массу индивидуумовъ въ одну націю. Поэтому отрицать за малорусскимъ языкомъ его право на развитие равносильно отрицанию существованія малорусского народа, чего не позволяетъ действительность».

П. Саладіловъ: Уряд православної країни залишає зневаженим духовно-моральне виховання народу, дозволяє йому розбещуватися в штундуу, але не потерпить появи Св. Писанія і релігійних книг на зрозумілій народу мові; народ з трудом засвоює елементарну освіту бо несе подвійну працю на одночасне вивчення грамоти і малозрозумілої мови,— хай він зостається безграмотним, аби лише не звучало в школі малоруське слово; землеробська культура, особливо в країні, яка підлягає засухам і малоземельній, залишається на вкрай низькому рівні, та періодичний голод не так страшний, як книги для народу про збереження вологи в грунті і сівозміну; народ не знає ніяких кустарних промислів, зате не має книг технічного змісту; в очах інтелігенції усього світу уряд ставить себе в смішне становище, борючись проти перекладів Рейнеке і Одісеї, але зате українська мова не розвинеться до створення художніх творів.

... Але урядові розпорядження не діяли б, якби не заустріли підтримки у внутрішньому побуті народу, в його соціальних умовах (Переклад наш.— *Н. Б.*).

В. Науменко: «Нельзя отрицать того факта, что очень часто въ мало образованном народе и развитомъ кругѣ общества устанавливается какой-то ненормальный типъ полу-культурного, или лучше сказать — псевдо-культурного человека, берущего поверхностные наслойки высшей культуры...

Бывает это тогда, когда въ жизни такого слоя вырабатывается убѣжденіе, будто своя родная речь есть признакъ простоты и необразованности, и что стоитъ только подладиться подъ говоръ высшихъ сословій,— и уже пріобрѣтены права на сознаніе себе чѣмъ то выше стоящимъ, сравнительно съ своимъ же собратом по крови и по духу, но сохраняющимъ свою естественную речь».

В. Леонтович (лист до Д. Мордовцева): «И это неверно, будто въ школѣ могутъ дать человѣку другой родной языкъ. Школа можетъ вытравить въ человѣкѣ знаніе его родного языка, но никогда языкъ школы не сделаѣтся для него столь близокъ, какъ былъ близокъ утраченный... Речь его сдѣлается (за весьма и весьма немногими исключеніями) безцвѣтной, безсодержательной, простите за грубое выраженіе, суконной рѣчью!»

Акад. Мих. Грушевський

ГАНЕБНІЙ ПАМ'ЯТІ

Під таким заголовком була надрукована рівно двадцять років тому — в першім числі «Украинскаго Вѣстника», що виходив в Петербурзі підчас Першої Думи, моя статейка з приводу скасування славнозвісної заборони українського слова — «коротке, але прочуте»,

тимошик

як говориться — прощальне слово сьому найганебнішому винаходові царської обрусительської політики супроти українства, санкціонованому «царем-освободителем» на літньому спочинку в Емсі 18/30 травня 1876 року. [...]

[...] Тільки революційні події кінця 1905 року — селянські рухи, професійні страйки, робітниче московське повстання, натиск інтелігентних кругів, змусивши бюрократію до капітуляції,— вирвали з її рук разом з іншим старорежимним лахміттям сей указ [...] Дійсно, акту 1876 р. своєчасно не розрубліковано, не умотивовано, навіть його правний титул зістався незвісним — що се було: «закон», «положеніе», «інструкція цензурному відомству», і тому його означали всякими описовими назвами, як от «юзефовичівський закон», тощо.

[...] Заборона 1876 року, що потривала без двох місяців цілих тридцять літ та вивела з лав українського активу цілий ряд поколінь, була тільки найбільш яскравим і голосним явищем,— але подібних перепон, часом менш абсолютних і менш тривких, українське культурне життя за часи свого зв'язку з Москвою зазнало безліч! І вони в загальній сумі утворили таку «натуральну» для багатьох ситуацію, де українська культура — що давніш йшла н а п е р е д і Московщини в звязках з культурним світом, в культурних домаганнях і досягненнях, зійшла на провінціяльний додаток до «світової» російської культури.

Але... з а к р і п и т и на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони,— ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціяльними, і в першій лінії — найбільш претенціозною і небезпечною між ними — культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанню. Зіставити місцеві культури при «домашнім ужитку», а за великоруською культурою — значіння «окна до Европи» ...

Але мабуть не зайве буде ще раз підчеркнути, що всякі такі потяги в бік старої великоруської великодержавности стихійно мусять викликати обгострення українського націоналізму, **яке непотрібно утруднятиме всякий раз соціалістичне будівництво України. ... Всякий раз, як починає вязнуватися затоплений дзвін колишніх обмежень, насильних зводжень національних культур на підрядне становище** супроти великодержавної, втискань їх в узькі рамці «хатнього вжитку» побутовости, популярности, масового мінімуму і т. д. та відсування від вищих форм культурного життя,— зараз неминуче починають відживати старі інстинкти національної самоохорони. Робоча енергія від витворчої діяльности перекидається на оборону.

Запитання: 1. Хто входив до складу «Комісии по вопросу объ отмѣнѣ стѣсненій малороссійскаго печатного слова»?

2. Яка історична доля висновків і рекомендацій «Комісії»?

3. Які заходи і з яких причин застосував царизм у 1914 році з метою нових обмежень української мови?

4. Що вам відомо про застосування назви «українська мова» в II половині XIX — початку XX ст.?

Вправа 91. З'ясувати особливості мови народнопоетичних творів, записаних письменниками другої половини XIX ст. Пояснити спільні та відмінні риси творів з різних територій, значення народної мовотворчості для оригінальної письменницької практики. Виявити мовні традиції українського фольклору.

IV. КУПАЛА НА ВОЛИНІ

(Записало в селі Рокітниця Ковельського повіту Ол. Пчілка)

В Ковельському повіті справляють Купала так: з вечора хлопці крадуть де-небудь соломяника старого,— власне крадуть, бо просити не годить ся. Соломяника того звуть козубом. Того козуба хлопці тягнуть по селі біжучи як найшвидше і співаючи, а на зустріч їм виходять люде і роблять «перейму», себ то складають на вулиці тріски, поліна, старі кошики і т. і.— все то знадоби для купальського вогнища. Все тее хлопці забірають і пакують у козуб. Таких перейм буває скілька і хлопці ледве можуть забрати все паливо. Козуба виносять на вигон за село. Там уже збірає ся цілий гурт людей, більше молодь, але є й молодші молодиці, часами і з старших де хто. Співають тілько дівчата, та часом відповідають їм на співи й хлопці. Починають з которої небудь пісні, частіше «Ой молодая молодице» (№ 3). Хлопці тим часом запалюють козуба, устромивши в нього високі тички, щоб вогонь горів висше. Люде, що приходять дивити ся на Купала, повинні принести з собою теж різний підпал. Кажуть, що в давнійші часи всякого, хто приходив з порожніми руками, хлопці били, через те й доси є купальна приказка: «Хто прийде без поліна, той піде без коліна». Поки огнище палає, дівчата співають пісень, часом зачіпаючи хлопців у тих піснях; тоді хлопці й собі відповідають, часом піснями, а частійше жартами часом не дуже то призвоїтими та лагідними. Взагалі увесь час ведеть ся якесь жартовливе змаганнє дівчат з хлопцями. Так наприклад від часу до часу хлопці вихоплюють з огнища віхті соломи з вогнем і кидають ся з ними поміж дівчат, тикаючи їх дівчатам в лице і розганяючи дівчат по полі, але дівчата вертають ся і знов віддячують хлопцям насміщливими піснями.

Коли козуб згорить до половини і вогонь трохи понижчає, тоді хлопці починають скакати через нього. Потім, коли вогонь почне пригасати, всі росходять ся з піснями до дому.

Вогню купальського не гасять, а лишають его, щоб сам дотлів до останку.

тимошик

IV. КУПАЛА НА ВОЛИНІ

(Записала в містечку Миропіллі на Волині Леся Українка)

№ 27

Ој на городі крокіс, крокіс,
Чом ти, Јіванку, більшиј не ріс?
Ој буде з мене і такого,
Пријме Марисьа і малого.
Ој буде з мене ј такенького,
Пријме Марисьа ј маленького.

№ 28

Чи ти, Петруньу, палив, палив?
Чого шукаєш? волив, волив?
Вже ж твоји воли давно в шкоді,
Аж у Јівана на городі.
Біжи, Петруньу, хучі, хучі!
Пече Марисьа коржі, коржі.
Ој јакі коржі? гречаниј,
Для своји душки велишнеји.

№ 30

Скакала жабка під гречкоју
Біжит Јіванко з гнуздечкоју.
Пожди-но, жабко, нагнуздају,
Піду Ганнусьу одвідају.
Јіде Јіванко на конику
Веде Ганнусьу в постолику,
Јіде Јіванко на коньаці,
Везе Ганнусьу на собаці,
Јіде Јіванко на хортиці,
Везе Ганнусьу на чортиці.

З уст народа

Б. ЛЕГЕНДИ

ВІДКИ ВЗЯЛИСЯ ПЧОЛИ?

(Записав Іван Франко)

То јак Ісус Христос ходив по сьвіті з апостолами, то з разу апостоли не могли привикнути. Прості льуди були. То сьвјатиј Петро все каже: Господи, ја голодниј! А Ісус Христос сам не јів нічого, то

все тілько сьі всьміхаје. А далі јак Петро заснув, Ісус Христос узьав тај вијмив із нього телеса (нутро, кишки) та повісиа на грушку. Петро пробудив сьа, встаје тај дивује сьа, шчо ані раз не чује голоду. Аж по јакімось часі ідут вони знов по при тоту грушку, а на ті грушці великиј ріј пчіл. Петро питаје: Господи, а то шчо таке? А Ісус Христос каже: Петре, та не пізнајеш? Тваже то твоји телеса. Ти без них мајеш вигоду, а пчоли з них будут богу на славу і льудьом на пожиток.

(Записано в Нагуєвичах)

В. КАЗКИ

3. КРАСНОСВІТ

(Записав у Вижниці М. Павлик)

Був чоловік такиј, що ни мав дьітиј. Ішов він на великдень до церкви дуже досвіта, тај бог јему дав, що він најшов јијечко в корчи. Взьив він тото јијечко, поклав у пазуху тај пішов до церкови, тај так він си втішив тим јијечком, јак ни знати чим. Пријшов долому тај вповідаје жінці: Жінко, ади јаке ја јијечко фајне најшов!

А жінка каже: Гаразд, шос најшов! Може то бог дасть, шо то цьисті наше. Клади јего на піч, на тепленьке!

Поклав чоловік тото јијечко на піч, тај усе о нім гадаје. Пријшло сьі в ночи, не спит він, аж дивит сьі, а то јијечко сьі втварьије, а відтам віходит такиј хлопчик маленькиј, а такиј ладниј, шо чудо, та каже: Чоловіче, ни біјсьі мене, а будь міні за тата. Ја си казвају Краснесвіт.

НЕВІРНА ЖІНКА

(Записав В. Гнатюк)

Йеден войак прі войску вісўужиў, та го пустілі на урльоп дому. А то биўо у зімі, кед биў сьніх. І він нашоў йедну ворону замерзнену ногамі в ледьі. І він тоту ворону з леду вирипаў і взаў йеў до торби. Прішоў до йедного сеўа, та просіў ша на ніч. А тота газдиньа му так повіўа: Йа не мам мўжа дома, та йа хўопіў не ночійу! — Та го виправіўа вон. А тот войак собі сьаў на йеў засипу під вигльад, та ша призірáў на вигляд до хижи. А тота газдиньа та маўа наготовено йідўа доброго, бо она ша льубіўа с кньазьом, та про кньаза так наготовіўа.

ТИМОШИК

ГОРЕ НЕЖОНАТОМУ

Кęд йа відзім крáсну жęну дáгдзе,
Очі патра; шерцо у мнье плаче,
Плаче, плаче, аш ше ý мнье пука
Боже мілі, йáка мі йе мука (с. 214).

ФОЛЬКЛОРНІ ЗАПИСИ

(Етнографічний зб-к НТШ, Львів. Т. IX).

Михайла Коцюбинського

Та ходив чумак, та ходив бурлак
Я сім год По Дону,
Сім год по Дону,
Та не случилося та пригодоньки ані зроду йому.
Ніколи йому та случилася
Та пригодонька я із Криму ідучи,
З Криму йдучи та тому полі.
Та по край-край дороги,
Та воли пасучи,
Воли пасучи та сірі воли,
Та сірі воли похраміли та чумак заболів.
Чумак заболів та й чумак больний,
Чумак нездоровий та у возі лежить,
На возі лежить, та ніхто ж його та й не розпитає,
А що в його болить.
Що в його болить — та й болять ручки, та болять ніжки,
Я й болить голова;
Болить голова — та й болить, болить та й головушка.
Що й чужа сторона —
Чужа сторона — та чужа ж моя сторонушка;
Я що роду нема,
Що й роду нема.

(*Коцюбинський М.* Твори: У 6 т. К., 1962. Т. 4.).

НАРОДНІ ПІСНІ

в записах Івана Франка

ОЙ ПЛИНУТЬ ГУСОНЬКИ БИСТРОЮ ВОДОЮ

— Ой плинуть гусоньки бистрою водою,
Ой вийди, дівчино, розмовся зо мною.
— Ой не раз я, не два з тобою розмовляла;
Ой ніколи ж я ти правди не сказала.
Ой аж тогди я ті всю правду розкажу,
Та як мою руку йа з твоєю зв'яжуть.—

*

Ой на горі-горі церква мурована,
Ой там дівчинонька з примусу шлюб брала.
— Ой шлюбе мій, шлюбе, примушений шлюбе.
Ой чи добре мені за нелюбом буде?
Як ми буде добре, буду го любити,
Як ми буде лихо, піду ся втопити.
Втопила ж би я ся, але ж бо ся бою,
Щоби-м не вдарила в камінь головою.
Як я в Дунай вгону, то в морі спочину,
А за тим нелюбом марне з світа згину.

* * *

Журю я ся, журю, як вечір, так рано,
На моїм серденьку веселості мало.
Веселосте моя, де ж ти сі поділа?
На подібнім полі набіло зацвіла.
До полудня цвіла, пополудні впала;
Веселосте ж моя, навіки пропала!
Пропала сь навіки, на вік віков амінь,
Пішли мої літа, як у воду камінь.
На високій горі трава сі колише;
Старий жовнірище до дівчини пише.
Пише же он, пише дрібними словами,
Хто то прочитає, вмиєся сльозами.
Вна єму писала рибоньці на хвості,
Хто то прочитає на зелізнім мості,
Не одна рибонька попід міст перейшла,
Жодної не видів, щоби листи несла.

(Народні пісні в записах І. Франка. Львів, 1966)

Народні пісні в записах Юрія Федьковича

Щедрівки дівчині

НА КРУТІЙ ГОРІ СИВ СОКІЛ СИДИТЬ

На крутій горі сив сокіл сидить.
Сив сокіл сидить, круто ся дивить,
Круто ся дивить, далеко видить.
Гой дивить він ся краєм Дунаєм,
Краєм Дунаєм на гуслях грають,
На гуслях грають, коляд співають.
А по Дунаю корабель пливе,
А в тім кораблі гречная панна,
Гречна панна, на ім'я ...
В кораблі сидить, сокола бавить,

тимошик

Братчика з війська ся надіває,
А братчик іде, три дари несе,
Три даруночки; гой чоботочки,
Другий дарунчик — пав'яний вінчик,
Третій дарунчик— срібний перстіньчик.
Гой чоботочки до гулянячка,
До гулянячка на весілячку,
Пав'яний вінець та до вінчання,
Срібний перстенець до обміняня.

Жартівливі пісні

ТИ, ВАСИЛЮ, СИДИ В БИЛЮ

Ти, Василю, сиди в билю —
А я собі в гаю;
Та гадаєш, що я люблю —
А я й ні думаю!
Ти, Василю, сиди в билю,
А я собі в лузі;
Ти гадаєш, що я люблю —
А я насмію ся!
Мені мати ворожила
В ском у коморі:
Не кохай ся, моя доню,
Бо кохання — горе.
Мені мати ворожила
Воском серед хати:
Не кохай ся, моя доню,
Лиш хиба з вусатим.

Рекрутські та жовнірські пісні

— ВІДКИ, БРАТТЯ? — З-ЗА ДУНАЮ!

— Відки, браття?
— З-за Дунаю!
Що ж там чути в нашім краю?
— Брате, брате, зле чувати.
Хоче цісар воювати.
Займив ляшки на три шляшки,
Гранатири на чотири,
А за ними віз покритий,
На нім лежить жовняр вбитий,
Над жовняром ворон кранче,
За жовняром мати плаче.
Не плач, мати, та й не тужи,
Порубаний та й не дуже,
Гой лиш ручки в дрібні штучки,
А пальчики в кавальчики.
Шукай, мати, лікарчика,
Молодого столярчика...

(Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича. К., 1968).

Народні пісні

в записах Євгенії Ярошинської

ОЙ ПІДУ Я ЛУГОМ ТУГОМ

Ой піду я лугом тугом,
Там мій милий оре плугом,
Та сам оре, сам погонить,

Та й до мене не говорить.
Винесу я єму їсти,
Чей він скаже мені сісти.
Винесу я єму пити,
Чей він буде говорити.
Ой наївси та напивси
Та й на мене не дививси,
Лиш сів на плуг, зажуривси.
— А хто ж тобі винен, милий,
Що ти красний, чорнобривий,
А я руда вродилам-си,
Таки тобі судила-м си.

УМЕР ЖОВНЯР, УМЕР, ЄМУ НЕ ДЗВОНИЛИ

Умер жовняр, умер, єму не дзвонили,
Приїхали два жовняри та му вистрілили.
Не плач, тату, не плач, не вдавайся в тугу,
Поховали твого сина у зеленім лугу.
Не плач, мамо, не плач, не йди до ворожки,
Поховали твого сина в полі край дорожки.
Не плач, брате, не плач, не вдавайся в ліки,
Поховали твого брата жовняри навіки.
Не плач, сестро, не плач гіркими сльозами,
Поховали твого брата межи деревами.
Не плач, мила, не плач, черлена калино,
Бо вже нема та й не буде того, що-с любила.

ЛЮЛЮ, ЛЮЛЮ, ДИТЯ МОЄ

Люлю, люлю, дитя моє,
Лишу тебе, серце моє.
Лишу тебе, дитиночку,
Та піду на панциночку.
Панциночку відробляти,
Тебе, дитя, годувати.
Спи, дитинко, не вставай,
Та мені робити дай.
Гей спи, гей спи, ти, дитино,
Бо ти ще нічо не винно.
Ще тя пани не зловили,
Окомани не побили.

(Народні пісні з-під Дністра / В записах Ярошинської Є. К., 1972).

Народні пісні в записах Михайла Павлика

ОЙ ПІДУ Я В ЛІСОЧОК, ЛІСОЧОК ГАЙОВИЙ

Ой піду я в лісочок, лісочок гайовий,
Найду я там собі горішок лісковий.
Покочу я єго з гори на долину.
Гей, він ся покотет на мою дівчину.

тимошик

Мала ж я милого з чорними очима,
Щоби був красніший, я го намочила.
Ой мокни ж, мій милий, три дні і три ночі,
Аби ти вимокли твої чорні очі.
Кукає зозуля, кукає, кукає,
Й а моє серденько із жалю пукає.
Ой знаю я ж знаю, много доріг знаю,
Де буде миленька, там я закукаю.
Не кукай, зозулько, бо мені тяженько,
Закуєш, зозулько, на друге літенько.
Кукає зозулька, три рази закукне,
Хто мене не любит, той най ся розпукне.

ЛЕТИТ ВОРОН З ЧУЖИХ СТОРОН

Летит ворон з чужих сторон,
Жалобненько кряче,
Сидит мати на стільчику
Та й за сином плаче.
— Ти, вороне, сивокрилий,
Ти туди буваєш,
Чи багато мого сина
На войнах видаєш?
— Ой там, ой там, край дороги,
Коня попасає,
Йому ворон сивокрилий,
Голов обіскає,
Голов обіскає,
Й в очі заглядає
Біле тіло видзьобує,
Кості розкидає.

(Народні пісні в записах М. Павлика. К., 1974).

Народні пісні в записах Михайла Драгоманова

1. Зажурилась Украјіна, бо нічим прожити,
Витоптала Орда хіньми маленькіјі діти,
Котрі молодіјі у полон заньато (заньала).
Јак заньали, тој погнали до пана, до Хана.
5. — «Годі тобі, пане брате, гриндјали мальовати,
Бери шабльу гостру, довгу, та јди војувати;
Ој, ти станеш на воротьах, а ја в закоулку,—
Дамо тому зтиха лиха та вражому Турку!
Ој, ти станеш з шабелькоју, а ја з кулаками,
10. Ој, шчоб слава не пропала проміж козаками!»
Ој, козак до ружини, бурлака до друка:
Оце ж тобі, вражий турчин, з душеју розлука.

4

1. Стојіть јавір над водоју
Та на воду схиливсьа,
А сидить козак у неволі
Тај сильно зажуривсьа.
5. Ој, не хились, јавороньку, —
Шче-ж ти зелененькиј;
Не журисьа, козаченьку,—
Шче-ж ти молоденькиј.
10. Вода корінь мије;
Ој, јак мені не журитисьа:
Саме серце мліјеь.—
Ој, на воді два лебеді
Проти води дмутьсьа,
15. А на козака, да на сіромаху
Кајдани кујутьсьа.
Ој, привели да козаченька
Да перед своји пани,
А на козаку, да на сіромасі
20. Тај кајдани опали,
Та здивувалисьа усі пани,
Шче ј панськіјі діти:
— «Десь у тебе, козаченьку,
Отець і мати живи» ...

(Політичні пісні украјінського народу XVIII—XIX ст./ З увагами Драгоманова М. Частина перша, розділ першиј. Женева, 1883).

З а в д а н н я 83. З'ясувати сутність (причини, зміст, спрямування) полеміки другої половини XIX ст. між І. С. Нечуєм-Левицьким та І. Франком; між Б. Грінченком та І. Франком, іншими культурними діячами, викликаної статею Б. Грінченка «Галицькі вірші»; між Б. Грінченком та М. Драгомановим навколо питання про основу і шляхи розвитку української літератури і літературної мови.

З а в д а н н я 84. З'ясувати, посилаючись на джерела, як оцінювали І. Франко, М. Чернишевський, А. Кобилянський, Леся Українка та інші літературні діячі ідеї і практику москвофілів і народовців.

Вправа 92. Прочитати тексти і встановити, які з них репрезентують мовну практику народовців, а які — москвофілів. Пояснити, у чому полягає відмінність та спільність цієї практики і яка її історична доля.

ЖИВА СЛОВЕСНОСТЬ

П р и с в і т к а

1. Підъ такимъ написомъ будемо поміщати въ одній переділці нашого вістника — збірники пісень, оповіданій и приповідокъ народніхъ, однимъ словомъ всілякі забитки зъ неписаної словесности нашого люду, які лишь дехто изъ любителівъ рідного слова въ редакцію «Мети» присилатиме.

Давніші, у «Вечерницяхъ» зъ 1862 року, сказано було де-що о конечній потребі взятися до збирання сихъ дорогоцінныхъ забитківъ,

тимошик

щоби такимъ діломъ придбати матеріялу до збудовання пишного памятника живої руської словесности; сказано було й про те, якъ велику користь принесе такий памятникъ и для писаного руського слова.

Ми такъ глибоко переконані о важности сёго словесного памятника, що якби довелось Русинамъ нині основати академію руської мови, то ми вважали-бъ за найперший и найсвятіший її обовязокъ: взятися заразъ до збудовання сёго памятника, который и послуживъ—би нерушимою основою до ученихъ розвідокъ про нашу мову, а для писателя вічне живимъ взоромъ народнёї форми і народнёго духа...

Такъ що-жъ остается й робити? Вже-жъ не що инше, якъ щоби всі ми, въ кого на те есть охота и змога, взялися въ-купі збирати хочъби по крашецці сей матеріялъ, съ которого колись, догіднішою порою, не безъ критичнёго ума й не безъ великого пошту, поставится такий дорогоцінний памятникъ живого руського слова (Мета. 1863. № 2).

II. Сава Козловичъ, одягнений въ плащъ на рукави, колись то сивий, нині вже зжовтілий,— сидівъ на тапчані, своімъ ліжку, голодаючи кусень чорного сухого хліба. Передъ нимъ стоявъ горнецъ зъ студеною бараболею, до половини вкпорожнений, ... побічъ ліжка стояла чорна таблиця, помазана окрушинами математичніхъ значківъ. Самъ Козловичъ — лицемъ чорнявий, блідий, не такъ зъ хвороби якъ зъ нужди, смутно-поважний [...]

Представились, поздоровкались [...] поговорили, за чимъ прийшли. Повеселішавъ на се Козловичъ, та й сказавъ: «Богъ васъ сюди принісъ, панове! адітъ, що на мині, се все мій маєтокъ, а що въ горшку, и сей кусень хліба, се вся моя страва. Цілий місяць сиджу у Львові, не найшовъ лекциі, продавъ, що мавъ, та й проівъ. Якъ би бувъ сей кусень хліба доівъ, то хотівъ іти світъ за очи, кидаючи школу,— шукати де въ селі якого нибудь заробку, щобъ душу проживити ... И оце рекши, стиснувъ сердешне за руки братівъ моіхъ, а слёзи закрутилися ему въ чорнихъ, блискучихъ очехъ (Нива. 1865. Ч. 6).

III. Той процесъ перетворюванья, черезъ котрий правдивымъ подѣямъ дається содержанье, отвѣтне потребамъ души, яко тежъ и звязохъ, не є привилёемъ поэта. Склонность и здобность до того є у всѣхъ людей и во всѣхъ часахъ чинною. Черезъ тысячи лѣтъ перетворювавъ родъ людскій усе житье неба и землѣ въ той способъ: вонъ выображенья свои о божомъ естествѣ обильно людськими идеями переповнивъ. Всяка епична казка вырнула зъ такого перетворюванья религійныхъ природныхъ а часомъ и историчныхъ враженій. Ще й теперъ, вôдъ-коли исторична культура надъ нами високо пôднеслася, оказується въ найбôльшихъ и найменшихъ рѣчахъ тая похопность до генерализованья событій (Русалка. 1866. Ч. 4).

IV. Наший сновъ учителѣ най памятають, що на нихъ тяжить задача — пôднести въ очахъ свѣта достоинство нашихъ школъ, що они мають скрѣпити загалъ, щобы мавъ силу стакути отважно противъ ворогôвъ нашихъ институцій народныхъ. Най памятають, що наука

вразъ со школою тôлько на народнôй почвѣ процвитати могуть [...] Если загостить помѣжъ насъ справедливость, упадуть вражи стремленя самй собою (Народна школа. 1875. Ч. 1).

V. Таки разъ уже заговорити може русинъ до своихъ по своему въ часописи, выкликанной голосомъ трехмиліонового народа, для которого въ непріязненныхъ обстоятельствахъ погасла была остатная зôрка, замеркотѣвшая послѣ вѣковой темной ночи въ заранью розсвѣту духовного; заговорити може родненькимъ словомъ, которое ему такъ миле и роскошію вѣе, якъ слово медомъ текущее зъ устъ матери, радостно усмѣхающейся до родненькой дѣтины. И руская грудь носится тѣмъ сердечнѣйшимъ весельемъ, божъ—то руское слово претерпѣло тяженькое испытанье (Слово. 1861 Ч. 1).

VI. Були часи, и то еще не дуже давни, коли въ нашôмъ галицко-русскому краю по мѣстôчкахъ и селахъ тяжко було подыбати письменного чоловѣка, кромѣ священника, та дяка, тай може и пôддячного. Доки була паньщина, школа була хиба гдесь въ мѣсточку та лишь по бôльшихъ камеральныхъ селахъ, бо давнѣйше казали, що богъ хлопа, чи тамъ мужика створивъ на то, щобы робивъ, а не до письма. Якоже где бувъ добрый ученый дякъ, и выучивъ якого цѣкавого хлопця зъ села читати, то уже бувало мандатори лишь ждуть рекрутаціи, щобы письменного найпершого обстригли. Тому то бувало люде боялися письма, и ради були тому, щобы ихъ дѣти росли безъ науки (Наука. 1871. Грудень).

VII. Другій факторъ розвивався зъ народного характера Французôвъ. Сказано они не знають конечности исторіи, они сягають до идеалôвъ далекихъ столѣтій, суть фантастами. Коли на першихъ барикадахъ Партіи свободы мерли дѣти свои, пролетарять бувъ тôлько орудьемъ горожанъ. Зъ широкого моря крови ступавъ онъ гордо до фабрикъ, а зъ фабрикъ вертавъ герой дня до давного горя, а съ тугою гелота дивився на золоченй пороги капиталистôвъ. Чи не знести уже той розвалъ межи клясами, где по однôй сторонѣ Мамонъ царює, а по другôй крайна нужда давить? Чи не звязати людей въ одинъ великій загалъ, где культъ разума принесе рай міліонамъ свѣта? (Боян. 1867 2. 12).

(*Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.). К., 1953).

Вправа 93. Порівняти наведені тексти і вияснити, у чому полягав та як виявлявся вплив літературної мови на середньонаддніпрянській основі та російської літературної мови на мовну практику західноукраїнських видань.

Справді не про народню просвіту заводжено съ початку школи коло церковъ, не сягала простолюддя усня наука попівська, не була ёму розумна церковня відправа, незнані ёму були писання чернечі.

Византійська просвіта ширилась по руськихъ земляхъ не самимъ церковнимъ письменствомъ: ширилась вона въ насъ і до християнства,

тимошик

Живі люде переймали її въ своіхъ торгахъ, походахъ і иннихъ обертанняхъ зъ греками і грецькими словъянами, та й розпространяли по своіхъ займищахъ перенятє; церковня жъ словесність була слово мертве народові українському, бо й нашого часу люде, не вчені въ добрихъ школахъ або зовсімъ не розуміють читання й співання церковнёго, або розуміють де-які слова уривками і почасту надають імъ не той розумъ, який надале болгаре, перетолковуючи грецьку мову по своёму. А постали навпослі попи й дяки зъ українцівъ, учнівъ болгарськихъ, то й сі держались мови книжнёї, яко свяченої християнствомъ, мову жъ українську вважали за знаряддє старої словъянської віри, поганства, й цурались її, скільки змогли, всюди («Правда». 1869. Ч. 1).

(*Жовтобрюх М. А.* Мова української преси)

«Наше життя — як бурхливе море...

Все воно хлюпощеться, хвилюється. Наганяє хвиля хвилю, потопляє одна одну.

Багато треба сили и хисту тому, хто хоче вірно свою путь держати.

Хто не хоче робити помилок старих, кому неохота йти затоптаними стежками, дивитися чужими очима, а скрізь хоче добірати розуму та правди,— тому тепер нелегко живеться. Шукають, питають ці люде собі помочі та поради, беруться до самоосвіти, звертаються до книжок, пильнують, що на світі діється. І не легке, не просте це діло! Не всякому воно і під силу ... Немає часто й густо у свій час доброї допомоги, і через те багато людей зневіряється, багато їх з певного шляху збивається» (Маяк, 1912, 1, 1).

«Крім бюджетової справи викличуть на з'їзді до гарячої дебати ще питання про маєве сьвято та про молодечі організації. Партийна управа виступила в згоді з генеральною комісією заводових стоваришень на конгрес з внесенем, щоби з огляду на новий закон про товариства, який забороняє малолітним брати участь в політичних товариствах, зрезигнувати з окремих молодечих організаций... Проти сеї пропозиції заявила ся сама організация молодіжи та виборчих округів, вимагаючи удержаня молодечої організації» (Діло. 1908, 207. 2).

«Въ личныхъ свойствахъ характера Золя воплощалъ некоторыя изъ своихъ воззреній. Онъ былъ систематиченъ въ работе, не вѣрилъ въ быстроту работы, а цѣнилъ тщательность, усидчивость, настойчивость, которыя, по его мнѣнію, вполнѣ замѣняютъ творчество. Онъ всю жизнь былъ неутомимымъ труженикомъ. Ежедневно три часа онъ посвящалъ литературной работѣ, и ничто не могло нарушить его разъ заведеннаго порядка. Онъ жилъ уединенно, вдали отъ общества, и постоянно много читалъ и книжокъ и газетъ» (Живая мысль, 1902. 2, 39).

«Відай мало вже найде ся таких господарів, котрі би бодай не чули о тім, що в теперішніх часах наука для рільника конче потрібна та що без неї годі нині газдувати. А понеже з одного боку народ руський виключно з рільництва удержує ся, а з другого — рільництво его стоїть на дуже низькім степені і вимагає ґрунтовної поправи в кождім напрямі, задля того піднялисьмо ся видавництва «Ґазети господарської», щоби нею ширити відомості з обсягу господарства в як найбільших кругах і з як найліпшим успіхом» (Господарська газета, 1902, 1. 1).

(*Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (Кінець XIX — початок XX ст.), К., 1970)

Запитання: 1. Які письменники представляли прогресивний, демократичний напрям у розвитку української літературної мови другої половини XIX — поч. XX ст.?

2. Чим конкретно кожен з них розвинув, збагатив творчі можливості української літературної мови і в яких саме стилях?

3. У чому полягав і як виявлявся зв'язок мовної практики цих письменників з письменниками попереднього періоду і в чому було їх новаторство, як вплинула на їх мову суспільно-історична епоха?

4. У чому полягала і чим зумовлювалась специфіка мови письменників Галичини, Буковини, Закарпаття? Чия творчість стала переломною у становленні літературної мови на цих землях? У чому виявлявся їх зв'язок з мовною творчістю східноукраїнських письменників?

5. Хто силкувався пропагувати ідеї архаїзації, ультраруризму, відрубності, «европеїзації» української мови? Яка історична доля цих ідей?

Завдання 85. Законспектувати праці: *В. Сімович.* Йосеф Іречек і українська мова (до азбучної заверухи 1859 р.) (Прага,1933) та І. *Заневич.* Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 (Жите і слово. Т. I—II. 1894). З'ясувати зв'язок мовних і правописних проблем з суспільно-політичними умовами середини XX ст.

Вправа 94. Пояснити суспільно-політичну природу практичних засад москвофільської течії щодо української мови на підставі їхніх «Десяти заповідей для руських хлопів» (див. наведені фрагменти):

«ДЕСЯТЬ ЗАПОВѢДЕЙ ДЛЯ РУССКИХЪ ХЛОПОВЪ»
(Русское Слово, 1899. Ч. 1).

1. Будь тѣмъ, кѣмъ сотворилъ тебе Господь, т. е. русскимъ хлопомъ, а не якимъ-то украинцемъ, радикаломъ и т. д.— а не будутъ изъ тебе другіи народы смѣятися и будутъ тебе поважати.

2. Если ты неписьменный, то попроси которого изъ письменныхъ людей въ громадѣ, щобы тобе кôлька разы показалъ русскіи буквы, а за двѣ—три недѣли научишся читати.

3. Если умѣешь читати, впишися въ члены Общества им. Мих. Качковского и запренумеруй собѣ газету «Русское Слово» самъ, или до спôлки съ твоими пріятелями или сосѣдами.

4. Каждой книжечцѣ и газетѣ, которую тобѣ присылаютъ или напыхаютъ, добре придивися въ зубы. Если увидишь, що въ ней нѣтъ

ТИМОШИК

нашихъ русскихъ буквъ: Ы, Ѣ, Ъ, О — то знай, що она не есть правдивая русская книжка, чи газетка, но що она писана фонетикою. Въ томъ случаю разложи въ печи огонъ, кинь ю на огонь, собери хорошенько попелъ, вынеси его далеко за село, роскинь на всѣ четыре стороны свѣта и повернувши до хаты, отвори двери и окна, щобы и твоя хата прочистилась.

5. Для своей дитины, которая ходит до школы и тамъ примушена учится изъ фонетичнои книжки, купи въ канцеляріи Общества им. Мих. Качковского правописный Букварь, щобы твоя дитина научилася изъ него познавати тѣ русскіи буквы, которыи по приказу польскихъ пановъ выкинули несгодливыи, сварливыи русины, за що они тѣшатся панскою ласкою.

6. Если тобѣ кто скаже, що ты украинецъ или радикалъ, то скажи ему: «Ты самъ дурный!»

(*Осип Маковей.* Слово і діло галицьких москвофілів // ЛНВ. Річник II. Т. V. Львів, 1899).

Завдання 86. Назвати праці І. Я. Франка, в яких висловлено думки про основу літературної мови, про роль діалектів у її формуванні, про взаємозв'язок української мови з російською. Виписати основні положення з цих праць.

Завдання 87. Охарактеризувати розвиток функціональних стилів української літературної мови другої половини XIX — поч. XX ст., зокрема, з'ясувати специфіку (порівняно з попередніми епохами) наукового, публіцистичного і стилю художньої літератури. Навести (письмово) приклади цих стилів.

Вправа 95. Назвати відомі вам наукові праці другої половини XIX ст., написані українською мовою. Прочитати наведені зразки наукового стилю кінця XIX — першої половини XX ст., пояснити специфіку варіантів літературної мови та індивідуальних стилів, що засвідчені цими текстами.

І. Верхратський

ПРО ГОВОР ГАЛИЦЬКИХ ЛЕМКІВ

На західневозахіднім краю обшару Галичини заселеного Русинами живе ядренний люд, привязаний твердо до віри і обрядів своїх праотців, котрого говор значно і виблитно ріжнить ся від прочих говорів галицкоруских. Ті Русини суть то так звані Лемки або Лемчаки. Заселяють они повіти Лїский, Сяніцкий, Коросняньский, Гарлицкий, Грибівский, Ясїльский і Новосандецкий а числять до 160.777 душ. Назву свою одержали від частиці на Лемківщині загально вживаної лем, котра подекуди звучить також лен (пр. в Вв.) або нем (пр. в III). Частиця ся відповідає у Долів і инде вживаному іно, йно, но, словацкому len, ческому jen, польському jeno = тілько, лиш, лише, лишень, tantum, nur.

В Галичині назва Лемки була первістно прозивкою, котра вийшла вперше мабуть від сумежних Бойків. Оба тоті племена рускі взаїмно передразнювали ся: Бойки називали своїх руских сусідів від частині лем місто в Бойківщині вживаного слівця лише «Лемками»; Лемки же своїх руских сусідів від частиці бойе дразнили «Бойками». Тому то Лемки зарівно як і Бойки ще тепер дуже нерадо чують від сусідів тоті прозвиски і рішучо від тих назв відпекують ся. Коли Лемка поспитати: «Ви Лемки?» — то відповідає він видимо обиджений з неохотою: «Мы Руснакы; маме язык выкладный; Лемкы то може дес дале, там медже Бойкы».

Замітно, що на угорскій Руси загально уживають ся назви «Лемакы» і «Лишакы» для поіменованя тамошних Руснаків і ніхто з тамошного люду тих назв не уважає обидними. Мабуть і ся обставина, що галицкі Лемки назву дану їм рускими сусідами уважають за обиду, скріплює мою догадку про частний вихід угорских Лемаків в давнійших часах до пограничних сторон Галичини саме там, де розсїла ся Лемківщина.

(Про говор галицьких лемків / Написав Іван Верхратський. Львів, 1902).

Михайло Грушевський

ІЛЮСТРОВАНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Десята тисяча

Київ — Львів, 1913

Ч. друга. Житє державне

42. КУЛЬТУРНЕ ЖИТЄ УКРАЇНИ І ВАГА ЙОГО

Вище було згадано, що християнство на Україні і візантійські впливи зачали ся певно ще теть перед Володимиром, але потім як властю його і його наступників (особливо Ярослава) воно було поширене по всіх землях Руської держави, візантійські впливи і візантійська культура взяли рішучу перевагу над иньшими — особливо східніми, персько-арабськими, і культурне житє на довго набрало сильної церковної закраски, що налягла і на освіту, на письменство і на артистичну творчість (мистецтво). Освіта й книжність вважалися помічними засобами для християнської побожности — аби через читанне побожних книг люде набирали ся християнського духу; письменство головно було в руках духовенства; артистична творчість в значній мірі обернена була на потреби церкви, богослужіння. Але так було не тільки у нас, а і в Західній Европі в тих часах; світський мирський елемент з часом скинув з себе церковну шкарлупу там — так само скинув би і у нас.

ТИМОШИК

Освіта довго обмежала ся тісними, переважно духовними кругами. Поширенню її в ширших масах перешкоджала слабка організація шкільної науки. Наше духовенство переймало ті форми науки, які практикували ся в Візантиї. Там же зрідка тільки, при більших монастирях на катедральних церквах вела ся наука більш на шкільний спосіб; звичайно ж батьки давали дитину в науку письменній, найчастійше духовній людині, і та вчила її одинцем, або щонайбільше — в товаристві кількох таких учнів. І у нас переважала така одинична наука над шкільною, а через се освіта і книжність поширювала ся досить пиняво.

Найчастійше наука кінчила ся читанвем, рідше писанвем та рахунками; всякі иньші відомости добували ся читанвем книг; але таких книг було мало, і то найбільше книги богослужебні. Тільки в більших центрах освіти можна було доступити вищої науки, навчити ся писати літературно, по тодішнім понятям, і вивчити ся грецької мови, щоб читати грецькі книги без перекладу. Таких людей, що стали на верхах сучасної грецької освіти, ми стрічаємо вже від першого покоління по охрещенню — такий наприклад був митрополит Іларіон, пізнійше напр. Кирило епископ турівський (в XII в.) й автори деяких анонімних (безіменних) творів. Було їх одначе все таки не богато і більшість тодішніх письменників були самоуки, що писали як уміли.

(Репринтне відтворення видання 1913 р. К., 1990

Д. Яворницький

ІСТОРІЯ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ

Очевидец судебных порядков у запорожских козаков ста-четырехлетний старик, запорожец Никита Леонтьевич Корж, рассказывает об этом следующее: «Права запорожские, по которым они судили и решали тяжебные дела, суть следующие. Когда случалось, примерно сказать, что два козака промеж собою поспорят или подерутся, или один другому по соседству шкоду сделает, т. е. своим скотом потравят хлеб или сено или другую какую-нибудь обиду друг другу причинят, и между собою не могут помириться, то оба, купивши на базаре по калачу, идут позываться в паланку, к которой принадлежат, и, положивши калач на сырно (стол), становятся возле порога, кланяются низехонько судьям и говорят: «Кланяемось, панове, хлібом і сіллю». Судьи начинают спрашивать: «Яке ваше діло, панове молодці?» Тогда обиженный говорит первый, указывая на своего товарища: «От, панове, яке наше діло: оцей мене обидив, от стілько-то шкоди мені своїм скотом зробив і не хоче мені уплатити і поповнить, що слідує за спаш сіна і за вибой хліба». Судьи обращаются к обидчику: «Ну, братику, говори, чи правда то, що товариш на тебе каже?» На что обидчик отвечает: «Та що ж, панове? Те все правда, що я шкоду зробив мойому сусіду і не стрікаюсь, но не можу его удовольствовать

за тим, що він лишнє од мене требує, і шкоди не має стілько». Выслушав их, паланка посылает от себя козаков для освидетельствования шкоды. По возвращении их, ежели жалоба оказывается справедлива, судьи говорили обидчику: «Ну, що ж ти, братику, согласен ли заплатить шкоду своего соседу или нет?»

(*Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. У 3 т. К., 1990. Т. 1).

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ІСТОРІЇ ВІРШІВ УКРАЇНСЬКИХ

Зібрав і впорядкував М. Драгоманов

Звичайно нову українську літературу починають з Котляревського. Тимчасом се не вірно: за довго до Котляревського на Україні робились проби писати простою народньою мовою і тією юмористичною манерою, котра служить ознакою «Енеїди» Котляревського, а поряд з тим ще по крайній мірі з XVIII в. стали на Україні складатись пісні сентіментальні в духу «Наталки Полтавки». Першими пробами нової української літератури треба признати драматичні інтермедії, з котрих дві, доктора Гаватовича, були навіть напечатані в 1619 р. (Дивись тексти їх в «Кіевской Старинѣ» 1883, № 12, а дослід про них П. Кузьмичевського «Старѣйшія русскія драматическія сцены» Кіевская Стар. 1885, № 12), а також вірші на всякі теми: церковні і світські. Навіть в печаті вірші Ант. Головатого появились раніще, ніж «Енеїда» Котляревського. Вірші Головатого з поводу переходу козаків Чорноморських на Тамань напечатані в петерб. виданню «Новыя ежемѣсячныя сочиненія». (1792, № 11).

(Жите і слово. 1894. Т. 1).

НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СЛОВАР

Зладили В. Кміцикевич і Спілка

Передмова

«При уладі сего підручного словаря було на меті із превеликого богатства мови подати що важнійше, в житю більш потрібне, подати хоч небагато та по змозі живою, чистою мовою, не заганяючи ся далеко на принадне поле непевних або й некончe щасливих, маловартных новотворів, иньші приповідки подавано при значнім (маркантнім) слові (Schlagwort), звичайне при іменнику.

При обробці поодиноких слів ми старалися німецьке слово віддати українським синонімом або й кількома синонімами і то на першім місці словами загально українськими, а далі і такими, які загально приняті в австрийській Україні, хоч меньше в закордонній,— або й навпаки, а в кінці — в разі конечної потреби — і словами

тимошик

запозиченими з инших літературних мов, міжнародними, щоби ними висловити абстрактні, наукові поняття, загалом поняття новійшого культурного житя, які і давнійше приняли ся вже і зжили ся з нашою літературною мовою і до нині живуть-тривають (н. пр. проєкт, прелїмінар, буджет, буджетовий, а далі на пр. повен ефекту, дуже ефектовний (wirkungs voll), делїкатний). Змагане нашої мови до того, щоби чужі слова заступити своїми, рідними, можна лише похвалити; одначе там, де їх годї заступити своїми рідними, мусять ті чужі слова на разї робити свою службу як malum necessarium.— Та врештї не велике число тих позичених слів увійшло до нашого словаря.— Натомісць провінціоналїзми, слова, які не конче приймають ся в загально українській мові, штучні терміни, не конче щасливі і рідше уживані, рідко уживані слова [...] зазначені у словарі гранчастими скобками.— Архаїзми та вульгаризми, яких бодай у зворотах у письмі і слові ще й нині уживаємо, зазначені знаками наведеня на пр.: «камінь преткновеня», «вопіющий у пустині», «файний».

(Чернівці, 1912).

Запитання: 1. У чому полягало значення художньої літератури для розвитку літературної мови?

2. Яке значення мала російська література для розвитку українського письменства в цей період? Які письменники Росії використовували у своїй творчості художньозображувальні засоби української мови?

3. Які російські прогресивні письменники найчастіше друкувалися на Україні? У яких виданнях вміщували свої твори?

Вправа 96. Відшукати факти взаємозв'язку української і російської мов, пояснити роль українізмів у тексті.

УКРАИНКѢ

(изъ Сырокомли)

Посв. С. А. Сонцовой

Когда молодая красотка Украйны,
Съ румяными щечками, съ темной косой,
Со всѣмъ обаяньемъ украинской тайны,
Про дѣдовъ мнѣ пѣсню затянетъ порой,
И, вѣя тоскою непризванной муки,
Закаплютъ мнѣ на душу свѣжіе звуки,—
Тогда ... о, тогда я — мечтой и душой —
Въ бываломъ привольѣ Украйны былой —
И хочется быть мнѣ тогда гайдамакомъ,
Съ булатною саблей, съ лихимъ аргамакомъ.

Какъ было бъ привольно и весело мнѣ
Промчаться по степи до хаты-дымо́вки,
На встречныя ласки моей чернобровки,
Въ вѣнкѣ изъ барвинковъ, въ простомъ полотнѣ:
Баранью бы шапку на брови надвинулъ,
За плечи стальное копье перекинулъ —
И мой долгогривый, по теми лѣсной,
Мелькалъ бы, как молнія въ тучѣ ночной,
Сплывала бы съ плечь моихъ черная бурка,
А за поясъ заткнуты ножъ и бандурка,
Бандурка для пѣсенъ дѣвчины моей...

П. Мей

(Современникъ. СПб., Т. XXXVI, 1861).

Завдання 88. З повних академічних видань навести зразки мови Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського, С. Руданського, С. Васильченка, І. Карпенка-Карого, які б засвідчили стильове багатство мовної і художньої практики визначних майстрів слова, їхній внесок у розвиток стилів літературної мови.

Вправа 97. Прочитати наведені уривки і з'ясувати особливості мови їх авторів. Пояснити, у чому виявилося прагнення цих письменників писати загальнонародною літературною мовою і як позначилося на їхній мові становище, в якому перебувала українська мова на західноукраїнських землях до возз'єднання в одній державі.

Юрій Федькович

НІКС

Так називает ся у Німців «нічо», а у аптеці така сіль, що єї мішают з рожевов водов, і закапуют очи, як кого болят.— І бабу Пеструниху очи боліли, отжеж і взяла вона чотири крайцарі, та й каже до свого сина Андруся: «Біжи, синку, у місто, та купи менї за сї крайцері у аптиці нікс».

«Коли я, мамо, забуду, як то єму у досади звет ся», каже Андрусь крізь плач, шкрічаючись у голов,— «від нас до міста дві мили, а ви знаєте, мамо, який я забудько, доки зайду до міста, доки те — а то вже і тепер забув, як оно звет ся,— аптика — чи як там...»

«Нікс, синку, нікс», каже стара, гладивши свого пестюха по голові,— «говори цілов дорогов, як меш іти, голосно собі: Нікс! Нікс! Нікс!»

«Нікс! Нікс! Нікс!» начав Андрусько і собі на весь рот репетувати, та й помчав у місто.

Іде Андрусько гостинцем — аж тут ріжут у одного богатого шваба на подвірю пацюка, а Андруська закортіло подивитись. Отжеж

ТИМОШИК

і сперся він на пліт, але своє усе не забуває, та в одно репетує: Нікс! Нікс! Нікс! що аж на ціле село чути. Шваб слухав доки слухав Андруського «Нікс», а далі як крикне парубків: «Нутеко, хлопці, та дайте оттому там дурневи такого прочухана, аби тямив аж до нових вінників!..»

(Буковина, 1890, 12 цвітня)

Василь Стефаник

ПАЛІЙ

Сільський богач Андрій Курочка сидів коло стола і обідав,— не обідав, а давив ся кождим куснем. Домашна челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварила ся, метушила ся і виносила їх між хулобу. Богацькі діти і слуги були брудні і марні. Вони двигали на собі необтесаний й тяжкий ярем мужицького богацтва, котре ніколи не дає ані спокою, ані радости ніякої. Сам богач найгірше томив ся у тім ярмі, найбільше проклинав свою долю і безнастанно підгоняв своїх дітей і наймитів.

Коло него на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, аби я спокоєм кусень хліба прожер. Бігаю та вганьню та лиш дес уздрите, а я впаду тай здохну! А мині-ж оця їда має йти в смак, як я знаю, що вони без мене в стодолі нічо не робльит? Лиш аби нажерти си та день трутити! Що вже чужим казати, як свої діти — тай вони не хотьи робити! Я, бігме, не знаю, як цес нарід має на сьвіті жити? Всьо піде на жебри.

І халасував, аж йому очи вилазили.

— А ви чого, Федоре, надходили?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босїський, та дайте ми два леви на відробок.

— А ви ж годні робити? Вже ваша робота скінчила си, Федоре.

— Най бим і не робив, лиш коби хто дав їсти за дурно.

— Це не! Сегодни задурно нема їсти...

(ЛНВ. Річник III. Т. 10. Львів, 1903).

КАМІННИЙ ХРЕСТ

Від коли Івана Дідуха запамятали в селі газдою, від тоді він мав усе лиш одного коня і малий візок з дубовим дишлем. Коня запрягав у п і д р у к у, сам себе в б о р о з н у; для коня була ремінна шлия і нашильник, а на себе Іван накладав малу, мотузяну шлию.

...Нераз ранком ще перед сходом сонця їхав Іван у поле пільною доріжкою.

...Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори ван починав налягати на ногу і спирав коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки і слинив, аби найти тото місце, де бодяк забив ся.

— Та цу ногу сапов шкребчи, не ти її слинов промивай,— говорив Іван з пересердя.

— Діду Іване, а батюгов того борозного, най біжит, коли овес поїдає... Се хтось так брав на сьміх Івана, що видів його придибашки зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сьміхованців і спокійно тягнув бодяк дальше. Як не міг бодяка витягнути, то кулаком його вгонив далї в ногу і встаючи казав:

— Небі си, вігниеш тай сам віпадеш, а я не маю чьису з тобов панькати ся...

(ЛНВ. Річник II. Т. 6. Львів, 1899).

Марко Черемшина

ОБРАЗКИ З ГУЦУЛЬСЬКОГО ЖИТТЯ

СЬВЯТИЙ НИКОЛАЙ У ГАРТІ

...За ворінням показала ся фігурка вся в чорному одїню, а на голові шапка з чорно-жовтою мотузкою на долїшніх краях і з кругленьким гузиком на переді [...] За фігуркою йдуть два люди. Один несе спору вязку мужицького плахтя та одїня, другий голіруч.

— Дома Курило Сївчук?

Тиша...

— Курило Сївчук дома? — трімкійше крикнула фігурка.

— Чому-би не дома, проше ласки божої тай панцкої — відозвав ся з низенької, майже безвіконної хати хрипливий, придушений голос. Слїдом за тим скрипнули чорні, закурені двері і випустили на двір чоловіка середнього росту [...] Він не потребував представляти ся. На його стан зложили ся віки нужди і випятнували на ньому грубими буквами: мужик.

— Я дома, проше ласки божої тай — повтаряв Курило Сївчук, схиляючися в низ.

— Чому не відзиваєш ся, як тебе кличуть? — сердито спитала фігурка.

— Та як-же ні? Я дома, проше ласки...

— Будемо тебе забирати за податок.

— Що-ж діяти, проше ясного пана тай здекуторя.

— Худобу маєш?

— Маржинки дасть Біг, проше пана! Вже давно не кушіли-сми скороми.

— Що-ж маєш рухомого?

— Хороми!? Ей де! Хоромів нема, проше пана, штири голі стіні тай по всему. Бідно ся діє, пишний та годний та чемний панчіку!..

(ЛНВ. Річник II. Т. 6. Львів, 1899).

ТИМОШИК

БО ЯК ДИМ ПІДОЙМАЄСЯ...

(з г а д к а)

присвячую памяти Деді

(передрук з фотокопії автографа)

Десь зійшло ся шість дедів у Кутіх і змовили ся, що в середу вже відвозять своїх синів до шкіл в Коломию хоть най вені плачуть, хоть най під колісе лягають.

Досвіта хлопця у віз тай холодом, холодом у пістянськім лісі з'їдуть ся так гейби нехотячи, гейби на попас під смеречиною. Та як хлопці з поза смерік звідти-незвідти здиблються і як писанки счокають ся тай розпізнають ся, то всю тугу з себе у росу поскидають а коли ще й доля їх пальчиком закличе, то як молоді голубці білі у мури крильми летіти будуть. Не буде їм привиджувати ся що село їх здоганяє, наперед воза лягає і до міста не пускає. Не буде їх нічо у грудіх спирати, не буде їм дорога порохом в очі метати.

Буде їм сонечко цвітом личко малювати...

Так деді себе безпечили тай так і зробили, бо дедева міць в хаті а ненині сльози...

АВТОБІОГРАФІЯ

(передрук з фотокопії автографа)

Мої дедя (батько) Юрій Семанюк родили ся в р. 1846 в Кобаках в численній мужацькій сімї, бо мали 5 сестер і двох братів а їх дедя Стефан не мали стільки поля, щоби усіх дітей повідповувати як слід. Дедя брались добре науки у сільській школі і для того дід Стефан трібував їх вивчити якогось ремесла і дав їх на науку до церковного маляра а коли ця наука дуже барила ся, відобрав їх від малярства і дав на науку до дяка, бо дедя мої з малку мали гарний сопрановий голос, який опісля перейшов в тенор. Дяківства учили ся мої дедя у кожного дяка у кожнім селі у горах від Путилова до Жабя. При науці дяківства в Путилові мої дедя звернули були своїм голосом на себе увагу проживаючого тоді в Путилові письменника Юрія Федьковича, що полюбив дуже був металічний голос мойого деді а і сам любив дуже співати. Федькович майже щодня кликав до себе мого дедю і учив їх співати світських та церковних пісень, давав їм із своєї бібліотеки книжок до читання і взагалі опікував ся моїм дедем як своїм молодшим братом. Дедя віддячували ся великим приятельством, пріязнанням та пошаною до Федьковича...

(*Марко Черемшина* : Твори: У 2 т. К., 1974. Т. 2).

Іван Франко

МАМО ПРИРОДО!

Мамо природо!
Хитра ти з біса!
Вказуєш серцю безмірні простори,
А жите замикаєш у клітку тісненьку,
В мікроскопійну клітку!
Уяву вабиш вічности фантомом,
А даєш нам на страву моменти,
Самі короткі моменти!
В душах розпалюєш дивні огні і бажання і туту,
А потім працюєш що сили,
Щоб погасити, здусити, притлумити
Пориви, що ти сама-ж розбудила
Ллєш на них дійсности воду холодну,
Куєш їх в материялізму кайдани,
Розчарованєм цупко обпалюєш крила...

ЩУКА

В корчі при березі, обслонена крутими лозовими гилляками, лежить здорова щука. Вона спить. Помаленьку вона рознимає свою пащеку і випускає воду зівами. Лежачи животом на мягкім намулі вона легесенько грає на воді червонуватими крилами і хвостом. Її відкриті очи не бачуть нічого. Вона спить як добре воліно, а в її рибячім мізку мов легенькі хмарки пролітають невиразні мрії.

...Та гов! Щось хлюпнуло ся в воді. Пішла легенька хвиля і полоскотала щуку по боках. Що се таке! Щука не рушаєть ся з місця, але наслухує. Сонна лінивість ще держить у обіймах її тіло. Що се таке хлюпаєть ся в воді? Се не видра. О, видрине хлюпане вона знає! Видра чаланкає по воді так грубо, голосно, а потім дає нурця і щезає зовсім, бігаючи по дні,— а тут щось плыве.

(ЛНВ. Річник II. Львів, 1899. Т. 5).

Вправа 98. Порівняти, як відображено тогочасну літературну мову у різних публікаціях творів східно- і західноукраїнських письменників. З'ясувати, у чому саме виявлявся в кожній публікації стан літературної мови (в галузі лексики, граматики, правопису) у різних регіонах України в другій половині XIX — на початку XX ст.

ТИМОШИК

Леся Українка

ВЕСНА ЗИМОВА

Тихо і тепло, так наче і справді весна. Небо неначе сплахує часом від місяця ясного сьвітла. Мінять ся білиї хмари то сріблом, то злотом. Ледве на місяць напливе прозорая хмара, коло на нїй засияє, мов одсьвіт далекий веселки. Зорі між дрібними хмарами наче таночки заводять.

Сніг на верхівлї узгіря блищить так яскраво, що видаєть ся нераз менї, ніби займають ся раптом огнї вартові. Матовим сріблом білїють дахи на будинках, тїни різкі вирізняють всї мури, балькони, тонкі балюстради, а кипариси між ними здають ся високими вежами замків. Листє широке магнолїй, важке, нерухоме, кованим сріблом здаєть ся; тїнь фантастична латанїй лягла на блискучий поміст мармуровий; лаври стоять зачаровані, жаден листок не тремтить.

(ЛНВ. Річник II. Львів, 1899. Т. 5).

ХВИЛИНИ

Як би мої думи нїмії
та піснею стали без слова,
вони-б тодї більше сказали,
ніж вся моя довга розмова.
Як би мої думи нїмії
на струни пречистії впали,
зайшлись би плачем тії струни
і сьміхом дитячим заграли.
Мов хвиля морська в ясну бурю
і темна, й блискуча й раптова
і сонцеві рідна й безодні,
була-б моя пісня без слова.
Важке побережне каміння
зрива переможнеє море,—
невже переможная пісня
важкого жалю не поборе?
Невже моя пісня не хвиля?
Ой леле! даремні питання...
Нїмі мої думи, а руки
дають лиш нїмії стискання...

(ЛНВ. Річник V. Львів, 1902. Т. 17).

НА ВІЧНУ ПАМЯТЬ ЛИСТОЧКОВИ, СПАЛЕНОМУ ПРИЯТЕЛЬСКОЮ РУКОЮ В НЕПЕВНІ ЧАСИ

Ой палка ти була, моя пісне!
Як тебе почала я співати,
В мене очі горіли мов жар,
І зайняв ся у грудях пожар.
Хтіла я тебе в серці сховати,
Та було моє серденько тісне.
Ой, палка ти була, моя пісне!
Так, була моя пісня палка.
Вислухала товаришка спів,
Мов троянда уся паленіла
І сльоза в неї в очах бреніла
Від горячих, невтримливих слів,
І трехтіла подана рука...
Так, була моя пісня палка.
Ти занадто палка, моя пісне!
Як настала трівожна година,
Запалило ся слово в кінець
І спалило тонкий папірець...
Замісць пісні лежить пожарина.
Ой, глядіть, зараз іскорка трісне!
Ти занадто палка, моя пісне!

(Житє і слово. Львів, 1897. Т. 6).

Леся Українка

БОЯРИНЯ

(за рукописом)

Ганна *(що досі сиділа, лузаючи гарбузове насіння)*
Ой, сестричко,
І нащо ті свята потрібні в світі?
Оксана Ото спитала! Що тобі дав біг?

Ганна Та нудно ж, господи!
Оксана Сидиш, то й нудно.
А ти піди між челядь, погуляй.
Ганна Куди ж се я піду? Яка там челядь?
Оксана А ти хіба товаришок не маєш?
Ганна Товаришок?..От декого там знаю
З бояришень ... та як до їх ходити?
Матуся все нездужають, не хочуть зо мною йти...

ТИМОШИК

а ти ще не пізналась тут з ними... з мамкою сама
не хочу, вона така...

Оксана Чого ж тебе водити?
Уже ж ти не маленька. Йди сама.
Ще й веселіше буде вам без старших.

Ганна Самій не можна по Москві ходити.

Оксана Хіба хто нападе?

Ганна Ні, так не звичай.

Оксана Ну, вже ті звичаї отут у вас!

Ганна Та й що мені бояришні ті скажуть?
Сидять по теремках, от як і я,
не бачать світа. Що з їх за веселість?

Оксана Чого ж ви сидите? Пішли б укупі
кудись на вигон або в гай над річку
та заспівали б. Я, бувало, дома
годинки в хаті не посиджу святом.

Ганна Іба, в тебе дома! Там же не Москва
Такого тут і зроду не чували,—
співати по таких.

Оксана То ти й не знаєш,
як на Вкраїні в нас гуляє челядь?

Ганна Я мало що Вкраїну пам'ятаю,
А Ванька тут уже й вродився.

Оксана Ванька?
Чому ж би не Івась?

Ганна Так тут зовуть,
то й ми вже звикли. Він і сам так звик.
Мене ж матуся тілько та Степан
зовуть іще Ганнусею.

Оксана А як же
ти тута звешся?

Ганна Аннушка.

Оксана Ти ба!
(Немов ухвалюючи).
Ганнушка.

Ганна *(поправляючи)* Ні-бо, Аннушка, Оксано.

Оксана Не вимовлю. Проте ж воно нічого
і по-московському, хто добре вміє.
А як по-їхньому Оксана буде?

Ганна Аксинья и Аксюша.

Оксана Щось негарно.
Оксана мовби краще. Ти, Ганнусю, мене таки
Оксаною зови.

(Прапор. 1989. № 9).

В. Самійленко

Бачив я усякі перли
І коштовні самоцвіти,
Але єсть одна перлина,
Що з усіх найкраща в світі.
Купувать її не можна
Або нею торгувати,
Її часто мають бідні
І частіше, ніж багаті.
Ту перлину не дістати
Ні з печер землі, ні з моря:
Тільки той її знаходе,
Хто чутким родивсь до горя.
Одібрать її не зможе
Ніяка злоба несита,
Єсть вона — сльоза святая
За нещасний люд пролита.

(Шерстюк Г. Коротка українська граматика для школи: У II ч. К., 1912. Ч. I).

СТРІЧА

Нарис

Богдана Лепкого

...То була та сама, добре знайома комната. Перед літами було в ній так весело, так ясно. Лунали сьміхи, гомоніли живі розмови, часом тонули пари в жвавім танці. Його батько мешкав у сусідстві, а тут мешкали Галині родичі. В вакації оба дома зливали ся в один. Тижнями перебував Іванський у Галиних родичів, з її братами, з нею.

Де поділо ся те все? І спомини тих щасливих часів стали налітати в комнату одні наперед других. Втискали ся крізь вікна, висували ся з кутів, зза образів, зпід підлоги. Тихесенько спадали зо стелї і щільно, щільно заповнили собою цїлу комнату. Іванський не міг оборонятись, став біля фортепяна і згадував.

Так застала його колишня панна Галя. Глянула на него, а йому здавалося, що прошибла його на скрізь, до споду душі.

— Розповідайте-ж тепер, що вас принесло до нас,— сказала тим самим силувано-спокійним голосом і вказала йому місце поруч себе.

Замість відповіди пригадав слова пісні: «Ой щож тебе принесло, принесло, принесло-о! Чи ворон кінь, чи весло, чи весло, чи весло-о?»

— Принесла мене, прошу пані, іронїя долї. І здаєть ся менї в тій хвилї, що та сама люта доля каже менї, живому чоловікови,

ТИМОШИК

жити на цвинтари, тут, де похована моя молодість, де лиш спомини стають як бездушне, нагробне каміне.

Глянула на него тим самим пройхаючим поглядом.

— Як бачу, ви все поетизуєте! Ні сьвіт, ні житє не змінили вас!

— На жаль, справді не змінили! Я гадав, що житє велика школа і що в тій школі я навчив ся бути чоловіком практичним, мудрим! Я-ж учив ся так пильно!.. Та з соромом признаюсь перед вами, що моя наука пішла на марно.

(ЛНВ. Річник II. Львів, 1899. Т. 6)

Павло Грабовський

НЕВОЛЬНИЦЬКІ ПІСНІ

I

Хочеш перти проти сили:
Подивись на всі кінці:
Люті муки скрізь терпіли
І пророки і борці
Віддаючись святій справі,
На вік-віки віддавайсь,—
Не сиати в пишній славі,
А конати сподівайсь!
Та які б пекучі муки
Не судили ся тобі,—
Стяг свободи бери в руки,
Мри за брата в боротьбі!

III

Сміло, браття, доки в силі!
Вітром човен погана,
Жвавож, жваво проти хвилі,
Кого буря не спиня.
Облягають небо хмари,
Підняло ся все живе.
Там у млі встають примари,
Вихор стогне і реве.
Потемніли видноколи,
Скрізь таке — хоч в око стрель!
Здулись борви наче гори,
Зруйнували низку скель.
Сайт не блимне, як в могилі.
Страшно прірва клекотить...
Сміло, браття, проти хвилі,
Кого хвиля не гнітить!

(Житє і слово. Львів, 1897. Т. 6).

Михайло Коцюбинський

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

Оповідане

...Проминуло доброї пів години, аж двері ванькірчика знов одчинилися і за селянами, що прощали ся з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явив ся Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас... Ви куди йдете?

Я сказав.

— Знаєте що,— запропонував Солонина.— Вам певно обридло тіпати ся на почтовій тарадайці, а ночувати таки доведеть ся де небудь. Відправте свою почту, тай підночуйте у мене. Я такий радий вас бачити [...]

Я згодив ся [...]

Поки Солонина вештав ся по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивляв ся до нього. Рішуче не можна в цій бідно хоч чисто зодягненій людині признати колишнього сальонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволеня і напускної пихи на обличчі осів новий вираз поваги і зваги. Сірі очи запали глубше, світились мислю. Він запустив бороду, а крізь рощібнену сорочку виглядали волохаті груди.

[...] Солонина енергійно замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було, от я вам зараз сповім... Ви певно памятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, памятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені пройїздити через невеличке «руснацьке» село. Вже саме село — страх сподобалось мені — в садках, над струмком, з похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що оточивши халупки, розлізлись з балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того й нарід гарний, типічний: парубки як молоді дубчаки пишні й горді — йдуть повз пана й шапки не здіймають, дівчата — струнки, як дикі кози, діди кремезні, вагудювані, молодиці — хоч води напий ся... Отсюди б забратися з апаратом!.. (фотоапаратом — *Н. Б.*). Привернув я до «громадської хати», викликав старосту, хвалю йому нарід.

— Нічо, каже, гарна Гуцулія...

— Як Гуцулія?

— Та то Руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь з Буковини, чи що...

(Житє і слово. Львів, 1897. Т. 6).

тимошик

Степан Руданський

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинувъ я дівчину,
Де покинувъ чорні очи...
Повій, вітре, съ полуночи.
Між ярами тамъ долина,
Тамъ біленькая хатина;
Въ тій хатині голубонька,
Голубонька-дівчинонька
Повій, вітре, до східъ-сонця,
До східъ-сонця, край віконця,—
Край віконця постіль біла,
Постіль біла, дівча миле.
Зупинися нишкомъ-тишкомъ
Надъ румянимъ білим личкомъ,
Над тимъ личкомъ зупинися
Чи спить мила — подивися.
Як спить мила, не збудилась —
Нагадай їй, съ кимъ любилась,
Съ кимъ любилась и кохалась,
И кохати присягалась.
Якъ забьється їй серденько,
Якъ дівча зітхне тяженько,
Якъ заплачуть чорні очі —
Вертай, вітре, къ полуночи.

А якъ мила позабула,
Якъ нелюба пригорнула —
Ти розвійся край долини,
Не вертайся зъ України...

Вітеръ віє, вітеръ віє;
Серце тужить, серце мліє...
Вітеръ віє, не вертає,
Серце зъ жалю замірає...

Байки

Родіон Вітавський

ДОЛЯ

У доцову пилипівськую ніч
Забравсь Иванъ на піч,
Та й спочиває.

Ажъ чує,— підъ вікномъ гукає:
«Здорові! вечіръ добрий вамъ!»
— Здоровъ! а хто ви тамъ? —
Иванъ у просі обізвався.
«Хвортуна я; чи ждавъ мене, чи сподівався?»
— Не сподівався, нічого брехать...—
«Вставай же, годі спать,
Бери мішокъ, виходь хутенько,
Червінчиківъ копицю я найшла —
И чималеньку,—
Да це и до тебе прийшла,
Щобъ и съ тобою поділитьця,
Копійчина тобі згодитця...»
— Ось заразъ одягнусь,—
«Да йди и такъ».— Постій, підпережусь...—
«Чи я тебе діжлусь?»
— Да дай, хоть чоботи надіну,
Да одягнусь въ свитину...—
Поки Иванъ збірався
Обувсь, одягсь, підперезавсь,
Да вийшов зъ хати —
Хвортуна поминай якъ звати!..
И слідъ її простягъ...
Иванъ и руки опустивъ;
Вернувсь у хату, сівъ да на Хвортуну плаче...
А я бъ ему сказавъ: не що-бо-й що, козаче!
Не на Хвортуну — на себе жалкуй:
Тоді залізо куй,
Якъ ще воно гаряче.

Леонід Глібов

ПРОХОЖІ ТА СОБАКИ

Черезъ левади та городи
Два кума йшло зъ весілля до господи.
Бредуть, балакають про щось...
Ажъ-ось —
Де не взялась Собака въ біса —
Чи зъ-підъ ворітъ, чи изъ-за ліса —
Присікалася, ажъ вищить...
Коли поглянуть — ще біжить
Мабуть съ десятокъ, чи й не більше,
Та якъ напали, батю мій!
Одна гаразд, друга ще гірше
Кіндрать маха цілкомъ мерщій.

тимошик

«Ось не займай — лишень, Кіндрате»;
Тутъ обізвавсь до его Климъ:
«Я їхъ натуру знаю, брате;
Відчеплються... ось-ну, ходімъ,—
Та не махай и не дмися...»
Отъ, і пішли вони... идуть собі та йдуть...
Собаки й справді унялися,
А далі стало вже й не чуть.
Оттакъ и завидні люде
(Вони е всюди!..)
Якъ що завидю імъ — куди! —
Брехати, мовъ собаки, станутъ...
А ти собі иди та йди
Набрешуться, тай перестануть.

Марко Вовчок

ТРИ ДОЛІ

...Була въ їхъ дочка Катря... Ся не въ матіръ зародилася — палка, прудка дівчина — трудно їй було батеньку коритись. Було, якъ здвигне старий брови, стисне уста тонкі, та блисконе окомъ своімъ чорнимъ — ми вже зъ паніматкою ледві дишемо,— одна Катря не боїтця нічого: питае ёго та роспитуе, та суперечить, поки ажъ батько не покрикне: «годі» такимъ голосомъ, що й найсміливіше у світі стихне... Після того, ще довго у Катрі личко горить и слізки викочуютця зъ очиць...

Хороша була та Катря! Було, отсе, якъ вберетця — сдиначка, то вже нічого не жалували для неі,— плахта на їй шовкова, хустка въ золотими хвітами, зъ золотою габою,— завьяже, а зъ правого боку квіточка. Корсетъ зелений зъ байки, або зъ сукна. Коса въ неі була така, що, було, й рука не ссягне,— і кісниківъ не носила, тільки стрічка вплетена червона, або голуба. Намисто добре; на намисті дукачъ зъ камінямъ дорогимъ; черевички на корочкахъ височенькихъ; сорочка тонесенька, вишивана до самихъ чохолъ... Увійде, було, вона, де гостей людно,— всі помовкнуть и на неі дивлятця-задивляютця,— а вона и всміхнетця, и засоромитця.

Що-то за весела! Що-то за шамка́ була! Родичівъ у насъ багато: той оженитця, той заміжъ иде,— то міжъ своімъ родомъ нагуляесся.

На весілле, чи на вечорниці — якъ-то було, Катря весело посмішаетця! И хто її перетанцюе, хто переспівае?..

А весною?!. Скоро, отсе, скресла крига, потанувъ снігъ, изъ стріхъ закравало, а зъ гіръ струмочки покотилися; сонечко гріе з-за весняныхъ хмарокъ: вітрець дрімливий та теплий якийсь паше,— вже Катря весняки заспівала. Иде слободою й співае, и дівчатъ на улицю викликае.

Всіма, було, вона дівчатами верховодить, и дівчата її слухали, и дуже її любили: вона жъ було зъ ними скільки разъ на день и посміетця, и посваритця кілька разъ, і обійметця...

Житте молодее! пішло вже та за водою!

Юрій Федькович

ОПРИШОКЪ

Оповѣдане

Нас було двохъ у батька: Семенъ старшій, та я, двома роками молодшій. Дуже ми любились. Ходить мôй братикъ на танець, хожу и я: та гуляемо якъ ти соколи межи соколами, землъ пôдъ собою не чуемо. Усѣ насъ люблять, усѣ кланяються, усѣ поважають. Сказано: богатирськѣ сини.

Семенъ бувъ парубокъ голний, тихій, розумный: було и малу дитину не оскорбить. Старыню поважае, товариство любить, за побратимомъ и въ огонь скочить. Оттакого братика я отсе мавъ.

Я знову у свого брата не вдавъ ся: подуфалый, палкій — и Бога знати не хочу, не то що!.. Не спостигне було хто слово неуважне до мене заговорити, я вже и скочу, якъ искра, и вхоплюсь до ножа, и таке заведу, що рады нѣхто не може дати. Не було такого парубка въ селѣ, що-бъ я з него кровъ не пустивъ.

(Усі попередні тексти друкуються за: Зоря. Рокъ 6, Коломия, 1903).

DNISTER

Cy družyna liuba myla z kraju za hostyla,
Cy ptašyna bilokryla z raju zabludyla,
Cy burkun to synopjuryj bajrakom hukaje,
Cy dnister to bujnoburyj na Podoly hraje?
Na čyjim to poberižiu zbižia zolotijut,
I pokosy šovkoviji kolom zelenijut,
I šumja tu temni luhy, naj tam šelevije,
Tam chatyna u sadočku, tu sia dvir bilije
Tu sokoly pidlitajut, tu virly skovyčut,
A po borach soloviji sum na sum ščebecut,—
Čuješ, des mala chlopčyna na sopivci hpaje,
Divče kvapyt do kyrnyci, dumku sy spivaje,
I vivčar tam molodenjkyi bili vivci klyče,
Čuty rže des voron, konyk, siryj volyk ryče,
Vsiuda liubo, vsiuda krasno, vsiuda lyš by buty.—
O dnisterski bereženjky, možna vas zabuty?

(*Kobylanski A.* Slovo na slovo do redaktora «Slova». Чернівці, 1861).

тимошик

НОЧЛѢГЪ

Гадка въ гадку гадковъ гоню,—
Ахъ, пасися милий коню,
Маешь травы, маешь квѣты,
Поведу тя напоити.

Сходить мѣсяць, сходя зорѣ,
Ввезде тихо якъ въ поморѣ,—
Коню брате, ляжь спочити,
А я зброю йму острити.

Га, дивѣтся, якъ сніяе,
Ажъ ми серце роспускае,—
Покладися также въ квѣты,—
Доки часъ тя напоиты.

А я ляжу трошки спати,—
Нѣ, волѣю плащъ узяти,
На мураве го роздѣти,
Тай шездеру настроити,
Якъ ся струны одозвали!
Га, а щожъ бымъ заспѣвали?
Цы за долю, цы за милу? —
Нѣ, спѣваймо за могилу.

(Галичанинъ. Львовъ, 1862. Кн. I. Вип. I).

Іван Франко

ПРИГОДА КОТА МУРЛИКИ

(Зъ «Лиса Микиты»)

Подаемо Вамъ отъ тутъ, люби «Зоряне», одну частину з прекрасной поеми, що зовесь «Лисъ Микита». Вышла она найперше въ р. 1890 в газетцѣ «Дзвонокъ»...

Кôтъ Мурлика до дороги
Добре взявъ за поясъ ноги,
Въ торбу вхавъ печену мышь,
И лѣсочкомъ, холодками —
Такъ на пôдвечѣрокъ самый
Вôнъ прибувъ до Лисовичь.
Стукнувъ въ браму, дожидае...
Лисъ въ кватирку вигляде,
Кôтъ Мурлика шапку знявъ.

Поклонивсь ему низенько;
Привитавъ его борзенько,
Тай такй слова сказавъ:
«Не прогнѣвай ся, панашку!
Не принѣсь я жадну фрашку,
Але царскій вамъ наказъ!
Другій разъ се царь, нашъ владця,
Через своего посланця
На свôй судъ ось кличе васъ.
«Що тутъ довго говорити!
Дуже царь на васъ сердитый,
Тожъ я раджу вамъ: ходьть!
Царь поклявъ ся на корону:
Якъ не ставитесь до трону,
То пропащій весь вашъ рôдъ!»
«Мурчю! — скрикнувъ Лисъ Микита —
Отъ не ждали! Отъ вѣзита!
Боже милий, якъ я радъ!
Ну, ходи въ мои обôйми!
А про те й казать не смѣй ми
Щобъ якъ стôй и вандрувать!..»

Василь Стефаник

СИНЯ КНИЖЕЧКА

...Василя Стефаника... Люди въ его оповѣданяхъ говорять тою бесѣдою, яка є въ уживаню у народа въ сняТыньскомъ повѣтѣ.

Ототъ Антонъ, що тамъ пяный выкрикуе на толоцѣ, бувъ все якійсь нещасливий. Все ишло ему зъ рукъ, а нѣчо въ руки. Купить корову, тай здохне; купить свиню, тай решетыну дôстане. Отакъ за кождый разъ.

Але якъ умерла ему жѣнка, а за жѣнковъ и два хлопцѣ, той чоловѣкъ геть обмѣнивъ ся. Пивъ, а пивъ, а пивъ! Пропивъ бухату поля, пропивъ городъ тай теперь и хату продавъ. Продавъ хату, взявъ собѣ вôдъ войта сину книжку службову, тай мае йти до мѣста та тамъ собѣ якои службы шукати.

Вôнъ теперь сидить пяний на толоцѣ та рахуе кому продавъ свое поле, кому городъ и хату.

«Продавъ тай авсъ! Не мое тай решта! Але хобы мôй дѣдъ та пôдвѣрси изъ гроба. Мосяне, штыры волы мавъ, поле двайцѣть штыры морги и хаты на цѣле село!

тимошик

«Ой пю, пю та ще буду пити. За своє пю, нѣхто до того рихту не має. А вôнъ менѣ каже, «грунтъ пропивъ-єсь» Приходжу пичьитку прибити, а вôнъ мене картає. Е, я ще не тахихъ вôтôвъ видѣвъ[...]

«Гадає, що менѣ лехко. Абы тобѣ такъ умерати лехко!..

(Зоря. Рік 2. Коломия, 1933).

Завдання 89. Розповісти про роль українського театру у виробленні й поширенні норм літературної мови. Пояснити специфіку мови п'єс І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Старицького та ін., для ілюстрацій підібрати приклади з текстів, якомога менше позначених втручанням літредакторів.

Завдання 90 Пояснити характер взаємин вчених і письменників Галичини і Закарпаття, зокрема в другій половині XIX — на початку XX ст. (див., напр.: *Гнатюк Володимир*. Причинок до історії зносин Галицьких і Угорських Русинів // ЛНВ. Річник II. Т. VII. Львів, 1899. С. 162—178). З'ясувати спільні та відмінні риси літературно-мовного процесу.

Вправа 99. Прочитати фрагменти творів письменників Закарпатської Русі, з'ясувати специфіку їх мовної практики. Назвати ще деякі відомі вам твори цих авторів та інших культурних діячів Закарпаття другої половини XIX — початку XX ст.

Ласлов Чопей

З ПЕРЕДМОВИ ДО СЛОВНИКА

(уривок)

«Кто знає нашого русина у Мадярскôй країнѣ, тотъ знає и тошто вôнъ себе **русиномъ, руснакомъ** и **руснякомъ** называє, а за российского чоловѣка нигде не говорить ни за русина, ни за свого, ай ни за москаля. У Галициѣ простый народъ и векша часть образованныхъ лемъ себе держить за русина, а не российскихъ. У 1881 роцѣ российска газета «С.-Петербурскія Вѣдомости» (203 число) помѣстила кореспонденцию, у котрôвъ алемъ што говорить галичанинъ российскому чоловѣку:

— «Вы не русскій?» — Навѣрное, говорю, русскій.— Вы изъ Россіи? — Изъ Россіи.— Ну, вотъ и значитъ россіянинъ, а не русскій. Русскіе это только мы, здѣсь, въ Галиціи... Вы и говорите не по-русски, а новороссійски... Нашего языка не знаете...

Изъ вышше сказаныхъ видно, што и филологъ, и историкъ, и самъ народъ, на руськовъ сторонѣ стоять.

Айбо чому е то, можъ бы ся зазѣдати, што меджи руськими и российскими словами тôлько рôвности? На сесе пытаня ôдповѣсть историкъ. Коли Киевска Русь перейшла пôдъ володу Москви, сеся перебрала вôдъ неѣ нелемъ политичное значенье, ай и литературный руськый языкъ. Перебравши руськый языкъ, зменала го зъ своимъ, тай

изъ церковно-славянскимъ, и изъ сихъ трьохъ наладила собѣ книжный, або российский языкъ. А ведля обезпеченя российского языка вôдъ конкуренциѣ руського, российскѣ царѣ вôдъ Петра Великого все гôрше и горше притѣсняли руський языкъ; а въ 1876-ôмъ роцѣ выданый царский розказъ заказує 1. принести руськѣ книги изъ заграницѣ у Россию, 2. печатати руськѣ книгы, драматичнѣ працѣ и ноты у Россиѣ.

Туй можеме ци то зазначити, ожъ тотожнôсть во руськихъ и российскихъ словахъ найме во писаню, а не во выговорѣ мае мѣсто.

(Русько-мадьярский словарь. Будапешт, 1883. С. XX—XXI).

Євменій Сабов про Л. Чопея

«Отъ 80-ыхъ годовъ мало явилось изъ Угрорусскихъ дѣльныхъ трудовъ; всего большаго вниманія достоинъ «Русько-мадьярский словарь, написалъ Ласловъ Чопей. Будапешт, 1883».

Словарь Л. Чопея обнимаетъ наибольшую часть словъ, употребляемыхъ Угро-русскими. Мадьярская Академія наукъ увѣнчала трудъ Л. Чопея преміей Fekéshazy-я. Въ словарѣ не находимъ самогласной і. Л. Чопей принадлежитъ къ фонетической школѣ, но у него нѣтъ послѣдователей.

Л. Чопей состоитъ отъ 1881-го года редакторомъ учебниковъ для Угро-русскихъ народныхъ школъ, сіи учебники писалъ онъ въ началѣ совсѣмъ фонетически, говоромъ, который употребляетъ омадьярченная Бережская околица вокругъ Берегсаса; новѣйшія изданія, именно изданіе съ 1889 года приближается уже къ литературному языку и писанно этимологически, но уже изданіе съ 1890 года снова фонетическо.

Недовѣрія Л. Чопея къ прочимъ Угро-русскимъ писателямъ и заимно, не могутъ принести желаемой пользы Угро-русскому народу. Мы убѣжденны, что еслибъ литераторы Угро-русскихъ поразумѣли одинъ другаго, тѣмъ наибольше выигралъ бы самъ Угро-русскій народъ; желательно бы сближеніе Л. Чопея съ лучшими Угро-русскими писателями».

(*Сабов Е.* Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ. Ужгород, 1893).

Михайло Попович

НЕ ЗАБУДЬТЕ

Нас за русскость угнетали
и водили по тюрьмам,
но мы вѣру не теряли

ТИМОШИК

и твердили все врагам:
эти нивы, эти горы,
от Ужграда до Кремля,—
это русскіе просторы,
это Русская Земля.
Мы всегда были и будем
дѣти матери одной!
Слово Русь мы не забудем
над Карпатскою страной.

(*Бірчак В.* Літературні стремління Підкарпатської Руси. Друге доповнене видання. Ужгород, 1937).

Василь Добош

Очаг, прими в свои объятья
Меня, чтоб не томился я.
Под страшным знаменем проклятья,
В ярмѣ земного бытія.

(Перед родным домом).
(*Бірчак В.* Названа книга).

Вправа 100. На основі наведених зразків охарактеризувати особливості публіцистичного стилю кінця XIX — початку XX ст. Пояснити, які стильові ознаки публіцистики і критики зумовлені тодішнім станом літературної мови, а які властиві їй сьогодні.

Іван Франко

СОЦІАЛІЗМ І СОЦІАЛЬДЕМОКРАТИЗМ

Соціалізм — велике культурне придбане новійших часів. Хоча єго провідні думки, можна сказати, такіж давні, як людське думане над суспільним устроєм в загалі, то тілько в найновіших часах засоби інтелігенції людської і розмір опанованя сил природи змогли ся до того ступня, що люде могли поважно подумати про те, щоби самим узяти ся за впорядковане свого суспільного стану і щоби той суспільний стан відповідав найвисшим ідеалам справедливости і братерства. Кричуча нерівність між людьми, визискуване і неволене одних другими, все те чим раз більше обурює і ворушить уже не рідкі одиниці [...], але цілі маси інтелігенції; явних і цінічних оборонців нерівности та визискування робить ся чим раз менше [...]. Пристрасне, безоглядне шукане правди зробило ся окликом науки замість строеня заокруглених та пустих сістемів; шукане правди, безпосередности виразу зробило ся окликом новочасної штуки. [...] Чоловік перестав шукати знаня по за обсягом своїх змислів заострених критикою та всякими коректівами опертими на многовіковім досвіді, перестав

шукати собі мети по за границями свого земного житя, зробив ся скромнійший у всіх претенсіях, то за то в них ніби то затіснених границях свого бутя знайшов безмірно широке поле для взаїмної любови, праці для добра загалу, дбаня про поступ і досконалене нових поколінь. Із отсего новочасного змаганя виплив і соціялізм, т. є. думка про таку зміну суспільних порядків, яка б зносячи всякі привілеї, всяке неволене і всякий визиск позволяла одиницям і цілим народам як найкраще розвивати ся. Ся думка знайшла собі в початку нашого віку блискучих представників у особах Роберта Оуена, Сен Сімона, Фуріє і багато інших діячів та писателів. Вона породила великі і дуже важні в своїх наслідках спілкові рухи в Англії, Франції, Америці і інших краях [...]

[...] Німці відкрили динаміку розвою сучасної суспільности і поклали наукові основи для соціалізму. Поміж німцями перше місце належить ся Марксови і Енгельсови [...]

(Жите і слово. Львів, 1897. Т. 6).

ІЗ ЧУЖИХ ЛІТЕРАТУР

(Еміль Золя, єго житє і писаня.— Стефан Малярме)

Кінчаючи в отсій книжці Л. Н. Вістника історию «Злочинця Сальва», взяту з остатньої повісті Еміля Золя «Paris», ми сповняємо також обіцянку, дану нашим читачам у одним із попередніх оглядів чужої літератури і подаємо тут нарис житя і літературної діяльности сего писателя, без сумніву найголоснійшого нині імени в цілій всесвітній літературній республіці.

Еміль Золя родив ся в Парижі дня 2 цьвітня 1840 р. Його батько, Франсуа Золя, був Італіянець родом із Льомбардиї і мав матір Гречанку родом із острова Корфу. В молодих літах він був вояком в рядах Наполеонового війська, по упадку Наполеона зробив ся сьвітським інженером і стояв якийсь час у австрийській службі, працюючи при будові першої в Австриї зелізниці в Тиролю. З Австриї він перейшов до Німеччини, відси до Голяндиї, Англії, в кінці вступив на ново до французького війська, а власне до тзв. легіону чужинців, що був тоді зорганізований для війни в Альжірі. В р. 1830 він дослужив ся ранги капітана в тім легіоні, покинув військову службу і осів у Марселі. Тут він уложив плян перебудувати стару, замулену пристань відповідно до новочасних вимогів, працював три роки над тим пляном, рисував, мірив і обчислював — та що з того! Иньчий інженер прочувши про се уложив свій плян і дістав концесию на будову. Франсуа Золя покинув Марсель і перенїс ся до малого містечка Е (Aix), віддаленого від Марселї 30 кільометрів. Незломаний усіма попередніми невдачами він заняв ся новим, великим проектом.

(ЛНВ. Львів, 1898. Т. 4).

ТИМОШИК

Осип Маковей

ЮБИЛЕЙ 25-ЛІТНЬОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ФРАНКА

Перший друкований твір Івана Франка появив ся 1874 року в «Друзї» — була се поезия «Моя пісня». Франко мав тоді 18 літ. З того часу минає 25-ий рік — для Франка тяжкий час невсипучої завзятої працї, про великість котрої може дати поняте показчик його творів, зладжений М. Павликом, а виданий з нагоди ювилею молодїжию; 128 сторін книжки малої 8-ки треба було на реєстр самих заголовків ріжнородних праць Франка; а ще деяких праць не зазначено.

Франко мав здавна між молодїжию багато прихильників. Не входячи в причини, котрих є немало, фактом є, що молодїжию мало хто у нас займався і займає ся. Старше поколїнє для неї було і є доволі недоступне, а коли й припускає її до себе, то заморожує її часто байдужністю, нещирістю і неуцтвом. Франко жив з молодїжию і мав їй що дати із своїх широких відомостей та із свого запалу до працї, і тому в него були і є прихильники між молодїжию.

(ЛНВ. Львів, 1898. Т. 4).

СТРАЙКУЙТЕ!

[...] На се скажемо вамъ ось що: Нѣхто не може прысилувати пана, абы вамъ плативъ бôльше, нѣхто не може прысилувати его, абы вôнъ самъ и его служба поступали зъ вами по людски; тôлько вы самй можете пôдвисшити собѣ платню, вы можете за свою роботу коло кукурудзы дôстати не лишь третій але і другій шульокъ, а в додатку и пасовиско.

Прецѣнь, нѣхто не може васъ прысилувати до роботы за четвертый або пятый шульокъ. Прецѣнь панъ, хочь бы ему помагала жѣнка и дѣти, не зробить тои роботы. Панъ не пôде сапати кукурудзы!

Якъ вы не схочете робити за четвертый шульокъ, то панъ мусить дати третый шульокъ.

«...»

Треба только добре змовити ся и тримати ся купы.

(Зоря. Рôкъ 2. Коломыя, 1903).

Мало котрый словяньскій народъ, та ще у насъ въ Австро-Угорщинѣ такъ подôбной въ своѣй доли и недоли до насъ Русиновъ, якъ власне Словаки. У нихъ осталось теперь одно духовеньство и простый народъ. Булы и паны, та паны ôдцурались свого народу и пôшли на службу до панôвъ-Мадярôвъ, а также и мѣжъ духовеньствомъ особливо высшимъ, найдесь не одинъ перевертень або паньскій слуга. Зложили собѣ Словаки гарни фонды на науковй й літературнй цѣлй, заложили «Матицю», товариство для выдаваня книжок, та Мадярамъ

се не було до вподобы, они попросту забрали всѣ грошѣ «Матицѣ» и выдають теперь за нихъ при помочи перевертнѣвъ газету «Сворность» (нѣбы-то «Згода») въ Пештѣ, для лѣпшего баламученя Словаковъ. Безъ школъ, безъ послôвъ въ радѣ державнôй, зовсѣмъ подôбно якъ Русины, коротають Словаки свое житє пôдъ мадярскимъ панованемъ, але все такй не дають ся, держать ся крѣпко, поступають навѣтъ напередъ, бо въ грудяхъ нихъ тлѣє любовь до всего свого, рôдного, бо въ рукахъ чують силу, хоть еще придавленену силу.

(Буковина. 1887. 1 верес.).

Дня 16-го русского марта сего року исполнилося рôвно триста лѣтъ ôтъ того дня, которого родился славный чешскій ученый Янъ Амосъ Коменскій, мужъ, которого величали и величають всѣ просвѣщенны народы свѣта о которôмъ знають теперь даже малй дѣти въ школ, бо Янъ Амосъ Коменскій сдѣлалъ для початковыхъ народныхъ школъ для учащойся молодежи много доброго и спасительного. Сей трехсотлѣтній памятный день празднують теперь всѣ просвѣщенны народы свѣта съ чешскимъ народомъ на чолѣ, сей день празднуемъ и мы, Русски, бо Янъ Амосъ Коменскій булъ родомъ и вѣрою намъ дуже близкій. Для того мы помѣщаемъ въ сѣмъ числѣ «Русской Правды» портретъ и коротеньке описаніе многострадального житья и спасительной дѣятельности сего многозаслуженного славного нашого чешско-славянского брата и единовѣрца.

Янъ Амосъ Коменскій родился 16-го марта 1592 року въ чешскôмъ селѣ Нивницахъ (Nivnice) въ Моравіи, где его отець, Мартинъ, булъ простимъ мужикомъ-мельникомъ. Но хотя Мартинъ Коменскій булъ простый мужикъ, онъ булъ розумный, тверезый, порядный, честный и побожный человѣкъ и далъ своему маленькому сыну дуже добре воспитаніе, дуже добру науку...

(Русская правда. 1892. 15 лют.).

Іван Раковський

ПОЕЗИЯ В ОСЬВІТЛЕНЮ НАУК ПРИРОДНИЧИХ

Поезия, се також витвір духа і то людського, се один із незлічимих проявів духового житя в природі і тому натуралісти-біольоги можуть нею також займатися. Очевидно, що біольогам не ходить тут ні про писане поезий, ані про їх критичний розбір і поділ, а лише про роз'яснене питаня: звідки взялась поезия і як глядїти на неї зі становища природничих наук.

Поезиями зовемо думки, зложені в ритмічній правильній формі і «поетичного» змісту. Загально звісно, що не всї люди мають той дар

ТИМОШИК

складати думки в поетичній формі. Такої поетичної вдачі не можна набути ні вихованем, ні наукою, а тайни поетичної творчости не купити за ніякі скарби сього сьвіта. Гордять ся нею лише деякі одиниці людської суспільности, «возлюбленники муз і граций», «пророки і генії своїх народів», поети «з божої ласки».

Правдивий поет чує в собі якусь таємну, непоборну силу, що вмушує його до складаня поезий.

Серед тихої маєвої ночи починає соловейко свій спів. Зразу зачинає тихо, несьміло, мов тихий шепіт закоханих, що боять ся, щоб їх хто не підслухав; далї голоснїйше і голоснїйше, мов спів козака Запорожця, що очікує в гаю своєї милої... І лле ся пісня за піснею. Ось гомонить одна тужна не-весела, повна ожиданя; несупокою, а чарівні її тони дрожать мов те весняне молоде листячко від нічного зимна; далї мягенькі тони вмагають ся, сильнїйшають і зливають ся в одну велику скаргу, в пісню жалю і болю; сильні сталеві, гострі тони дражнять наше вухо і дратують наші нерви, впивають ся в нашу душу і розходять ся по тихому лїсї гень далеко-далеко, аж поки не осядуть сльозою-росою на дрімучих, пахучих цьвіточках. А темпо пісні все прискорюєть ся, жалібні, острі тони мякнуть і веселїйшають, чути в них відраду і надію, що благодатним теплом вливає ся до нашого серця,— а в слїд за тим жене пісня повна житя і сили, могутні її акорди розливають ся животворними каскадами по дрімучому лїсї і розбуджують сонну природу,— і кишком шепотить здивоване листе дерев, дрожить у просоню правиця, весняні цьвіточки очаровані розхиляють свою корону, наповняючи холодне повітре чарівними пахощами... а ген там на сході горить таємна заграва, що віщує прихід всемогутнього сонця... Се загомоніла пісня побідна, всемогуча пісня любови і житя.

(ЛНВ. Річник IV. Львів, 1901. Т. 15).

М. Грушевський

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА АЛЬФОНСА ДОДЕ

Школа реалїстів не мала ласки у французької академії, скандалїзованої їх нецеремонністю з лїтературними традиціями; ні Фльобер, ні Золя, ні Гонкур, ні Доде, ні Мопасан не могли доступити чести засїсти на її кріслах. Се дразнило їх; Гонкур навіть тестаментом призначив своє велике майно на заснованє нової не-урядової академії для письменників, поминених урядом. Сатиру Доде його неприхильники пояснили власне роздразненнєм його амбіциї. Дійсно, він не пожалував темної фарби, і в його романі («Безсмертний», 1888.— *Н. Б.*) академіки являють ся тупими і безхарактерними людьми, що інтригами, лизунством, а головно — завдяки своїм жінкам та дамам-патронкам перелазять в академію, сю комору для всякого гнилого дрантя, що ріжними церемоніями та реклямами піддержує свій престиж...

Незалежно від занадто сторонничої характеристики академії сам роман випав дуже слабо. Перша хиба, що автор вивів на глум фігуру, що властиво не може викликати до себе більше поважання як глум: сей ineptissimus vir Acte се безперечно чесна людина, хоч і тупа, віддана науцї й окрім його надмірного поважання до академії не багато можна йому закинути... Друга хиба — конструктивна, се — залученнє до купи двох цїлком відмінних історий академіка й його сина.

(ЛНВ. Річник II. Львів, 1899. Т. V).

Завдання 91. Прочитати фрагменти статті, з'ясувати роль газети «Буковина» в становленні літературної мови на Буковині.

«БУКОВИНА»

(у п'ядесятиліття заснови першого українського часопису на Буковині)

Прокинулися до життя буковинські українці ще з кінцем шістдесятих років XIX ст. (1869). Але ж розбіжність у поглядах на національну справу, й головно брак віри у власні сили та зв'язане з ним москвофільство не давали тому життю розвинутися. Та з початком 80 рр. XIX ст. декілька свідомих і енергічних одиниць просто заходило всі дотеперішні установи в свої руки й почало творити нове життя на народніх основах. А для того, щоб можна свої думки ширити, вони рішилися видавати свій часопис — поки-що двічі на місяць. Та вже від 1892 р. «Буковина» — тижневик, від квітня 1895 вона виходить уже чотири рази на тиждень, щоб із початком 1896 р. зробитися першим на Буковині денником. Тільки ж з різних причин із початком 1898 р. вона починає появлятися тільки тричі на тиждень... Коли край Буковину в вересні 1914 р. заняли російські війська — окупаційна російська влада заборонила видавати українські часописи. Тоді ввесь час, доки росіяни були в Чернівцях, «Буковина» виходила у Відні (як тижневик) і щойно, коли російські війська уступилися, часопис відновлено, але ж уже під назвою «Нова Буковина». З приходом румунів на Буковину, часопис «Буковина» по більш ніж тридцятьох роках служби українському народові перестав виходити. [...]

Першим редактором «Буковини» був Юрій Федькович. Але ж, власне, поет тільки відповідає за редакцію, бо вже й нездужав і потрохи відбився від громадської роботи. Вся редакційна робота спочивала тоді на Омелянї Поповичеві, що до самої смерти «Буковини» до неї дописував, та на Іванї Тимиськім. Та вже тоді багацько праці вкладав у неї тодійший провідник буковинських українців, проф. Степан Смаль-Стоцький [...]

тимошик

По смерти Федьковича (1888) вів редакцію письменник Павло Кирчів, а далі пять років незвичайно талановитий журналіст Сильвестр Дашкевич (1889—1894), за якого «Буковина» стала тижневиком. Після передчасної смерти цього талановитого редактора рік газета спочивала в руках Василя Дутчака (до 1895), а потім припадає для неї — розквіт за редакції Йосипа Маковея (1895—1897), коли вона стала денником і з часопису для народу зробилася органом для української інтелігенції. З відходом Маковея до Львова на редактора «Літературно-Наукового Вісника» (1898) — редактори міняються що року, що півроку — як ті образки в кінематографі: Степан Кравчук, Лев Турбацький (1898), Денис Лукіянович (1899), Йосип Шпитко (1900), на якийсь час ізнову Маковей (1901), а далі Микола Левицький і Василь Сімович, Антін Крушельницький, Лесь Гринюк, Остап Світлик, Ярослав Веселовський, Володимир Карбулицький, Йосип Безпалко, Франц Коковський, Остап Луцький, Лев Когут і нарешті перед самою війною Володимир Кушнір та Юрій Сербинюк і т. д., люди в тому часі молоді, здебільша тодішні університетські студенти.

Багато з тих редакторів виконувало тільки технічну роботу, бо й так від 1900 р. властивим редактором і відповідальним перед громадою за редакцію («за політичну лінію») був Омелян Попович. Але ж за редакції Ярослава Веселовського (1904—1905) «Буковина» піднеслася ще раз була дуже високо, до того самого значіння, яке мала за Й. Маковея.

Вже від свойого першого числа «Буковина» клала собі за завдання поставити український народ Буковини «на рівний степень духового й морального розвою з іншими народами австрійської монархії». Вона проводила все думку, що народню правду треба спирати на власні сили, вела безпощадну боротьбу з москвофільством і виступала проти всякої злагоди з ним, в дусі поглядів тодішніх українських провідників, ставила вона все вимоги, щоб уряд заспокоював усі потреби українського народу, щоб він «зрозумів руську справу, аби пізнав, що русини, коли дасться їм, що ся їм належит... не думают шукати собі иншої вітчизни поза границями Австрії» (ч. 10, 1889). Це була відповідь на різні закиди, що тодішнім українцям із усіх боків робили вороги самостійного розвитку нашого народу, на закиди, що ніби українці москвофіли. «Буковина», як і її духові батьки, проповідувала ввесь час т. з. реальну політику (статті проф. Смальстоцького на цю тему в «Буковині» за 1896 р. і досі ваги не втратили). Спираючись на австрійський уряд, вони старалися розвивати всі духові й матеріальні сили народу, освідомлювали його національно й політично, вели його до визволу з-під чужої економічної залежности. Історія розвитку часопису «Буковина» є рівночасно частиною розвитку українського народу на Буковині.

Та самою Буковиною газета «Буковина» не обмежувалася. Вже у програмовій статті перші редактори згадували, що вони подаватимуть у часописі вістки про духове життя «галицьких, угорських і на

Україні живучих братів, належачих до одної й тої самої великої родини вірних синів неньки нашої матері Руси» — і всі 33 роки «Буковина» вірно цієї програми дотримувалася. Вона ввесь час поміщувала дописи з усіх українських земель, окремо ж силу матеріялу з Галичини. Освітлення національного питання на Наддніпрянщині находило все свій вислів у окремих статтях тамошніх відомих діячів (О. Кониський, Б. Грінченко, М. Драгоманов, А. Кримський, М. Кононенко-Школиченко, М. Міхновський-Лівобічний, В. Шемет, М. Коцюбинський і ин.).

(Життя і знання. Лютий, 1935. Ч. 11).

Запитання: 1. Які наукові праці І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського ви знаєте? Які проблеми в них порушуються?

2. Які періодичні видання першої половини XIX — початку XX ст. вам відомі? Якими були їх суспільно-політичні платформи?

3. Що вам відомо про журнал «Основа»?

4. Які журнали редагував І. Франко і його соратники? У чому полягає революційна роль цих журналів? Які важливі праці були надруковані в них? Яке місце в журналах посідали публікації творів російської літератури? Що з надрукованого можете назвати?

5. Які періодичні видання друкувалися російською мовою, які «язичієм»? Які народовські видання ви знаєте?

6. Якою була мовна практика періодичних видань на Закарпатті?

Завдання 92. Вивчивши повні зібрання творів Лесі Українки, П. Грабовського, М. Коцюбинського, І. Франка, з'ясувати діапазон їх перекладацької діяльності (порівняно з перекладами письменників попередніх епох — Є. Гребінки, Л. Боровиковського, поетів-романтиків та ін.).

Завдання 93. З публіцистичних праць Лесі Українки, П. Грабовського та І. Франка законспектувати основні положення теорії перекладу, сформульовані цими письменниками, і навести кілька прикладів реалізації цих положень у їх особистій перекладацькій практиці.

Запитання: 1. У чому суть понять «переклад» і «переспів»? Які приклади-докази можете навести?

2. Які переклади С. Руданського, О. Потебні, М. Старицького вам відомі?

3. Які суспільно-політичні праці переклали І. Франко, Леся Українка, М. Павлик? Яка роль цих письменників у розвитку суспільно-політичної термінології?

4. Які переклади цих письменників та в яких виданнях були надруковані?

Вправа 101. Прочитати приклади перекладів другої половини XIX ст., звернути увагу на вибір творів для перекладу і, доповнивши

ТИМОШИК

спостереження власними знаннями про перекладацьку спадщину авторів, зробити висновок про значення перекладацької практики цього періоду для української культури.

БУДДА І БУДДІЗМ

Обриси Леона Фера *

(Переклад з нім. Ів. Франка)

Будда — слово санскрітське, значить властиво **«збуджений»**, **«проясненний»**, **«такий, що дійшов до зрозуміння»**. В зовсім спеціальному розумінню воно означує істоту, котра не тілько здобула собі найвисшу мудрість, найповнійше розуміне всего, всю відомість, а через те й цілковиту свободу від усіх хиб, але котре надто має силу доводити до неї й других, одним словом, значить також «освободитель». Слово «Будда» не є затим, як думали давнійше і як дехто може думає ще й доси, ім'я власне; се простий прикметник, титул, і єго слід би писати малою буквою «будда». Правда, був тільки один «будда» історичний, і сей титул «будда» означає одну осібну людину. Та буддізм витворив собі множество фіктивних «буддів», здуманих на взір Будди реального. Оттим то ми мусимо приглянути ся сему виразови «Будда» з двох точок погляду: насамперед говорити будемо про будду-одиницю, Будду історичного, а потім про «буддів», що є тілько витвором вірування буддістів.

---

* Ми бажали б давати в нашім виданю як можна більше результатів новішої европейської науки про релігію, як через те, що тепер наука та між другими студіями над людськістю, займає дуже видне місце в освічених краях, так і через те, що й для практичного житя важна справа про роль, яку грала і грає релігія в громаді, а справа та може вияснитись тілько всесторонним науковим дослідом усіх релігій а нарешті і через те, що релігії тісно звязані з народною словесністю...

(Житє і слово. Львів, 1894. Т. I).

Моріс Верн

ЄВАНГЕЛІЄ

Переклад з французької Лесі Українки

(порівняно з виданням 1905 р.,
тут поправлено пунктуацію і деякі фонетичні архаїзми,
згідно з сучасним правописом — так зауважує Л. Міщенко,
що підготувала публікацію).

I. Аналіз Євангелій, їх взаємні відносини.

Розкривши Новий Заповіт, знаходимо чотири чималі писання, названі Є в а н г е л і я (що має значення «виклад доброї звістки про Ісуса Христа»), поставлені під іменами св. Матвія, св. Марка, св. Луки, св. Івана, апостолів або апостольських учеників. Ми почнемо аналіз сих книжок із другої книжки св. Марка. Робимо се з тої рації, що план сеї книжки найпростіший і найлегший для розбору з усіх чотирьох писань і що більшість учених згоджується уважати сю книжку за раніше редаговану, ніж три інші.

Є в а н г е л і є п о св. М а р к у починається з розповіді про те, як згідно з обіцянками пророків прийшов чоловік на ім'я Іван, щоб приготувати новий лад. Сей чоловік чинив на березі Йордана хрещення на знак каяття і покути, і великі юрби люду збіглись до нього; але він тільки звіщав прихід когось більшого від себе. Незабаром являється на сцену і ся друга велична особа: се Ісус, родом з Назарету галілейського. Коли він приймає хрещення, небо розкривається, святий дух спускається на нього в постаті голуба і голос із гори сповіщає, що він єсть коханий син божий. Після сего Ісус іде в пустиню і витримує спокусу Сатани. Коли Івана Хрестителя забрали в темницю, Ісус прийшов у Галілею і там подав добру звістку, себто, що хутко має настати царство Боже або царство Месії. Він призиває своїх слухачів приготуватися вірою і каяттям.

(ЗНТШ. Львів, 1990. Т. CCXXI).

ПРИЧИНОК ДО ПСИХОЛЬОГІЇ СМЕРТИ
Д-ра С. С. ЕНШТЕЙНА

(З німецької переклав І. Франко)

«Смерть, се є остаточне спиненя обміни матерії і всїх иньших житєвих функций в осібнику»,— так виглядає дефініция строгої, докладної природничої науки. Та тілько клопіт, що маємо тут тілько переставку, а не вияснене загадки, бо-ж поняте «иньших житєвих функций» безмірно широке, і ми спокійно можемо твердити, що для фізіольога загадка починаєть ся як раз там, де кінчить ся для психо-

тимошик

льога. Число питань, які насувають ся при досліді над психольогією смерти, є легіон. Чому ми боїмо ся смерти і чому з другого боку не почуваємо страху перед смертю раз у раз? Чому ми волимо жите повне болю понад спокійну, гарну смерть. Які процеси відбувають ся в наших думках в хвилї смертної кризи і які бувають відносини між тїлом і духом у тій рішучій хвилинї? Висловити всї ті питаня певно далеко лекше, ніж дати на них відповідь, бож тілько в дуже рідких випадках особи, що стоять саме при вході в царство смерти, посідають ще на стілько ясности думок, абнегациї і в кінці відваги, щоб обсервувати себе самих і передавати свої спостереженя иньшим людям.

[...] Спекуляцийна фільозофія першої половини нашого віку впорала ся в сею справою дуже легенько. Задекретовано по просту, що ніякого страху перед смертю нема і не має бути. Доки жиємо, значить — ми не мерцї, а раз ми будемо мерцями, то не будемо знати нїчого; ergo — страх перед смертю не має ніякої реальної основи, є нісенїтницею.

[...] Смерть сама собою без сумніву є наслїдком вічного і вічно молодого житя природи. Її жите проявляє себе в твореню і тільки через ненастанний процес твореня і розвою вона остаєть ся вічно молодою... В цїлій природї нема нїчого такого, що «є», а все в ній тілько «починає ся», повстає, вся вона — вічна, цвитуча молодість. Ся молодість, що власне є найглибша суть творчої природи, є також основою смерти: старе уступає новому, щезає на якийсь час, щоб під чародійською рукою природи знов повстати в цьвітї молодости.

[...] Та про те, хоч ми й мусимо піддати ся зелїзній неминучости смерти, лишаєть ся нам та потїха, що в своїх дїтях ми жити-мемо не тілько духово, але й материяльно; що хоча й мруть л ю д и, але ч о л о в і к живе вічно юний, вічно новий.

(ЛНВ. Річник II. Львів, 1899. Т. V).

ПІСНЯ ПРО РОЛАНДА

Старофранцузький епос

Із французької переклав Василь Щурат

LXI

«Володарю»,— сказав барон Роланд.—
«Дай лук мінї, котрий в руцї держиш;
Не впаде, сподіваюсь, докір на мене,
Що випав він мінї на землю з рук,
Як в Ганелона палиця твоя».
Схилив, понурив голову володар;
Він гладить бороду, він крутить вуса,
В очах не в силї довше скрити сліз.
Оттут зближає ся до него Найм —

Ледви хто був вірнїйший при дворі,—
І так до короля: «Ти чув як слід.
Роланд хоробрий, бачиш, лютий дуже;
Єму припало йти за нами з військом,
А деж є той, щоб відказав ся тут?
Тож дай єму вже раз напнутий лук
І вибери єму дружину гарну».
Король дав лук, Роланд єго приймив.

LXIII

Сів на коня хоробрий граф Роланд...
За ним іде товариш Олівер,
Іде Жерін і сміливий Жерер,
За ними Отес, Беренгер, Сансун,
Старенький Анзеіс іде за ними,
І лицарський Жерарт із Руссіллону.
Прийшов сюди і можний князь Гайфер
«Піду і я», озвавсь архієпіскоп.
«І я піду», говорить граф Валтер;
«Роланд мій пан, Роланда не покину».
Ті двайцять тисяч лицарів дібрали.

LXXXVII

Роланд хоробрий, Олівер розсудний,
Відвага незвичайна у обох;
Хто з них у збруїї раз сів на коня,
Будь там і смерть єму, не вийде з бою.
Хоробрі графи й горді їх слова!
В завзяттю йдуть зрадники поганці.
«Роланде, каже Олівер, дивись!
Вже й маєш їх, а наш Карло далеко,
Бо затрубіти ти не ласкав був.
Коли б Карло тут був, не мали б шкоди.
Гляди-но там, де сей іспанський виліз;
Чей бачиш? Гей, смутна дружина наша!
Хто в сій дружині є, не буде в другій».
«Не лихослов такі» каже граф Роланд.
«Злий серцем, хто трусливість поскть в груди
Ми станьмо сміливо на сему місці,
Бо тут нам бій почати, тут нам битись!»

(Там же).

Вправа 102. Порівняти мовностилістичні особливості перекладів Шекспіра, здійснених П. Кулішем та І. Франком, і зробити висновок про теоретичні засади щодо перекладу, яких дотримувались ці визначні майстри слова.

ТИМОШИК

Куліш: Тут на вузенькій времени окрайці,
То ми б стрибнули в жизнь, що ще йтиме.
Та ні! у сіх случаях ми підсудні
Ще й тут; так що ми тілько йнших учим
Крівавих діл, и хто навчивсь, той зараз
Обернецця учителя терзати.
Сим робом рівновага правосудде
Дае нам випити с тієї чаши,
В котру самі ж ми всипали отрути.

Франко: Тут, на вузенькім часовім окрайці,—
То-б ми стрибнули в те жите прийдішне,
Та ні! У сих випадках ми ще тут
Свій суд знаходим; так що лиш відбудем
Кріваву лекцию, вона заледво
Ще вивчена, вертаеть ся, щоб мучить
Учителя: се рівнорука правда
Дае до наших уст ту саму чашу,
В яку ми всипали отрути

(«Макбет»).

Куліш: Досадуючи, Цезарю, признаюсь:
Не вблагала її морквоскробливость,
Що з нетерпливости у неї бралась,
(Та й розум не бес хитрощів жіночих)
Тобі аж натто завдали турботи.
Та сам ти бачиш, що я там би вдіяв

Франко: Шалений бунт її, що розпалила
Її нестямна лютість, не позбавлена
Гіркого вістря хитрощів — жалію
Над тим ураз з тобою — наробив нам
Турбот богато. Але й сам признаеш,
Запобігти сьому не мав я змоги

(«Антоній і Клеопатра»).

Куліш: Багато нам в ненависти роботи,
А й натто ще у любощах турботи.
Засмучене незгодою кохання!
Збагачена прихильностю ненависть!
Усе, що есть, постане из нічого!
Легкий свинець, поважна пісенітность!
Безобразна краса та пишна врода!
Блискучий дим, огонь як лід холодний!
Ходючий сон, нездужане здорове!
Само собі протирічиве слово.

Франко: Багато праці тут дае ненависть,
Та більше ще любов. Так ну-ж, любезна

Ненависти! Ненависне кохання!
Ти все, у-перве створене з нічого!
Тяжка пустото, важкая марнице!
Безобразний хаосе форм прекрасних!
Ти з олова перце, блискучий диме.
Холодний жаре, хворее здоровле.
Безсонний сне, ество, що не істнує!

(Кулішеві переклади драм Шекспіра (Франкова редакція Кулішевих перекладів Шекспіра) / Написав Ярослав Гординський // ЗНТШ. Т. CXII. — VIII. Львів, 1928).

Завдання 94. Назвати правописні системи, що існували на Україні у другій половині XIX — першій половині XX ст. Охарактеризувати основні правила кожної з цих систем.

Вправа 103. Уважно вивчивши наведені уривки, встановити, яким правописом кожен з них написаний, що спільного мали ці правописні системи і чим вони різнилися. З'ясувати зв'язок цих систем з правописами попереднього періоду.

Пантелеймон Куліш

ГАДАНЕ — ВІЩУВАНЕ

(Передрук з автографа поезії)

Петрівочка нічка теплёнька-яснёнька.
Мовъ жёмнугомъ сиплe відъ місяця, нёнько.
Въ воді круглолицый плывё-поринáе;
Въ саду соловёйко голосить-співáе.
Рыбáлочки плавлють зъ огнемъ підъ погоду,
І тихо-тихёнько несе річка воду.
Ось пісня дівоча, дзвінить-розлягляся;
Огнёмъ надъ водою земля зайнялася.
Вродливі на воду вінóчки пускáють;
Човни зъ дівонькáми підъ сяевомъ сеяють.
Пускáють-гадáють про щасте й пригоду.
И тихо-тихенько несе річка воду.

(*Куліш П.* Вибрані твори. К., 1969)

ИСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЕ

II. [...] На початку року 1847-го, гостював я на Вкраїні, переїздом за границю, и треба знов тут сказати, що не було, може, тоді й на всій Україні такого щасливого чоловіка, як я. Бо, не згадуючи ні про що инше, доволі було для великого мого щастя й того, що їхав я простісінько до учителя и друга Пушкіна, В. А. Жуковського, и

ТИМОШИК

мав у пáзусі лист од Плетнёва, котрий починáвся словáми: «Посилю до вас другого себе»; а в Жуковського жив тоді Гоголь.

Бувши таким щасливим, я застáв і своїх любих киян такóж вельми щасливими, а найщасливішим був між ними Шевченко. Він бо тогді и сам у собі чув, и всі, як одно сéрце, чули, що подає, яко поэт, надії кграндиозні. Тогді вже єго мýза запротестувáла з усією энергиєю своєю противлéдарства сильних míра сего, и се булá причина, що нові єго твори булй міні зóвсім незнáні. Ніхтó бо не смів посилати до мéне на столицю такóго дива, як єго плачі та пророкування. И розýмно кóжному, що міні, поновленому гáрною душéю Плетнёва, вони здалися мов би якимся одкриттєм з нéба. И до могó переїзду на столицю душá моя булá пóвна тогó впованя, котрóму, лéле! судила дóля сповнитись ще вельми нескóро. Тепер пророчий плач и пророче взивáнне кобзарй кобзарів українських зробили міні сі впованя такими, неначе я осязáв їх.

(*Кулиш П.* Хуторна поэзія. Львів, 1882).

Тарас Шевченко

КОБЗАРЬ

I

Не для людей и не для слави,
Мережані та кучеряві,
Оці вірші віршую я: —
Для себе, братія моя!
Мині легшае въ неволі,
Якъ я їхъ складаю:
Зъ-за Дніпра, мовъ, далекого
Слова прилітають
И стелються на папірі,
Плачучи, сміючись,
Мовъ ті діти, и радують
Мою сиру душу —
Убогую... Любо мині —
Любо мині зъ ними,
Мовъ батькові багатому
Зъ дітками малими.

И радий я, и веселий,
И бога благаю,
Щобъ не приспавъ моїхъ дітокъ
Въ далекому краю:
Нехай летять до-домоньку
Легеньки діти,
Та роскажуть — якъ-то тяжко
Було імъ на світі...
І въ семьі веселій, тихій,
Дітей привітають.
И сивою головою
Батько покивае;
Мати скаже: бодай ті
Діти не родилась,
А дівчина подумае:
Я їхъ полюбила...

II

Посланіе славному П. І. Шафарикові при поэмі

«ИВАНЪ ГУСЬ» АБО «ЄРЕТИКЪ»

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Сусіди злі; нагрілися
Та й полягли спати,
И забули теплий попіль
По полю розвіять...

Лежить попіль на роспутті,
А въ попелі тліе
Огню искра великого —
Тліе, не вгасае,
Підпалу жде,— якъ той местникъ
Часу дожидае —
Злого часу.— Тліла искра,
Тихо догнівала
На роспутті широкому —
Та й гаснути стала.
Оттакъ Німота запалила
Велику хату, и семью —
Семью Славьянъ розьединила
И нишкомъ тихо упустила
Усобиць лютую змію.
Полилися ріки крові,
Пожаръ погасили,
А Німчики пожарище
Й сиріть поділили:
Виростали у кайданахъ
Словьянськіі діти,
І забули невольники —
Чиї вони діти...

(Основа. 1861. Январь).

Михайло Драгоманов

ДОРОГА ПО ПОЛТАВШЧИНІ В 1876 р.

Давно вже збірајусьа ја пошвендьати по својіј рідніј Полтавшчині; все мене вабить, все мене тьагне туди на вільні просторі степи, на широкі зелені польа, на тихојасні води... Півпарубком привелосьа мені јіјі кинути ј років з 25 прожив ја поміж чужими льудьми, далеко від рідноји сторони ... 25 років! не малиј час! Багато в річці води втече, багато в житьті всього перевернетьсьа...

Кому приходилосьа довго проживати по чужих сторонах — тој, певне, зрозуміје мене. Він дознаје, чим билосьа моје серце, слухајучи часом і сумну приповістку про рідну сторону. Здалека ј нерадісна звістка втрачала своју пекучу вразу здаваласьа радісноју. А коли сіјі весни случај привів зібратисьа мені в дорогу та хоч переїздом гльанути на свіј крај,— то ја вже не памјатају, шчо дијалосьа зо мноју... «Туди, туди! де небо синье-високе, де польа зелені-широкі, у тој крај лечу ја»!..

«Садок вишневиј коло хати»! «Знаете ли вы украинскую ночь! О, вы не знаете украинской ночи»! — шептав ја про себе ј вичитував приятельам. Коли ја сів в вагон і помчавсьа,— все мені здавалосьа, шчо ми мов волами јідемо, а остановки на станцијах ішли віками... ја кльав у душі на чім світ стојіть залізницькі порьадки.

Утамувавсьа трохи ја, коли ми стали в Полтаві.

УКРАЇНСЬКІ СЕЛЬАНЕ В НЕСПОКІЈНІ РОКИ (1880—1882)

...Віјна ж зворушила народ, примусила јого оглянутись на порьадки кругом себе. Зворушениј народ став менше терпіти кривди, котрі робльатьсьа коло його польа: звідти ті бунти за поле, котрі так часто бували на Украјіні в 1880 р., котрі ми, јак могли, списали

тимошик

в 1 книзці «Громади» за 1881 р. До того ж проміж народом пішла чутка про те, як письменні бунтовники змагались вбити царьа, вж поки ј убили ого. Народ мусив пильнішче задумуватись над тим: хто це, за шчо ј дльа чого виступа проти царьа? Чутки, надіјі ј думки зворушились шче дужче. Все вкупі почало будити думку: а чи не почати ј нам росправльатись самими собоју? — і народ почав росправльатись перш усього з тими, хто јому најбільше намозолив очі: з поліцејськими урьадниками та жидами, без котрих поліціја не обходитьсьа, збирајучи податки з народу ј котрих мусила ј пробували обороньати поліціја. Не проминула заверьуха по селах і начальства духовного,— попів.

(Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. 1882. № 5).

Антон Могильницький

СКИТ МАНЯВСКИЙ

(Пѣснотворъ епичный, основаный на повѣстяхъ народныхъ)

Введене

Комужъ не знана Пôдгôрска краина,
Где понадъ ровень Бескидъ ся спинае,
Где крута Клива и Попада синя
Зъ боковъ горами двѣ рѣчки пускае?
Двѣ рѣчки чистѣ, близькѣ якъ сестрицѣ,
Дно мають срѣбке, кришталевѣ лицѣ,—
З матери лона чим борше втѣкають,
По оболоняхъ, по лугахъ гуляють,
Потôмъ злучені въ одну двѣ Быстрицѣ
Зъ Днѣстромъ ся синимъ сердечно стискають.

ГАДКИ О РУССКОМЪ ЯЗЫЦѢ

По мнѣню моему старословеньщина въ ôдношеню къ бесѣдѣ простонароднôй есть то неисчерпаемый источникъ словъ чисто клясичныхъ, подôбный богатому складови доборного и дорогоцѣнного матеріялу, зъ котрого рука вправного майстра потрѣбнѣ и здôбнѣ части добирати и ними будôвали пôсля новѣйшого вкуса внѣшнѣ видъ и устроене надавати може; однакожъ наслѣдовати формы конструкційнѣ и синтаксичнѣ зъ тожъ старословеньщины, булобы нынѣ зовсѣмъ непрактичнымъ и неужиточнымъ...

(Письма Антонія Любачъ Могильницького. Львовъ, 1885).

МАЛОРУСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ СЛОВАР *

уложив

Євгений Желеховский

т. I (А — О)

Львів, 1886

Авантура, Авдитор (с. 1), Австрия, Австралія, Австральский, Аґлицький, Адвокатский (с. 2), Академік, Аксаміт, Акцентôване, Акционерка (с. 3), Амбіция, Амуніция, Анальоґія, Англія, Андріїв, Анї, Анж (с. 4), Антипатия, Аптикар, Арендоване (с. 5), Бабячий (с. 8), Багриніти, Бадіка, Базький (с. 9), Бакалія (с.10), Балагур, Балетник (с. 11), Бановане (с. 13), Барліґ, Батіже (с. 14), Бега, Безбілетний, Безвіде, Безвістний (с. 16), Безвіче (с. 16), Безділе (-ділля) (с. 17), Безкрилці (с. 18), Безнадійний (с. 19), Безчине, Безчинність, -ости (с. 23), Бесїда, Білавий, a. s. Білявий, Бій, Біль (с. 29), Благодушіе (с. 31), Бундз (49), Бурлацкий (с. 50), Вагувати (с. 53), Вартівня (с. 56), В'енно (с. 61), Весіле (с. 65), Взбуджене (с. 67), Виступлене (с. 89), Відділ (с. 97), Від'їзд, Від'именний (с. 97), Від'їсти (с. 98), Відліпити (с. 99), Влютити ся, Влягати ся, Вмліти, Внадити ся (с. 112), Внутренний, Вовноїда (с. 113), Воєвожа, Воєнний, Возморе, Возїй (с. 116), Воїн (с. 117), Все, Всевіда, Всегосьвітний, Вселеньский (с. 126), Всеславяньский, Всесожжене, Всиновлене (с. 127), Глиняний, Глипнути (с. 143), Гонорувати ся, Гопак (с. 151), Гостинність, Гостиньский (с. 155), Громоздити ся, Груба, Груде (с. 161), Ґаз (с. 166), Ґазда, Ґазетний, Ґаламага, Ґальванічний, Ґалка, Ґалянтність, Ґанч, Ґвалт (с. 167), Ґенерал, Ґеній, Ґеольоґія, Ґід, Ґіпс (с. 168), Ґонта, Ґрадусник, Ґралї (с. 169), Ґрунт, Ґрупа, Ґудзик, Ґуші (с. 170), Джміль, Джур (с. 179), Джурчаненко, Дзвеніти, Дзвінниця, Дзвяк, Дзеленькати (с. 180), Дїв'чька (с. 183), Дїдівский, Дїло, Дїжа, Дїй, Дїйка (с. 184), Євангелие (с. 212), Египет, Єдиньство (с. 213), епілептичний (с. 215), Ехидна (с. 215), Жаля, Жалля (с. 217), Жахнути ся, Желїзо (с. 219), Жизненність (с. 222), Жінка, Жіноцина, Журрій (с. 224), Забуване, Забурене, Забудоване, Забундючити ся (с. 232), Завдане (232), Завжде, Завяти ся (с. 233), Загоїти (с. 239), Замяти (с. 258), Заневолене (с. 258), Збройний, Зброїти (с. 285), З'орудувати, З'оруже, Зорювати (с. 313), Зсїріти, Зсмутніти (с. 317), Исцїлене (с. 325), Иван, Игнат, Игрець (с. 320), Извилистий, Изображене (с. 321), Изучати ся, Имати, Имити (с. 322), Имовірний, Иней, Инколи, Иноземець, Инок (с. 323), Його, Ирина, Искати, Искра (с. 324), Искуство, Исполин, Исцїлене, Ити (с. 325), Іван, Ідеал, Ідене, Іешня, Їжити ся (с. 326), Їжджене, Її, Індиець, Індия, Інститутский, Ісляндия, Історія, Італія (с. 327), Кавалерист,

* Тут наводяться окремі слова з реєстрової частини словника (перекладу українською мовою).

тимошик

Кавярня, Кажний (с. 329), Камянка, Канальский (с. 332), Канонер (с. 333), Касьян, Католїцизм (с. 337), Квасоля, Кватирант (с. 339), Кругосьвіт (с. 383), Ладоня, Латинь (с. 398), Легенький (с. 399), Ледовиско (с. 400), Лелека, Лемент, Лендра, Ленія, Ленка (с. 402), Лжесьвідчити, Лилик, Лиляя (с. 403), Лихосліве, Лицедій, Ліжко, Лїд (с. 408), Лїтература (с. 409), Льняний, Лож, Льожа, Ложбина, Ложе (с. 411), Льос, Лось, Льосувати, Льотерия (с. 413), Любости, Любощі, Любязний, Люде, Люди (с. 418), Людомир, Людскість, Люкреция (с. 420), Лябет, Ляги, Ляд, Ляда, Лязькати, Лякер, Ляк, Лякувати, Лямент, Лямпа (с. 420), Ляси, Майорити, Маківник, Маковник (с. 423), Малолїчний, Мальчик, Малюк (с. 425), Манна, Манія (с. 427), Марнослове (с. 428), Материя, Матеріяліст (с. 429), Міщаньство (с. 445), Множественне число (с. 441), Многоименний (с.446), Молитвений, Молитвенник (с. 450), Мнякий, Мнясо, Мняти (с. 448), Мусю, Мусиш (с. 459), Мягкість, -оти, Мяз, Мякий, Мякнути, Мясний, Мясо (с. 461), Мята, Мяти, Мяч (с. 462), Наближати ся (с. 465), Налегко, Налетїти (с. 481), Наклонене (с. 480), На-по-тому, На-по-тім (с. 488), Нарічне (с. 490), Насьміяти ся (с. 493), Не-так-довго (с. 496), На то теж (с. 497), Неосьвіта, Неосущимый (с. 516), Непорозуміне, Непотреба (с. 519), Ніж, Ніжка, Ніжене, Ніжна, Ніжний (с. 529), Ніжний (fein) (с. 529), Нічліг, Нічо, Нічого (с. 531), Обїсти (с. 540), Обїхати, Обіч (с. 541), Оцїп, Ощадок, Ощадність (с. 589), Очайдушність (с. 587), Оттой, Отуда (с. 585), Осїнь, Осїнний, Ослаблене (с. 578), Освійчити ся, Осьвітитель (с. 576), О-пів-дня (с. 571), Оддалї, Оддаля (с. 556), Обяснене, Обявити, Обяти, Обняти (с. 552), От'ютант (с. 585).

Лесь Мартович

МУЖИЦЬКА СМЕРТЬ

Оповідане з покутського житя

Єго називали Банатом, властиве-ж імя єго було Гриць. Банатом прозивали єго тому, бо він служив при війську на Угорщині в Банатї і нераз розповідав про той свій побут в Банатї.

Він був жонатий у друге з Калиною, тепер Грициха, що мала в одній нозї «ромaтизм» і без палиць не могла ходити.

Мав навичку що недїлї впити ся. Як упив ся, то забував зовсїм, що жонатий: мав себе за вдівця тай згадував першу небіжку. Се тому — так говорила сусїди — що з першою добре жив, а з другою оженив ся тілько для того, що господареви нїяк без жінки.

Що недїлї торкотів Гриць. Виходив перед хату на запущене подвіре, поросле буряном, ставав собі коло калабанї, що з неї хури воду пють, тай торкотів.

— Де пліт від вулиці? — питав ся сам себе.— У кождого є пліт, а в мене нема? А я-ж гірший газда від вас? Мо-ой, богачі!.. Нема плота, лиш поплотина! А давно був пліт. Ще за небіжки жінки...

Вона мені їсти варила, як я єго городив. Моя газдиня! Бувало — горожу пліт, або перед хатою щось роблю, може нї?! (він говорив се слово з притиском, наче би з ким перечив ся), а вона, бувало, небіжка, стане на порозї та: Грицю — каже — ходи полуднувати. Я лишаю роботу, може нї?!, ухожу до хати. Ану! стоїть стіл, застелений білою скатертю, може нї?! Сьвяточна скатерть!

(ЛНВ. Львів, 1898. Т. 4).

Завдання 95. Зі «Словаря української мови» Б. Грінченка скласти звід правописних правил, застосованих у цій праці. Пояснити їх за'язок з наступними українськими правописами.

Завдання 96. Законспектувати а праць М. А. Жовтобрюха «Мова української преси (до середини 90-х років XIX ст.)» та «Мова української періодичної преси (Кінець XIX — початок XX ст.)» положення, які характеризують правописні системи дореволюційної епохи. У текстовому матеріалі вправи 104 відшукати і виписати ілюстрації до основних принципів «желехівки», «драгоманівки», «кулішівки», «рижки». (Див.: книга 1 — с. 47—49, 97—101, 105—107, 120, 291—293; книга 2 — с. 58—71).

Вправа 104. На підставі наведених текстів із одного періодичного видання (Житє і слово. 1897. Т. 6.) показати строкатість правопису кінця XIX — початку XX ст. Пояснити, як позначився «мовний хаос» на виробленні загальнонародного правопису української мови.

Іван Франко

З НОВИМ РОКОМ

...Значить, конечна річ нам — не одиницями, не партіями, а всім народом, усіма силами подумати над тим, щоби завести і піддержувати в Галичині, на Буковині, на Угорській Русі, де тілько можна, сістематичну, не дїлетантську, свідому роботу політичну: усвідомленя, підношеня і організованя мас народніх. Народ треба розворушити в ім'я єго інтересів, єго наболілих потреб, в великій части краю треба тілько поддержати, усвідомити, накермувати те розворушене, яке вже є. Для сеї праці треба спеціальних людей, котрі би за цю працю мали удержане, могли всюди їздити, всюди бути де треба. На східну Галичину треба би таких людей бодай трьох, а одного на Буковину. Та за агітацією повинна йти пропаганда, сістематичне освічуване народа у всяких, а головно у політичних справах, популярна література, брошури, газете, духова страва для читалень, та обік того правильно зорганізована евіденція праці у всіх повітах, правна оборона селянства супроти всяких кривд, зорганізоване і фахове інформоване селян і міщан про всякі справи починаючи від господарських (таких як еміграція, парцеляції дібр, ціни продуктів, умови заробків у ріжних сторонах краю), а кінчаючи на адміністраційних, автономічних та політичних.

ТИМОШИК

Михайло Драгоманов

ЛИСТ М. П. ДРАГОМАНОВА ДО О. БОРКОВСЬКОГО

...Шчо до мене, то, читаjучи все важнішче, шчо виходить у Галичині з 1863 року, jа давно бачу цеі рак, поjідаjучиj ліпші змаганьньа русинів,— і можу Вас запевнити, шчо з 1867 р., коли jа увіjшов у безпосередні відносини з галичанами, jа j листами j розмовами j печатно спробува(в) тисьачу крат льубjазні і дружі слова,— навіть просто підсував льудім під ніс книги, по котрим вони могли б навчитись. Тільки ж товста шкура схоластики відбивала всі такі льубjазні заходи, а фонатизм монополістів навіть викидав грубости j лаjки в відповідь на такі заходи. Конечностьу стало попробувати гострішого способу, шчо б пробити ту шкуру.

Павло Грабовський

НАШ АЛЬБОМ

Вчора і сьогодні

I

Наперед за край рідний, за волю,
За окутий, пригноблений люд,
Хоч нічого не знайдем крім болю,
Хоч нас жде невіддячений труд.

Наперед проти зла однодумно?
Розросла ся ворожа юрба...
Не гадаймо прожити безсумно,
Бо жите — неминуча борба.

Наперед, хто не хоче конати,
Статись трупом гнилим живучи!
Сміле слово, то наші гармати,
Світлі вчинки, то наші мечі.

. . . . . .

Наперед! Не жде поступ всесвітній,
На шляху підупалих лиша,
Кращий лад, кращий мир заповітний
Виробляє що-часу душа.

Наперед проти хижих порядків!
Гине войник чи здобич бере
Він стежки проклада для нащадків,
Його діло ніколи не мре.

Наперед же, брати, проти всього,
Що нам нині дихнуть не дає!
Не турбуйтесь, чи вийде що з того!
Аби праця,— рух візьме своє.

Леся Українка

О, знаю я, багато ще промчить
Злих хуртовин над головою в мене,
Багато ще надій із серця облетить
Немов од вихру листячко зелене.

Нераз мене обгорне мов туман
Страшного розпачу отрутнее дихання,
Тяжке безвіря в себе, в свій талан
І в те, що у людей на світі є призвання.

. . . . . .

І може приведуть нераз прокляті дні
Лихої смерти грізную примару,
І знову прийдеться покинутій мині
Не жити, а нести життя своє мов кару.
Я знаю се і жду страшних ночей,
І жду, що серед них вогонь той загорить ся,
Де жевріє залізо для мечей,
Гартуєть ся ясна і тверда криця.

Коли я крицею зроблюсь натім вогні,
Скажіть тоді: нова людина народилась:
А як зломлюсь не плачте по мені!
Пожалуйте, чому відразу не зломилась!

Михайло Павлик

[...] Колись польскі пани також само позабірали землі і перш усього старались захопити за гим такі струменти та заводи, шчо найпотрібнішчі хліборобові, або такі, которі перерибльуjуть хліб,— млини на винниці, шчоб хлібороба держати в своjіх руках,— та захопльували луки, шчоб не було куди без плати хліборобові схотину вигнати, та ліси. Народ именно через те і підньавсь проти Польшчі у купі з козаками...

Вправа 105. Вивчити таблицю історичного розвитку українського правопису і з'ясувати, в яких виданнях, ким вперше було використано літери (і буквосполучення) у сучасному їх застосуванні, тобто простежити еволюцію сучасного правопису.

Вправа 106. Сформулювати правописні норми, застосовувані в кожному конкретному прикладі правописних варіантів XVII — XIX ст., визначити близькі й цілком відмінні зразки.

тимошик

ТАБЛИЦЯ
ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

АВТОР	РІК	ъ	НЕМА, И	і<е	і<о	і<ѣ	ї	є	йо,ьо	йі	г(ґ)
СТАРА		ъ	ы,и	е	о,ѹ,ѹ	ѣ,и	и	є,е	іо,іо̂	ъ,ь	кг,г
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	1798	ъ	ы,и	и	и,ѣ	ѣ	ѣ,и	е	іо,е		г
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	1799	ъ	ы,и	и,ѣ	и,ѣ	ѣ	и,ѣ	е	іо	ь	
КОТЛЯРЕВСЬКИЙ	1809	ъ	ы,и	и	и,ѣ	ѣ,и	ѣ,и	е	іо		
ПАВЛОВСЬКИЙ	1818	ъ	ы	і	і	і	і	ѣ	іо̂	ь	кг
ВОЙЦЕХОВИЧ	1823	ъ	и,ы	е	о	ѣ,и	и	е	іо	ь	г,кг
МОГИЛЬНИЦЬКИЙ	1823	ъ	ы,и	є	о,ô	ѣ	н	є			г
МАКСИМОВИЧ	1827	ъ	и,ы	ê	ô	ѣ	и,й	е	ё	ъ	
ЛУЧКАЙ	1830	нема	ы	є	о	ѣ	н,ї	є		ї	г
О.ЛЕВИЦЬКИЙ	1834	ъ	ы,н		ô,ô	ѣ		е	ё		ґ
ТТОПОЛЯ	1837	ъ	ы	й̂	й̂	ѣ,й̂	й̂	е	іо	ь	
РУСАЛКА ДНІСТРОВА	1837	нема	и	і	і	ѣ	ѣ	є	йо,ьо	нема	
ПИСАРЕВСЬКИЙ	1840	ъ	ы	и	и	и		є	ї̂о,іо	ь	кг
КАРПЕНКО	1845	ъ	ы	и	и	и	ій,и	ѣ	іо	ь	
ВАГИЛЕВИЧ	1845	ъ	и,ы	є	о	ѣ	н	є	ї̂о	нема	
ГЛИНСЬКИЙ	1845	нема	и,ы	ѣ	ô	ѣ	ѣ,і	є	іо	"	ґ
ЛОЗИНСЬКИЙ	1846	нема	ъ,и	є	о	ѣ,и	н	є	ьо,ї̂о	"	г
ГОЛОВАЦЬКИЙ	1849	ъ	ы,и	ê	ô	ѣ	ѣ	є	іо̂	"	ґ
ОСНОВ'ЯНЕНКО	1851	ъ	и	і	і	і	и	е	ё	ъ	
БОРОВИКОВСЬКИЙ	1852	нема	ѵ,и	и	и	и	и	е	ё		ф
МЕТЛИНСЬКИЙ	1854	нема	ы			и	и	є,е	йо,ьо	ь	
КУЛІШ	1856	ъ	и	і	і	і	і	є,е	ё	ъ	
МАКСИМОВИЧ	1859	ъ	ы,и	ê	ô	ѣ	й̂	є	ё	ъ,ь	
ШЕВЧЕНКО	1861	ъ	ы	и,і	и,і	и,і	и	е	ё	нема	
„ОСНОВА"	1861	ъ	и	і	і	і	і	е,є	ё	ь,ъ	
КУЛІШ	1861	ъ	и	і	і	і	і	е,є	ё	нема	ф
ГАЦЦУК	1861	нема	и	ї	ї	ї	ї́	є́,є	ô	ъ	
ОСАДЦА	1862	ъ	ы,и	є,ѣ	ô	ѣ	и	є	іо	нема	
НОМИС	1864	нема	и	і	і	і	і	є	ё	ъ	ф
ДЯЧАН	1865	ъ	ы,и	ê	ô	ѣ		є			
ЗАПИСКИ	1873	нема	и	і	і	і	ї	є	іо,ё		кг
РУДЧЕНКО	1874	нема	и	і	і	і	ї	є	ё	ъ	
ЧУБИНСЬКИЙ	1874	ъ	и	і	і	і	і	є	ё	ъ	
АНТОНОВИЧ	1874	нема	и	і	і	і	ї	є	ё	ъ,ь	
КОМАРОВ	1874	нема	и	і	і	і	ї	є	ё	ъ	
ЛОБОДА	1874	нема	и	і	і	і	йі	є	йо,ьо	ъ	
КОСТОМАРОВ	1875	ъ	и	і	і	і	і	е	ё,іо	ъ,ь	
ДРАГОМАНОВ	1876	нема	и	і	і	і	ї	є	ё		
СТАРИЦЬКИЙ	1876	нема	и	і	і	і	ї	є	ё	ъ,ь	
КОБЗАР. ПРАГА	1876	нема	и	і	і	і	ї	є	ё	ъ,ь	
НІЩИНСЬКИЙ	1883	ъ	и	і	і	і	і	е	е		
„РАДА"	1883	ъ	и	і	і	і	і	е	ё	ь	
ОГОНОВСЬКИЙ	1889	ъ	ы,и	ê,ѣ	ô	ѣ	и	є			
ІЖЕЛОХІВСЬКИЙ	1889	нема	и	ї	і	ї	ї	є	йо,ьо	нема	
„ГРОМАДСЬКА ДУМКА"	1905	нема	и	і	і	і	ї	є	йо,іо	ъ	ґ
„ТЕПЕР"	1918	нема	и	і	і	і	ї	є	йо,ьо	ъ,ь	ґ

Рис. 14. Таблиця історичного розвитку українського правопису (*Огієнко Н.* Курс украинского языка. К., 1919. С. 272—273).

Рис. 15. Таблиця історичного розвитку українського правопису.

тимошик

ОБРАЗЦЫ РАЗЛИЧНОЙ УКРАИНСКОЙ ОРФОГРАФІИ ЗА XIX СТОЛЕТІЕ

Встарину писали (напр., Галятовскій въ «Мессіи» 1665 г.): ѡнъ вѣрилъ, тлѣмачен'е, ѡбѣвити, Міхаилъ, гды, шанѣете, сварилсѧ, собѣ, своєи, трѣбити, глѣпці, сподѣвалсѧ, фѣгѣра, люхъ.

Котляревскій, Энеида. 1798 г.: винъ, сизий, питъ, силъ, ѣхавъ, звѣрь, бѣла, имъ, вихоръ, ѣи, трохи, хвиги, на немъ, пиятъ, сынъ, бѣдный, незгодье, ѣсти.

«Энеида» по списку 1799 года: фига, на нѣмъ, сіого, іому, вѣнъ, іого, за сѣлью, сипавъ горохъ, рѣчь, ихъ, поѣхала, кѣньми, тріома, деніокъ, сынъ, ѣсѣлье, выпьемъ, сѣмъ, кѣнъ, батѣгъ, грѣмко, нирятн, сіого, всеи, пѣсеніокъ, нѣчъ, дѣется, знае.

Котляревскій «Энеида» 1809 года: не любятъ, нисъ, на ніомъ, перевизъ, лѣтати, ѣли, кешня, безголовье, выѣти, ѣй, сѣмя.

Ал. Павловскій, Грамматика Малороссійскаго нарѣчія. Спб., 1818 г.: гаплыкъ, колы, книжка, сімъ, пілъ, стілъ, мыкі, тобі, тінь, літо, сіно, імъ, іі, ій, іхъ, якоі, немаѣ, твоѣ, богатытѣ, насіньнѣ, іого, іому, сіого, сіому, мьясо, мьяккий, тімья, дзыкга, кгуля, кгвалть.

Ив. Войцыховичъ, Собраніе словъ Малороссійскаго нарѣчія, М., 1823 г.: година, жито, рыло, батогъ, ганчорка, горѣлка, малісвить, кіокъ, кганки, смѣтье.

Иванъ Могильницкій, Грамматыка языка славенорускогo, 1823 г., Перемышль: мовити, обявили, лѣто, возъ, ôнъ, окно, мешкаке, житые, обое.

М. Максимовичъ, Малороссійскія пѣсни, М., 1827, то же 1834 г.: часъ, коли, обливае, гусы, вербы, втѣкали, мôй, жалôбно, бѣда, тѣло, моихъ, думае, запôлье, ёго, сёго, кровъю, въѣзжае, синій.

М. Лучкай, Grammatica Slavo-Ruthena, Rudae, 1830 г.: пекл, поп, вол, орел, краем, волы, рѣчь, пять, бію, дается.

Осипъ Левицкій, Grammatik der ruthenischen Sprache, Перемышль, 1834 г.: злодѣй, мышь, трѣхъ, двое, кôлько, всё, ôнъ, пѣшель, мягко, его, заєць, рôвъ.

Кирило Тополя, Чари, М., 1837: колы, вечйръ, нйчъ, бѣда, вѣрно, дйло, стойтъ, йхъ, гуляе, знаешь, іôму, сіôго, пью, обьявлю.

Русалка Днѣстровая, у Будимѣ, 1837 г.: сестричко, стіл, вікно, Різдво, давні, сокіл, пѣсок, тѣло, недѣля, вороніѣ, ѣй, ѣде, мое, всьо, тѣло, зьобали, кухльом, бют-ся, подвіре, встаў, жоўтое, ўломати, ...

Вагилевичъ, Grammatika języka maloruskiego, Львовъ, 1845 г. бѣгати, себѣ, ходъ, пю, бю, трубю, лѣнивый, выпье, божыи.

Глынскій Теофан, Грамматика мала русского язика, 1845 г.: слôв, рôд, питане, гнôв, тѣнь, чорні ворони, грунт, ґатунок, ячмѣнь, пєтіом, пєть, тысєча, ôн, єв, іх, ім, додає.

Лозинскій І., Grammatyka języka ruskiego, Перемышль, 1846 г.: святый, гнит, снѣг, спанье, всьо, всього, пять, ціого, коньом, вол, жонь, солодкіи.

Яковъ Головацкій, Грамматика Руского языка, Львов, 1849: ѣду, рѣка, тѣло, кôнь, снôпъ, вѣзъ, є, показує, щастье, слёзь.

Квитка-Основьяненко, Перекотиполе, Харьковъ, 1851 г.: лихо, циганъ, хлопцівъ, діло, чоловікъ, слідъ, хазяинъ, твое, е, знаєте, ёму, ёго, вбье, матирью, объявивъ.

Боровиковскій, Байку и прибаютку, Киевъ, 1852 г.: грає, знає, наився, ила.

Метлинскій, Народныя южно-рускія пѣсни, Киевъ, 1854 г.: сине, есть, мои, их, іи, иде, бьесся.

П. Кулишъ. Записки о Южной Руси, т. I, Спб., 1856 г.: синъ, кінь, вінъ, білі, дівка, тобі, хлібъ, лісъ, літо, істи, стоїть, іхати, Вкраіна, одолівае, відбігае, промовляе, братте, корінне, милосердее, ёго, слёзи, завоёвавъ, пье, бье, здоровье, пъяница.

М. Максимовичъ. Украинѣ, М., 1859 г., кн. I: воны, пылъ, чистый, зъявивъ, срёбро, сёмъ, нôчъ, вôнъ, грѣшнй, снѣгъ, йхъ, твойхъ, злый, ебое, мае, твое, есть, нечесте, суета, ожерѣлле, ёго, ёму, полёвыхъ, въяне, зъявивъ, матёрью.

Тарасъ Шевченко. Букварь южно-рускій, Спб, 1861 г.: злыхъ, спасы, матірь, ясні зори, грихивъ, ридный, світъ, мыни, діло, вікъ, грихъ, у неволи, моихъ, свои, имъ, ихъ, святои, свои, е, есть, дожыдае, святее, мае, сынёму, третёго, имя.

«Основа» 1861 г. кн. I: жінка, въ тихій, ластівка, літае, зъ давніхъ часівъ, іхъ, моіхъ, моеі, ідемъ, високоі, сивіе, мае, щасте, мріе, лісъ, світъ, Дніпро, ёго, слёза, тёхнувъ, одыхавъ, бьетьця, вьесся, бьесся, зге.

П. Кулишъ, Граматка, Спб, 1861 г.: вони, шість, вінъ, жінка, вітеръ, тіло, сміхъ, Украіна, істи, Київъ, Каінъ, своіхъ, іі, единя, сине, літне, всёму, сёмий, давнёго, ёго, пятый, пятакъ, ґанокъ, ґузъ.

М. Гацнукъ. Абетка, М., 1861 г.: іх заўше, привертаўс', пагіш, мае голоўў, іі, є, бють, слози, зачувае, маé, сво'еі, ôмў.

М. Осадца, Грамматика руского языка, Львôвъ, 1862 г.: выкиданье, взаимний, возвратніи, переходний, іота, знахъ, способнôсть, тіохкати, сьмъ.

М. Номис, Українські приказки, Спб, 1864 г.: збірник, свій, дід, чні, іі, іздити, своєю, реєстр, знає, єден, є, ёму, лёду, дзёбати, памъять, бабьячий, господиня.

Записки юго-западного отдѣла Русского Географического Общества, т. I—II, Кіевъ, 1873—1875 гг.: тіло, її, мої, їсти, їм, Україна, знає, моє, нагаєтка, листе, кілье, зілье, безголовье, ёму, сльози, кгречний, доньо.

И. Рудченко. Чумацкія пѣсни. К., 1878 г.: під, сіль, світ, поїхав, Україна, їсти, мої, питає, е, купує, дає, слёзи, ёго, десятёх, сёго, пье.

П. Чубинскій. Труды экспедиціи, т. V, Спб., 1874 г.: камінь, кінь, дівка, мої, твое, чує, ёму, сёго, бьюся.

Антоновичъ и Драгомановъ. Историческія пѣсни. К., 1874 г.: лист, сім, сніг, стоїть, свої, їм, їхали, спізнаєш, заливає, теє, твоєї, ёго, ёму, слёзи, бьє, здоровье, кровью.

ТИМОШИК

М. Лобода, переводъ «Тараса Бульбы» Гоголя, К., 1874 г.: диво, калина, ліг, коні, віз, стіл, курінь, горілка, собі, йіла, свойіх, йіздити, Вкрайіна, кием, подихає, його, трьома, усього, стьобати, останньоїї, еге, бью, пьять, въязати, геруе, лодичний, джеркотати.

Іеремія Галка (М. Костомаровъ). Збірник творів, Одесса, 1875 г.: коли, година, нісъ, пістъ, рідъ, гнівъ, Дніпро, іхъ, іж, Канъ, своєї, мої, сідае, синіе, въ третте, ёму, сёго, усіому, затіохка, эге, кровъю, деревъяний, пьять, матірью, любьязний.

М. Драгомановъ, Про українських козаків, К., 1876 г.: вигнати, свій, світ, своїх, їх, її, Україна, тее, дбае, моеї, Росією, остатне, ёго, ёму, сёго, цёго, моёго.

М. Старицький. Сербські народні думи і пісні. К., 1876 г., сім, тіло, віз, їде, поїдем, їй, білої, даруе, мое, воєвода, тее, ёго, сёмох, сёгодні, шаблёвих, ёму, въязень, звъязали, бъеться, здоровья.

«Кобзарь» Шевченка, Прага, 1876 г.: жити, сім, срібний, кінець, дівчата, її, їла, до неї, Вкраїна, поїхавъ, єдиний, куе, чорніе, мое, ёму, ёго, всёго, лёх, слёзи, сёгодні, пьявка, вьеться, соломяний, поема, рифма.

П. Ніщинський. Антигона, Одесса, 1883 г.: твій, вічно, діло, іздивъ, пустині, її, гадаеть, віе, вміе, безчестэ, сего, ему, у него.

М. Старицкій. «Рада» на 1883 г.: гірхий, ніч, літо, надії, її, їй, чуемъ, немае, ёго, певний, матірью, крівью, слёзи, пьять.

Е. Желехівскій. Малорусско-німецький словар. Львовъ, 1885 г.: їхати, мої, літо, дїд, з'їздъ, пять, бю, жите, взяло ся.

Ом. Огоновскій. Граматика руского языка. Львовъ, 1889 г.: языкъ, школъ, корѣнь, милый, питанє, теперѣшній, безличний, хôдъ, повный, кôлкôсть, посѣдальный, мѣсце.

Смаль-Стоцкій. Руска граматика. Львовъ, 1893 г.: современное правописаніе.

(*Осиенко Н.* Курс украинского языка. Изъ лекций по истории украинского языка. Изд. 2. К., 1910).

Запитання: 1. Як вплинула боротьба навколо питання про основу літературної мови на лексичну нормалізацію української мови?

2. Які словники засвідчували архаїзаторські позиції їх упорядників? У яких словниках помітні пуристичні тенденції?

3. Чим цінні лексикографічні праці другої половини XIX — початку XX ст.?

Завдання 97. Назвати упорядників словників, назви яких наводяться далі, розповісти історію написання і публікації окремих з них:

1. Словарь малорускаго нарѣчія. СПб., 1855.
2. Опытъ южнорусскаго словаря. Т. I. Вип. 1. К., 1861; Т. 5. Вип. 1. М., 1884; Т. 5. Вип. 2. М., 1886.

3. Словарь малороссійскихъ ідіомовъ, или собраніе словъ несходныхъ съ русскими. М., 1861.
4. Опыт русско-украинского словаря. К., 1874.
5. Словниця української (або югово-руської) мови: Словарь украинского (или южно-русского) языка. Одеса, 1873.
6. Малоруско-німецкий словар. Т. I. Львів, 1885. Т. 2. Львів, 1896.
7. Словарь російско-український: У 4-х т. Львів, 1893—1898.
8. Русско-малороссійскій словарь. Т. I. К., 1898, Т. 2. К., 1899.
9. Словарь украинского языка (Собранный редакцией журнала «Кіевская старина»). К., 1907—1909.
10. Словарь до Гомерової «Одісеї» і «Іліади». Львів, 1900.
11. Руско-латинський словарець для руських гімназій. Чернівці, 1907.
12. Ruthenisch-deutsches Wörterbuch. Berlin, 1911
13. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. К., 1906.

Вправа 107. Назвати словники, автори яких зазначені перед зразками словникових статей, вказати дату їх виходу в світ. Визначити типи словників, характер словникових статей, позитивні та негативні риси у реєстрі лексичного матеріалу (навести конкретні приклади).

Олександр Афанасьев-Чужбинський

Агрусъ: крыжовникъ Агрусъ почавъ уже роспукуватьця' крыжовникъ началь уже развиваться.
Азъ, вѣ (буква).
Базйкать, -ти, (чер. губ. Базюкать), 1) болтать, 2) балагурить: Якъ почне базйкать, то й до завтрёго не переслухаешъ, как начнет болтать, то и до завтра не переслушаешь.
Базйкало, балагуръ.
Байдакъ, речное одномачтовое судно с прямым парусом.— Байдач'ище (ум.). = Байдачôкъ (ум.).
Байдýже, все равно: Волы роспряглись, а ёму й байдýже, быки распряглись, а ему и дѣла нѣтъ. Маты лежить хвора, а їй и байдýже, мать лежит больна, а ей все равно.

Люби мене,серце, дуже,
До другихъ мени байдуже.

Бараболя, картофель (шуточно).
Барило, небольшая бочка до 20 ведръ = Бариляка (ув.) — Барильце, боченок = Барйлечко, Бариля (ум.).
Безполый, а, е, безполый, неимѣющій полъ.
Безчёстя, безчестье = Безчёсный, а, е, безчестный, ая, ое.
Без-усый, а, е, безусый, ая, ое = Безвусый (тоже)

ТИМОШИК

Бескéда, большая рытвина в лѣсу, непроходимый овраг: Там таки яры та бескеди, що аж страшно, там такіе непроходимые овраги, что даже страшно.

Бóвдуръ (Харьк. губ. Бóвдиръ) плетеная дымовая труба от полу сѣней до крыши — Бовдурище, Бовдуряка (ув.) = Бовдурець, Бовдурчикъ (ум.). Бовдуремъ называется еще и болванъ. Якій вырисъ бовдуръ, какой выросъ болванъ.

Гамáнъ, кожаный четвероугольный кисетъ для огнива, кремня и трута. Плоскій кисет этот застегивается пуговицей, или побольшей части завязывается длинной ремянной завязкой, и бывает с разными украшениями. В прежнія времена гаманъ служилъ не для однѣхъ только принадлежностей трубки:

Дась у мене бувъ з кулями гаманъ,
Яжь тобѣ гостинця дамъ.

Гаманйще, Гаманяка (ув.) = Гаманець, Гаманчикъ (ум.).

Гибель, множество: Така гибель рыбы, що хоть руками бери, такое множество рыбы, что хоть руками бери.

Гиблюща. Слово это, взятое отдельно, не имѣетъ никакого значенія, но, соединяясь съ словомъ *гибель*, увеличивает его: гиблюща гибель, безчисленное множество.

Залопотѣть-ти (см. знач. сл. Лопотѣть).

Залоскотать-ти: 1) защекотать, 2) начать щекотать.

Примечание: Буква ѣ (ять), поставленная в этомъ словаре в малороссійских словах, выговаривается совершенно так, как русское И в словах *дитя, иго, пиле* и пр.

Микола Закревський

А, даже, или, но
Абетка (Чигирин). П. Abecadło азбука, Абетний, азбучный.
Або, П. устарѣл. Abo, вместо albo, или либо.
Абощо, Что ли, что иное.
. . . . . .
Багняный, болотный. См. Болотяный.
Бадыльля, П. Badyl, негодная трава. См. Бурьянъ, Куколь.
Баевый, П. Bajowy, байковый, изъ байки.
Бажаніе, Бажанѣ, страстное, сильное желаніе.
Бажати, *бажаю*; *Прагнути, прагну*, очень желать, вожделѣть, прихотничать; отого *Забажати*.
Базарйнка, *хабари*, взятки. П. Bazarunek, съ Нѣм. пеня, штрафъ за причиненное увечье, раны (Mrongowius). Пустяки, пустой подарокъ, игрушка.
Базаръ (Татарск.) рынокъ.

Базйкати, *безикаю*. *Патякати, патякаю*, болтать, переливать изъ пустого въ порожнее.
Гадина, *гадъ*. Славян и Польск. Gad, всякое пресмыкающееся животное, змѣя.
Гадка, П. Gadko, думка, мысль, дума, забота, загадка [Гадки не має], и не думает, и въ усъ не дуетъ, не беспокоится.
Гадюка, змѣя, гадина, П. Wąż, Ужъ, Polos.
Жупанъ женскій вмѣсто свиты носятъ мѣщанки и зажиточныя крестьянки, разноцвѣтный, суконный или китайчатый; это есть кафтанъ съ перехватомъ на бокахъ, покрой коего проще женскаго Кунтуша Есть и доселѣ (Бантышъ-Каменскій).
Жупище, гробъ, яма (Берында). Славянск.
Жупель, сѣра горючая. П. Żupnу, выкапываніе соли.
Журавель, П. Żoraw, журавель, также хороводная игра и танецъ, особенно послѣ сватьбы. Отъ того: вести журавля [Та внадывся журавель, та до нашихъ конопель]. См. Приданка, Гречка.
Журавлйна. П. Żorawina, клюква, ягода, Журавина, Vaccinium oxycocos. См. Брусныця.
Хибнути, склоняться.
Химерувати, капризничать. См. Вередовати.
Холодокъ, тѣнь. Сидѣли у холодку.
Хрещатый, крестовидный.
Чильчибель, раст. Цѣлибуха. Л. Strychnos Nux vomica, Нѣм. Krähenaugen.

Фортунат Піскунов

А — 1, первоначальная буква Укр. азбуки, 2, Союзъ и. 3, Союзъ, да.
Побрехенька — побасёнка.
Абáзъ! — крикъ на ягнятъ.
Абéтло, абецáдло — алфавитъ.
Аціба́! — прочь! (на собакъ).
Ачколвекъ — хотя.
Алáлі, адéлі — наконецъ, далѣе.
Аеръ — трава acorus calamus, иначе по Укр.— гавьяръ, шуваръ, лепеха, татарське зілля.
Ажежъ — подлинно.
Алеш то! — вотъ ужъ! какъ же!
Альбо — или.
Альтембасъ — родъ парчи.
Анделянія — Англія.
Анімушъ — духъ, мужество отъ Латинского animus.
Арапъ — 1. Негоръ и вообще всякій черный человѣкъ. 2. Черный песъ.
Арапка — 1. Негритянка...
Арцéмпікéсь — нар. отлично, превосходно

тимошик

Арци — главный, старшій.
Арэштъ! — нар. баста!
Арґоль — нива.
Аргатарь — полевладелецъ.
Атра — невѣстка.
Авуломъ — оптомъ, сообща, разомъ.
Ба́ба — 1. старуха, нищая, повивальная бабка, акушерка. 2. Трусъ. 3. Родъ большихъ грушъ. 4. Орудіе для вколачиванія свай. 5. Куча снѣжныхъ шаровъ, каваленныхъ одинъ на другой.
Ба́ба — шарпанйна — родъ аладій.
Бандоръ — глава банды.
Ба́ня — 1. Куполъ. 2. Шаръ. 3. Небольшой кувшинъ.
Баки — память, толк.
Ба́хрь — любовникъ, человѣкъ, имеющій содержанку.
Баи — сказочник.
Баляндраси, балянтраси — вздоръ, чепуха.
Балясы — 1. Перила. 2. Вздоръ.
Ба́лясы — шумъ.
Банелюки — околесица, чепуха.
Батькі́вщанець — патріотъ.
Батькі́вщанка — патріотка.
Батькі́вщина — 1. Отечество. 2. Наслѣдственное имущество.
Батькі́вство — отечество.
Леготъ — (Австр. Укр.) зефиръ.
Лементарь — командиръ.
Лементъ — крикъ, шумъ.
Лементувати — кричать, шумѣть, производить сумятицу.

Михаилъ Левченко

А? (вопросительно) — Га?
Абрикосъ (раст. и плодъ) — морѐля, аберкбе, жердѐля (Херс.).
Августъ — серпень.
Анекдотъ — прі́казка, побрехѐнька.
Апрѣль — квітень (Основа, 1862).
Аукать — гука́ти, загука́ти.
Безпорядокъ — нѐряд, непорядок; (въ безпорядкѣ) — жу́жмом.
Безпредѣльность — безмірря (Піск).
Вымыть (бѣлье) — ви́прати (что-либо, вытирая при этомъ) — випаровати.
Выпачкать — закаля́ти, зама́зати, запѐцькати (Полѣс.); (выпачкаться) — запецькатись (Полѣс.), вимазатись, замазатись.
Выписка — ви́піс.
Вы́ручка — ви́ручка (воен., старин.) — бдсіч; (— въ торговлѣ) — ви́зволка.
Загонъ (для скота) — обо́ра; (для овецъ) — коша́ра.

Задернуть (нитку, узелъ, петлю) — зашморгну́ти.
Набить (бочку) — наби́ти; (— чемоданъ, мѣшокъ) — наби́ти, напха́ти, натйскати, напакува́ти; (— гвоздями) — нацвяшкува́ти; (— клиньями деревян. стѣну) — поклинцюва́ти.
Напрасно — ма́рно(е), да́рмо, га́рма — да́рма (Вол.— Полт.— Харьк.), ду́рно, без путя́, на тще́, недаре́мне, безви́нно (Причепився га́рма-да́рма, задиви́вся, що я гарна). (Пѣсня).
Околѣть — здохнути, издо́хнути, здо́хти, дуба дати, одубіти.
Опасеніе — опа́ска. Чумаки без опа́ски спати полягали.
Параллельно — по́руч? Треба ще рів викопати поруч ліси.
Пасмурнѣть (о небѣ) — замоло́жуватись, хма́рити.
Произволъ — изво́л? Роби по своёму изволу.
Произношеніе — вимо́ва, промо́вка, говірка. Яка у ёго чудна промовка!
Фазанъ (птица) — бажант (съ полѣск.).
Фамилія — про́звище.
Хвастунъ — хвастунъ, хвалько?
Хламъ — заваль (Полт.); базалу́ччя (Екат. г.); валѐва (Піск.).
Щепка — тріска (Лѣвоб.); скалка, скепка (Правоб.).
Ѣда — їда; їжа, їдло.
Юръ — белебѐнь Хата стоїть на белебені — изба стоитъ на юру.
Языкъ (органъ тѣл.) — язи́к; (бычачій, телячій) — ли́зень, (рѣчь) — мова.

К. Шейковський

Т буква для изображенія зубнаго шопотнаго звука. Звук этот чередуется в южнор. языкѣ со слѣдующими: с К, напр. табака, кабака, тѣсто, кисто, велетень, велекень и др.; реже с Ц, напр. китка, кицька, кайстра, тайстра, цейстра...
Табы́н (м. у.) шелковая плотная матерія.
Тавро́вка ж. ы рѣка впадающая в Воронеж близъ ея устья.
Та́йстра ж. ы дорожная сумка, котомка. См. кайстра и цейстры.
Та́йстровый, а, е, относящійся к тайстре, находящійся в ней.
Танас м. а. (Пр. Г.) Аѳанасій.— На чим стоїш? — «На шпылках?» — А чому не колят? — «Бо в червоных чобитках». «А хто купыв?» — «Тана́с».— Оберныся до нас, та не обтеечкы нас (приговаривают в игрѣ «сьлипи жмуркы»). Отсюда, может быть, игра эта местами называется «Панас».
Танасевич м. а. фамілія.
Тодосчын, а, е, принадл. Тодосци.
То́ка ж. ы тл. в соед. черото́ка, зато́ка.
? **Тро́сты** (Г. —Ґ'триста? Поставыв коло двора москалив аж тросты (Гл. III, 25). (Народные пѣсни галицкой и угорской Руси, собранныя Я. Головацким, 1878).
Трощи́ты, трощу́, трощы́ш г. дл. тл. с преф.

тимошик

2. вимова, промовка, говірка.— По Остерщині скрізь чутно литвацьку промовку.
С. Л.— Якась кумедна в його говірка.
Атака = напад.
Асмодей = злий дух, святий.
Атеистъ = невіра, безбожник.
А'ханьки! = лишенько!
Ахинея = дурниця, бридня, нісенітниця, теревені, ка'зна що.— Бач, теревені розпустила. Кот.— Чого лукавиш і теревені — мені травиш? Кот.— Ахинею нести = теревені правити, нісенітницю плести, дурницю нести, верзти, ка'зна що верзти.
Богиня = богиня, божиця. С. Ш.— От баба і каже дідові: лізь на небо — ти будеш богом, а я божицею. н. к.
Во первыхъ = в перве, в перше, спершу, наперед, раз, спочатку.
Всегóдно = що року, що году.
Вселенскій = всесьвітній; сьвітовий.
Гудокъ = 1. муз. струмент на взір скрипки з трьома струнами, 2. гудок (паровий).
Гудьба = гра на такій скрипочці.
Дороже = дорогше (С. З) дорожче.— Борошно стало дорожче
Ефесъ = ручка, держак (шаблі, меча то-що).
[Т. 2] **Кабаргá**, зоол. Moschus moschiferus = кабардá.— У Запорожців шапки з сього зьвірка звалися кабардниками.— Ев.
Казóвой = показний.
Казусный = незвичайний, надзвичайний, дивний, чудний.
Казусъ = пригода, оказия, сторня, диво, чудасія.— Не розберемо, що воно за пригода і як її росплутати; одно каже йти до попа, друге — до станового, бо воно щось незвичайне, не довідоме нам. Кн.— Трапилась така оказия, що...
Каллиграфія = краснопись. С. Жел.
Калмыкъ = колмик. С. Ш.— Пика як у колмика. н. р.
Керосинъ = гас, гас (Кр.), карасин — Та все довго сидимо з вечора, та так багато гасу вигоряє. Чайч.— Догорів гас, а без сьвітла яка робота. Кн.
Механизмъ = механизмъ, справа, снасть, машинерия.
Опомелье = помелище.
Органъ = орга́нк, вигран, (ручний) — катеринка. (С. Жел. Л.) — На словах, як на органах, а на ділї, як на цимбалах. н. р.
[Т. 3] **Перекличка** = перекликання, оклик (Сп.).
Площица = мандавошка.
Плугодержка, рос. Ononis spinoza L.= вовча, бинача трава, вовчуг, яглиця, ягиль. С. Ант.
Плѣнять, плѣнить = 1. полонити, заполонити (С. Л.), в неволю, у бран забрати, взяти.— Маде дівча полонили, тільки хлопця не вловили. І. Г.— Отця, неньку погубили, мене малу полонили. І. Г.
2. Чарувати (С. Л.), пáдити, вабити, учарувати (С. Ш.), причарувати (С. З.), принадити, привабити (С. Л.).— Причарувала мою ти душу, тепер без тебе плакати мушу. н. п.— Ти принадив мою душу, пригорнув її до себе.
Полтинникъ = коповик, коповичок (монета в 50 коп.).— Ткни попові коповика на «Содухи» в церкві, нехай лежать сторчака в сирій землї мертві. Гул. Ар.— Так часто крамарі: товчеть ся пьятака, а прозїва коповика. Б. Б.
Пониманіе = розуміння, взаємне — порозуміння.
Приглухъ = глухенький.
Рáбій = невольничий (С. Жел.), невольницький, рабський.
[Т. 4] **Свѣдать** = дознати ся, довідати ся.
Смигнуть = моргнути, змигнути.
Содомить = бучу збивати, колотити, галасувати, гвалтувати.
Содомскій грѣхъ = содомія.
Содомъ = гвалт, буча, галас, колотнеча.
Сѣянецъ = 1. д. Лукъ сѣянецъ.
2. сїянка.— Ця груша не од щепи, це сїянка. Кр.
Трубадуръ = кобзарь, бандуриста. С. З. Л. Ш.
Ушнóй = юшечний.
Чинаръ, рос. Platanus orientallis. 1.= явір, С. Л.

Ю. Кобилянський

dēmiurgus, i, m. начальник громади, посадник (в дорийських державах найвисший стан).
dissnāsser, ōris, m. розрадник, legis L. речник проти.
ēversio, onis, f (evertere, α перевернене, повалене, tectorum Cl збурене. β) переворот, упадок, знищене, зруйноване, patriae Cl згуба.
māmālia, ium, n, халабудки, колиби, шатра, шаляші svo
noxia, ae, f. про-, вина, minima Cl провинонька, alci noxiae esse L вважає ся єму за проступок.
red — uncus, З. загнутий, закривавлений О.
saltātus, us, m танець, L; pl. O.
torosus З. мязистий, дебелий О.
vertīgo, inis f. круговорот, кругообіг, обіг, кружане coeli O. β) заворотъ, вир, ponti O. γ) заворот,
ocolorum animique L. паморока
zōnārius, ii, n. поясник, чересник.
zathēca, ae, f, (demin, zothecula) спальня.

З а в д а н н я 98. Охарактеризувати «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка. Пояснити, у чому полягало епохальне наукове значення цієї лексикографічної праці. З одного із томів словника навести приклади-докази вад, які виявились у цій праці.

Запитання: 1. Чим зумовлені «недоліки» словника Б. Грінченка?
2. Які перевидання (дати виходу у світ) словника Б. Грінченка ви знаєте?

ТИМОШИК

Кожда мова зміняє ся з часом поволи і без перестанку, так що наша власна мова, чим давнійша, тим менше для нас зрозуміла. Давні мови, що ними вже жаден нарід не говорить, і котрі задля того вже не зміняють ся, називають ся мертвими, н. пр. латинська, еврейська, церковно-слов'янська.

Українці (Русини), Словяни

Українського (руського) народу рахує ся около 34 міліони душ. З того живуть в Австро-Угорщині 3 819 000, в Росиї же около 30 000 000, а в инших краях около пів міліона.

Українська мова є мова словянська. До мов словянських належать ще: в Галичині — польська, крім того білоруська, російська (московська), сербо-лужицька, чеська, відтак словінська, сербо—хорватська і болгарська.

Церковно-слов'янська мова

Отся церковно-слов'янська мова, хоть вона не українська а лиш зукраїнщена, уживала ся здавна аж у 19-те століте у Русинів (з малими виїмками) і в письмі.

Правопись

Як виражати правильно мову письмом, того учить правопись.

Правопись, що тут виложена, є в головних точках фонетична; бо вона має за основу правило: **Пиши, як правильно говориться.** Правильно говорити значить обминати в мові всякі місцеві (нарічеві) властивости, отже уживати правильної мови, т. зн. такої, що спільна всім письменним Українцям, однакова і всім Українцям легко зрозуміла. Проте, хто знає, чим мова єго сторони відріжняє ся від письменної української мови, той, можна сказати, уміє вже добре писати і читати після сеї правописи, котра вимагає писати так, як правильно говорить ся; треба лише навчити ся:

I. якими знаками означають ся звуки української мови,

II. в котрих разах в правописи зазначує ся походжене слова, отже пише ся етимольогічно, а не чисто фонетично,

III. як писати чужі слова, а крім того

IV. присвоїти собі ще деякі иньші правила, які приняли ся між письменниками, а не доторкають звуків мови.

РУСКА ГРАМАТИКА

Уложили

Степан Смаль-Стоцький і Федір Ґартнер

Львів 1893

Накладом фонду краєвого

Всяке речене (гадка) відділює ся від свого підрядного речення (гадки) запинкою, проте також імя від прикладки; н. пр. Хто оре і сїє, той ся надіє. Чоловік знає, коли виїжджає, та не знає, коли вернеть ся. Володимирко, син Володаря, збудував город Галич.

Коли серед якого речення (гадки) розмістив ся 5—ий відмінок, иньший який оклик або ціле незалежне речене (гадка), тоді також кладемо запинку яко знак перетинаня; н. пр.: Така вже, бачите, у нас установа. Горе тобі, воле, коли тебе корова коле.

Запинка кладе ся все проміж рівнорядні части речення стягненого (гадки стягненої), коли вони не получені злучниками і, а, та, тай, або; перед тими-ж злучниками звичайно не треба запинки, наколи вони сполучають поодинокі части речення (гадки). Н. пр. Я дома не маю ні батька, ні матери... Моя сестра сирота, а ще до того і бідна.

ПРЕДМЕТ

Більша частина дієслів і деякі прикметники виражають таку чинність або такий стан, що доконечно треба назвати, або хоть подумати собі до того якусь особу або річ, бо инакше ся чинність або сей стан були б безпредметові, нерозумні або і неможливі.

Хто купує, завсігди мусить купувати якийсь товар; хто дає, завсіди мусить щось давати, а окрім того мусить ще се і комусь давати; хто жадний, мусить завсіди бути жадним чогось. Отсю то часть речення, що виражає таке доповнене присудка називаємо предметом. Найбільша частина предметів стоїть у 4-ім відмінку, иньші знов у 2-ім, 3-ім відмінку, або у відмінку сполучнім із приіменником.

Предметом отже буває:

1. Ім'я, н. пр.: **Корова їсть траву. Се телятко ще не їсть трави.** Два ріжні предмети: **Прости нам довги наші. Учитель учить учеників писаня.**

2. **Зворот приіменниковий**, н. пр.: **Не забувай на мене. Родичі дбають про добро своїх дітей.**

Поміж всякими предметами виріжняють ся ті, що стоять в 4-ім відмінку в незаперечнім реченю (гл. 285); такі предмети називаємо **властивими предметами**, а дієслова, що таких предметів домагають ся, **дієсловами перехідними.** Властивий предмет дуже просто і тісно

ТИМОШИК

вяжеть ся з присудковим дієсловом; се бачимо, з того, що такий предмет стає ся підметом, як рéчене перекласти із стану предметного у стан підметний: **Я писав адресу. Адреса вже написана.**

EINLEITUNG

1. Die Sprache, die wir hier beschreiben, heißt ruthenisch, kleinrussisch oder ukrainisch. Ihr gebiet schließt sich im Westen unmittelbar an das polnische und das tschechische (slowakische) an; ...

Auf diesem Gebiete haben die Ruthenen schon um die Mitte des 9. Jahrhunderts einen Staat gebildet, der Kiew zur Hauptstadt hatte. Von den Begründern des Staates, den Normannen, erheilt er (nicht das Volk, das 11 Stämme mit eigenen Namen zählte) den Namen Rus (Русь).

3. Schriftsprache. Im jahre 988 führte Wladimir in seinem Reich Ruś allgemein das Christentum ein. Aus Bulgarien wurden die slawischen Kirchenbücher gebracht und die Sprache dieser Bücher diente dann jahrhunderte lang als Schriftsprache der Ruthenen, freilich in einer immer mehr und mehr ruthenisierten Gestalt. Die ältesten Denkmäler, die bestimmt den Ruthenen zuzuschreiben sind, stammen aus Kiew (1073 und 1076) und heißen der Izbornik des Fürsten Swiatoslaw

152. A. Als Muster dienen: гребсти scharren, graben, красти stehlen, мочи können (помочи helfen, спомочи unterstützen), печи bachen, волочи schleppen, нести tragen, лізти kreichen, schleichen, пяти ся klimmen (розпяти krenzigen), дути blasen, терти reiben (обтерти abreiben, abwischen), плисти schwimmen, ревти brüllen, лячи sich legen, сіємu, sich setzen.

		Präs.		Impt.	
Sing.	1.	гребу	гребѫ		
	2.	гребеш	гребеши	греби	греби
	3.	гребе	гребетъ		
Plur.	1.	гребемъ	гребемъ	гребім	гребѣмъ
	2.	гребети	гребете	гребіть	гребѣте
	3.	гребуть	гребѫть		

216. Das perzönliche Fürwort ist kaum entbehrlich, wenn nicht ein Prädikatsverb schon die Person angibt, z. B.: ти винен du bist schuld, ти читав du lasest; wohl aber, wenn die Person von Werb angegeben wird, z. B.: не хочу ich will nicht. Nur wenn die Person hervorgehoben werden soll, setzt man auch da noch das perzönliche Fürwort dazu, z. B.: Я буду читати, а ти пиши Ich werde lesen, und du schrieb.

(Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache / Von Stepan Smal-Stockyi und Theodor Gartner. Wien, 1913).

Вправа 110. Прочитати правила пунктуації, викладені в граматиці І. Нечуя-Левицького, і порівняти їх з сучасними формулюваннями відповідних правил. Пояснити специфіку наукового стилю автора.

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ДЛЯ СПИНЯЛЬНИХ ЗНАЧКІВ У ПРОСТИХ І СКЛАДЧАСТИХ РЕЧЕННЯХ ТА ДЕЯКІ ВИЛУЧКИ Й ОДХИЛЯННЯ ОД ПРАВИЛ

1. Як часом трапляється вкупі чимало простих непоширених речеників, де говориться про предмети усякові, і дія діється не в один час і не на одному місці, тоді ці речення одділяються одно від одного замість запятих точками. Напр. Це було влітку. Вже були жнива. Хвилина була все дощова. Мокли на дощі й снопи в полукіпках, мокли й покоси на нивах. Звичайно точка ставляється на кінці головних сукупних та складчастих реченнів, котрі меж собою далекі на змість, на мислі й опрічні по головних предметах, за котрі в їх іде мова.

2. Звичайно однорядні слова в реченнях сукупних одділяються одно від одного запятими таксамо, як і в тім випадкові, як перед кожним словом вживаються союзи: **і, й, та, або, ні, чи, то, а, бо:** або пан, або пропав (народ. приказка), міні однаково, чи вдень, чи вночі,— каже стеля (народ. приказка). Але з цього загального правила вилучаються от які фрази, в котрих не ставлять запятих, бо вони вживаються, мов суцільні фрази: **ні се ні те** (цебто нісенітниця); **ні в сих ні в тих, ні з сього ні с того, чи так чи инак, ні к лісу ні к бісу, і так і сяк, і те й друге:** чи так чи инак, а мусимо робити діло. «Чи так чи сяк, кличе Гандзю козак» (кар. піс.). Ти верзеш ні се ні те.

3. Часом, перелічуючи будь-які предмети, лічать їх парами подвоє, як вони однорядні. Тоді запятими одділяються не кожне слово з союзами **і, й, та,** а запята ставляється між парами однакових та однорядних предметів. Наприкл.: Були в нас у гостях сусіди, уся сімья: і чоловік і жінка, і брат і сестра, і хлопчики й дівчатка, і дядько і дядина. Продали за довги і коні і воли, і вози і борони, і вівці і худобу. В велику холеру мерли і пани і мужики, дорослі люде й діте, й старе й мале. На війні лихо й городянам і селянам. І ввечері і вночі все гуркав грім безперестанку.

4. Перед союзами цеб-то, тоб-то, наприклад, прикладом, примірем завжди ставляється запята. Наприкл. Кажуть, буде незабаром якесь лихо, цеб-то або холера, або инчий помірок на людях, або якась страшна пошесть.

5. Як стоїть один союз та, то перед ним ніколи не ставляється запята (як деякі це роблять), бо цей злучальний союз все одно, що **й і, й.** Але як він вживається замісць союза але й показує супротилежність чомусь, то тільки в тім випадкові перед ним ставляється запята. Наприклад: зібрався їхать на ярмарок, та дорогі гості приїхали несподівано. Перед союзами але, а завжди ставляють запяту: дочка має потяг до читання, а син не має цього спасенного потягу; був націлився на опуку, але потрапив у мяч, а саме по нозі чеснув таки добре.

Многоточка ставляється в тіх випадках, як хто-небудь не хоче доказати до кінця своєї мислі й перериває її посередині, щоб не було

ТИМОШИК

СПРАВА УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ЛЬВОВІ

[...] Українсько-руська університетська молодіж постановила піднести свій голос, щоб посунути наперед справу основаня українсько-руського університету у Львові, і в тій цїли відбулося у Львові 13 липня н. ст. віче студентів університету. [...] Першому уділив голос предсїдатель Михайлови Галущинському, теперішньому голові «Академічної Громади». Референт виголосив довшу промову, яку закінчив такими словами: «Ми мусимо мати свій українсько-руський університет ось ізза яких причин:

1. З огляду на те, що утраквізм лише дурить Русинів—Українців, ми не хочемо утраквізму! Нам треба свойого власного університету на рідній, українсько-руській мові. 2. Маємо середні школи, у яких ученики після законів не обовязані вчити ся польської мови. Коли однак прийдуть на університет, мусять слухати зі шкодою для себе викладів на польській мові, та здавати на тій мові іспити. 3. Українсько-руські гімназії потрібують відповідних учительських сил, які вчили би ся вже на університеті в українській мові, познайомили-ся із українською термінольоґією, та не потрібували шукати за нее по ріжних книжках.— Уряди потрібують урядників виобразованих на українсько-руській мові. 4. Число студентів Русинів на львівському університеті виносило в 1898/9 р. 553, та за остатній піврік зросло о 50. Се число є доволі велике — а вистарчає для окремого університету, тим більше, що по заснованю університету та гімназий росло би воно раз-у-раз. Воно сьвідчить наглядно про потребу заснованя українсько—руського університету; при заснованю університету в Чернівцях в 1875 р. було усїх студентів мало що понад 209, тепер є їх усего 387. 5. На можливий закид, чи українсько—руська мова є вже доволї виобразувана, досить показати на наукову роботу Товариства імени Шевченка. 6. Коли ішло би о сили — досить вказати на співробітників наукових видань Товариства імени Шевченка. Крім сего багато визначних Русинів професорів викладає по иньших австрийських університетах. Вкінці, як бы на те пішло, можна собі так порадити, як зробили свойого часу Поляки: можна спровадити професорські сили з російської України. 7. В кінці міг би хто спитати, на що нам університет? — Коли 9 міліонів Німців має 6 університетів, 3 міліони Поляків має 2 університети, то $3^1/_2$ міліона Русинів мусять мати хоч один свій університет.

(ЛНВ. Річник II. Львів, 1899. Т. VII).

Вправа 113. Ознайомитись з творами, які рекомендувались як основа формування духовного світу дитини, зіставити з рекомендаціями сучасної школи, з'ясувати суть впливу їхньої мови на інтелектуальний, естетичний розвиток дитини.

TREŚĆ
USTĘPY PRZEZNACZONE DO ĆWICZENIA W WYMOWIE

1. Молитва — В. Щ.
2. Мак (Легенда) — За К. Гриневичевою.
3. Рідна мова — Сидір Воробкевич.
4. Синиця і море — Іван Франко.
5. Веснівка — Маркіян Шашкевич.
6. Турова круча — Пант. Куліш.
7. Вечір — Сидір Воробкевич.
8. Русини-Українці — Б. Л.
9. Село — Тарас Шевченко.
10. Скупий пан — Народна казка.
11. Прохожі та собаки — Леонід Глїбов.
12. Іголка (казочка) — (З Федьковича).
13. Сон — О. Маковей.
14. Початки просьвіти на Руси.— Б. Л.
15. Гадка — Марко Мурава.
16. Про літопись Нестора — О. Макарушка.
17. Вечір — Тарас Шевченко.
18. Ранок в жнива — Іван Франко.
19. Молитва в полі — О. Маковей.
20. Притча про вдячність — Іван Франко.
21. Борба за волю — Л. К.
22. Думка — Тарас Шевченко.
23. Месть Верховиця (На основі повісти М. Устияновича).
24. В горах — Богдан Лепкий.
25. Мудрі гадки — Іван Франко.
26. Руска Правда — Б. Л.
27. Марійка — Василь Щурат.
28. Про народні пісні і казки — О. М.
29. Брат та сестра — О. Федькович.
30. Про Правду та Неправду — Народна казка.
31. Загадки.
32. Данило Поломиця — (З читанки для шкіл виділових)
33. Наука — Борис Грінченко.
34. Школи в Швейцарії — Л. К.
35. Віщий Олег — С. Руданьский.
36. Заяць і медвідь — Іван Франко.
37. Хитрість лиса — Іван Франко.
38. Дещо про «Слово о полку Ігоревім» — Б. Л.
39. Битва на Калці — Тарас Шевченко.
40. Чумаки — Е. Борисів
41. Чернець з Києва — Василь Щурат.
42. Лисичка і Журавель — Іван Франко.
43. На сьвятий вечір — Василь Щурат.

ТИМОШИК

44. Йордан у Львові.
45. Перша стріча Русинів з Татарами (За Іваном Нечуєм).
46. Турецький набіг — Василь Щурат.
47. Килими і коверці — (І. Ф.— М. К.).
48. Ой діброво — Тарас Шевченко.
49. За́вязки Коза́ччини.
50. На Цареград? — Тарас Шевченко.
51. Устрій Козаччини.
52. Чо́рна ріля́ — (Пісня народна).
53. На Січ! — (З Гоголя).
54. Молитва Козаків з неволї — Тарас Шевченко.
55. Степами (З Гоголя).
56. Буря — Амврозий Метлиньский.
57. Руска шляхта ходачкова.
58. Спомини про молоді літа — (З оповідань Марка Вовчка).
59. Спрут — З М. Загірчьої.
60. Дума про бурю на Чорному морі.
61. Українські думи — Б. Л.
62. Легенда про Велику пятницю.
63. Думка — Леонід Глїбів.
64. Великодня ніч і сьвячене пасхи — (З читанки для Ш. В.).
65. Писанки (Народне повіріє) — О. Федькович.
66. Юрій Федькович (За Олександром Барвіньским).
67. Христос воскрес! (Євангелиє від сьвятого Івана. Глава XX).
68. Кавличка — Василь Щурат.
69. Про перші друкарнї на Руси.— Б. Л.
70. Запорожець прощає ся з сьвітом — П. Кулїш.
71. Буває іноді — Тарас Шевченко.
72. Рускі школи в XVI і XVII віцї — Ом. Огоновский.
73. Петро Могила — Б. Л.
74. Свитає — Тарас Шевченко.
75. Печера Постойни.
76. Фабричний про́мисл а Швейца́рії — Л. К.
77. Шуткй — С. Руданьский.
78. Історня сталевого пера.
79. Пора́жене Ту́рків під Віднем — (З лїтописи Самовидця).
80. І досі спить ся — Тарас Шевченко.
81. Тарас Шевченко — Б. Л.
82. Над Дніпром — Леонїд Глїбів.
83. Гуцульский празник — О. Федькович.
84. Ніч в горах — Б. Лепкий.
85. Кора́лї — М. Загіриня.
86. Як Вовчиця ловила риби — Іван Франко.
87. Юрко́ Шрибляк і гуцульске різьба́рство (На основі В. Шушевичаі Гуцульщина) — Б. Л.
88. Як робить ся сїрники.

89. Оцинганив — С. Руданьский.
90. Зелені сьвята — М. Устиянович.
91. У гаю — О. Маковей.
92. Сойм.
93. Олеся.
94. Конець тій ниві, конець — О. Маковей.

(Читанка для середніх шкіл з польским язиком викладовим. Курс низший / Уложив Лепкий Б. Львів, 1904).

З а в д а н н я 101. Назвати граматичні праці для середніх шкіл, створені в другій половині XIX — на початку XX ст.

З а в д а н н я 102. Назвати праці про українську школу М. Грушевського, М. Левицького, Б. Грінченка, М. Возняка, І. Огієнка.

Вправа 114. Прокоментувати зміст і мовні засоби його вираження на прикладах дидактичного матеріалу шкільних підручників аналізованого періоду, їх наукове, методичне та пізнавальне призначення.

Що на умі, то і на язи́ці. Що пра́вда, то не гріх. Що не сіють, а воно́ ро́бить ся? Що літа́є? Що пла́ває? Що бігає? Що росте́? Що цвите́? Шури́ і ми́ши шкідли́ві. Що робіте в шко́лі? Що в церкві? Що їдя́ть лю́ди? Що си́не? Що біле? Що чо́рне? Що черво́не? Що соло́дке? Що кваснé? Що гірке́? Що пі́є? Що ро́хкає? Що сьпіває в лїсї? Говори́ пра́вду! Пе́кар печé. Топо́ля висо́ка. Ши́би із шкла. У за́яця до́вгі у́ха. Це́гла черво́на. Илько́ імя́ хло́пця. Инди́к злосли́вий птах. Цьвіт опада́є.

Юрий а Ге́ргій одно́ імя́. Юда прода́в Ісу́са Христа́. Юлька пильна дївчина. Юна́к то молоде́ць. Юбки́ но́сять жінки. Юрда́ то маку́х. Юрко́ хло́пець. Юро́к то пта́шка. Юхт на́йліпша шкіра. Юшка з мя́са. Йосиф а Осип одно́ імя́. Що хо́дить без ніг? Гнилі о́вочі не здо́рово їсти. Олїй масни́й. Хорти ловлять дичину. Жди, а діждéш ся! Садїть овочéві дерева́! [...]

РІДНА ХАТА

Нема́ на сьвітї ха́ти,
Над ту, де ба́тько й ма́ти
Живу́ть се́ред рідні́;
Не проміняю бідну
Мою хати́ну рідну
Ні за що в сьвітї, ні!
Там я роди́вся, там ми́ло
Менї весь вік мій жи́лось;
Бо́же, храни́ мій рай,
Від рідної хати́ни
Від милої роди́ни
Все ли́хо відверта́й!

(Читанка і граматика для шкіл народних /Уложив Попович О. Ч. І. Відень, 1914).

ТИМОШИК

§ 243. Н а у к а. Потвéрдженя виставляємо замість квітів про доручене якоїнебудь річи або й грошей, коли не вимагають від нас квіту. Потверджене мусить містити всї ті точки, що й квіт.

ПОТВЕРДЖЕНЄ

Потверджую сим, що я отримав на розпродаж десять примірників (10 прим.) Буковиньского календаря на р. 1905, котрі переслало менї тов. «Руска Бесїда» в Чернівцях через ч. господаря Івана Наума з Вашківців. Вашківцї, дня 1. грудня 1905 р.

Андрій Іванчук, крамар

Взорець просьби

ХВАЛЬНЕ ТОВАРИСТВО!

Прошу о ласкаве безплатне уміщене в бурсї Хвального Товариства і попираю свою просьбу слїдуючими причинами:

1) Скінчив я, як залучене сьвідоцтво шкільне показує, школу народну з дуже добрим успіхом і здав испит вступний до рускої ґімназиї.

2) Не може мій батько удержувати мене в школї, як се видно з приложеного сьвідоцтва незаможности.

В надії, що Хвальне Товариство зволить вислухати моєї покірної просьби, обіцяю, що старатись буду зі всіх сил заслужити собі на сю ласку.

Кіцмань, дня 20. липня 1905 р. *Семен Книголюб.*

(Руска граматика для шкіл народних / Уложив Попович О. Ч. П. Відень, 1907).

ГУЦУЛЫ НА ПОЛОНИНЄ

Въ горахъ обитають Г у ц у л ы. Стрóй ихъ инакшій якъ у полоняхъ: они носять постолы (ходакú), сини або червони штаны, сорочка у нихъ вышивана, сѣракъ короткій, также вышиваный; чересъ (поясь) широкій, зъ шкóры, гудзиками набиваный; капелюхъ (крысáнья) бляхою и китицями украшеный; черезъ плечи висить торбинка (дзѣбенька), а в руцѣ носитъ Гуцулъ топорець.

Въ горахъ гуцульскихъ, по високихъ полонинахъ, росте много доброи пáши, для тогожь то Гуцулú и дуже много худóбы плекають, а то и йбóльше овецъ та козъ. Конѣ гуцулски мали, але дуже красни, сильни и безпечни. Овцѣ выпасаются цѣле лѣто въ полонинахъ. На кóждóй полонинѣ збудована есть стáя, то есть: обиталище для овчарѣвъ. Овчарѣ ходять съ овцами на п о в ѣ р н и к ъ, то есть: на той кавалокъ полонины, котрый вызначеный на кожду дикну на пашу. Надъ овчарями старшýе в а т а г ъ. Онъ дозирае овчарѣвъ, але съ овцями не ходить, онъ сидитъ въ стаѣ и пряче с к ó р о м ъ, то есть: робить зъ молока сыръ, масло, урду и жентицю. Зъ сыра робять б р ы н з у, зъ дзеру ýрду. Скоромъ ховають на пóдрѣ. Коло стаѣ обгородженый околъ. Въ тóмъ околѣ ночують овцѣ. Овцѣ доять óвчарѣ на струнцѣ. Где лишь самú корóвы выпасаются, то не называется «стая» але «одая». Корóвы выпасають ч о б а н ú, а ихъ дозирае в а к á р ъ. Много овецъ разомъ называють: т у р м а або б о т é й, много кóровъ або волóвъ: ч е р е д а, много коней: с т á д о.

(Перва Руска читанка для школѣ народнихъ в Буковинѣ / Составили Куриловичъ Л., Шкурганъ Й. и Поповичъ Е. Вѣдень, 1892).

З а в д а н н я 103. З'ясувати, як пов'язувалася боротьба за єдину загальнонародну мову з ідеологічними та соціально-політичними проблемами другої половини XIX — початку XX ст.

З а в д а н н я 104. Написати реферат на основі листів, наукових і публіцистичних праць вказаних письменників, наукових досліджень їх творчості:

1. Роль П. Куліша в збагаченні, розвитку й нормалізації української літературної мови.
2. Погляди П. Куліша і М. Костомарова на українську мову.
3. Погляди М. Драгоманова на українську мову.
4. Роль М. Грушевського в розвитку наукового стилю української мови.
5. Погляди І. С. Нечуя-Левицького на українську мову.
6. Погляди П. Мирного на українську мову.
7. Погляди М. Коцюбинського на українську мову.
8. Погляди П. Грабовського на українську мову.
9. Погляди Лесі Українки на українську мову.
10. Погляди М. Старицького на українську мову.
11. Погляди західноукраїнських письменників (Ю. Федьковича, О. Кобилянської, О. Маковея, В. Стефаника, Леся Мартовича) на українську мову.
12. М. Грушевський, І. Огієнко і О. Огоновський в науці з історії української мови.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бондаренко С. П.* Історія українського мовознавства. К., 1991.
2. *Боднар В.* Літературні стремління Підкарпатської Руси. Друге доповнене видання. Ужгород, 1937.
3. *Ермоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова. К., 1987.
4. Жанри і стилі в українській літературній мові. К., 1989.
5. *Лозбяк Ю.* Світло й тіні у новій історії України // Літ. Україна. 1989. 31 серп.
6. *Мурованна О. Г.* Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — на початку XX ст. Харків, 1965.
7. *Панько Т. І.* До проблеми формування й уніфікації української мови // Мовознавство. 1990. № 1. С. 8—16.
8. Формування і розвиток української літературної мови // Мовознавство. 1985. № 6. С. 11—20.

ТИМОШИК

Розділ IV

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА У 20—90-х роках XX ст.

Завдання 105. Скласти хронологічну таблицю епохальних явищ української культури, у т. ч. створених засобами мови, які сприяли авторитетові української нації в європейському світі (XVII — поч. XX ст.).

Завдання 106. З'ясувати значення надбань української літератури й науки в еміграції у загальному процесі удосконалення стилів і норм української літературної мови, назвати відомі вам художні твори і наукові праці письменників і вчених з діаспори.

Запитання: 1. У чому полягає специфіка розвитку української літературної мови у 20—30-ті, 60-ті, у кінці 80-х років XX ст.?

2. Яким було співвідношення усної і писемної форм літературної мови в різні періоди її розвитку у XX ст.?

3. Які проблеми упорядкування літературної мови були особливо актуальними на початок XX ст.?

4. Які зміни в розвитку освітніх закладів покликані були розширити функції літературної мови?

Завдання 107. З'ясувати питання про деформації національної політики в 30—50-ті і 60-ті—80-ті роки XX ст. в колишньому СРСР та їх специфіку на Україні?

Завдання 108. Пояснити характер білінгвізму на різних етапах розвитку української мови; з'ясувати значення білінгвізму в умовах України, пояснити перекручення білінгвальної практики.

Завдання 109. Висвітлити питання «Розвиток української літературної мови на Закарпатті і на західноукраїнських землях після 1945 року» (збагачення словникового складу мови, уніфікація лексичних норм; вироблення єдиних граматичних і правописних норм; уніфікація системи освіти; збагачення аспектів наукового і публіцистичного стилів; зміни у співвідношенні територіальних діалектів і літературної мови; розширення міжмовних контактів).

Завдання 110. Назвати наукові праці про функціонування української літературної мови на Закарпатті, розкрити зміст відомих вам праць.

Завдання 111. Навести 15—20 прикладів поповнення загальнонародного словника за рахунок західноукраїнських (діалектного походження або запозичених) лексем.

Запитання: 1. Що вам відомо про наукові контакти західноукраїнських учених з ученими Східної України до 1939 р.? Які спільні справи ними зроблені в галузі української культури?

2. У чому специфіка функціонування і розвитку української мови на Буковині, Закарпатті і в Галичині до 1939 р.?

Завдання 112. З'ясувати, які риси розвитку літературних мов народів колишнього СРСР є спільними, а які — відмінними.

Завдання 113. Виписати зі словників різних типів приклади, що аргументували б явища збагачення словникового складу української літературної мови. З'ясувати характер словникових змін, пояснити, яких груп лексики найбільше стосувалися зміни, викликані новими суспільно-політичними і соціальними умовами життя народу.

Завдання 114. Користуючись словниками, проілюструвати 10—15 прикладами кожне положення про основні шляхи збагачення словникового складу української літературної мови у XX ст., створення нових слів і словосполучень:

1) за допомогою існуючих у мові словотворчих моделей і засобів;

2) шляхом переосмислення значень багатьох старих слів; розширення чи звуження їх колишнього значення;

3) шляхом засвоєння слів з інших мов.

Завдання 115. Навести 20 прикладів нових слів різних семантичних груп, 20 прикладів нових термінів і 20 прикладів нових фразеологізмів, що з'явилися у мові у різні роки її розвитку у XX ст. Пояснити історичну долю деяких нових слів 20—30-х років. Навести кілька прикладів нових слів і словосполучень наших днів, пояснити сферу їх функціонування.

Завдання 116. З посібників для вузів з історії української літературної мови законспектувати, яким шляхом відбувалися зміни в словниковому складі та в граматичній системі української мови аналізованого періоду, з'ясувати конкретно, як ці зміни проявлялися у фонетиці, в морфології, в синтаксисі.

Запитання: 1. Які зміни у системі вищої і шкільної освіти відбулися на Україні в XX ст.? У світлі цих змін які нові завдання поставали перед мовознавчою наукою?

2. Які фактори гальмували вироблення сталих загальнонаціональних норм української літературної мови в 20—30-ті роки XX ст.?

3. В яких умовах розвивалась українська мова на відірваних від України землях Галичини, Буковини і Закарпаття?

Завдання 117. Подати історію українського правопису XX ст. (вказати назви правописних збірників, дати введення у функціонування, роки перевидань, коротко розповісти про зміст і характер формулювань і т. ін.).

тимошик

Запитання: 1. На якій правописній системі грунтувалися «Найголовніші правила українського правопису» (1921 р.)?

2. Яка структура «Найголовніших правил українського правопису»?

3. Яку роль повинен був виконати в системі освіти цей правопис?

4. Які основні хиби «Найголовніших правил українського правопису»? Чим вони зумовлені?

З а в д а н н я 118. З'ясувати, які правописні положення «Найголовніших правил...» були введені в 1922 р. у «Правописні правила», що діяли на західноукраїнських землях та в Закарпатті і грунтувалися на «желехівці». Пояснити, як введення цих правил відбилося на правописі 1928 р.

З а в д а н н я 119. Викласти історію створення правопису 1928 р. З'ясувати характер боротьби навколо питання про алфавіт, про написання іншомовних слів у зв'язку з необхідністю вироблення всеукраїнського правопису. Пояснити, у чому цінність цього правопису і які вади його потрібно було усунути негайно ж після запровадження в практику.

Вправа 115. Проаналізувати характер дискусії 1928 р. навколо українського правопису, з'ясувати позиції опонентів і їх реалістичність (з позицій сучасного правопису).

ДО РЕФОРМИ УКР. ПРАВОПИСУ (ДІСКУСІЯ)

П. Савицький

Український правопис можливо, а тому і необхідно збудувати на фонетичному принципі виключно, себ-то так, щоби кожному звукові відповідала окрема буква, щоби таким чином букви української абетки цілком вірно передавали звуки української мови. В цьому відношенні абетка української мови має досить значні хиби.

1. Дев'ять м'яких приголосних звуків **дь, зь, ль, нь, рь, сь, ть, ць, дзь** не мають для свого означення окремих букв, а означаються двома і навіть трьома буквами.

2. Буква **ь** не має відповідного звука і стане зайвою при встановленню для попередніх дев'яти звуків окремих букв.

3. Букви **є, ї, ю, я** не мають постійного значення і означають то **й + є, й + і, й + у, й + а**, то **є, і, у, а**, вказуючи разом з тим на м'якшення попереднього приголосного звука. Ці букви стануть зайвими при відповідному користуванню **й** (краще), себ-то тоді, коли чується в слові цей м'який приголосний звук, і при встановленню окремих букв для м'яких приголосних звуків, як сказано в п. 2.

Ці хиби українського правопису утруднюють навчання грамоти. Бо яким-би методом ми не вивчали грамоту, в решті-решт ми доходимо до окремих звуків. Розложення слова на звуки тим легше, чим більша відповідність між звуками і буквами. Слово — надія — учень розкладає на п'ять звуків, підчас коли в ньому звуків шість. Коли-б се слово було написано надіja (надійа), то такої похибки не могло-би бути. Слово — **диня** — учень розкладає на чотири звуки: **д, и, н, я**, а треба його розкладати так: **д, и, нь, а**. Ця правильність виникає з умовного значення в цьому слові букви **я**... [...] 1. Для уникнення цих хиб в українській мові треба встановить 38 букв, відповідно до 38 звуків, що вживаються в українській мові, тим більше, що в українській абетці це вимагає лише незначних реформ.

2. Для означення шести голосових звуків залишить шість існуючих букв: **а, е, і, и, о, у**.

3. Для означення твердих приголосних звуків залишить 20 існуючих букв: **б, в, г, ґ, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш**.

4. Для означення приголосних звуків-африкатів **дз, дж**, встановить букви **д, ж**, бо одному звукові повинна відповідать одна буква.

5. Букву **щ** з абетки виключить, бо два звуки треба передавать двома буквами. Букву **щ** таким чином передавать двома буквами **шч**.

6. Для означення десяти м'яких приголосних звуків вживати таких десять букв: **д (дь), з (зь), л (ль), н (нь)** [...] **j (й)**. Букву **ь**, що не має відповідного звука, виключить. Звук (і) є м'який приголосний звук, що видно з його артикуляції...

(Україна. 1928. Кн. I).

ПРАВОПИСНА СПРАВА *

С. Смаль-Стоцький

1. Правописний хаос. Правописний хаос береться у нас тільки від того, що наші письменні люди, між тим і письменники, а що найменьше переважна їх частина, ніколи не завдавали собі труду зазнайомитися *систематично* з законами української мови хочби із шкільної граматики. Кожен пише, що попало. До мови, її чистоти і красоти звичайно не прикладається найменшої ваги...

Тому в теперішній стадії розвитку нашого шкільництва нема що дивувати ся. На Україні до недавна зовсім не вчили української мови в школах. А школа — це найтвердша підвалина розвитку письменницької мови. Занадто ще короткий час, щоб українська школа на Україні могла збудити повну і систематичну свідомість основних законів української мови. Ми-ж не маємо доси ані добрих підручників до того, ані добре вишколених учителів української мови, які були б докладно освідомлені з самою істотою мови, її життям і розвитком, які стояли б на самих вершинах теперішнього наукового пізнання мови і які геть від самих початків аж до найніжніших стилістичних тонкощів проводили б у школі розумні погляди на звуковий, форемний, сло-

* Передана до друку в секретаріяту колегії Наркомосвіти з побажанням, щоб редакція словника зволила волю автора: надрукувати його статтю, не міняючи правопису.

ТИМОШИК

вотворний і синтаксичний бік української мови і які нарешті вміли з найширшого і найвищого становища висловити і в справі правопису свое важне слово, обгрунтоване глибоким знанням мови.

Не багато ліпше стоїть справа і в галицьких українських школах, хоч тут українська мова віддавна займає поважне місце між предметами навчання. Якась дивна неохота до систематичних граматичних студій мови панує тут у школах. Учителі, вишколені на схолястичнім трактованю мертвих мов латини і греки, раді би прикладати цей схолястичний спосіб трактування і до ж и в о ї української мови...

Це все не вадило і не вадить, щоб у нас леда хвиля не появляв ся який-небудь правописний реформатор. Бувало, трохи не кожен письменник виступав з своїм власним правописом. Щойно «кулішівка» приняла ся більш загально. Але хоч фонетична її засада лягла кріпко в основу українського правопису — і це найбільша заслуга кулішівки, що нею установився г о л о в н и й п р и н ц и п українського правопису — і хоч подуже завзятій боротьбі вдалось нарешті і в колишній австрійській Україні 1893 року перепертн урядове заведення фонетичного на кулішівці збудованого українського правопису в школі, но тим чином ще довго не можна було досягнути єдности в правописі.

[...] Правопис — це культурна справа, а головним чинником культури — це традиція. В нас у великій мірі вона нехтуєть ся.

II. **Як завести лад?**

[...] Перш за все треба мати на увазі, що правописні реформи ніде на сьвіті не роблять ся так часто, як у нас. Правопис — це така річ, що потребує великого спокою і довгого часу, щоб з одного боку він, якщо його меньше більше загально принято, міг ужити ся, а щоб з другого боку можна за той час спостерегти, де і в чім показуєть ся потреба направи.

III. **Одностайний принцип.** Запорукою успіху правописної реформи може бути тільки, коли в ній буде строго переведений один, одностайний принцип. Такий один, одностайний принцип не дасть ся спекулятивно придумати, вигадати. Він мусить сам собою випливати із г р а м а т и к и у к р а ї н с ь к о ї м о в и, т. зн. із найдокладнішого знання мови, її звукової системи, форемної і словотворної будови, розуміеть ся, і історичного розвитку цеї системи і будови, із розвитку нової письменської чи там літературної мови, напрямів і тенденцій її консолідації з увагою також на говори і т. д. і т. д.

[...] При тім не сьміємо також спускати з ока, що письменницька наша мова повинна бути в с е у к р а ї н с ь к а. Не можна нам обмежувати ся тільки на полтавсько-київську мову,— бо ж не дадуть ся викинути з української літератури твори Франка ані навіть Мих. Грушевського, хоч це ясно як на долоні, що на творах Мих. Грушевського витиснула свою печатку мова його довголітнього галицького (спеціяльнольвівського) окруження.

Я навмисно і з найбільшим притиском підкреслюю повну єдність і всеукраїнськість нашої письменницької мови, бо з найбільшим здивованням вичитав я в виданнях єдиної всеукраїнської академії наук з 1924—го р. погляд Кримського, що буцім-то «стало ясним **для всіх**, що не зважаючи на єдність імення «українська мова», фактично існує не одна, а дві різні літературні мові: українсько-австрійська та українсько-російська»...

[...] строго нормувати річі самі собою ще не вномовані не дасть ся-хиба насильством. Але і насильство в тім разі нічого не вдіє, бо дух фізичною силою спутати не дасть ся, тільки духом.

IV. **Взаємини між правописом і граматикою.**

[...] Бо правопис має тільки одно, одніcїньке завдання навчити докладно,

1) *якими знаками означують ся звуки української мови,*

2) в котрих разах зазначуєть ся в письмі походження слів, отже пишеть ся не зовсім так, як говорить ся, пишеть ся, як то кажуть, етимологічно, а не чисто фонетично. Це є властиво *головний предмет правописних правил.* З того виділюють ще,

3) окремі правила, як писати чужі слова, хоч властиво це виходить ясно з обох перших правил,

4) не доторкають ся звуків мови, але споюють ся з правописними правилами ще деякі иньші правила, які приняли ся між письменниками, як нпр. коли писати великі початкові букви, як ділити слова, як їх скорочувати, коли і які слова пишуть ся деколи прикупі і правила про вживання знаків перепинання. От і все. Більш нічого не належить до правопису. Все иньше належить до граматики.

[...] Я не перечу, що при вирішуванню правописних правил може показати ся потреба задержати якийсь глибоко закорінений звичай писання, хоч він і противить ся граматичним сконстатуванням. У такім разі враз з правописними правилами треба би подавати і *орпоепічні правила.* Але-ж бо який то такий ортографічний звичай у нас так дуже глибоко закорінив ся, щоб на нього звертати якунебудь увагу? Тай який звичай міг загально закорінити ся у народу — скажім по щирости — у народу анальфабетів? На Україні — ледви зродив ся свій розумний правопис «кулішівка», небавом після того влада заборонила її вживати, а силоміць накинула «ярижку» [...]

Лишаєть ся одно лихо — закорінений *чужий,* в чужій мові зовсім оправданий правописний звичай [...] Кому на тім залежить, щоби українська літературна мова одержала свій справдішній, її вповні відповідний правопис, той перш усього мусить прикласти усіх старань до того, щоб увільнити український правопис від занесених із чужих правописів *чужих,* українській мові невідповідних *звичок.* Українська мова, здобувши собі право державности і повну свободу розвитку, не може далі показувати ся в сьвіті, «в латаній свитині».

(Україна. 1926. Кн. 4).

ТИМОШИК

Є. Тимченко

ДО ПРОЄКТУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ

Нарешті ми маємо проєкт українського правопису. Комісія в передмові каже, що вона виходила з засад *унормування і спрощення правопису*, і базою їй для того «служила традиція і природа української мови» (5), далі «Комісія намагалася не порушати без крайньої потреби усталеної традиції, узвичаєної норми».

Комісія хоче і не порушувати традиції, правописних звичок, і разом з тим хоче спростити наш правопис, себ-то ставить собі завдання суперечні, і не пояснює, чому вона в своїх кроках така наче несміливa і чому вона не виходить з засади наблизити наш правопис до наукового, чим досягнено б зразу і спрощення, і унормування, як вислід з цеї єдиної нехибної засади.

Проти певної традиції і змагання її додержати можна б і не сперечатися. Такою традицією може бути заховання «кирилиці» супроти «латиниці», але сама кирилиця не залишилася протягом віків непорушною, вона раз від разу модифікувалася, пристосовуючися до української, російської та білоруської (литвинської) мови, а потім того до сербської і болгарської: викидалися одні літери, другі перероблялися (и) (й) і додавалися нові (э, г, я, ю), або старим надавалося иньше значіння, себ-то пристосовувалися до нових звуків, нарешті змінювалась і надвірня подоба літер, наближуючись до латиниці, і кирилиця потроху обернулася в «гражданку». Про иншу традицію не може бути мови та й про звички також, бо до останнього часу у нас і в закордонній Україні правопис був неоднаковий, протягом XIX віку він не раз модифікувався і у нас, і за кордоном; у нас до того ще й тримався він в невеликій громаді по українськи письменних людей, так що з цими звичками ледве що й можна рахуватися. Навпаки, паки негарні правописні звички ще не закорінилися, треба прищепити нові, раціональніші. Отже насамперед комісії належало б зробити дальший крок в удосконаленні «гражданки», тобто ще більшого пристосування її до звуків нашої мови в інтересах «опрощення і унормування». Ми свого часу (див. «Шлях» 1918 р. № 10—11 і «Україна» 1925, № 4) пропонували викинути літеру й і замінити її на j. Ця заміна вимагалася принціпом звукового письма, що його парушають літери *я, є, ї, ю*...

(Україна. 1928. Кн. 6).

Запитання: 1. Які зміни внесено у правопис 1933 р.? На яку орфографічну основу орієнтувалися науковці при створенні цього правопису?

2. У чому полягала недостатність наукової бази правопису 1933 р.?

3. Які перевидання цього правопису були здійснені?

Вправа 116. Користуючись «Словником української мови» (в 11—ти т.) та словниками лінгвістичної термінології, підібрати до російсько-українського термінологічного словника, що був доданий до «Українського правопису» 1936 р. (вид. 8-те), сучасні терміни; охарактеризувати зміни, що відбулися в лінгвістичній термінології.

Благозвучие. Доброзвучність.
Вещественный. Матеріальний.
Вынословный. Причиновий.
Выпадение. Випад, випадіння.
Давнопрошедший. Передминулий.
Двугласный. Двозвук.
Длительный. Протяжний.
Заднеязычный. Задньоязиковий.
Звукоподражательный. Звуконаслідний.
Зияние. Роззів.
Красная строка. Новий рядок.
Многократный. Многократний.
Многосложный. Многоскладовий.
Начинательный. Починальний.
Однородный. Однорядний.
Перечислительный. Перелічний.
Повторительный. Повторюваний, наворотний.
Повышение. Підвищення, піднесення.
Полногласие. Повноголос.
Последовательность. Наступність, послідовність.
Праязык. Праязик, прамова.
Представка. Приставка.
Приставка (представка). Приросток, префікс.
Разъединительный. Розлучний.
Разделительный (союз). Розподільний (сполучник).
Синтаксис. Синтакса.
Слитное предложение. Стягнене речення.
Словообразование. Словотворення (результат, словотвір)
Словосочетание. Словосполука, -чення.
Смягчение. М'якшення.
Согласование. Згодження.
Согласовывать. Згоджувати(ся).
Соединительный. Сполучний.
Сочинение. Сполука, -чення.
Суффикс. Суфікс (наросток).
Увеличительное имя. Збільшене (згрубіле) ім'я.
Уменьшительное имя. Зменшене (здрібніле) ім'я.
Усилительный. Підсильний.
Членораздельный. Розчленований (членоподільний).
Язык. Язик, мова.
Языковедение. Мовознавство, язикознавство.
Языковой. Мовний, язиковий.
Язычный. Язиковий.

ТИМОШИК

Завдання 120. Розповісти історію правопису 1946 р. Пояснити його історичне значення.

Вправа 117. Порівняти правила та ілюстраційний матеріал «Найголовніших правил українського правопису» (1921) і «Українського правопису» (1946), встановити спільні і відмінні позиції, пояснити причини відмінностей.

НАЙГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ
(1921 р.) (*уривки*)

2. З початку слова, коли не вимовляється йі, треба писати і (а не и): Іван, іграшка, істина, Ілля, іскра, ікавка, ім'я, іспит, існувати, істота, іти, ірод, іржа, Ірпень.

Примітка: але перед и можна писати и: инший, инколи, иней, иноді.

7. Перед щиплячими звуками и не мягчимо: менший, тонший, инший, кінчик, панщина, ганчірка, віншувати, але л у цім випадку мягчиться: більший, пальчик, бувальщина.

8. Слова на **-ець** мають на кінці ь: посланець, горобець, молодець. При одмінюванні слів на **-ець** перед **-ц** не треба писати ь: післанця, на кінці, отця, молодцю.

Але коли в таких словах перед ц стоїть звук л, то тоді ь треба писати: пальця, смальцю, а закальцем.

12. Закінчення **-ар** та **-ир** на кінці речівників пишемо без ь, навіть коли в родовому відмінку маємо м'який голосний звук: пар, кобзар, секретар, писар, косар, лікар, вівтар, монастир, богатир (род. відм.— царя, кобзаря і т. д.). Так само: звір, матір, тепер, не вір, і в середині слів: гіркий, Харко, місто Харків.

Примітка: але іноді пишуть ці слова і з ь: царь, секретарь, писарь.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС (1946 р.)

§ 3, с. 7. 1. и пишемо за етимологією слова, напр., гибель, кислий, хиткий, жито, чимало, шия, щиро. Примітка: І (а не и) маємо в тих випадках, де цей звук чергується з О, Е (див. § 8, п. 1), напр., кінь — коня, тхір — тхора, гідний — годити, осінь — осені, піч — печі.

2. На початку слова пишемо і, а не и: інший, іноді, інколи, існувати, істина, індик, ім'я.

§ 13, с. 18. ь не пишеться:

1. Після губних (б, п, в, м, ф) і шиплячих (ж, ч, ш, щ), напр.: голуб, степ, любов, правте, сім, верф, ріж, ніч, їдеш, береш, мощ.

2. Після р у кінці складу, напр.: кобзар, лікар, школяр, секретар, тепер, вір, бур (род. в. мн. від буря), Харків.

3. Після ц у кінці слова в іменниках чоловічого роду іншомовного походження, напр: палац, паяц, шприц, Галац, також у деяких вигуках, як-от: бац, клац.

4. Між деякими приголосними (про л див. § 12, п. 2) і взагалі між приголосними, коли за ними йдуть я, ю, є, і, ь, напр.: сонця, користю, пізнє, слід, світ, сміх, сніг, промисловість, радянський (але різьбяр, тьмяний), а також між подвоєними (подовженими) м'якими приголосними, напр.: життя, каміння, приладдя, галуззя, сіллю, ллється, гіллястий, волосся.

5. Після и перед ж, ч, ш, щ та перед суфіксами -ств(о), -ськ(ий), напр.: інженер ... інший, менший, тонший, барабанщик; селянство, селянський.

Вправа 118. Простежити еволюцію теоретичного та ілюстративного матеріалу правописних збірників радянської епохи (за наведеними вибірковими положеннями) і пояснити характер змін.

НАЙГОЛОВНІШІ ПРАВИЛА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ
(2-ге видання, 1926 р.)

I. 1. Букву ї пишемо з початку слова або з початку складу, коли тільки вона вимовляється як **йі**: їдець, їдемо, їжа, їзда, їздити, її, їй, їсти, їхати, їхній, твоїми, Україна, мої, свої, Ївга, троїстий.

Після приголосних ніколи букви ї не пишемо (хіба що з апострофом) (§ 4).

2. З початку слова, коли не вимовляється йі, треба писати і (а не и): Іван, іграшка, іду, істина, Ілля, іскра, ікавка, ім'я, іспит, існувати, істота, іти, ірод, іржа, Ірпінь.

Примітка: але перед и можна писати и: инший, инколи, иней, иноді.

II. [...] Без апострофа пишуться: святий, свято, цвях, звязок, розвязувати, звязувати, дзвякати, дзвякнути, такі прикметники, як різдвяний, морквяний, голтвянський і такі чужі слова, як: бюджет, бюст, бюро, бюрократ, Вюртемберг, Бельвю, Мюллер, Мюльбак, де Мюсе, Мюрже і инші чужі ймення, де безапострофною буквою ю передається німецьке ü та французьке u.

III. 9. У сполученнях **зди, жди, сти** зубні звуки д і т зникають перед и: празник, борозна, пізно, тижня, кожний, пісний, чесний, капосник, напасник, пропасниця, власний, звісний, вісник, існувати, нещасний, водохресний, персня, ненависний, корисний, первісний.

IV. 20. У словах жіночого роду, що кінчаться на приголосний звук, треба писати в родовому відмінкові -и, а в давальному й місцевому однини та називному й знахідному множини треба писати -і: напр., род. відм.— з ночи, коло печи, з подорожи, цієї соли, нічної тіни, без сповіди, без відповіди, з радости, до смерти; дав. відм. та місц.: дрібній солі, в тіні, у-ночі, в печі; множ. прийшли вісті, про бюрократичні формальності.

Виняток — в-осени.

ТИМОШИК

V. 26. Часточку -ся треба писати вкупі з дієсловом: проситься, носиться, береться.

VI. 27. У дієсловах, у другій особі однини теперішнього та майбутнього часу пишемо -шся (а не -ся, або -ся): судишся, воднишся, боятимешся.

31. У літературному письмі однаково вживаються від і од (а не от): від тебе, од тебе (але не «от тебе»).

32. У причасниках пишемо одно **н** (а не два): зроблений, спечений, зварений, запроханий, закоханий, виструганий, поораний.

У прикметниках пишемо два н: спасенний, невблаганний.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС (видання 3-те, 1936 р.)

I. § 3. 2. На початку слова завжди пишеться і: існувати, істина, інший, іноді, інколи, інїй, ім'я, Іван, іти, Іду, інжир, інститут, індустріальний.

§ 4. Літера ї пишеться тільки на початку слова або на початку складу (після голосної), коли треба означити звукосполучення йі: їздити, її, їхати, їду, їзда, їдець, їжак, їжа, твої, мої, країна.

Після голосних ніколи не буває і, лише ї, за винятком таких сприросткованих слів, як поінформувати, поінструктувати, преісторичний, переінакшити та т. ін.

Після приголосного ніколи не пишеться літера ї, хіба що з апострофом: з'їзд, в'їхати і т. ін.

II. § 6. 1. ...Без апострофа пишеться: цвях, тьмяний, морквяний, медвяний, дзвякнути, свято та інші, де перед губним звуком стоїть приголосний, але коли цей приголосний належить до приростка, то апостроф пишеться, як і в тому слові без приростка: зв'язувати, зв'язок, розм'якшувати, підв'язувати, розв'язувати, обв'язувати, зв'ялити і т. ін.

Примітка 1. У 3-й особі множини дієслів після губних пишеться л: сплять, ловлять, ломлять тощо.

Примітка 2. У запозичених словах німецьке ü і французьке u після губних передається без апострофа: бюро, бюджет, Мюллер, Вюртемберг і т. ін.

III. § 17. 1. У сполученнях -здн-, -ждн-, -стн- д і т випадають: борозна, пізно, тижня, кожний, чесний, капосний, власний, звісний, вісник, існувати, нещасний, персня, ненависний, корисний, первісний, кількісний, якісний.

Виняток: шістнадцять.

2. У сполученні -стл- випадає т, а тому пишеться: щасливий, завислиний, жалісливий, розіслати (розстелю), але нестливий, кістлявий тощо.

3. Сполучення -слн- спрощується в -сн-: масний, умисний, навмисний.

IV. III відміна. Однина

§ 47. 1. Родовий, давальний, відм. мають закінчення -і

2. Знахідний відмінок = називному відмінкові.

3. Орудний відмінок — тінню, міддю, міццю, подорожжю, річчю, галуззю, суттю, але вістю, якістю, смертю, жовчю, харчю, любов'ю, кров'ю, матір'ю.

4. Місцевий відм. має і: подорожі, галузі, тіні, вісті...

Множина

§ 48. 1. Називний відм.— завжди -і: вісті, відповіді...

2. Родовий відм. має закінчення -ей: вістей, відповідей, галузей, доповідей, відомостей, областей, подорожей, тіней.

Від слова мати — матерів.

3. Давал. відм. має закінчення -ям, -ам (після шиплячих звуків: ж, ч, ш, щ): відповідям, вістям, тварям, ночам, подорожам тощо.

4. Знахідн. відм. має форму = називному відмінкові: відповіді, тіні, вісті, ночі, подорожі, тварі...

V. Дієслово, § 70.

Увага. Частка -сь (-ся), як і в усіх дієслівних формах, пишеться вкупі, причім у дієсловах I групи в 3 особі однини серед -ся (-сь) з'являється -ть: беруся, берешся, беруться, береться, знається.

VI. Зміни приголосних при збігові їх.

§ 16 п. 6. У дієсловах перед часткою -ся, -ж, ч, ш, щ і -ть зберігаються: маж — мажся, морщ — морщся, руш — рушся, береш — берешся, спить — спиться, беруть — беруться і т. д.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС (1946 р.)

1. § 3 п. 2. На початку слова пишемо і, а не и: інший, іноді, інколи, існувати, істина, інїй, індик, ім'я.

§ 4. Буква ї пишеться:

а) на початку слова і після голосного для означення звукосполучення й + і, напр.: їжа, їжак, їздець, їздити, їх, їхати, доїхати, приїхати, країна, мої, твої;

б) після м'якого приголосного (на письмі — з м'яким знаком), напр.: Ананьїн, Віньї;

в) після твердого приголосного (на письмі — з апострофом), напр.: в'їзд, об'їхати, Захар'їн, Мар'їна;

г) також в іншомовних словах після голосного, напр.: наївний, прозаїк, руїна, еліпсоїд, целулоїд, героїзм, героїчний, архаїчний, егоїзм, егоїстичний.

Примітка. І не пишеться після префікса, якщо префікс закінчується голосним, а дальший склад починається з і (а не з ї), напр.: переінакшити, доісторичний, поінформувати; так само ї не пишеться у складних словах, де перша частина закінчується голосним, а друга починається з і, напр.: багатоіменний, староіндійський.

ТИМОШИК

II. Примітка 1. Апостроф не пишеться, коли перед губним звуком є приголосний (крім р), який належить до кореня, напр.: цвях, тьмяний, мавпячий, дзвякнути, свято, верф'ю, верб'я. Коли такий приголосний належить до префікса, то апостроф пишеться, як і в тих же словах без префікса: напр.: зв'язок, зв'ялити, підв'язати, розм'якшити.

Примітка 2. Про апостроф у словах іншомовного походження див. § 95, у прізвищах — § 103, п. 7, в географічних назвах — § 107, п. 8.

III. *Спрощення у групах приголосних.*

§ 15. 1. У групах приголосних **-зди-**, **-жди-**, **-сти-** **д** і **т** випадають, напр.: виїзний, пізно, тижня (тиждень), чесний, власний, вісник, існувати, нещасний, корисний, кількісний, якісний, хруснути.

Але: шістнадцять, хвастнути.

Примітка. У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження з кінцевим **-ст**, **т** в групі приголосних **-сти-** не випадає, напр.: форпост — форпостний, контраст — контрастний, аванпост — аванпостний, баласт — баластний.

2. У групі приголосних **-стл-** **т** випадає: щасливий, завкливий, улесливий (пор. щастя, зависть, лестощі).

Але: пестливий, кістлявий, хвастливий і деякі інші.

3. У групі приголосних **-сл-** **л** випадає, напр.: масний (масло), умисний, навмисне (мисль).

4. У групах приголосних **-скн-**, **-зкн-** **к** випадає при утворенні дієслів із суфіксом **-ну-**, напр.: блиснути (блиск), плюснути (плюск), тріснути, бризнути, брязнути.

5. Спрощення в групах приголосних маємо також і в окремих словах: серце, сонце.

IV. III відміна. Однина. § 59. 1. Родовий і давальний відмінки однини іменників III відміни мають закінчення **-і**: сталі, тіні, вісті, подорожі, любові.

Примітка. Непрямі відмінки від слів височінь, широчінь та ін., крім знахідного та орудного, вийшли з ужитку.

2. Знахідний відмінок однини має форму називного відмінка.

3. Орудний відмінок має закінчення **-ю**...

4. Місцевий відмінок однини має закінчення **-і**: при подорожі, у галузі, в тіні, при вісті.

5. Клична форма в цій відміні мало вживана. Приклади її зустрічаються майже виключно в поезії. Окрема клична форма, якщо вона застосовується, має закінчення **-е**: вісте, смерте.

Множина. § 60. 1. Називний відмінок множини іменників III відміни має закінчення **-і**: вісті, відповіді, подорожі, ночі.

2. Родовий відмінок множини має закінчення **-ей**: вістей, відповідей, доповідей, галузей, відомостей, областей, подорожей, ночей.

4. Знахідний відмінок множини має форму називного відмінка: відповіді, тіні, вісті, ночі, подорожі.

V. Зміни приголосних при збігу їх.

§ 14. п. 4. Примітка 1. У дієсловах перед часткою **-ся** зберігаються **ж**, **ч**, **ш**, **щ** і **-ть**, напр.: маж — мажся, мороч — морочся, береш — берешся, морщ — морщся, спить — спиться.

VI. Дієслово. Дійсний спосіб. № 83. п. 5. Примітка 2. Частка (афікс) **-ся** (**-сь**) в дієсловах пишеться разом, причому в третій особі однини перед **-ся** з'являється **-ть**, напр.: сміюся, смієшся, сміється, ллється, б'ється.

Вправа 119. Прочитати зауваження М. А. Жовтобрюха. Простежити, які правила стосовно зазначених М. А. Жовтобрюхом положень пропонували правописи, створені у 20-х роках на західноукраїнських землях. Виписати з сучасного правопису правила написання літер і граматичних форм, які формулювалися суперечливо до вироблення загальнонародного правопису.

За М. А. Жовтобрюхом

До початку XX ст. залишалися неподоланими такі важливі суперечності в українській орфографії:

а) написання **і** та **і** після зубних **з**, **с**, **ц**, **д**, **ж**, **н**, **л** на позначення (**і**) з (**ѣ**) та (**е**);

б) позначення м'якості зубних (с), (з), (ц) перед пом'якшеними губними;

в) вживання апострофа;

г) написання суфіксів: **-ський**, **-зький**, **-цький** з **ь** і без нього;

д) вживання закінчення **-ові**, **-ови** в Д. відм. однини ім. чол. р. та **-і**, **-и** в Р.— М. відм. одн. імен. жіночого роду і М. відм. ім. чол. роду після м'яких основ (дини, на коні);

е) написання зворотної частки **-ся** з дієсловом разом і відокремлено;

є) вживання **і** — **и** в іншомовних словах;

ж) написання **л** — **ль**, **ле** — **льо**, **ла** — **льо**, **лу** — **ло** в іншомовних словах.

(*Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси. К., 1970).

ПРАВОПИСНІ ПРАВИЛА, ПРИЙНЯТІ НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ (1922)

§ 31. Чуже **l** (**λ**), перенятe з чужих мов, особливо з новіших часів, пишемо звичайно змягченою буквою **л** у всіх комбінаціях. Приміри: кляса, клямка, лямка, плян, плянтація, скаля, ляда, лявіна, канцелярія, рекляма, баляст, деклямація, плякат, популярний, акварель, новеля, більярд, модуляція, Золя, телефон, телеграф, календар, електрика, лекція, полеміка, легіон, паралелізм, легенда, льояльний, фра-

ТИМОШИК

зеольогія, Льондон, Фльоренція, еволюція, революція, плюс, клюб, Любляна, Альпи, альгебра, альбом, альт, альтруїст, металь, баль.

Одначе в старих словах, перенятих з Біблії, літописий та церк. сл. календаря і т. п., вимовляється загально і пишеться тверде л, н. пр.: алилуя, литургія, ладан, Лавра, мавзолей, Єлей, ангел, лента, Єрусалим, Александрія, Іларіон, Соломон, Лев, Олена, Олекса, Павло, латина, ленно, лахман, лейбих, лазур, левкоя, Литва, литовський, фабула, москвофіл [...]

Чуже g (—г) звичайно зберігається в українськім виговорі й передається буквою г: магазин, магістер, гімназія, альгебра, географія, параграф, льогіка, газета, гама, легенда, контингент, грунт, агітатор, ганок, гудзик, Ґоти, Ґага, Ґегель, Ґріґ.

Тільки в немногих старих, уже давно зукраїнізованих словах, головно грецького та еврейського походження, вимовляємо й пишемо г: ігумен, Греція, грек, грека, граматика, ангел, програма, Галилея, голгофа, св. Георгій, Єгипет.

II. Писанне чужих слів

Слова, переняті з чужих мов, можна поділити на ось які два роди:

а) давно визначені й присвоєні слова, що цілком уже зукраїнізувалися (такі слова пишемо згідно з українськими правописними правилами);

б) чужі слова, переняті з чужих мов, що ще не вспіли зукраїнщитися й тому зберегли ще хоч у части свою технічну чужомовну барву.

Правила написання чужих слів такі:

25. Чуже і перед наступною шелестівкою вимовляється

а) після д, т, з, с, ж, ч, ш, ц, р в середині слова як наше ти тіне — середнє и, отже тільки сею буквою треба його консеквентно в такім положенню на письмі й віддавати: директор, дипльомат, традиція, авдиторія, дисципліна...

Примітка. Виняток становлять чужі власні імена осіб (пр з вида), що ще замало зукраїнщилися й не перейшли ще в буденне уживанне, напр. Лессінг, Ціллер, Расін, Дідро, Верді, Ріголетто... Мікльосіч і т. п.;

б) після всіх інших шелестівок і так само на початку слова залишається у виговорі і на письмі високе і. Приміри: арбітраж, біблія, індивідуальний, термінольогія, економічний, фіґа, фільольогія, фільософія, фіґура, фіктивний, матічний, акальогічний, германіст, ботаніка, літургія, поліклініка, ліквідація, технічний ... ідея, імперія, іронія, інструктор, індустрія, інформація, інерція, інтимний...

Виняток творять тільки декотрі зукраїнщені слова, що в них згідно з вимовою і письменною традицією пишемо и: публика, публичний, республика, католик, католицький, евангелист, евангелик, митрополит, епископ, семинар, акафист, привилей, архистратиг, архитект,

архипресвитер, гимн, схизма, Михайло, Филип й Пилип, Василь, Кирило, Микола, Никон, Никодим, Никифор, Данило, Яким, Трохим, Филемон, Давид, Єгипет, Кипр, Кир, Скити, Литва, Вильно, литовський.

УКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОПИС ІЗ СЛОВНИКОМ

Упорядкував М. Возняк

(Львів, 1929)

Правопис закінчень відмінюваних слів

Деякі з іменників групи твердої відміни на р неодноскладові приймають під наголосом і закінчення -і: хуторі, тягарі, майстрі, хабарі.

Хазяїн має в множині: хазяї й хазяїни (в різних значеннях), друг — друзі й други.

Кілька іменників чоловічого роду мають у множині -а: вуса (також вуси), рукава (й рукави), грунта (й грунти), вівса (й вівси), хліба (й хліби) з ін. знач.

Іменники нікого роду тверді на -о при числівниках: дві, обидві, три, чотири, мають іноді закінчення -і з таким наголосом, як у Р. відм. однини: дві відрі, дві слові, три яблуці, чотири вікні й т. ін., але звичайно двоє відер, два відра.

Закінчення родового відмінка

У родовому відмінку множини закінчення -ів (після голосних апострофа -їв) мають:

1) майже всі іменники чоловічого роду (років, звірів, літописів, ковалів, гаїв, солов'їв, старостів, теслів, суддів);

2) винятково іменники нікого й жіночого роду: прислів'їв, подвір'їв, волів (воло), багнів (і багон), полів (рідко піль), морів, місців (і місць), обличчів (і облич), роздоріжжів (і роздоріж)... стовпищів (і стовпищ), питаннів (і питань), бабів, хатів (і хат), губів (губа), розкошів, подорожів, матерів, статтів (і статтей), відповідів (і відповідей), тварів (і тварей);

3) іменники, що вживаються тільки в множині:

а) всі на -щі (радощів, молодощів, кліщів і под.);

б) ті, що конструкцією закінчення стоять поряд із іменниками чоловічого роду (манівців, галанців, майорців, Чернівців (і Чернівець), Сорочинців (і Сорочинець), баглаїв, драглів і ін.);

в) деякі інші: байдиків, бельбухів, позіхів, бебехів, викрутасів, вихилясів, зальотів, мандрів, дріжджів, кошів, наймів, наритників, пачосів, обжинків, окулярів, охрестів, в'язів, сходів, штанів, шароварів, граблів (і грабель).

тимошик

Чужі іменники відмінюються так, як відповідні українські. Зокрема, відмінюються як іменники ніякого роду слова: авто, бюро, депо, кіно, мо́тто, пальто, піяніно, грюмо, са́го, шицеро.

Зовсім не відмінюються такі слова:

1) усі на е, є, як от: купе, негліже, декольте, тур е, колье, Гайне, Ґете, Туапсе й т. ін;

2) усі на і, як от: поні, комі, равві, Поті й т. ін.;

3) усі слова на -у, ю: какаду, кенгуру, інтерв'ю, Анжу́, Лупулеску й т. ін.;

4) брутто, нетто, по́рто, со́льо, тріо, фра́нко, са́льдо, радіо (від радіо можливо й радіом) і т. ін.

Правопис чужих слів

Чуже л (l).

Старіші запозичення, особливо до середини 19 віку, більше засвоєні з нем'яким л, а пізніші запозичення — з м'яким л. Точно визначити випадки з м'яким і нем'яким л неможливо.

Нем'яке л:

1) У словах грецького походження, як здавна запозичуваних з нем'яким л, звичайно пишемо **ла, ло, лу, л**, а також і в старих запозиченнях з інших мов:

а) **ла** — атланти, фабула, філантропія, вілла...

б) **ло** — аналогія, пролог, диплом, Лондон, філософія, хлор,

в) **лу** — лунатизм...

г) **л** у кінці складу: бокал, бал, квартал, оригінал, скандал, талмуд, фалд, фалш, фінал, фурункул.

2) Сполучення le послідовно передаємо через ле: білет, галерея, делегат, колега, легенда, лекція, Палермо, телеграма, холера

М'яке л:

В інших випадках новіші запозичення з західноєвропейських мов віддаємо м'яким л:

а) **ля**: аероплян, баляда, бациля, гіперболя, галантерія, декламація, заля, іслям, капеля, клявіш, кляса, лябораторія, лява, лявитенне, лягу́на, ляж, Ля-Манш, Лямартін, ляндшафт, лятифундія, лафет, макулятура, ...новеля, парлямент, плян (хоч уживається й план), плянтація, плятина, плятформа, пляц, пляцкарта, постулят, проклямація, ска́ля, таранте́ля, фляхон, фляміно, флянеля, циферблят, шкарлятина, шляфрок;

б) **льо**: бальон, бальотувати, бльокада, віольонзеля, кольоквіум, Кольомбо, кольорит, льозунг, льокавт, льомбард, одекольон (і одеколон), пльомба, сольо, фабльо́, фльора, ольо́та, шабльон;

в) **лю**: блюза, інфлюенца, Лювр, люза, лю́па, металюргія. Нібелюнги, целюля, целюльоза, целюльоїд;

г) **ль** в кінці складу: автомобіль, альґебра (завсіди так у початку слова, коли це арабський член), Альжір, алькоголь, альфабе́т (але

елфа́вит), альхемія, асфальт, бальком, бензоль, бінокль, бухгальтер, васаль, Ґвадальківір, вольт, ґвельфи, ґольф, кальвінізм, опа́ль, п'єдесталь, портал, Сенеґаль, скальд, фільр, Цельсій і багато інших.

Зокрема, м'яким л передаємо чуже і послідовно в комплексах **-ювати, -люція, -ляндія, -ляр, -лярний, -лярія, -лятор, -ляція, -льний, -льоз, -льоза, -льозний** і в усіх вивідних від них словах: протоколювати, титулювати, революція, Ґренляндія, Естляндія, Ляпляндія, Ютляндія, циркуляр, канцелярія, регулятор, спекуляція, капітальний, скрофульоз, целюльоза, кампіляторський, маніпулятка і т. ін.

Вправа 120. Визначити риси науково-популярного стилю, засвідченого поданими фрагментами праці М. Рудницького, зробити критичний аналіз причин непрактичності правопису 1928 р. Звернути увагу на назви розділів праці та епіграфи до кожного.

Нема дня, щоби українські редактори, вчителі, вчені, робітники пера і звичайні смертники не чіхались кілька разів, коли мають написати якесь старе слово новим правописом. Нема дня, щоби кождий — таки кождий! — наш часопис, журнал або твір не приніс кількох дивоглядів такого «нового» правопису, що головою наказує старого галицького льва, а хвостом Дніпрову русалку [...]

Учасники конференції у Харковському відділенні НТШ, в т. ч. Студинський, виявили значну байдужість Галичини, розуміючи вагу Великої України для розвитку мови й літератури, стежили за стихійною силою наддніпрянських братів, що робили подиву гідні зусилля, щоб протиставитись могутнім впливам російської мови і щоби дігнати їх в прогаянім розвитку.

Сила й краса нашої літературної мови зродилась не на галицькій землі.

Факт, що в Галичині ми розмовляли, вчили і писали урядові папери рідною мовою, не казав ще нічого про її якість. У цій мові, як небавком виявилось, було безліч слів чистомосковських, які роками видавались нам чисто українськими, було безліч живцем перекладених із польського, які можна було заступити іншими рідними, нам невідомими, словами,— а дух нашої мови, якою ми володіли плавно, терпів невпинно від готових пут польської бюрократичної термінольоґії, складні і стилістики [...]

Уважна лектура правил т. зв. державного правопису не полишає ніяких сумнівів щодо одного: вони не є вислідом якогось спільного порозуміння фільольоґів про бажану еволюцію нашої літературної мови [...]

Харківські правописні правила є своєрідним двоєрідним плодом. Його автори хотіли поєднати в такій книжці академічні фільольоґічні проблеми із загальнодоступними популярними вказівками.

Вся книжка перевантажена абстрактними міркуваннями, поруч яких ідуть зовсім первісні граматичні поради [...] Його автори мали перед очима членів Академії фільольоґів (з яких деякі протестували

ТИМОШИК

проти неодного правила!), селянську та робітничу масу, що мала би писати, як говорять, а також широкі кола російської інтелігенції, досі незукраїнізізованої, зпоміж якої неодин не нині то завтра може бути приневолений заглянути до української грамоти, коли схоче стати державним урядовцем.

І погодили. Нині маємо сім мішків гречаної вовни

IV. Зайва схолястика
Зійде як вода з гуски.

V. Що хто прийняв
Не все те переймати, що по воді пливе.

VI. Апостроф або каліцтво
За онучу збили бучу.

VII. Чужомовні слова
І так, і сяк, а все ж так.

VIII. Офіціальні дивогляди
Од краю до краю, а в середині не знаю.

IX. Форма і зміст слів
Полегшало нашому батькови:
де сиділа одна болячка, там тепер дванадцять.

X. Три головні явища
Правопис не може більше приноровлюватись до вимови, як вимова до правопису.
Ремі де Ґурман.

XI. Чому не приймаємо?
...Там гірше для граматики.
Вольтер.

XII. Серед «одиноко компетентних»
Кум красного говорить, але кривий писатиме.

XIII. Милозвучність і правила
Пісня складами славна.

XIV. Латинка
З чужого злого учитися свого...

XV. Труднощі літ. мов
Сліпому нема гори, куди попав, туди й вали.

XVI. Висновки
Не вродив мак, пробудем і так.

Нерозумно було би кидати анатему на останні офіціяльні правила; хто може, нехай пробує засвоїти собі їх якнайбільше [...].

Проблема правопису — це питання правильної вимови, а питання правильної вимови — процес живої боротьби ріжних говірок [...]

Вуличний співак, який співає лише для прожитку, може бути без голосу, але коли затягає фальшиво, ми затикаємо вуха, кидаючи йому милостиню з милосердя чи пересердя. Таким співаком став Харківський «Український правопис», що хотів заспокоїти чисто буденні потреби, а одночасно вірив у свій великий голос.

Ми трохи слухаємо, а трохи затикаємо вуха [...]

(*М. Рудницький.* Правопис і літературна мова. Львів, 1930).

Вправа 121. На матеріалі наведених уривків охарактеризувати правописну практику окремих періодичних видань, що виходили в Галичині й на Буковині в 30-ті роки, і з'ясувати їх основу.

ПАМЯТИ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ

Тарас Шевченко належить до найбільших світових поетів і його ім'я стоїть поруч тамтих світочів. Бо не ходить о це, кілько хто написав, але що. Аби якийсь твір був гарний і вартий, він не мусить бути штучно писаний. Щирі слова зпід серця, зложені простим, чепурним ладом зворушують читача і дають йому вдоволення чи не більше, ніж хитро обдумана штука. Хто не читав Василя Стефаника? Правда, що там небагато слів, а оповідання короткі і щиро зложені. Але чи а ш їх десять раз і одинацятий, ще прочитаєш тай не нарікаєш. А Шевченкового Кобзаря читай і сто раз, а то все свіже, як погожа вода в спеку.

Твори тамтих великих світових поетів читають учені і образовані люди і любуються ними, величають їх. Необразована людина не розбере всього, що в тих книгах писане. Але К о б з а р я? Читають осьвічені люди і не можуть надивуватися. Читайте з нього простому неписьменному селянинови про це, а він буде зітхати. Дівчатам читайте «Катерину», а вони слізми вмиватися будуть. Мами заплачуть, як прочитаєте їм «Наймичку», і так кождий [...]

Ні один з українських поетів так з самого серця не виспівав мужицької біди, не випімнув всю кривду закріпощених, безрадних селян, не стояв так за правду для селянина, як Шевченко [...]

(Народна сила: господарсько-кооперативний і інформаційний часопис. 1932. 27 марта).

До читачів

Вже то в нас якось так водиться, що пічнеш видавати який журнал, то що-то бери, небоже, та шмали «Посланіє». До передплатників А ми оце сіли тай порадилися: «Напишемо до передплатників, ображаться післяплатники». А з цими, себто післяплатниками, як що Ви давництво не хоче загинути сороміцькою, голодовою смертю, мусить числитися. По перше, бо вони є підставою всіх українських видавництв, а по друге, вони є подавляючою більшістю.

ТИМОШИК

Отже, ми стали тай рішили: до читачів. З цих ще можуть бути одні і другі. Отже, до Вас то ми шан. читачі (женського і мужеського роду)!

Посилаємо Вам вже першого «Будяка». Та може він, цей перший «Будяк», ще за мізерний, ще не такий пишний та гожий, як то оспівував його І. Франко, де мовляв:

...Листя наше пишно
Викроюване артистично,
Цвітки хиба від рож не красші?
Або шпильки майстерні наші,—
Оздоба й зброя всім грізна,—
Чи є де в світі їм рівня!

(Будяк: Сатирично-гумористичний місячник, 1930, 15 серп.).

Вправа 122. Порівняти подані правила з сучасними, виявити спільні й відмінні риси і пояснити їх.

Коли писати великі літери. § 124. Великі літери на письмі вживаються з однією головною метою: виділити супроти інших слів якесь слово чи слова, підкреслити його, звернути на його більшу увагу читача, ніж він звертає на звичайно писані слова. Часто таке виділення великою літерою слова на письмі стало вже загальнообов'язковим, але чимало є й таких випадків у письмі, коли таке виділення не обов'язкове. Найголовніші правила на те, коли вживати великих літер, такі:

1. Великою літерою звичайно починається письмо, великою літерою починається найсамостійніше речення, себто після крапки, після знаків оклику й питання, після двокрапки, коли далі йде чужа мова (в лапках), часто після крапок.

Досить поширений ще й досі звичай починати великою літерою кожен рядок віршів, хоч пишуть і друкують їх щодо великих літер і за загальними правилами.

2. З великої літери пишуть власні імена чи то людей, чи тварин і речей, напр., географічні назви, назви пароплавів, заводів, установ, літературних творів, газет тощо.

Приклади:

Везе Марко Катерині сукна дорогого (Т. Шевч.). Стриба Рябко, вертить хвостом (П. Гулак-Артем.). З Чорного моря, з Індійського океану, через Малу Азію прилетів перший тепловій (М. Хвильов.).

Вже міст через Дінець давно прогуркотів (В. Сосюра).

Він був ... секретарем сільбюра спілки Робземлісу (В. Підмог.)

[...] Власні назви на кілька слів звичайно пишуться з великої літери в першому слові, напр., Чорні махи Васильченка, Чорне море, але коли хочуть особливо підкреслити й наступне слово, напр. ж коли це іменник, то з великої літери пишуться й інші, напр., Шевченків Великий Льох, щоденна газета Українське слово, Кривий Ріг. Та якоїсь твердої й загальнообов'язкової норми в цьому немає.

Присвійні прикметники на -ів, -ин від власних назв звичайно пишуться з великої літери: Франкова спадщина, Дністрові пороги.

3. З великої літери часто пишуть те слово, що хоч і не підходить під попередні правила, але в очах того, хто пише, воно набирає особливого значіння. Це найбільш суб'єктивний розряд уживання великої літери на письмі, хоч деякі випадки і з цього розряду набули вже великого поширення, стаючи майже обов'язковими. Це велика літера з **пошани** і з особливої **уваги**. Сюди належать, напр., такі випадки:

а) В особистих листах, заявах тощо звичайно пишуть з великої літери **Ви** (отже тут пошана особливо підкреслюється: граматичною формою множини — **ви** замість **ти** — і графічно великою літерою), також такі звичайні в заявах слова, як Товариш, Голова, Керівник, Президія, До Товариша Керівника отакої то установи і т. ін.

З цієї ж причини частенько пишуть з великої літери геть усі слова складної назви установи, коли до неї звертаються з чимось (До Президії Одеського Наукового Товариства і т. ін.).

У таких випадках не слід би надуживати великі літери.

б) Подекуди пишуть у нас з великої літери назви людей за їх національністю: Українець, Поляк, Німець, Француз і т. ін. На жаль, це не дуже поширена звичка.

в) У певний час, у певних книгах, у певного автора окремі слова можуть набирати особливого значіння, особливої поваги й уваги і тоді їх пишуть поза вгорі визначеними правилами з великої літери, напр., у наші часи часто так пишуть слова: Революція, іноді слово Людина, Майбутність тощо.

г) У байках, казках назви дієвих слів (речей) здебільшого пишуть із великої літери: Якось то Лебідь, Рак та Щука приставить хуру узялись (Л. Глібів).

Великі літери далеко не єдиний спосіб підкреслювати слова на письмі. Як бачимо ми з усіх розрядів і прикладів, великими літерами взагалі підкреслюється більше значіння слова супроти інших — чи то з технічного боку, як на початках найбільш самостійних речень, чи з внутрішнього боку, як вияв пошани тощо. Почасти в додаток до великих літер, почасти незалежно від них, уживаються ще й інші способи на те, як звернути увагу читача на слово чи слова, виділити їх від інших, напр., підкреслення лінією чи пунктиром (а друком ще й набирання іншим шрифтом, або й тим самим, тільки розстріляно, себто з інтервалами поміж літерами), лапки [...]

(*Синявський О.* Норми української літературної мови. Львів, 1941).

Вправа 123. Порівняти положення «Українського правопису» (1946 р.) і «Правил русской орфографии и пунктуации» (1956 р.), пояснити, чим мотивували необхідність зміни правопису української мови і чи було це виправдано.

ТИМОШИК

1. § 20. Разом пишуться:

9. Складні прикметники, що означають колір, коли йдеться про один тон, а не про поєднання кількох кольорів в одному предметі, напр.: ясно-зелений, ясно-червоний, темно-синій, яскраво-жовтий, сіро-ватозелений, червонуватофіолетовий, зелено-жовтий (тобто середній між зеленим і жовтим).

§ 21. Через дефіс пишуться:

10. Складні прикметники, що означають поєднання в одному предметі двох і більше кольорів, напр.: синьо-червоний (олівець), зелено-жовто-біле (пір'я).

11. § 20. Разом пишуться:

13. Складні слова з **пів**, напр.: півмісяць, півколо, піаніч, півострів, півгодини, півдюжини, півкарбованця, піввідра, півогірка, півкуша, піврічний, півмісячний, півгодинний.

Примітка 1. Перед йотованим голосним **пів** пишеться за загальним правилом з апострофом, напр.: пів'ящика, пів'яблука.

Примітка 2. Перед іменниками—власними іменами пів пишеться з дефісом, напр.: пів-Києва, пів-Європи.

Примітка 3. Складні слова з напів-, полу- завжди пишуться разом, напр.: напівзабутий, напівсвідомо, полукіпок, полумисок, полуднєвий.

III. *Правопис складних географічних назв.*

§ III. 1. Окремо пишуться:

в) Географічні назви, що складаються з іменників, з'єднаних українським прийменником або сполучником, і утворені від них прикметники, напр.: Ростов на Дону, Комсомольськ на Амурі, Франкфурт на Майні, департамент Сени та Уази, ростовський на Дону, комсомольський на Амурі, франкфуртський на Майні.

IV. *Розділові знаки при прямій мові:*

§ 123. 3. Речення, що вказує, кому належить пряма мова («слова автора»), може:

1) Стояти перед прямою мовою; тоді після нього ставиться двокрапка: Чується немолодий голос хазяйки: «Та двері, двері зачиняйте» (Шиян).

2) Іти за прямою мовою; в цьому випадку після прямої мови ставиться знак оклику або питання, або крапки (три крапки) — відповідно до характеру речення; коли за характером речення після прямої мови повинна бути крапка, замість неї ставиться кома.

При цьому якщо пряма мова починається з абзаца і має перед собою тире, то після прямої мови також ставиться тире.

— Тату! Тату! — упізнали діти.

— Голуб'ята! — батько до них кинувсь (*Тичина*).

— Чого ти тут ходиш? — обізвалася вона (*Панас Мирний*).

Коли пряма мова включена в лапки, тире після неї не ставиться. «Чого ти тут ходиш» обізвалася вона перша.

§ 119. Тире ставиться:

13. Разом з комою для виділення поширеної групи вставних слів (або вставного речення), що стоїть у середині речення:

Опукою згори,— аж вітром зашуміло,—
Орел ушкварив на ягня (*Гребінка*).

§ 121. У дужки беруться:

2. Вставні слова і вставні речення, подані як додаткова увага до тексту:

Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині... (*Шевченко*).

ПРАВИЛА РУССКОЙ ОРФОГРАФИИ И ПУНКТУАЦИИ

1. § 80. *Пишутся слитно сложные имена прилагательные:*

3. Образованные из двух основ и обозначающие: а) качество с дополнительным оттенком, например: раскатистогромкий, горькосоленый; б) оттенки цветов, например: бледнорозовый, яркосиний, темнорусый, чернобурый, синеватоголубой, золотистожелтый, пепельносерый, бутылочнозеленый, лимонножелтый, изжелтакрасный.

11. § 79. *Пишутся через дефис:*

12. **Пол-** (половина) с последующим родительным падежом существительного, если существительное начинается с гласной буквы или согласной *л*, например: пол-оборота, пол-яблока, пол-лимона, но: полметра, полчаса, полкомнаты; через дефис пишутся также сочетания пол- с последующим именем собственным, например: пол-Москвы, пол-Европы. Слова, начинающиеся с полу-, всегда пишутся слитно, например: в полуверсте от города, полустанок, полукруг.

III. § 79. *Пишутся через дефис:*

5. Сочетания слов, имеющие значение существительных, если в состав таких сочетаний входят: а) глагол в личной форме, например: не-тронь-меня (растение), любишь-не-любишь (цветок), б) союз, например: иван-да-марья (растение), в) предлог, например: Ростов-на-Дону, Комсомольск-на-Амуре, Франкфурт-на-Майне.

IV. *Знаки при прямой речи:*

§ 196. Предложение, стоящее при прямой речи и указывающее, кому она принадлежит («слова автора»), может:

а) предшествовать прямой речи, в этом случае после него ставится двоеточие, а после прямой речи — знак препинания в соответствии с характером прямой речи, например:

Он отвернулся и, отходя, пробормотал: «А все-таки это совершенно против правил» (Лермонтов); [...] Наконец я ей сказал: «Хочешь, пойдем прогуляемся за вал?» (Лермонтов); Она взглянула и воскликнула: «Это Казбич?» (Лермонтов);

б) следовать за прямой речью, в этом случае после прямой речи ставится знак вопросительный или восклицательный, или многоточие,

ТИМОШИК

или запятая (последняя вместо точки), а за этим знаком тире, например:

«А это Казбич?» — спросил я нетерпеливо у штабс-капитана (Лермонтов).

...«Вон окружной атаман»,— шепнул Пантелей Прокофьевич, толкая сзади Григория.

или:

— Вон окружной атаман,— шепнул Пантелей Прокофьевич, толкая сзади Григория (Шолохов).

V. § 174. *Посредством тире выделяются:*

1. Предложения и слова, вставляемые в середину предложения с целью пояснения или дополнения его, в тех случаях, когда выделение скобками (см. § 188) может ослабить связь между вставкой и основным предложением, например:

Тут — делать нечего — друзья поцеловались (Крылов).

§ 188. В скобки заключаются слова и предложения, вставляемые в предложение с целью пояснения или дополнения высказываемой мысли, а также для каких-либо добавочных замечаний [...].

..Овсянников придерживался старинных обычаев не из суеверий (душа в нем была довольно свободная), а по привычке (Тургенев).

Вправа 124. Ознайомившись з текстом, визначити графічні та орфографічні особливості білоруської мови, їх спорідненість з графікою та орфографією російської та української літературних мов, пояснити історичні причини спорідненості і відмінностей.

НАЗВЫ ЗЕМЛЕЎЛАДАННЯЎ У СТАРАЖЫТНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

З усіх тэматычных груп земляробчай лексікі старажытнай беларускай мовы, бадай, самай шматлікай і разнастайнай па сваёй семантычнай характарыстыцы і структурна-марфалагічнай пабудове з'яўляецца група лексем, ад'яднаных агульным значэннем земельных участкаў. Назіранні над мовай пісьмовых крыніц паказваюць, што тэрміналагічная множнасць у абазначэнні гаспадарчых зямель, у тым ліку і землеўладанняў, адлюстроўвае эканамічнае жыццё насельніцтва Вялікага княства Літоўскага, у аснове якого ляжала эксплуатацыя зямельных угоддзяў, і выцякае непасрэдна з асаблівасцей формы прыватнай уласнасці на зямлю ў першапачатковы перыяд існування беларускай народнасці.

У даным артыкуле на матэрыяле старабеларускай актавай пісьменнасці робіцца спроба прааналізаваць найбольш характэрныя з назваў землеўладанняў і ўказаць на асноўныя асаблівасці іх лексічнага ўжывання ў беларускай мове старажытнай пары.

(Беларуская мова: даследаванні па лексікалогіі. Мінск, 1965).

Вправа 125. Ознайомившись з провідними настановами, якими користувались упорядники «Українського правопису» 1946 і 1960 рр., проілюструвати реалізацію цих настанов положеннями з правопису 1960 або його редакції 1990 р.

При укладанні правопису провідними настановами були такі:

1. Подбати в першу чергу про в р е г у л ю в а н н я чинного правопису, без поважних підстав не відходячи від того, що вже установилось, отже, в основному не примушуючи культурну масу країни переучуватись.

2. Зберегти народні засади правопису — його близькість до вимови широких мас.

3. Орієнтуватись в усьому важливому, що становить специфіку мови, саме на цю специфіку (фонетика, морфологія), як вона відбивалась і відбивається в мові найкращих письменників.

4. У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо), забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російською, орієнтуючись на останній проект Державної комісії.

5. Уникати в міру можливості варіантів написань.

6. Якомога скоротити кількість винятків із правил.

7. При формулюванні правил — орієнтуватись на рівень розуміння людей з повною середньою освітою.

8. Історичні коментарі до правил, що подаються в примітках, викласти без порушення наукової правильності на догоду популярності викладу, але разом із тим без зайвих подробиць і вузькоспеціальних моментів.

Оскільки подавані в «Українському правописі» правила не можуть охопити всіх окремих випадків, доконечним додатком до нього в практиці має стати «Орфографічний словник», що його згодом випустить Народний комісаріат освіти УРСР.

З а в д а н н я 121. Зробити порівняльний аналіз двох розділів «Українського правопису» (1960 р.) («Правопис закінчень відмінюваних слів» та «Уваги до правопису власних назв») з відповідними розділами «Довідника з українського правопису» (1973 р.) («Правопис відмінкових та особових закінчень», «Правопис власних назв») і встановити, які положення уточнено, узгоджено з загальномовною практикою; визначити наукові засади зроблених змін.

З а в д а н н я 122. На основі публікацій розділу «Консультації» в журналі «Українська мова і література в школі» за останні 3—5 років скласти тематичний каталог правописної та граматичної проблематики, яка цікавить сучасного мовця і філолога-практика.

З а в д а н н я 123. Назвати принципи правопису сучасної української літературної мови, навести по 10 прикладів написання слів і словосполучень за кожним принципом.

З а в д а н н я 124. Законспектувати дослідження В. М. Русанівського «Нове в українському правописі» (К., 1962) і пояснити, чим

ТИМОШИК

ненїє — спосіб, чешск. spůsob, *неопредѣленное* — дієіменник, неозна-ченний спосіб, *изъявительное* — прямий спосіб, спосіб вйсказу, *повелительное* — приказовий спосіб, вольовий спосіб, *сослагательное* — можливий, гадáний, услóвний спóсіб. *Залогъ* — станъ.

Огієнко И. Курс украинского языка. Из лекций по истории языка. Изд. 2. К., 1919.

Завдання 129. Назвати граматичні праці, опубліковані в довоєнний період. З'ясувати, які граматики, видані в Галичині й на Закарпатті, орієнтували на східноукраїнські норми, а які — на західноукраїнські, які правила цих граматик вам відомі?

Вправа 127. Проаналізувати викладену в граматиці Є. Тимченка класифікацію частин мови. Зроблені спостереження зіставити з сучасним вченням про частини мови і пояснити, які зміни відбулися в цьому розділі граматичної науки.

З граматики Є. Тимченка

5. *Категорії слів.* Всі слова по їх значінню і формальним прикметам звичайно поділяють ся на десять категорій (гуртів), що звуться частями мови.

6. *Речівник,* чи йменння річеве, се часть мови, що визначає граматичний предмет, цеб-то, як речі в вузькому розумінні (конкретні речівники), так і чинности або стани й прикмети, що дають ся розуміти яко речі, цеб-то з можливістю їх застосувати, до якого посідача, порівн.: я співаю — моє співання; Біг карає — Божа кара, рука болить — біль руки.

З формального боку кожен речівник має певний рід, чи то мужеський, чи жіночий, чи нїякий (муж; жінка, дитя), дві лїчбі: однину і множину (кінь — коні) і сім різних форм кінцівок, що звуться відмінками. Перший відмінок, чи номінатив (іменний) на питання хто, що? другий відмінок, чи генитив (родовий), на пит. кого? чого? третій відмінок, чи датив (дайний), на пит. кому? чому? четвертий відмінок, чи акузатив (причиновий), на пит. кого? що? п'ятий відмінок, чи вокатив (зовний); шостий відмінок, чи інструменталь (орудний), на пит. ким? чим? і сьомий відмінок, чи льокатив (місцевий); на пит. на (з, при, по) кім? (кому?) чім? (чому?). Ціла ж система відмінків слова зве ся деклінацією (стосування). Потім того речівники ще мають форми згрубілі і зарібнілі, уважаючи, як уявляють собі предмети, чи грубшими, чи прібнішими від їх звичайного обсягу (дід — дідище — дідок — дідочок).

7. *Прикметник чи йменння прикметне* — часть мови, що показує прикмету речі (предмету) з огляду на її якість (добрий, гарний, червоний, лихий) чи стосунок до іншого предмету (дворовий, надвірній, додільний, батьківський, батьків).

Формально прикметник, уважаючи на те, до якого речівника приточує ся, уподібнює ся йому родом, числом і відмінком (свіжа риба, свіжих риб) і теж має форми здрібнілі і згрубілі (великий, величезний, величенький); до того ще прикметники, що показують прикмету якости, що дає ся уявити в більшому або меншому ступені, мають форми трьох ступенів якости, напр. добрий (1-й ступінь), добріший (2-й ступінь), найдобріший (3-й ступінь).

8. *Числівник,* чи йменння числове, часть мови, що показує кількість (число) предметів (один, два, три) або ряд, в якім вони по собі йдуть (перший, другий, третій), через те числівники й поділяють ся на головні й рядові. Перші формою почасти речівники, почасти прикметники, другі — прикметники.

9. *Займенник,* часть мови, що заступає йменння, цеб-то речівник, прикметник і числівник, і відмінює ся відповідно речівникам або прикметникам.

По своєму значінню займенники бувають: а) особові (я, ти, ми, ви, він, вона, воно, вони), б) особово-рефлексійний (себе, ся, сь), в) присвойні (мій, моя, моє, мої, твій... наш..., ваш...), г) присвойно-наворотовий (свій, своя, своє, свої), д) займенники показуючі (цей (сей), ця (ся), це (се), той...), старе і, я, е, що тепер вживає ся його тільки в скісних відмінках (його, її, йому,.. такий, сам, самий), е) питайні займенники (хто, що (шо)? котрий, а, е?) який, а, е?) і питайно-присвойний: чий, чия, чиє? ж) невизначені займенники (хтось, чийсь, якийсь, аби-який, ніхто, ніщо...).

10. *Часівник,* часть мови, що виражає чинність (activität) безоглядно або в стосунку до субекта (підмета) чинности і виражає цей стосунок формами особовими (беру, береш, бере), числовими (бере, беруть, брав, брали) і часовими (беру, брав, братиму, брав був).

11. Безоглядна форма часівника зве ся інфінітивом (брати, сидіти, молитись).

[...] 25. Прислівник (добре, зле, дома, вчора).

26. Злучник (в, але, і, та, аж, чи, або).

27. Прийменник (без, в, у, до, з, за, на, о, об, по, при, про).

28. Вигук (ах, ох, ой, няв, муу, ціп-ціп!...)

(Тимченко Є. Українська граматика. К., 1918).

Завдання 130. Висловити своє ставлення до позиції Олекси Синявського щодо нормативності літературної мови, подати сучасні наукові коментарі до положень «Передмови» цитованої праці.

«Автор цілком переконаний, що не тільки самовільні заборони й дозвіл, а навіть слушні й доречні, призводять лише до калічення й зодноманітнення мови, коли вони подаються в супроводі тієї думки, що гарне в мові міряється віддал єнням від російського, польського, тощо і орієнтацією на найвідсталіші культурно верстви українського населення. На його думку, органічний і на своєму місці мовний барба-

ТИМОШИК

ризм кращий, ніж недоречний «українізм», а вже надто вигаданий штучний, бо «кращий живий собака, ніж мертвий лев».

Синявський О. Норми української літературної мови. Харків, 1931. С. 7).

Завдання 131. Переписати «Зміст» «Граматики української мови для самонавчання та на допомогу шкільній науці» В. Сімовича (Вид. 2. Київ; Ляйпціг, 1919), прокоментувати (шляхом зіставлення з сучасними граматиками) ступінь деталізації наукового матеріалу й специфіку застосовуваної автором термінології.

Вправа 128. Прочитати наведений розділ граматики В. Сімовича, прокоментувати його з позицій сучасного синтаксичного вчення про тему і рему в реченні.

ПРЕДМЕТ

Присудок доповняється предметом, себто, такою частиною речення, на яку звертаєть ся дійство підмета (§ 330). Ось кілька предметів:

Вітер гне тополю до самого долу (Шевченко). Я так люблю її, мою Україну убогу (Шевченко). Народ порве шкаралущі пересуду (Франко). Великою водою зорочають великії млини (Гребінка)...

Запорожці приймали всіх у своє військове братство (Куліш)...

Чоловік умер, двоє діток мені покинув (Вовчок).

Із сих прикладів виходить, що предмет стоїть у знахідному.

Але ж бо бувають предмети і в инших відмінках, н. пр.:

Молітесь Богові святому, молітесь правді на землї, а більше нікому не поклонітесь! (Шевченко). Не завидуй багатому (Шевченко)... Я щастя ждав, на злигодні здобув ся, я світу ждав, у темряві зостав ся (Куліш). Одного в бога я благаю (Шевченко).

Із прикладів виходить, що предмети бувають іще в давальному (§ 426) та родовому (§ 422).

Буває й так, що в одному реченні є два предмети (гл. § 426), н. пр.:

Подай душі убогій силу..., щоб (слово) людям серце розтопило (Шевченко). І знов менї не привезла нічого почта з України (Шевченко).

342. Коли зібрати всї ці приклади, то буде видко, що предметом у реченні бувають іменики (тополю, Україну, шкаралущі), заїменики (її, нікому, менї), прикметники (багатому) та числівники (двоє, одного). Крім того, може бути предметом і дієприкметник, н. пр.:

Береженого бог береже (нар. прип.)...

Через те, що відносини в мові зазначують ся не тільки відмінками, а й приіменниками (§ 282), а предмети вказують саме на відносини, то вони можуть бути виражені йменами з приіменниками (приіменниковий вислів, гл. § 282) н. пр.:

Ми в осени тихи похожі хоч капельку на образ божий (Шевченко). Повіруєм ще трохи в волю (Шевченко). Воздвиженський не вважав на

вагу, чи невагу своїх слухачів (Нечуй-Левицький). Так марили вістря про трави шовкові, про сонячні дні (Олесь).

Розуміеть ся, що предметом буває й дієслово в дієіменику, н. пр.:

Дочка вечерять (= вечерю — знахід.) подає (Шевченко). Дай жити, серцем жити (= життя) і людей любити (= любови людей — родов.) (Шевченко).

пор. Ходім шукати вечерять (= вечері — родов.) (Шевченко). І згадую Україну і згадать (= згадки — родов.) бою ся (Шевченко).

Такими ж предметами являють ся, властиво, й дієіменики у вложених присудках після способових дієслів (гл. § 338).

Думала піти в черниці = про вступ до монастиря. Не хочу я женити ся = не хочу жінки і т. д.

Із усіх предметів найважнїщий предмет у знахіднику. Він стоїть усе після перехідних дієслів (§ 224), і на ньому найкраще пізнати, як то на предмет звертаєть ся дійство підмета. Через те цей предмет і зветь ся справжнім або властивим предметом (гл. ще § 427).

Якщо перехідне дієслово заперечне, н. пр.:

Не любиш правди (Тобілевич). Не кидай матері! (Шевченко). Чом не тямиш посольства свого і його заповіта? (Франко). Не призивайте всує Бога (Кониський). Обіцянки не забувай ся (Котляревський) ... то, як із тих прикладів виходить, справжній предмет кладеть ся в родовику (гл. § 422).

Тільки ж ув укр. мові не так уже докладно переведений цей закон. Часто і в заперечних реченнях бачимо предмет у знахіднику, н. пр.:

Не покриють Україну червоні жупани (Шевченко) ...

і то головно тоді, коли лад слів у реченні такий, що предмет стоїть перед дієсловом, н. пр.:

Я рідну Україну не проміняю на чужину (Глїбів) ...

пор.: Не вимили біле личко слїзоньки дївочі..., не розплете білу косу, хустку не завяже (Шевченко). Чому мені Бог не дав сестру (Федькович). Твій син не подав імя своє в неславу (Франко). Ярема не клене долю (Шевченко)...

Ту перлину не дістати ні з печер землі, ні з моря (Самійленко). Не молилася за мене, поклони не била моя мати (Шевченко). Одна, та й ту не буду бачить (Тобілевич). У нас великі приправи не найдете (Федькович). А її саму не обмовляють, не проживають (Маковей). Жаданий спокій мій ти не трівож, дикий серця пал не воруши (Черкасенко)...

Справжній предмет стає завсїди підметом, якщо речення з діяльного стану перевернемо у страждальний — від того і зветь ся цей стан ще й предметним (гл. § 235), н. пр.

Діяльний стан	*Страждальний стан*
Шевченко написав «Княжну».	«Княжна» написана Шевченком.
Мати пестить дитину.	Дитина пещена матір'ю.

ТИМОШИК

Докладніше про предмети в родовому відм. гл. § 422, у давал. гл. § 426.

(*Смерчинський В.* Граматика української мови. Вид. 2. Київ: Лейпціг, 1919).

Вправа 129. Прочитати наведений фрагмент з праці В. Смеречинського, назвати ще кілька відомих вам посібників такого плану.

V. Особливості та стилістична вага ніякого роду.

Українська народна мова широко і з усілякими відтінками вживає ніякого роду замість чоловічого чи жіночого (від прикметників, займенників-прикметників та числівників-прикметників тощо), коли вони правлять за підмета або за прямого об'єкта. У російській мові здебільшого або чоловічий рід, або які інші звороти.

Це є визначна риса і має вона чималу стилістичну вагу. У нових письменників такого ніякого роду «майже не знаходимо». Квітка, Куліш, Шевченко, Марко-Вовчок, Мирний, Глібов, Тесленко, Нечуй-Левицький, Франко, Л. Українка, Федькович, Стефаник та ін. знали і часто вживали такого ніякого роду.

1) Коли чоловічий або жіночий рід не має ваги, коли не в нім сила, коли його визначати немає потреби або змоги (не знати — чоловік чи жінка), коли іменники одного або різного роду тощо;

2) коли мова за людину в її збірному значенні (загал) взагалі або коли багато людей (тварин тощо) в збірному значенні, (тоді — неясність вичислювання тощо); 3) коли взагалі за щось невідоме, таємне, незрозуміле.

Приклади.

Що ж ти таке, що ти будеш мене їсти. Рудч. ЮРС. 1.— ...Зраділо мале й велике. Що старе, що мале, що дурне. Гр.. — — Як чоловік здоров, то всяке кохає. ЗЮР 1. 23. Тимч.— ... Одне д'одного словами промовляли. П. Тичина. Сул.— ... Все ж гуляще, дак таке винесене. Вовчок, Сім.

(*Смеречинський С.* Нарси з української синтаксеи (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків, 1932).

Вправа 130. Прочитати фрагмент граматики М. Левицького, з'ясувати зв'язок її положень з правописними нормами, пояснити історичні причини зіставлень східно- і західноукраїнських мовних явищ.

М'якшення звуків

Голосівки м'якшаться за допомогою звука й (йотація):

а — я(йа)
е — є(йе)
о — йо
у — ю(йу) (с. 10).

Шелестівки м'якшаться за допомогою ь: мідь, кінь, дядько, батько, Кузьма і т. д. Не м'якшаться тільки губні б, в, м, п, ф, але як що за

ними стоїть м'яка (йотована) голосівка, то вони ніби відділяються від неї — б—ю, п—є, в—яне, ім—я, п—ять, коров—як, в—юн.

Галичане у письмі не відділяють тих губних од йотованої голосівки ніяк і пишуть бю, пє, вяне, імя, коровяк, вюн.

Ми, колишні російські українці, до такого писання не звикли, і наше око потрібує на письмі того відділення так, як його чує вухо при вимовлянні, отже відділяється у нас губний звук од йотованої голосівки апострофом ('): б'ю, п'є, в'ять, в'юн і т. д.

Але й без видимого зм'якшення шелестівки (крім губних) не завжди вимовляються однаково: бувають твердіші, бувають м'якші;

Тверді	М'які
дім (дому)	діло
діл (долівка)	ділити
подія (подолу)	поділ (поділу)
тік (току)	тіло (тіла)
зірка	зілля
волів (воли)	волів (воля)
ніс (носа)	ніс (приніс)
сіль (соли)	сіно
куці	зайці (куцих зайців) і т. д.

Галичане в тих словах, де шелестівка м'яка, а після неї стоїть і, пишуть його з двома крапками (ї), щоб одзначити ту м'якість шелестівки: діло, пожалїв, всїх і т. д. Це ускладнює правопис чи не гірше за російське ъ. І коли вже тепер россіяне зреклися свого ятя, то нам і потому слід зректися того ї коли воно не йотоване і, отже будемо вживати ї тільки там, де ясно чується ій: їхав, їжак, мої.

(*Левицький Модест.* Українська граматика для самонавчання. Львів, 1918. Ч. II).

Вправа 131. Пояснити функцію ілюстративного і дидактичного матеріалу в наведеному фрагменті підручника О. Курило. З'ясувати фонетичні та граматичні особливості мови автора.

Ступенювання прикметників.

Приклади: Він *більший* за мене. Струсі *найбільші* в світі птахи. Зімою ночі *довші* як дні. Колібрі — *найменші* в світі птахи.

Великий — більший — найбільший,
довгий — довший — найдовший,
малий — менший — найменший.

Прикметники більший, довший, менший показують більше властивости, ніж прикметники *великий, довгий, малий*, а прикметники *найбільший, найдовший, найменший* показують найбільше властивости.

Форма прикметника, яка показує, що в одній речі є більше властивости, ніж в другій, або що одна річ має в порівнянні з іншими речами найбільше властивости, зветься ступінем порівняння.

ТИМОШИК

Ступенів порівняння **двоє: вищий** ступінь і **найвищий** ступінь.

Ступінь порівняння, який показує, що в одній речі є більше властивости, ніж в другій, зветься **вищим ступінем порівняння.**

Ступінь порівняння, який показує, що одна річ має в порівнянні з иншими речами найбільше властивости, зветься **найвищим ступінем порівняння.**

Приклади: Весел-іший, весел-іша, весел-іше, тих-ший, тих-ша, тих-ше, швид-чий, швид-ча, швид-че, кра-щий, кра-ща, кра-ще.

Вищий ступінь має закінчення **-іший, -іша, -іше, -ший, -ша, -ше, -чий, -ча, -че; -щий, -ща, -ще.**

Приклади: **Най-веселіший, -а, -е; най-тихший, -а, -е; найшвидчий, -а, -е; най-кращий, -а, -е.**

Найвищий ступінь утворюється від вищого ступіня за допомогою приростка — **най.**

Вправа 52. Ступенювати за зразком високий, вищий, найвищий. Далекий, красний, легкий, дорогий, вузький, близький, низький, широкий, глибокий, прудкий, здоровий, ясний, малий, рідкий, гладкий.

Вправа 53. Підкреслити ступіні порівняння й відміняти з приналежними речівниками.

Хто має голову за все тіло важчу (Безмін). Хто старший: ячмінь чи овес? (Ячмінь, бо вуси має). Нема в світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж і роду рідніщого над матіночки. Розум більший як сила. Чи на світі є країна ще миліша за наш край? Матері свої діти найкращі. Широкий лист на ялині, а ще ширший на дубочку. Нащо ліпший клад, коли в дітках лад. Добре братство краще багатства...

(*Олена Курило.* Початкова граматика української мови. Вид. 2. К., 1918).

Завдання 132. Назвати визначних сучасних граматистів, найважливіші граматики повоєнного часу. Дати наукову характеристику «Сучасної української літературної мови» (в 5-ти т.) за редакцією І. К. Білодіда.

Запитання: 1. Які граматичні положення потребують дальшого наукового дослідження?

2. Які підручники з української мови для середніх шкіл ви знаєте? Яка їх наукова база?

3. Які монографії написані в останнє десятиріччя з окремих проблем історії літературної мови?

Завдання 133. З'ясувати риси, що зближують мови обох перекладів цитати з Біблії, обгрунтувати цю близькість. Пояснити, у чому актуальність фрази (у зв'язку зі збереженням і відродженням національних мов).

Із книги Естер

«І порозсилав він листи до всіх царських округ і до кожної округи — письмом її, і до кожного народу — мовою його, щоб кожен чоловік був паном у домі своєму, і говорив про це мовою свого народу».
(Біблія або Книги святого письма старого й нового заповіту: Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена /перекладач не зазнач. М., 1990).

ЕСФИРЬ, гл. 1, 22

«И послал во все области царя письма, писанные в каждую область письменами ее и к каждому народу на языке его, чтобы всякий муж был господином в доме своем, и чтоб это было объявлено каждому на природном языке его».

(Библия. Книги священного писания ветхого и нового завета. Канонические: В русском переводе. М., 1989).

Вправа 132. Прочитати тексти, пояснити, чим зумовлена характерна синтаксична організація (вказати основні риси синтаксису) і завдяки чому збережена перекладачем із церковнослов'янської саме така ритміка фрази.

ПСАЛОМ 24

1. 1. *Псалом Давидів*
Господня земля, і все, що на ній,
вселенна й мешканці її
2. бо заклав Він її на морях, і на річках її настановив.
3. Хто зійде на гору Господню,
і хто буде стояти на місці
святому Його? —
4. У кого чисті руки та щире
серце,
і хто не нахилив на марноту
своєї душі,
і хто не присягав на обману,—
5. нехай носить він благословення
від Господа,
а праведність — від Бога
спасіння свого!
6. Таке покоління усіх, хто шукає
його,
хто прагне обличчя Твого! Боже
Яковів! *Села.*
7. Піднесіте верхи свої, брами
і будьте відчинені, входи
відвічні,—
і зійде Цар слави? —

тимошик

8. Хто ж то Цар слави? —
Господь сильний і могутній,
Господь, що потужний в бою!
9. Піднесіте верхи свої, брами,
і піднесіте, входи відвічні,—
і ввійде Цар слави!
10. Хто ж то Він, той Цар слави?
Господь Саваот — Він Цар
Слави! Селя.

КНИГА ПРИПОВІСТЕЙ СОЛОМОНОВИХ

17. Людина ласкава душі своїй чинить добро,
а жорстока замучує тіло своє.
18. Чинить діло безвартне
безбожний,
хто ж праведність сіє — заплату
правдиву *одержує*.
19. Отак праведність є на життя,
Хто ж женеться за злом, той до
смерти зближається.
20. Серцем лукаві — огида для Господа,
а хто в непорочності ходить —
Його уподо́ба.
21. Ручаусь: не буде невинним лихий,
а нащадок правдивих захований буде.
22. Золотая сережка в свині на ніздрі —
це жінка гарна, позбавлена розуму.
23. Жадання у праведних — тільки добро,
надія безбожних — то гнів.
24. Дехто щедро дає, та це додається йому,
а *дехто* ховає над міру, *та* тільки бідніє.
25. Душа, яка благословляє, насичена буде, а хто
поїть *інших* — напоєний буде і він.
26. Хто задержує збіжжя, того проклинає народ,
хто ж поживу випродує, тому благословення на голову.
27. Хто прагне добра, той шукає зподо́бання,
хто ж лихого жадає, то й прийде на нього воно.
28. Хто надію кладе на багатство своє, той впаде,
а праведники зеленіють, як листя.
29. Хто не́рад уносить до дому свого, той вітер посяде,
а дурноголовий розумному стане рабом.
30. Плід праведного — дерево життя,
і мудрий життя набуває (Див. Біблію, с. 643).

КНИГА ЙОВА, 21, 22

Третя Еліфазова мова: Бог карає поправді.
22. І заговорив тетанянин Еліфаз та й сказав:
2. «Чи для Бога людина корисна?
Бо мудрий корисний самому собі!».
3. Хіба Всемогутній бажає, щоб ти ніби праведним був,
І що за користь Йому, як дороги свої ти вважаєш невинними сам?
4. Чи Він буде карати, тебе боячись, і чи піде з тобою на суд?
5. Хіба твоє зло не велике?
Таж твоїм беззаконням немає кінця!
6. Таж братів своїх брав ти заставу даремно,
а з нагого одежу стягав!
7. Не поїв ти водою знеможеного і від голодного стримував хліб...
8. А сильна людина — *то* їй оцей край і почесний у ньому сидітиме.
9. Ти непорожньо вдів відсилав,
і сирітські рамена гнобились,—
10. тому пастки тебе оточили і жахає тебе наглий страх,
11. твоє світло стемніло, нічого не бачиш, і велика вода
закриє тебе...
12. «Чи ж Бог не високий, як небо?».
Не на зорі угору поглянь, які стали високі вони!
13. А ти кажеш: «Що відає Бог?
Чи судитиме Він через мглу?
14. Хмари — завіса Йому, й Він не бачить
і ходить по крузі небесному».
15. Чи ми будем триматись дороги відвічної,
що нею ступали безбожні,
що невчасно були вони згублені,
що річка розлита, підвалила їх,
17. що до Бога казали вони:
«Відступися від нас!»
та: «Що зробить для нас Всемогутній?»
18. А Він доми їхні наповнив добром!..
Але віддалилась від мене порада безбожних!
19. Справедливі це бачать та тішаться,
і насміхається з нього невинний (Див. Біблію, с. 522—523).

Запитання. 1. Хто з українських письменників перекладав Біблію і що вам відомо з історії цих перекладів?

2. Яка доля перекладу Біблії, здійсненого І. Огієнком?

3. Чому церковно-релігійні тексти становлять інтерес для перекладачів новітнього часу?

Вправа 133. Пояснити суть історично-традиційного і новітнього у мові вертепів у різний час; спробувати визначити хронологічні рамки записів. З'ясувати, які твори минулих епох він нагадує, у чому полягає ця близькість і чим зумовлена.

тимошик

СОКИРЕНСЬКИЙ ВЕРТЕП.

Текст

Дѣйствіе 1-е

Явленіе 1-е

За Вертепнымъ Ящикомъ поетъ хоръ пѣвчихъ

Пѣснь I-я

Пѣнію время и молитвѣ часъ.
Христе рожденный спаси всѣхъ насъ.

Пономарь выходя кашляет и говорить

Пономарь

Возстаните отъ сна
И да благо сотворите
Рождшагося Христа
По всюду возъвѣстите
Сіе Вамъ охотно глаголю
И да благословите пойду позвоню
(:Звонитъ и отходитъ:) (арк. Ізв.).

Пѣснь 2-я

Ангелы снижайтеся
ко земли сближайтеся
Богъ Господь который снами
днесь отъ вѣка онъ былъ съ нами
мыжъ небесной славой полны
и языцы вси довольны
веселитеся радуйтеся
яко съ нами Богъ.

Пѣснь 3-я

Небомъ земля сталася
какъ Бога дождалася
Гдѣ творецъ Архангеловъ
Мыжъ небесной славой полны
и языцы вси довольны
веселитеся радуйтеся
яко съ нами Богъ.

Пастухи

Грыцьку! а що Грицьку
Вставай хутенько да выберемъ ягня (маленьке)
Да притко пійдемъ генъ генъ на гору
Може ще и мы поспіемъ у пору

Пѣснь 8-я

Ты вертепе возвеселися
се бо в тебе Христосъ родывся
во струнной псалтырѣ
рожденнаго прославляйте
по всемъ мірѣ.

Явленіе 3-е

Пастух 1-й. Отцежъ и мы Паныченьку
До Вашои таки мости
Алежъ бачишь Грицько съ Прицькомъ
Прыпхалыся въ гости
Ось и ягнятко принеслы
Изъ сильского стада
Нехай буде здорова
Вся наша громада.

Пастух 2-й. Да годи лышъ тоби Прицьку блеяты,
Да нумъ поздоровляты
Може кому чи не часъ
И до стада машировати.

Пастух 1-й Ге якъ такъ
То бувай же ты паныч у здоровъ
Да и намъ
Щобъ и мы таки булы здоровы
А изъ сихъ чижмачкивъ
Да убулыся въ сапьяновы
Благослови жъ паныченьку
Видъ насъ подарокъ сей приняты
И намъ позволь за спиваты.

Пѣснь 9-я

Нова рада стала
Якъ на неби хмара
Надъ вертепомъ звизда ясна
Увесь світъ осіяла

Пѣснь 10-я

Де Христосъ родывся
Зъ дивы воплотывся
Тамъ чоловіхъ передъ Богомъ
Килимамы обповывся

Пѣснь 11-я

Передъ тымъ дытяткомъ
Пастушокъ зъ ягнятькомъ
На колинцяхъ упадае
Христа Бога сохваляе.

ТИМОШИК

Пѣснь 12-я

Прошу тебе Царю
Небесскій (sic!) Шпарю
По шли Боже многи Лита
Сему Пану Господарю.

Явленіе 4-е

Пѣснь 13-я

Днесь Иродъ грядетъ во свои страны
Выфлеемскія плѣнити вся храмы дабы взыскати
Христа нарожденна отъ тріехъ царей ему извѣщенна со воинствомъ премногимъ.

ВЕРТЕП НА ХОРОЛЬЩИНІ

Ява I

Хор співає:

Слава в вишніх Богу
і на землі мір.
І днесь воспріем Віфлеем
Сидящого днесь сонцу
Анголи младенца рожденого
боголепно славословлять
Слава в вишніх Богу
і на землі мір,
в человецех благоволеніе.

Ява II

На кону 2 пастухи входять і виходять

Хор співає:

Нова рада стала,
Як на небі хмара,
Над вертепом звізда ясна
Світу возсіяла,
Де Христос родився,
Там діво оплотився
Там чоловік перед Богом
Килимами сповився

Ява III

На кону з'являється Іродіяда (донька Іродова) з короною на голові:

Хор співає далі:

Пастушки з ягнятком,
Перед Божим дитятком
Навколіщя припадають
Царя—Бога сохваляють.

[...] Просим тебе, царю,
Небесний шапарю,
Подли літа щасливії
Цьому господарю.

Ява IV

Внизу з'являється цар Ірод і сідає на трон

Хор співає:

Днесь Ірод грядет у своїм
зобранні, даби ізискать
нарожденного.

(*Марковський Є.* Український вертеп: Розвідки й тексти. Вип. 1. К., 1929).

Завдання 134. Указати дату виходу в світ і призначення таких праць (рівень їх науковості з огляду на передбачуваного читача): *Грунський М., Ковальов П.* Історія форм української мови. *Тимченко Є.* Курс історії українського язика. Ч. І. Вступ і фонетика. Вид. І. Вид. II. *Свєнціцький І.* Нариси з історії української мови. *Німчинов К.* Український язик у минулому й тепер. *Огієнко І.* Чистота і правильність української мови: Підручник для навчання української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням.

Завдання 135. Назвати (й дати бібліографічну довідку) відомих вам праць з історії мови, написаних у 60—90-х роках XX ст., пояснити їх переваги над попередніми працями (шляхом зіставлення двох добре відомих вам праць 20—30-х і 60—80-х років.

Запитання: 1. Що вам відомо про церковнослов'янську мову у XX ст.?

2. Чому, на ваш погляд, потрібна була (за яких умов) праця на зразок «Коротка граматика давньої церковнослов'янської мови в порівнянні з українською для вжитку в середніх школах» (М. Возняк, 1925)?

3. Що вам відомо про праці І. Огієнка «Мова українська була вже мовою церкви» (1921) та «Історія церковнослов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис» (Варшава, 1931)?

Вправа 134. Вказати типи словників 20-х років, назвати сучасні словники такого ж типу, пояснити традиційне і нове в них, роль у виробленні лексичних норм.

Агло, ла, хамъ, необузданный, жадный, завистливый человѣкъ (бранное слово). Що ж він зробив, отой агло, Родивон? — А що? Зідраз з мертвого нову одежу та собі надяг, а з себе свою драну на нїго катягнув. Батуринъ, Черниг. губ.

Агукати, говорить до ребенка «агу», чтобы онъ улыбнулся. С. Солнцевка. Харьк. у.

ТИМОШИК

Велебно, нарѣч., повелительно. Герцог зараз же покликав до себе карлика і сказав ему велебно: «настав час, коли ти мусіш виявити себе, як найкращий, як найперший у світі кухарь» Олесь, Казки, 1911, 73.

Велелѣпний, велелѣпный. Кониський, Ходімо за ним! СПб, 1905, 3.

Вимол, ла, количество вымолотой муки на мельницѣ.
А який сїгодня у тебе вимол? Д. Бодаковка. Полт. г., Миргор. у.

Гайка, ки, синица лазоревая. Полт. г., Гадяч. у.

Галаматня, ні, галематья, кутерьма, сумятица.
Сперш було як слід, полюдськи, а потім між нами почалась спірка, далі давай лаятись, та як счепились та піднялась у хаті така галаматня, що я бачу таке та за шапку та й навтікача. Старо-Салтовъ, Харьк. г. Волч. у.

Галелей, ея, отдаленныя мѣста, кутузка, тюрма.
Небіжчика у дугу нагнуть ще й запровадять у галелей на капут. Бублей, Вхидчини, 1870.

Грапиня, ні, собств. имя Аграфена. Слухайте сюди, Грапиня Іваковно, що я вам скажу. Сл. Старо-Солтовъ, Харьк. г., Волч. у.

Достоинство, ва, урядъ, должность, званіе.
Любавскій, Литовско-русскій сеймъ, М., 1901, 342.

Достойник, ка, достойный. Султан з ёго достойниками.
Кримський, Мусулманство, Львів, 1904, 62.

Дощовик, ка, дождевой червякъ. С. Солнцевка. Харьк. у.

Загорчати, огорчать. Не хотілось міні пана загорчать, а то б я усе ему росказала, як той панич... Бодаковка, Полт. г., Миргор. у.

Загорюйко, ка, человѣкъ, добывающій себѣ пропитаніе тяжелымъ трудомъ. Екатер. г.

Застёба, би, пуговица, крючокъ, бибка, все, чѣмъ можно застегнуть одежду. Застебни чумарку! — А як же я застебну, як тут і застёби немає? М. Попельнастое, Екатер. г., Верхн. у.

Землемір, ра. 1) Землемѣръ. 2) Род гусеницы.
Цей гусень лазить так: ухопившись за віщо переднім кінцем, притягує до ёго, випинаючись, задній кінець, і це буде наче перший ступінь; потім, ухопившись задніми ніжками, протягує передній кінець, це буде другий ступінь... Такі гусениці взивают ця землемірами, бо вони, лазячи, справді наче міряють те, по чому лазять, такъ само на взір, як і ми іноді виміряємо пальцями. Степовик. Оповідання про комах, Харків, 1910, 13.

(*Зверніцкій Д.* Словник української мови. Катеринослав, 1920. Т. I).

Одступа́тися од кого-чого: Одступись од землі, Гр. 179.

Одхо́дити, одійти *од* чого (в Г. часто чого): Треба одійти од ями, Ном. № 13752. Відійшли козаченьки від села, Метл. 26.

Одчепи́тися од кого-чого: Одчепившись од запорозців, Кул. 351.

Одчиня́ти (в Г. часте — отворяти) вікна, двері, ворота, крамницю: але збори, установи одкривають, а не одчиняють. Старший братіку, одчини ворітця, Метл. 170.— Одчи́нений, а не одчиняний.

Одяга́ти, одягти кого; одягатися самому в що: надягати що. Див. зодягати. Одягнений в що, а не в чім; од. в чорне. З тих грошей маз одягати діти, Гр. 296. Я ось одягнусь. Кул. 246.— Одягнений (а не — одягняний), рідко одягнутий.

Ожени́ти (рідко: женити) кого з ким, оженитися (рідко: женитися) з ким, а не *на* ким *м.* В Г. вженити, вженитися. Див. женити. Грицька батько оженив, Гр. 64. Оженився з нашою землячкою, Чайх. «На ух». 158.

(*Огієнко І.* Український стилістичний словник. Львів, 1924).

Бити, вбиватися, вбитися, вибити

1. *Добивати,— бити віку.* Доживать,— жить.
2. *Відбити глузду.* Лишить рассудка, ума.
3. *Відбитися глузду.* Лишиться рассудка, ума.
4. *Добити торгу.* Заключить сделку. Київщ.
5. *Вибивати,-бити ся з моці, з сили.* Приводить,- вести в изнеможение, выбивать,— биться из сил. Іван як не вибивсь з моці, а поспішає. Рудч. I, 137.
6. *Збивати, збити з статку.* Разорять,- рить.

В'язати, зав'язати, розв'язати

170. *Зав'язати вік, світ.* Испортить жизнь, связать жизнь, лишить свободы.— Я і твій вік зав'язала. Кв.

171. *Розв'язати світ.* Освободить, дать волю.— Зав'язала світ головоньці, не розв'яжу й довіку. Марині стало і в хаті веселіше, і на серці легше, неначе *світ* за—для — неї вдруге *розв'язався* (Лев.— на свет народился).

172. *Зав'язати язик.* Заставить молчать, заставить прикусить язык.

Давати, дати, -ся, завдавати ...

212. *Давати перевагу, перёд.* Оказывать предпочтеніе. Ш.
213. *Дати піддрочку.* Подзадорить.
214. *Дати покій.* Оставить в покое.
215. *Віддати поклін.* Отвесить поклон.— Матері божій поклін оддавши.
216. *Дати поштку.* Поощрить, подстрекнуть.
217. *Давати, дати порядок.* Распоряжаться,— рядиться.— Ох і рад же б я, дитя моє, до тебе встати, порядок дати, да сирая земля двері залегла. Метл.

тимошик

218. *Дати припи́ня* кому. Усмирить, сдержать.
219. *Дава́ти припи́ки*. Задевать кого.
220. *Давати прові́д*. Руководить.

Ставати, стати, діставати.

541. *На годи́ні стало*. Установилась погода.
542. *Стати на заваді*. Помешать.
543. *Стати на пам'яти*. Припомниться, приходить на ум, на память, в голову.— Тоді тобі і усі діла на пам'яті стануть
544. *Стати на переметі*. Воспрепятствовать, повредить. Він міг стати йому на переметі, шкодити.
545. *Стати на пню*. Див. *стати пнем*.
546. *Стати на речах* з ким. Вступить с кем в разговор. Ном.
547. *Стати на рушнику*. Обвенчаться.

(*Кураль О.* Короткий українсько-російський фразеологічний словник // Увати до сучасної української мови. Вид. III. К., 1925).

Вправа 135. Встановити локальні й загальнонародні лексичні одиниці, пояснити характер «місцевих» слів, тенденції їх функціонування в аспекті взаємозв'язку літературної мови і діалектів.

академік — член Академії
Нвук (студент)
акварелі ж. р. (акварель)
акваріюм ч. (н.) р. 290
акомпаньювати 268, 285
аксіома ж. р. (аксіом) 284
акт, мн. акти (акта) 292
актор і актер, актóрка і
актéрка, акторський і актерський 282
алé (але, но), але (але проте)
проте (але проте)
(Александер—а) Олександер
алізарин ч. р. (-рина)
алфáвит і альфабéт 275
алькóв і алькóва
Альпи, Альп і Альпів
Амвросій (Амврозій) 265,
анабазис ч. (ж) р. 291
анабіоза ж. р. (анабіоз)
анаграма ж. р. (анаграм)
аналіза ж. р. (аналіз)
аналізувати 285
Ананьїв з Ананьєва 16
Анастасій (Анастазій) 265
. . . . . .
йде про (о) кого
Йоан р. ч. Іван, а Іоан
Йов р. ч. Іов
його (єго 177); до нього,
р. до нього 183
йой (ой)
(йойкати) ойкати
йому (єму) 31.177
Йона р. ч. Іона, Йосип (а
Йосиф), Осип (Осип)
йти чим (по чому)
фабрика (фабрика)
фáза (фазис)
(файний) гáрний,
факел, з факела (факля)
факсиміле н. р., не відмінюється
249 (Факта п) 262
факт, з фáкту, мн. фáкти
фалда, ж. р., р. фалд ч. р.
(фаля, фаля), хвиля
фальш ч. р. (р. фальш *и*) 259
фальшивий (р. фальшивий *а*)

(фана) прáпор, корогва
фантазер (фантазьор) 282
фантасмагóрія (-зма) 265
форма, фáрмер, ч., ферма, фермер
фартух і хвартух
фасада (фасад) р.
фасоля і квасоля
фатум ч. (н.) р., з-му 290
фахівéць (фаховéць) 233
з фахівця
(фе) еф назва української
букви ф
(фебра) пропасниця (рс лихорадка)
Федір і Хведір
Фейлетон, фейлетоніст
числéнний (чисельний)
(числити на *л*, не: числити)
покладатися на, рахуватися
(числитися) з цим
читальня, мн. читáльні (читальні)
читати про (о) кого—що,
читати рідною мовою (на, в рідній мові)
читáння (чйтання)
читацька маса
читкий — легкий до читання,
чіткий — виразний
Чіка о (р Шіка о)
чіплятися (чіпатися р) за кого
що або до кого—чого (р. кого—
чого а)
(чіхатися в що) чухати що:
чýхав гóлову
чо (чого)
(ю, ню) її 186
ювелір (Юбелір) 260
ювілей (юбілей) 260
ювіляг (ювілянь), ч. ювіляр
(юг а рс.) південь
Югославія (Південнославія)
югославський
(югослов'янський)
(юлиця) вулиця 39
юмор — гумористичний
юнак (молодець) 270
юнь, молодь
юрист (юрíста)
(ютитись рс) тулитись,
моститись
Юхим, Юхимович 135
юхта, з юхти ж. р.
і юхт, з юхту ч. р.
юшка, р. росіл (розсіл)

(*Огієнко І.* Словник місцевих слів у літературній мові, не вживаних. Жовква, 1934).

З а в д а н н я 136. Назвати дати виходу в світ і пояснити значення в історії української л тературної мови: «Русско-украинского словаря» (в 3-х т.), «Українсько-російського словника» (в 6-ти т.), «Словника української мови» (в 11-ти т.). Пояснити, які вади цих словників спричинилися до закріплення помилок.

З а в д а н н я 137. З'ясувати історію підготовки російсько-українських словників у XX ст. (етапи формування, обсяг реєстрів, характер лексичного матеріалу, лексикографічна техніка тощо).

Запитання: 1. Що таке «лексичні норми»? У чому специфіка їх вияву?
2. Які основні вади мали словники, видруковані в період від 1917 до 1933 рр.? Які зі словників цього періоду заслуговують на увагу?
3. Які прояви ультраиуризму спостерігалися в деяких працях?
4. Який словник уперше виконав роль нормалізатора лексичної системи української літературної мови? Що різнило цю працю від більшості словників 20—30-х років?

ТИМОШИК

Завдання 138. Назвати типи словників, які видаються в нашій країні. Навести приклади кожного типу словника.

Запитання: 1. Які термінологічні словники ви знаєте? 2. Які фразеологічні словники української мови (або двомовні) вам відомі? 3. Які є словники мови письменників і в чому специфіка словникових статей таких праць?

4. Які словники для учнів сучасних середніх шкіл вам відомі?

5. Які лексикографічні праці попередніх епох перевидані у XX ст., в яких роках і чим зумовлені ці перевидання?

Завдання 139. Виписати з тритомного «Російсько-українського словника» (1968 р.) 50 лексем, що входять до спільного російсько-українського лексичного фонду наших днів, встановити, запозичення це чи кальки.

Завдання 140. Навести 25 прикладів спільної російсько-української термінології, яка ввійшла в словники обох мов в епоху технічної революції.

Запитання: Який словник наших днів вважається вищим досягненням української лексикографії? Чим визначається це досягнення?

Завдання 141. Назвати функціональні стилі сучасної української мови, пояснити еволюцію кожного стилю, виписати зразки сучасних функціональних стилів.

Запитання: 1. У чому полягає взаємозв'язок функціональних стилів літературної мови і художніх стилів, форм і жанрів художньої літератури?

2. Чим збагатилися функціональні стилі в останнє десятиріччя?

3. Як пов'язані між собою функціональні стилі і колорити мовлення?

Вправа 136. Пояснити особливості мови української публіцистики 20-х років у галузі синтаксису, фонетики, правопису.

ДУХ ЧАСУ

Виняткові обставини нинішнього часу спричинились до того, що і наше національне відживлення набірає характеру, одмінного від того, яким було пройнято український визвольний рух першої революції 1905 року. І, як що тоді наш молодий рух, повставши з верхівья, з найкультурніщих верств нашого громадянства, одразу набрав суто-ідеалістичного колориту, коли за тих часів, повні святого запалу, ми невільно проймалися захоплюючими словами поета:

— Яка краса відродження країни! —

тепер наше національне пробудження, що незрівняно поширшало і поглибилось в низи,— не одбиває на собі в попередній мірі принадної печати чистого ідеалізму.

Як нація, що почала жити повним громадським й державним життям, ми набуваємо собі вкупі з позітивними і негативних рис, властивих кожному борцеві. А як виступили ми на ареву боротьби вже тоді, коли за кілька літ війни і нас зачепили чорні сторони войовничої

епохи і тої боротьби за існування, що прибрала собі таких гострих форм,— то і в нашім національнім хозяйстві народжуються небажані і несимпатичні явища.

До них насамперед треба віднести ту загальну для всієї Росії та й инших воюючих народів пошесть, що в більшій або меншій мірі підходить під діагноз спекуляції.

Це не тавро диявола, яким він одзначив сучасну божевільну епоху і якого так трудно уникнути всім, хто має щось на продаж, чи обмін. А позаяк до останнього часу національно-свідомі українські верстви не мали в своїх лавах власної буржуазії, не брали участи в сфері національної промисловости ні навіть в яких-сь галузях торгівлі, окрім книгарської,— то й цей «прикрий «дух часу» не міг тхнути відкілясь з иншого місця нашого громадського життя, як з того, що займає книгарсько-видавнича справа» ...

(Книгарь: Літопис українського письменства. 1917. Ч. 2).

Памяти Великого учителя

В ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЄ СМЕРТИ ІВАНА ФРАНКА

Роковини першого десятиліття смерти Івана Франка — се не тільки роковини смерти великого поета, але й передовсім, великого Учителя Народу. Франко сам свідомий того найкрасше, коли у своїй відомій промові з приводу 25-ліття письменницької праці говорив: «... Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Та се було власне випливом мойого бажання — бути чоловіком, *освіченим чоловіком, не лишитися чужим у ніякім такім питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши, що небудь, я бажав, і всіх сил докладав, довести й инших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли се.* Дехто оправдував мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на ріжні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те горяче бажанне — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що той брак концентрації зашкодив мені як письменникови, але в нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя, громадили матеріял, обтесаний бодай з грубшого. Фундаменти все так будуються, а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися лишне, сміле склепіннє».— Той гостро зарисований педагогічний рис у цілоциді духовности Франка надає їй своєрідної універсальности і глибини. Він скріплює її зв'язок з живущим життям народа на протяг цілих епох і зберігає своє епохальне значіннє навіть без огляду на те, що як свідомо тенденційний чинник зазначується з чисто артистичного погляду в творчости Франка тут і там доволі відємно.

(Українське слово. 1926. № 5).

ТИМОШИК

ТВОРЧІСТЬ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

[...] Василь Стефаник найцікавіша постать в сучасній літературі. Віддаль — ніби в ньому нема нічого незвичайного. А наблизившись — тоді кожна риса в ньому говорить про щось справді оригінальне, чого ні в кого иншого не знайти.

Оригінальний він і в житті, і в літературі.

Сам мужик з роду, медик освітою, людина високої европейської культури, що вона йому стала другою природою. Пізніш посол віденського парламенту, хоч сам живе майже без виїзду на селі, працюючи коло хліборобства. Нещодавно, після довгої перерви він знову береться за літературну працю, а-під пера його, людини доволі літньої, виходять нові твори, що внутрішньою силою перевищують усе до того написане...

[...] Ріжні шари й покоління нашого громадянства вбирають в себе Стефаникові твори, кожен з них подає свою їм оцінку і в такій перспективі творчість Стефаникова набирає багатогранного освітлення.

Одні в ньому бачили співця нужденного темного буковинського села, де на перше місце в обгостреній суперечності поставлені соціяльно-економічні проблеми. Инші, заперечуючи тому, говорили, що в Стефаникових творах поставлені загально-людські проблеми, властиві кожному шарові людности, кожній добі.

Ще иньші бачили в ньому великого, досконалого майстра стилю, що сполучив у своїх досягненнях національні властивості з найкращими европейськими зразками. Ще й тепер находимо багато критиків і читачів, що з насолодою, властивою пізнішій добі еллінізму, смакують кожне речення, кожний влучний вираз з діалогу, стислий і виразний до грубого карбування образ Стефаників.

В чому ж полягає вартість Стефаникових творів?

Найбільш влучно відчув особливість Стефаникової поезії І. Франко, що писав, як тільки з'явились перші Стефаникові новели: «Нове, що вносять у літературу нашу молоді письменники, головне такі, як Стефаник і Коцюбинський, лежить не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері, або докладніше — в способі, як бачать і відчувають ті письменники життьові факти».

(Україна. 1926. Кн. 2—3).

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

Подала **С. В. Тобілевич**

Театр, що мав тоді великі грошові прибутки, забезпечував своїх слуг, даючи їм змогу прожити і допомагати своїм сім'ям. На гроші, зароблені в театрі, були закладені перші підвалини власної хати, зведені дах і стіни, заплачено деякі борги і дітей віддано до школи. Це було на другий рік театральної діяльности. Побували вже в Одесі, Києві, Єлисаветі, Житомирі і знову в Одесі, де гучним тріумфом закінчили зимовий сезон, а на початку весни весь артистичний гурт переїхав до Новочеркаського, столиці Донщини, про яку чутка йшла, що козаки дуже щиро ставляться до українського театру. Тут успіх моральний, як і грошовий, був такий самий, як і всюди в ті перші роки існування товариства. Козаки, що не зовсім ще забули, хто вони і чиї вони діти, зустріли й вітали молоду артистичну громаду з величезним захопленням і привітом щирим. Театр був завжди переповнений, і хоч репертуар був тоді дуже невеличкий, і по скілька разів доводилось ставити одну і ту саму п'єсу, але це не убавляло глядачів, які по два і то три рази готові були дивитись одне і те саме. Попрощавшись з привітними козаками, товариство переїхало до сусіднього міста Ростова і тут в літнім театрі розпочало свої вистави. Почались репетиції нової опери М. В. Лисенка «Утопленої», що чарувала тоді всіх гармонічною красою своїх чудових співів. Усі артисти, хто брав і не брав участь в цій виставі, згромаджувалися щоденно в театрі, на ранніх пробах, щоб послухати чарівні мелодії цієї опери, де хори русалок, дівчат і хлопців і вся сценічна поетична дія переносила глядача в саме серце України, далеко від цього сонцем спаленого міста...

З перших років заснування трупи Іван Тобілевич хотів створити з молодих своїх учнів оте родинне оточення і дати їм по змозі і користь і розвагу. Думав вільними вечорами упорядкувати у себе вечорниці, де-б, як у студії, молоді артисти розвивали свій сценічний хист, де-б були співи, декламації, читання творів великих письменників і таке инше. Та, на жаль, гостей на тих вечорницях бувало дуже мало, і це діло вмерло, не здолавши розцвісти.

Це звичайно було дуже прикро і боляче для мого чоловіка, але він мусів признатись, що за логікою фактів люди шукають розваги по праці, де їм приємно, а не де корисно.

(Україна. 1926. Кн. 1).

Мих. Грушевський

В. ГНАТЮК (1871—1926)

«Але з рідної хати вніс він велике знання народного життя й слов'янщини й гарячу любов до неї, а з школи ... перейнявся радикальними поглядами і щирою зневагою до клерикально-бюрократичної польсько-австрійської системи, що панувала в тодішнім галицькім шкільництві» [...]

«Від року 1895 почавши робив він систематичні екскурсії в закарпатські околиці, почавши від Мараморшу та посуваючись далі на захід до Землинської столиці, а також звідав і полудневі колонії сих землинських Русинів на долішній Тисі (в Бачванській столиці). Богаті збори сих екскурсій — видані потім в шести великих томах Етнографічного збірника, дуже захопили його. Опублікувавши ряд статей

ТИМОШИК

про мову, побут і фольклор сих закарпатських Українців, він зразу став одним з найбільш авторитетних знавців сього розселення»...

«Не вважаючи на всі несприятливі умови праці, те що покійний дав українській науці, творить великий і вічно-пам'ятний монумент його любови до українського народу та його наукового дослідження. Самі 20 томів ним зібраних і упорядкованих матеріялів в «Етнографічнім Збірнику» Наукового Товариства ім. Т. Шевченка — се така вкладка, котрій рівної не мала й не має українська етнографічна наука. І при тім се матеріял високої якости. Покійний був суворим документалістом».

(Україна. 1926. Кн. 6).

Завдання 142. Навести зразки сучасної української публіцистики. Пояснити, які традиційні риси вона зберігає і в чому полягає її новаторство.

Вправа 137. Використавши як ілюстрації наведені нижче уривки з журнальних статей, дати лінгвістичну характеристику наукового стилю сучасних східнослов'янських літературних мов. Для аргументування лексичних і структурно-синтаксичних ознак стилю підібрати зразки лінгвістичної наукової літератури трьох споріднених братніх мов.

1. Найближча реальність космічних досліджень — багатомісячні і багаторічні польоти космічних станцій. У зв'язку з цим першочерговою є проблема створення замкнутих систем життєзабезпечення, основною частиною фітоавтотрофного ланцюга яких мають стати вищі рослини.

Здійснені на орбіті досліди показали, що проростання насіння і перші фази росту та розвитку проростків відбуваються без помітних відхилень (1—3). Однак при тривалому вирощуванні в умовах космічного польоту рослини не проходять повного циклу розвитку, а після поступового пригнічення їх росту гинуть.

(Доповіді Академії Наук Української РСР. Серія Б. Геологічні, хімічні та біологічні науки. 1989. № 13).

2. Національна специфіка, яка виявляється в різних зв'язках логічного й чуттєвого, у різній взаємозалежності лексико-семантичних варіантів, у порівняній широті або вузькості семантичного обсягу, тобто у неповній ізосемії багатозначної лексики, існує навіть у близькоспоріднених східнослов'янських мовах, хоч вони відзначаються високим рівнем аналогії, інтеграції значень. У цій аналогії відбивається спільність понять, природна для близькоспоріднених мов, які до того ж розвивалися в умовах постійного й тісного контактування. Національна своєрідність в організації семантичної системи мови лишається значною мірою поза увагою лінгвістів, які не визнають явища полісемії, порушуючи тим самим складні поєднання компонентів внутрішньослівної парадигми.

(Мовознавство. 1985. № 6).

3. Монокодиально-розеточные растения представляют своеобразную группу жизненных форм, существенно отличающуюся по многим признакам и свойствам от других травянистых растений (1, 2, 5, 6, 8, 11—13, 20), однако многие вопросы их морфологии изучены далеко не полностью.

Исследование новых видов из этой группы растений позволит составить более полную характеристику их жизненной формы. К числу таких видов принадлежит буквица лиственная ... [...] Л. М. Носова [9] относит этот вид к лесолуговому-лугостепному эколого-фитоценотическому элементу со средиземноморско-европейско-западносибирско-североказахстанским типом ареала.

(Биологические науки. 1980. № 1).

4. Первоочередной задачей читателя является воссоздание становящейся целостности произведения. В связи с этим возникает вопрос об алгоритме восприятия, т. е. о том последовательном наборе правил, который заложен в самом произведении и следуя которому читатель с наибольшей вероятностью реализует художественную целостность в ее собственном объеме.

В роли такого алгоритма выступает композиция, которую можно определить как динамически развивающуюся структуру произведения, получающую свое выражение в поэтической речи.

(Вопросы русской литературы. 1989. Вып. 2 (54)).

5. Зразумела, што фізіка-геаграфічныя асаблівасці Тураўшчыны, спецыфіка гаспадарчых заняткаў і розных спрадвечных (і новых) дадатковых промыслаў мясцовага насельніцтва, як і многія цікавыя асаблівасці яго традыцыйнага побыту і духоўнай культуры, знайшлі свой адбітак у лексіцы мясцовай гаворкі. Гэта лексіка добра захавалася яшчэ у памяці мясцевых людзей, ужываецца ў зносінах. Праўда, ў залежнасці ад размяшчэння вёсак на тэрыторыі Тураўшчыны, а таксама ў залежнасці ад вытворчых і іншых вясковых традыцый розныя функцыянальныя пласты слоў слоўніка мясцовай гаворкі ў розных вёсках выступаюць натуральна, неаднолькава.

(Тураўскі слоўнік: У 5-ти т. Мінск, 1982. Т. 1).

6. Хвойныя экзоты маюць важные значэнне ў зеленым будаўніцтве і лясной гаспадарцы БССР. Яны больш устойлівые да гарадскога асяроддзя і больш дэкаратыўныя чым мясцовыя пароды. Некоторыя хвойныя экзоты пераўзыходзяць мясцовыя пароды па хуткасці росту, прадукцыйнасці насаджэнняў і якасці драўніны.

Магчымасці размнажэння хвойных экзотаў у вытворчых масштабах вызначаюцца ураджаем і якасцю насення. На жаль, эксперыментальных даных для колькаснай і якаснай характарыстык насенняносьбіцтва хвойных экзотаў у БССР яшчэ вельмі мала.

(Весці Акадэміі навук БССР. Серыя біялагічных навук. 1980. № 6).

тимошик

Запитання: 1. У чому специфіка контактів української мови з білоруською на сучасному етапі?

2. Як взаємодіють наукові стилі української і російської, української і білоруської мов?

Завдання 143. Назвати важливіші газети та журнали, які видаються в Україні. Назвати періодичні видання, що виходили українською і дублювалися російською мовами. Назвати журнали, які висвітлюють мовознавчі проблеми, перелічити сучасні актуальні проблеми українського мовознавства.

Запитання: 1. У чому специфіка мови художнього стилю 20—30-х, 40-х, 60-х, 80—90-х років XX ст.?

2. Яким був вплив письменницької практики на розвиток літературної мови в зазначені періоди? Чи впливали на літературну мову літературні течії різного часу?

3. У чому виявлялась специфіка мови художнього стилю 20—40-х років у Галичині, на Буковині і Закарпатті? Кого б з письменників ви назвали серед активних учасників процесу вдосконалення норм загальнонародної літературної мови?

4. Що вам відомо про тенденції русофільства і народовської течії у XX ст. на Закарпатті і Буковині? Хто такі «карпаторуси» 90-х років XX ст. і в чому їх витоки?

Вправа 138. Прочитати поетичні тексти, з'ясувати індивідуальні риси поетичного стилю та зв'язок їх із загальнонародною мовною практикою конкретного часу.

Володимир Ярошенко

Не посивію над книгами мудрими,
Вік проживу не над довгими томами,
Ні над газетами з славними Вудрами
Президентами Вільзонами.
Не облисію «красою одвічною»,
І не заклякну формою сталою,
Постаттю трагикомичною —
Якоюсь труною запалою.
Хтів-би лишитись я вічно юним,
А, головне,— щоб несталим і радим —
Хтів-би я вірить тільки лунам
Та блискучим свічадам
Упадуть надгробки в імлі,
Стануть на ребра труни,
Застогнуть діти землі —
Їх підуть луни.
Покинуть льох віків,
Поширять пащі нор,

— Підуть до молодиків,
До нових зорь.

(*Ярошенко В.* Дуки : Поезії книга друга. К., 1919).

М. Доленго

ФІЗКУЛЬТУРНИЙ МОТИВ

Наша команда. Вісім
Та в запасі маємо трьох.
Нам успіх показує вістрям.
То горище в таблиці, то льох.
Координовані рухи —
Футбол, волейбол, скраклі
Тримайся, бо взнаєш наруги,
Як порушиш високий лік.
Тримайся проте, чи за те,
Мож шати побідні, мо й лахи..
Так гуртуються вколо тем
На дошці, на клітчастій шахи

(*Доленго М.* Зросло на хакені: Збірка поезій п'ята. К., 1925).

Микола Філянський

Як весело між вас, зелені повні хвилі,
І пісні легко як з-над вас самій летіть,
І, поглядом німим з могили на могилу
Літаючи, про час про інший гомоніть.

А там, далеко-ген, де берег ваш синіє,
Як гарно марити, що серце й там замліє,
Заллється радістю, ув'ється, затремтить,
Що чорний сум землі вже тихне, вже німіє,
Що вже проснувся Пан і в струни золотії
Вінок трояновий між смішками летить...

Я бачив тяжкий сон... Я бачив море сліз,
За тяжким окриком до неба встали руки,
І час, той самий час, що рай услади ніс,
Хулою тяжкою приніс на серце муки.

Був божевільний сон... без голоса і слова,
Вони вразили дно найглибших струн моїх,
Я стрепенувся весь на хмарах на своїх
І в серці сонному їм не знайшов відмови.

(*Філянський М.* Поезії. К., 1988).

ТИМОШИК

Михайль Семенко

Я УМРУ

Я умру. Але вмерти не можуть
Мої мрії-думки.
В них минуле сторожить
Білосніжні замки.
Не жалій. Не сумуй... Літнім ранком,
Сонце душу пригорне мою.
Обернуся я в краплю прозорим світанком
І забудеш про мрію свою.
Щастя — казка, щастя — кохання...
Не жалій. Не сумуй...
Моє тіло зникне,—
Але праною влину я в тебе з диханням,
Коли мрія мрію в час смеркання кликне

(*Семенко М.* Поезії. К., 1985).

Андрій Чужий

ДЕ МОЇ ДІТИ?

Вітре, вітре
ти скрізь зазираєш,
ти багато знаєш.
Тебе прохає солдатів мати
все їй сказати:
де воювали її рідні діти?
Милі-милі птахи,
ви далеко залітали,
від свого лиха відбивались
а чужого й вам дісталось,
в ваших піснях туга
з людською змішалась.
Вас благає солдатів мати
все, все, все їм передати:
де її діти не змогли встояти?
Де вони впали?
Де їх поховали

(*Андрій Чужий.* Поезії. К., 1986).

Завдання 144. Пояснити традиції і новаторство у мовно-художньому та публіцистичному осмисленні дійсності в 20—30-ті, 40-ві, 60-ті, 80-ті роки XX ст.

Запитання: 1. У чому виявляється мовно-жанрове розмаїття української поезії і прози в новітню епоху?

2. Чому рідна мова і фольклор — основа духовності нації? Як взаємодіє літературна мова з фольклором на сучасному етапі?

3. Які джерела образності художнього мовлення найбагатші?

4. Які нові мовностилістичні струмені виявлялися у публіцистиці 20—30-х, 60-х, 80-х—поч. 90-х років XX ст.?

Завдання 145. З'ясувати характер співвідношення літературно-писемної традиції і народнорозмовної мови у різних стилях української літературної мови на різних етапах її розвитку у XX ст.

Завдання 146. Користуючись повним виданням творів М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, з'ясувати перекладацькі діапазони визначних українських письменників.

Завдання 147. Назвати праці, присвячені теорії й практиці художнього перекладу (звернутися в бібліографічні відділи бібліотек). Виписати основні вимоги, які ставляться до сучасного перекладу, і з'ясувати, що нового є у сучасному перекладі порівняно з перекладами дореволюційного періоду.

Завдання 148. Пояснити значення української літератури, роль провідних письменників у розвитку сучасної літературної мови.

Запитання: 1. Що ви знаєте про українську мовознавчу науку за рубежем?

2. У чому специфіка мовної практики письменників української діаспори?

3. Які завдання стоять перед Міжнародною Асоціацією україністів та Республіканською Асоціацією українознавців?

Вправа 139. З'ясувати спільне і відмінне у мові письменників українського зарубіжжя і сучасної української літературної мови в Україні.

Емма Андієвська

РІШЕННЯ

Я не люблю екзотики. Я не люблю ні великих вод, мене ніколи не радує навіть озерце, оскільки я не вмію плавати, ні палаючого сонця, яким так вахоплюються на відпустці мої колеги, і все таки кожного разу, як ударять морози, я опиняюся серед безмежної води в малому арабському вітрильнику, такому самому, які сотнями під час монзумних вітрів ходять з Занзібару до Індії й назад, і потім мені коштує стільки неприємностей, зусиль, часу і грошей, щоб добитися назад, що я не наважуюся навіть найближчим друзям відкритися, куди я зникаю. Заки я встигну добратися з іншого кінця світу на свою працю, холоди кінчаються, настає весна, і я мушу пояснювати якось моєму шефові, чому я раптом пропав з праці.

Спочатку я припускав, що все це діється тому, що я не досить тепло вдягаюся, але навіть коли я купив собі «шубу» й вирішив спати під теплими перинами, яких я не терплю — наслідки лишилися ті ж

тимошик

самі. В повному розпачі я звернувся до господині, благаючи, як тільки на дворі похолодає, прив'язувати мене до ліжка й обкладати грійниками, але що б я не робив, як тільки в двері вдарить перший мороз, я прокидаюся серед моря в човні з нестерпно яскравим вітрилом, що аж ріже очі, під сонцем, яке так палить, що я негайно мушу скидати з себе теплу піжаму, перину й грійники за борт, і весною, коли мені нарешті вдається добратися до міста, де я мешкаю, і з'явитися на працю, мені кожного разу незручно перед колегами, які завжди питають: «Де ви зникаєте під час холод? У вас такий вигляд, ніби ви подорожували десь на екваторі!...»

(*Андієвська Е.* Тигри. Нью-Йорк, 1962).

Богдан Бойчук

ПРОБУДЖЕННЯ УВЕЧОРІ

Моє обличчя
взяв
в м'які долоні вечір.
І біля рівних ніг розп'яття
я забув
порожню форму
власного буття.
Фонтан прозорих
андалюзьких співів
вмивав мої чуття.
Тоді:
у тілі піднялися
білі голуби,
і до розп'яття шлях
упав під ноги
білою рукою.

Хай божий бич мене скарає і поб'є,
якщо забуду я тебе, любове,
нехай обвалиться життє моє,
як вимовлю лукаве слово.
Хай сволок гніву трісне в вишині,
нехай злетять прокльонами каміння,
хай тисне серце аж по судні дні
розлуки нашої коріння,—
якщо забуду я колись той день
розлукою розбитого кохання,
коли надосвітку везли тебе
в зеленого життя в заслання.

(*Бойчук Б.* Вірші, вибрані й передостанні. Нью-Йорк, 1983).

Олег Зуєвський

БЕЗ ДОСВІДУ

Нечутний рух у цім краю,
Де рівно зводиться колосся,
Що всю його струнку сім'ю
Минути птаству довелося.
Неначе гриви течію
Або її нестачу в лося.
Так як дитині, що свою
Створила думку про лосося,
Без досвіду, як раз-у-раз,
Не знавши помилки образ
Та їх зневаживши каскади,
Ми там, де є любов сама,
Не вимовляєм слова зради,
Якого в пам'яті нема.

Марія Голод

БІЖИ ЩОСИЛИ...

Густий холодний ліс росте навколо
корінням спутана земля,
верхів'я стовбурів загородили небо,
понурий сумерк тут, гнітюча самота.
Біжи щосили навпростець,
біжи слідом за бистрою водою,
де луг широкий розпростерся,
де тихі сіножаті пахнуть свободою.
Під сонцем пружиться земля розкішно,
ширяє поміж хмарами беркут.
Он там спочинь і розговійся
від темряви і страху земних пут.

(Там же).

Докія Гуменна

СВЯТЕ ОБУРЕННЯ

Питаєте, чому я взялася за сю повість?

Бо я обурена.

Як часто можна почути слівце «трипільська культура»... «Ще за трипільської культури»,— іронічно. Мовляв, «за царя Бомка, як були земля тонка». Другий — сам не знає, що говорить: «Прадавні абори

ТИМОШИК

гени Полтавщини виходять безпосередньо із родів—племен знаної тільки на теренах України трипільської культури»... З цього видно, що хоч і часто посилаються на якусь так трипільську культуру, але ніхто доладу не знає, що воно таке. А ось ще й третій: «Тільки не починайте з трипільської культури!» — заявляє осучаснений до зубів промовець чи журналіст.

Але чому не починати. Он жиди велично починають свій родовід від Авраама і пишаються, що вони така старовинна нація, мають свою довгу історію. На П'ятій авеню в Нью-Йорку можна часом побачити синьо-білі транспаранти, перечеплені через увесь поперек вулиці. «Трьохтисячоліття жидівського народу». А як порівняти, то біблійний Авраам почав свою кар'єру на яких три тисячі років пізніше за події, описані тут далі. Всі знають грецьку мітологію,— а то ж витвір часу вже пізнішого за Трипілля, з бронзової доби. З пошаною вимовляється слово «Рігведа», збірник індуських гімнів, як найдавніший вияв людської думки — а це також витвір часів, пізніших за Трипілля, і тягне він соки із Трипілля. Аджеж трипільці на терені України існували в той самий час, як у Єгипті будувалися перші піраміди, а в Месопотамії народжувалися міста-держави із розвиненою іригацією, письмом для обліку податків, храмами, царями й жерцями...

(Гуменна Д. Минуле живе у прийдешнє. Нью-Йорк, 1978).

ЛУНА Й ВІДЛУННЯ

Ця збірка — *Прогулянка алеями мільйоноліть* — справді прогулянка в забуте, невідоме, закурене в глибинні царини, до яких свідомість уже не має доступу. Це — здивовання, чому ми проходимо в нашій свідомості повз нагромадження дивовижних скарбів нашого духа й не помічаємо їх. Розшук — де взялися в нас символи-слова, прислів'я, ходові вислови, прихмети, ціле сплетіння нашого думання.

Вихопити з потоку звичайности ці діяманти, пильніше приглянутися, пробувати зрозуміти закрути й вихори давніх подій на нашій землі, іншими словами — заглянути: звідки, з якого кореня ростемо,— це візерунок дум і мислі автора. Та й тих персонажів, що живуть у цій книжці, що саме так здійснюють потребу живого зв'язку з рідною землею, якщо не під ногами, то думкою.

Чи це кому потрібне? Потрібне. Чи є такі люди навколо? Саме такої лектури вони жадають і навіть пишуть про це в листах [...]

ЩО ТАКЕ «ПОЛЕ»?

Студенти вже з годину їдуть своїми самокатами мовчки серед пшеничних ланів, охоплені якоюсь мрійливою розніженістю. Юрко раптом запитав

— Що таке п о л е?

— Дивне питання,— озвався Ярко.— Я думаю,— той простір землі, де орють, сіють, жнуть... Сільсько-господарський обєкт.

— А ще?

— Ну, інакші назви — л а н, н и в а, с т е п.

Юрій цим не вдовольняється. Він каже:

— Але ж із жадним з цих слів,— ні «з ланом», ні з «нивою», ні «зі степом»,— не в'яжеться ще багато інших слів і значінь.

— Наприклад? — Яромир не розуміє.

— Наприклад, ось у літописі жителі Києва звалися п о л я н и. А чому? Київ же був суцільний ліс, не поле. Чому ж вони — поляни... Були й інші, є вони навіть і тепер. Ціла країна — Полонія, а її громадяни — п о л я к и. Майже ж саме...

Яромир вражений...

(Гуменна Д. Прогулянка алеями мільйоноліть. Нью-Йорк, 1987).

З а в д а н н я 149. З'ясувати зміни, що сталися у взаємозв'язках літературної мови і територіальних діалектів на сучасному етапі розвитку мови, визначити характер цих взаємозв'язків до вироблення сталих загальнонаціональних норм (у довоєнний період).

Запитання: 1. Який вплив школи, преси, радіо, телебачення на зміни у співвідношенні літературної мови і територіальних діалектів, на характер розмовного мовлення?

2. Чи нівеляція територіальних діалектів веде до цілковитого зникнення діалектів?

3. Які факти впливу діалектного мовлення на літературне мовлення своїх колег ви помічали? Чим це зумовлено? Чи подолані ці помилки?

З а в д а н н я 150. Прочитати частину II «Діалектологічні групи і говори української мови» з посібника С. П. Бевзенка «Українська діалектологія» (К., 1980. С. 198—242). Скласти порівняльні таблиці фонетичних та граматичних рис поліських (північних), південно-західних і південно-східних діалектів української мови на сучасному етапі, визначити спільні та відмінні риси, з'ясувати, які явища є нормою літературної мови.

Вправа 140. Визначити подібність і відмінність лексичних, фонетичних і граматичних рис, говірок сучасної української мови. Пояснити, яку діалектну групу представляє кожен текст. Виявити вплив літературної мови на ці говірки.

ПРО ОДРУЖЕННЯ

ў нас ва"с'ія"я: а / бало так / ў нас ва"с'іл' : а // йак же ва (то тіл'ко дан і на д ругі" ї дан'ввазле моУлоУ духу // та і поУ ваз ле йі'йі а ту'п'і ра хи'ба доўго // при'ход'ат' сва'те до нас / то'д'ій'ку

ТИМОШИК

па'рут' поўс'ватайут' / а хаї бат'ко /'бало/ 'бат'ко знаў / а моло'дас таї'д' їуке ни' знаў і моУжут' так йіх поУжа'нете / ни' з'наўше / т'іко поУ'левеца / йак запи' вайут // чет'ни' знаў і ни' 'бачи'ў й!'йі / ... ў нас йак робл'ат' свад_бу / то бе'рут' / моло'деї при'йіжд'ейа до д'їўке діўка ха 'вайеца у ко'мору / ту'п'іру моло'дас садо'веца за сту'лом / сн''дет // ту'п'іру ' туйу 'діўку ў 'водн'т' брат ци 'бат'ко за руч'нек в а'да / у йі'йі ру'ка параўйе'зана / кла'дут' /.

(Волинська обл., с. Кортеліса).

ОБРОБКА КОНОПЕЛЬ

'с'їйали ко'лопи'і ж'ін'к'е' / і вирос'тали йіх / са'пати то ни тра було / т'іл'ко во'ни рос'ли / і йіх б'рало так / 'ми'калоси / в'іби'рало // і т'і ко'лопи'і везлоси ў 'воду / мочч'лоси / і б'рали на та'ку тер- лицу / ска'зати / дириў'йенгу / і к'і'палоси / у ву'д'і // і ву'ни'мокли / так / ка'м'ін'и прикла'дали / мокли пйит' / ш'іс'деи' // потому вит'и'гали / к'лали на 'сонци / сх'ли/ і пУ'том б'рали й т'і 'пали на тій 'терлици // к'і'пали / то си з'лушчувало з 'верх'і / а ті пр'ід'і ўк'и' си ли'ш'е'л' воло'ск'е' / так б'ралоси це на дир'г'і ўку // та 'ка бу'ла /ц'вик'і поза'бивано т'ак'і /дир'г'іўка нази'валаси / і дер'та- лоси та'к'і / це к'і'далоси та'ко і так т'і'галоси // то се ли'ш'е'ло кот'ре'г'ірше / на дер'г'іўц'і / а волос'к'е и си ст'и'гало //.

(Чернівецька обл., с. Приляче).

ПРО СТАРУ ШКОЛУ

до ш'колисме' хо'дили /'малисми / ў'читил'ка приш'ла моло'да // д'іў'ч'ата / ну тай шчо / йак шчо буде'мо ро'бити / а не'бы'ло то то так йак ти'пёр''д'іти за по'р'атком до ш'коли 'ход'ат // пос'тавили сі д'іточ''ки / ну то да 'вайте / йа'ку'п'існ'у з'найете / засп'і'вайте'/ тий... д'іточ''ки засп'і'вали і воУ'на засп'і'вала // по 'сид'іли ним'ного но то йд''іт ду'му / тей по'шли ду'му // на д'ругий дёи'знбў ту зійш'ли / знбў шос росіка'зали і так 'дале і та 'дале / по'малу то 'то ч'ас про'ходиў / і рук пруйшбў і то 'мало'д' і ти шо ўчили / 'дуже'мало//

(Закарпатська обл., с. Кибтяри)

ПРО РОСЛИННИЙ І ТВАРИННИЙ СВІТ

насампе'р'іт у ма'йу рус'тут' майу'в'і три'би // то йіх суби'райут і йіх йід'ат' // пиз'н'іши а п'із'н'іши уже йак ни'не май зноў рос'тут' 'губи / так'і чи'р'вон'і / ле''сиц'і рос'тут' / ну і ўже пиз'н'іши ну ті 'йагоУди чи'р'вон'і / ми нази'вайим по'з'омк'і так поста'рому // но і 'пот'ім 'чорн'і 'йагоУди рос'тут' / но і чи'р'вон'і 'губи ро'стут'і та'к'і бап'к'е' рос'тут' нази'вайут куза'ке' / купа'к'е' рос'тут' // ну'тутка уже ти'пер го'пен'к'і госи'ні / б'іл'а'к'е' і мухо'йіра'р'іжні

та'к'і ни'годні губи рос'тут' / що йіх ни'годно 'йісти / низ'дал'і // ў нашуму'л'с'і йе та'д'у к'і / во 'ж'і /'падалник'і / 'йашч'ірк'і // та'к'і йе / но і 'б'іл'ши та'ки'х ни'ма ўже б'іл'ши //.

(Львівська обл., с. Рахванці)

ЯК МИ З БРАТОМ ЗАБЛУДИЛИСЬ

ну раз а'дин заха'т'ели' ми' з б'ратам паї'ти па гри''би/ і'ти да'л'ека бу'ло / на 'абУорак / там 'нада бу'ло переї'ти' да''е'р'і еще'чкі //ми' переб'рали'с'а / при'їш'ли на а'бУорак // гри''би' бу'ли' // с'тали' ми' гри'би' брат' / нас гри''би заве'ли' ўдал' // за їш'ли да'л'ека / і не па'чуству'вали ка'ли' наїш'ла 'туча / нача'лас' гра'за // і та'ка гра'за страш'найа // грУом / ма'ланка / і ми' заблу'дилис' // па·ш'ли' са·ў с''ем у дру'гуйу с'тарану // ідУом / тем'нота / і та'ка треш'чоба / шо ми' ўже не п'рУоїдем / не с'у'ди не ту'ди // 'ви'шки' / ў в 'дин краї ри''чка / ми' паста'йали да'ваї дру'ти' і'ти // гра'за // аб'ратна ри''чка // у йа'кі ми' краї не'пУоїд'ем / р''ечка //

(Чернігівська обл., с. Гірськ),

ЯК СВЯТКУВАЛИ ІВАНА КУПАЛА

ну це ж 'перед Ку'палом І'ваном / д'іў'чата збі'райуц'іа/ і с'таўл'а'йут 'за'копуйут' бу'д'ак та'кий ви''сокий // а во'ни над'іваїйут' в'ін'ки на 'голови з'рож'і // та'к'і кв'іт'ки 'рожа // над'і'вайут' / ну і то'д'і вна'чит' перес'какуйут' той во'ни бу'д'ак / а по'том за'пал'уйут' шей о 'гон' / перес'какуйут' // ну а то'д'і ўже ж'ц'і / йак ўже 'кончилос' / ўже ж / 'це 'веч'ір / то'д'і ўже во'ни бе'рут п'і в'ін'ки і не''сут на 'воду // ку'ди в'і'нок поплк'ве / ту'ди йа 'п'іду 'зам'іж / о'це та'ке бу'ло // (а хлопці що робили?) та що ж х'лопц'і/х'лопц'і ж за д'іў'чатами га'н'алис'а / тай ў'се // що ж во'ни ро'били //.

(Полтавська обл., с. Дібрівка),

ПРО БОБРІВ

у нас га'ло ка́жут на бол о́то и і е (аў копи'шчу'к'оу (жителів с. Копища) на ўс''аке бол'ото 'ка жут 'гало / у да́л'и'ом 'л'іес'і) і дубй йе/а у нас ту́л'к'і ос'іна / берёзи'ік / хвуо́ін'ік / ол'ешн'ік // по р''ёщ:и бобрй жи'вут / ха́тк'і соб''ё бобёр поробй'у / д'ёро''вом обкла́ д'е но / печо́ри' поўко́пуво'ў с кана́ви' до свой'е ха́ти' /загат'іеў р''ёчку / зашчел'ова́ў // на об''е'дві бо́ки' боло́то і вода́ н'е бежи́т //

(Житомирська обл., с. Селезівка).

Запитання: 1. У чому проявляється тенденція до взаємозближення націй і національних культур і в чому небезпека фальсифікації цієї тенденції?

тимошик

2. Які форми контактування української літературної мови з мовами інших народів ви знаєте, як вони зумовлені територіально, соціально й історично?

З а в д а н н я 151. Зі «Словника української мови» (в 11-ти т.) виписати 15—20 прикладів, що свідчать про міжмовне контактування, обгрунтувати доречність цих фактів.

З а в д а н н я 152. Назвати й прокоментувати сучасні (II пол. 80—поч. 90-х років) документи з національно-мовного питання.

Вправа 141. Викласти зміст і сутність основних тенденцій розвитку української літературної мови на сучасному етапі. Навести конкретні мовні докази-ілюстрації до кожного сформульованого положення.

Основні тенденції розвитку сучасної української мови: 1) функціонування української мови як державної в Україні; 2) розширення суспільних функцій мови, пов'язане з виникненням нових галузей науки, техніки, загальним піднесенням освіти і культури населення; 3) розширення контактів української мови з іншими мовами; 4) нівеляція територіальних діалектів мови.

Запитання: 1. Що таке «культура мови і мовлення»? 2. Які основні шляхи боротьби за високий рівень культури мови?

3. Яке значення у цій боротьбі має запровадження обов'язкової загальної середньої освіти в нашій країні й чи ефективна ця обов'язковість?

Вправа 142. Прочитати методичні поради В. Сімовича, пояснити, у чому їх актуальність у наш час та одностайність з поглядами педагога К. Ушинського (див. його ст. «Рідна мова»).

«Думка дитини, що звикла до якогось певного вияву її словом, висловом, фразою — може тільки на основі цієї звички далі снувати свою нитку, може тільки на цій основі розвиватися, розуміти засновки й робити з них правильні висновки. Думка, висловлена чужим складом слів, форм — вимагає умовної напруги для перетвору, чи перекладу, чи просто тільки акомодації, пристосовлення — а все це сполучене з величезною працею мізку, яка й собі домагає ся відповідного часу»).

«Зокрема, треба опинитися над мовами с п о р і д н е н и м и, бо тут може виринути такий погляд, що, мовляв, чужа, але споріднена мова не вимагає довгого часу: щоб її собі засвоїти, тимто вона й не спиняє умового розвитку дитини. На це, власне, не треба б і відповідати, досить було би вказати на відсоток неграмотних серед українського народу, який власної школи не мав, а мусів користати зі школи з чужою мовою навчання, але с а м е споріднеою (російською, польською, про це говоримо далі)» [...]

«Коли вже дитина з л е г к а опанувала чужу мову, то ще до д у м а н н я нею далеко. У свідомости в неї є ще тільки голі слова, що з думкою не зв'язані, вона мусить їх у душі перекладати. Правда, є методи, де не перекладають, а вчать чужої мови просто наглядним способом. Але ж тоді у свідомости є тільки с л о в а — до самої мови ще

д а л е к о. Це ж — фраза, лад слів, а — семантика? А це, власне, і творить духа мови» [...].

«... Після довгих зусиль, після впертої боротьби, такої потрібної, щоб перебудувати в мізку спосіб думання відповідно до будови нерідної для дітвори мови, вона, нарешті, наламається і згодом звикне зовсім до тої будови. Ще більше. З новою мовою вона починає забувати структуру своєї рідної, рідна робиться для неї чужа — тоді вже інтелектуальний її розвиток на цьому не терпить...»

«Школа з чужою мовою навчання «випускає неграмотних грамотіїв у світ» (*Карий К.* «Суєта». С. 10).

«Чужа, незрозуміла, а то й малозрозуміла мова веде неминуче до повної м е х а н і з а ц і ї науки в школі».

(*Сімович В.* Рідна мова й інтелектуальний розвій дитини. Львів, 1934).

З а в д а н н я 153. З'ясувати за допомогою наведених фрагментів статті фактори, що знижували рівень культури літературної мови, і як ці фактори поступово перестали діяти, які із положень статті актуальні й сьогодні.

Мова є основним виховним чинником, ба й дидактичним та ще й всесторонним. Вона є поважним джерелом духового розвитку і могутнім засобом виховання. Розбуджує емоціональні почування й формує наш інтелект. Коли ж виховання й навчання поділимо по змістові й по формі, то мові прийдеться нам признати визначну роль і там і тут. Там вона могутнім засобом, тут невичерпаним джерелом.

[...] У мові народів, які вживали раньше латинської мови, отже мови зовсім відмінної від їх рідної, перехід до останньої був простий і в своєму порядкові цілком натуральний. Письменник заглядав до людового словника, знайомився з людовою словесною літературою і — писав. Поняття, на які не находив у народних, знаних йому говорах, відповідних висловів, передавав латиною, або «національзував» латинські вислови, надаючи їм форму й виговір, властиві його рідній мові. Другий письменник, прочитуючи працю першого, ясно бачив, котрі вислови чужі, а котрі народні. Якщо йому пощастило краще пізнати мову люду, або познайомитися з говорами, яких перший не знав, тоді він був у спроможності деякі «чужі слова», вживані його попередником, заступити народніми.

[...] Не так проходила справа з українською письменницькою мовою. Чи то давна книжна староцерковщина, чи мова російська, або польська, на якій побирала освіту українська інтелігенція — все те мови, хоч і чужі, але з українською споріднені. Тимто й перехід на народну мову в нашій літературі був дуже прикрий. Письменник, знаючи чужу мову краще чим українську, до того, знаючи цю останню тільки з місцевого говору, та й то в повному його примітивізмі, не міг ніяк погодитися саме з такими народніми висловами, котрі подібні до висловів чужої мови. Йому видавалося, що ці н. пр. русизми є як-

ТИМОШИК

раз гарніше оформленими «щиро українськими словами», а подібнозвучні українські слова є тільки «провінціоналізми» цеї мови... З другого боку виступають польонізми, котрі відіграють у цій боротьбі таку саму роль.

[...] Ще одна причина підтримує цю плутанину: Цілі десятки літ боролися ми з поняттям т. зв. «панської» та «хлопської, простої» мови.

[...] Це не опрокидує правди, старої, як світ, що в нутрі одної мови існує й мусить існувати поділ на примітивну, буденну мову люду, в якій панують діялекти, і мову книжки, мову літератури й інтеліґенції, яка є багата, вироблена, вигладжена, підведена під граматичні й стилістичні закони, яка збогатилася многими висловами на поняття, незнані мовному примітиваізмові. Правда, така мова не сміє далеко відбігати від джерела, з якого вона витікає — від мови люду, чим більш черпає вона із неї свої богацтва, тим більш має право зватися «народньою».

(*Романенко Я.* Культура мови // Шлях виховання і навчання. 1929. Ч. 12).

Запитання: 1. Які праці (монографії, посібники та ін.) з історії української літературної мови написані у 20—90-ті роки XX ст.?

2. Які монографії про розвиток окремих функціональних стилів української літературної мови вам відомі?

3. Які видання пам'яток історії мови ви знаєте?

4. Які основні завдання стоять перед українською мовознавчою наукою на сучасному етапі?

Завдання 154. Пояснити функціонування Закону «Про мови в УРСР» в галузі освіти, науково-технічного та офіційно-ділового стилів на різних територіях України.

Завдання 155. Висвітлити питання:

1. Проблеми функціонування української літературної мови сьогодні.

2. Проблеми культури мовлення на сучасному етапі функціонування мови.

3. Мова художнього й публіцистичного стилів кінця XX ст.

4. Проблеми офіційно-ділового та науково-технічного стилів сьогодні.

5. Специфіка розмовно-побутового стилю 90-х років XX ст.

6. Стандартизація сучасної літературної мови.

7. Сучасні українські письменники про мову.

Завдання 156. Законспектувати працю М. М. Пилинського «Мовна норма і стиль» (К., 1976), виділивши основні критерії літературної норми і принципи їх застосовування.

Завдання 157. Розповісти про створення, функціонування і завдання Товариства української мови ім. Т. Шевченка «Просвіта».

Завдання 158. З'ясувати, як переоцінено роль Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, П. Куліша, А. Кримського, С. Смаль-Стоцького, І. Огієнка в розвитку української мови.

Запитання: 1. Як позначився т. зв. застійний період на розвитку української мови і культури?

2. У чому сутність нового етапу (кінець 80-х — 90-ті роки XX ст.) у розвитку української мови?

3. У чому полягає роль мови для національно-культурного відродження народу?

Завдання 159. З'ясувати, як у наш час виконуються чи як усвідомлюються окремими людьми «десять заповідей» І. Огієнка щодо рідної мови.

1. Мова — то серце народу: гине мова — гине народ.

2. Хто цурається рідної мови, той у саме серце ранить свій народ.

3. Літературна мова — то головний двигун розвитку духовної культури народу, то найміцніша основа її.

4. Уживання в літературі тільки говіркових мов сильно шкодить культурному об'єднанню нації.

5. Народ, що не створив собі соборної літературної мови, не може зватися свідомою нацією.

6. Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова й вимова, тільки один правопис.

7. Головний рідномовний обов'язок кожного свідомого громадянина — працювати для збільшення культури своєї літературної мови.

8. Стан літературної мови — то ступінь культурного розвою народу.

9. Як про духовну зрілість окремої особи, так і про зрілість цілого народу судять найперше з культури його літературної мови.

10. Кожний свідомий громадянин мусить практично знати свою соборну літературну мову й вимову та свій соборний правопис, а також знати й виконувати рідномовні обов'язки свого народу.

(Рідна мова. Варшава. 1936. № 5).

тимошик

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бевзенко С. П.* Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. К., 1991.
2. *Єрмоленко С. Я.* Фольклор і літературна мова. К., 1967.
3. *Жанри і стилі* української літературної мови. К., 1989.
4. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в УРСР» // Літ. Україна. 1989. 12 листоп.
5. *Лазебник Ю.* Світло й тіні у мовній історії України // Літ. Україна. 1989. 31 серп.
6. *Малачук Є.* Малоросійство // Літ. Україна. 1990. 13 верес.; 12 лип.
7. *Русанівський В. М.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. К., 1985.
8. *Толстой Н. И.* История и структура славянских литературных языков. М., 1988.
9. Український правопис. К., 1990.
10. Формування і розвиток української літературної мови // Мовознавство. 1985. № 5. С. 11—20.

Список обов'язкової літератури

1. *Білодід І. К.* Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. К., 1964.
2. *Білодід І. К.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979.
3. *Брахновський Л. А.* Питання походження української мови // Вибрані праці У 5-ти т. К., 1977. Т. 2.
4. *Гнатюк П. Й.* Історія української лексикографії. К., 1963.
5. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси. К., 1963.
6. *Жовтобрюх М. А.* Мова української періодичної преси (кінець XIX—поч. XX ст.) К., 1970.
7. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в УРСР» // Літ. Україна. 1989. 12 листоп.
8. *Кравченко Ю. О.* Становлення української літературної мови на Буковині // Мовознавство. 1978. № 1.
9. Курс історії української літературної мови / За ред. Білодіда І. К.: У 2-х т. К., 1958; Т. 1. К., 1961. Т. 2.
10. *Москаленко А. А.* Питання становлення мови української народності // Питання історичного розвитку української мови. Харків, 1962.
11. *Москаленко А. А.* Основні етапи розвитку української мови. К., 1964.
12. *Москаленко А. А.* Перша друкована граматика української мови // Укр. мова і літ. в шк. 1968. № 5.
13. *Москаленко А. А.* Перша рукописна граматика української мови // Укр. мова і літ. в шк. 1972. № 5.
14. *Пилипчук Л. С.* Українська радянська лексикографія. К., 1978.
15. *Передрієнко В. А.* Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. К., 1979.
16. *Пизюр П. П.* Зміст поняття «українська літературна мова» на різних етапах її розвитку // Укр. мова і літ. в шк. 1965. № 2.
17. *Пизюр П. П.* Історія української літературної мови. К., 1967.
18. *Філін Ф. П.* Про походження російської, української та білоруської мов // Мовознавство. 1972. № 5.
19. *Філін Ф. П.* Про самобутність національних літературних мов // Мовознавство. 1978. № 1.
20. Формування і розвиток української літературної мови // Мовознавство. 1985. № 5.
21. *Тимошенко П. Д.* Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: У 2-х ч. К., 1959; Ч. І. К., 1961. Ч. II.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 3

ВСТУП 5

Розділ I. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 10

Розділ II. СТАРОУКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА . . . 30

ЛІТЕРАТУРНА МОВА XIV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. 30

ЛІТЕРАТУРНА МОВА З СЕРЕДИНИ XVI — до СЕРЕДИНИ XVII ст. 49

ЛІТЕРАТУРНА МОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст. 92

ЛІТЕРАТУРНА МОВА СЕРЕДИНИ Й КІНЦЯ XVIII ст. 147

Розділ III. ФОРМУВАННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ. 163

ЛІТЕРАТУРНА МОВА З КІНЦЯ XVIII — до 40-х РОКІВ XIX ст. 163

ЛІТЕРАТУРНА МОВА ВІД 40-х РОКІВ XIX ст. до ПОЧАТКУ XX ст. 212

Розділ IV. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА У 20—90-х РОКАХ XX ст. 308

ЛІТЕРАТУРА 374